

Barcode : 5990010124693
Title - Sarswatan Byakaranam
Author - -
Language - sanskrit
Pages - 394
Publication Year - 1893
Barcode EAN.UCC-13

एतानि सुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुभीष व्याकरणम्	२	३५ भागिनीविलास संचितटीकासहितम्	१२
२ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	३६ चम्पूरामायणम् सटीकम्	१
३ उणादिसूत्रम् सटीकम्	२	३७ (चम्पूरामायणम्) भोजवनम्	॥०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	॥०	३८ शतकावलिः	॥०
५ कलाध्व्याकरणं या कातन्त्र	२	३९ माधवचम्पूकाव्य	॥०
६ धातुरुपादर्शः	१॥०	४० मेघदूत मङ्गिनाथकृत टीकासहिता	१
७ परिभाषेन्दुशेखर सटीकम्	१	४१ मेघदूत सटीकम् सुलभमूल्यकम्	१०
८ सुगन्धर्वव्याकरणम् सटीकम्	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीकम्	१॥०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	॥०	४३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः	१०
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीकम्	१
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	४५ शिशुपालवधकाव्य सटीकम् (नाथ)	२
१२ लिङ्गानुशासनं सटीकम्	॥०	४६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्णम्	६
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विसृतव्याख्यासहिता	१
१४ शब्दार्थरत्नम्	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीकम्	१
१५ सारस्वतव्याकरण सटीकम् पूर्वाङ्गम्	१	४९ हातिशतपुत्रलिकासिंहासन	१
१६ सारस्वतव्याकरण सटीकम् उत्तराङ्गम्	२	५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीकम्	१
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	५१ बहुविवाहवाद	॥०
१८ कृतुसंहार काव्य सटीकम्	१०	५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीकम्	१
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)	॥०
२० काव्यसंग्रह सटीकम् प्रथमभागः	२	५४ शङ्करविजय	१॥०
२१ काव्यसंग्रह सटीकम् द्वितीयभागः	२	५५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य	॥०
२२ काव्यसंग्रह सटीकम् तृतीयभागः	२	५६ कर्पूरचरित सटीकम् बाणभट्टकृत	२॥०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीकम्	१॥०	५७ कर्पूरचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीकम्	॥०	५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	१
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीकम्	॥०	६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः	॥०
२६ गीतगीविन्द काव्य सटीकम्	॥०	६० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः	॥०
२७ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	२	६१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः	॥०
२८ नलोदय काव्य सटीकम्	१०	६२ हितोपदेश सटीकम्	॥०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्णम् सटीकम्	५	६३ अमरकोष	॥०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीकम्	२॥	६४ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१००

सारस्वतं व्याकरणम् ।

उत्तरार्द्धम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितम् ।
श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचितव्याख्यया समलङ्कितम् ।

पण्डितकुलप्रतिना वि, ए उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
संस्कृतम् प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कालिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

उत्तरार्द्धस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्कः ।
विषय	२
ध्वादिप्रक्रिया	११२
अदादिप्रक्रिया	११४
जुहोत्यादिप्रक्रिया	११७
दिवादिप्रक्रिया	११९
स्वादिप्रक्रिया	१२२
रुवादिप्रक्रिया	१२३
तनादिप्रक्रिया	१२९
तुतादिप्रक्रिया	१३३
क्रादिप्रक्रिया	१३५
चरादिप्रक्रिया	१३८
अग्रन्तप्रक्रिया	१४८
सुप्रक्रिया	१५३
यङ्प्रक्रिया	१५४
यङ् लुक्प्रक्रिया	१५५
नामधातुप्रक्रिया	१७२
आत्मनेपदप्रक्रिया	१७४
भावकर्मप्रक्रिया	१७५
लकारार्थप्रक्रिया	१७७
कर्तृर्थप्रक्रिया	१७८
निष्ठाप्रक्रिया	१७९
कस्वादिप्रक्रिया	१८५
शीलार्थप्रक्रिया	१८५
उणादिप्रक्रिया	१८६
अवाधिकारप्रक्रिया	१८७
कृत्यक्रिया	१८८
स्त्राधि रप्रक्रिया	१८९
ज्ञादिप्रक्रिया	१९०

सारस्वतव्याकरणम् उत्तराङ्गम् ।

भ्वादिप्रक्रिया ।

अथ आख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ।

वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ।

अमुस्वतीं सदाभक्तवान्छितार्थविधायिनीम् ।

सद्वाग्विलाससन्दोहदोहं कामदुघामिव ॥ १ ॥

नत्वा नागपुरीयाह्वतपीगणविभूषणम् ।

श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ (युग्मम्)

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान् विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति ।

अथाख्यातेत्यादि । अयेति संज्ञासन्धिविभक्तियुग्मद्वयस्त्रीप्रत्ययकारकसमास-
तद्धितलक्षणाधिकाराष्टककथनानन्तरम् आख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधि-
कारः तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते कथ्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते
भ्वादीनां रूपाणि येन वदाख्यातम् अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तुर्व्यापार-
मित्याख्याताः । प्रतीयते ज्ञायतेऽर्थो येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययाः
आख्यातप्रत्ययाः । तत्र प्रथममधिकारसूत्रम् । धातोः । धातोरिति पञ्चम्येक
वचनान्तं पदम् । वक्ष्यमाणा इति वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ये ते वक्ष्यमाणा अतः परं
ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाग्रे ज्ञेया न नान्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायी
विभक्तयो ज्ञेयाः । तद्विपर्ययवादादयोऽपि प्रत्यया धातोरेव ज्ञेयाः । तांश्च
यथाधिकारं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति । अथ कोऽसौ धातुरित्यत आह ।

भ्वादिः ।

भूषत्तायामित्यादिशब्दो धातुसंज्ञो भवति । स च
त्रिविधः । आत्मनेपदो परस्मैपदुभयपदो चेति ।

भ्वादिः । भूः आदिर्यस्यासौ भ्वादिः स्त्री० भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थं
वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो-वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुसंज्ञो

भवति । विभक्तिप्रत्ययरहितः केवली भादिधातुसंज्ञी भवति । तत्क्रमस्य धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते दधात्यर्थमिति धातुः स चेति । स धातुस्त्रिविधः तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्त्रिप्रकारः । आत्मनेपदम् अष्टादशसु वक्तव्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्त्यनवचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी एध् वृद्धावित्यादिः ॥ १ ॥ तथा परस्मैपदं वक्तव्यमाणवचनेषु आद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी भृशतायामित्यादिः ॥ २ ॥ तथा उभये परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते यस्य स उभयपदी पचति करोति इत्यादिः ॥ ३ ॥ यद्यपि निविशादेरिति सत्वेण केषाञ्चिद्धातूनां पदविषयेऽपि भवति । तथापि अत्र स्वभावेन पदत्रयेण विविधत्वमुक्तम् । अथ प्रथममात्मनेपदं वेभ्यो भवति तान् दर्शयति ।

आदनुदात्तङितः ।

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ।

आदनुदात्तेति । आत् (प्र० ए०) ह्रस्वः अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङीतौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेत् इति धातुपाठे योऽभिहितः धातुः सः अनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः । एध् वृद्धौ इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः शीङ् स्वप्ने इत्यादिकः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः । अथोभयपदीनां लक्षणमाह ।

जित् स्वरितेत् उभे ।

जितः स्वरितेश्च धातोरुभे आत्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ।

आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थत्वात् ।

जितस्वरितेत्यादि । जकार इत् यस्य स जित् यस्य स्वरितेत्संज्ञको धातुपाठे उक्तः । जिच्स्वरितेच्च जितस्वरितेत् तस्मात् जितस्वरितः (पञ्चम्येकवचनम्) उभे (प्र० द्वि०) ईमौ अङ् ए द्विपदं सूत्रम् जितो धातोर्दुदाज् दाने ङुक्कज् करणे वृच् इत्यादेः प्रसिद्धात्तथा स्वरितेत इति यस्य धातोर्धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पितास्ति तस्मात् ङुपचष्प्राके इत्यादौ धातुपाठीकत्वात् धातु-

मयात् उमे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे हे अपि भवतः । अथ ग्रन्थकार एवीभय-
पदिनां धातूनां पदप्रयोगश्चिन्तामाह । आत्मगामि चेदिति चेद्यदि । उभयपदिनां
धातूनां क्रियायाः फलम् आत्मगामि भवति । तदात्मनेपदं प्रयोज्यं यथा आत्माश्च
पचते । परार्थं पचति । तथा च । यथा जगतः पितरौ वन्दे इत्यत्र वन्दन-
लक्षणक्रियायाः फलस्यात्मगामित्वात्कालिदासकविर्वन्दे इत्यत्रात्मनेपदं प्रयुक्तवान् ।
तथा यद्यपि सारस्वतीमनु कुर्वे इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात् परस्मैपदं युज्यते ।
तथापि तत्पाठनादुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ।
परगामीति चेद्यदि क्रियायाः फलं परगामि भवति । तदीभयिनां धातूनां
परस्मैपदं भवति । यथा प्रक्रियाकौमुद्यां कुर्म इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं
ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात् प्रयुक्तम् । एवमन्य-
दपि यथासम्भवमूह्यम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्यत आह । अन्यर्थादिति ।
आत्मने परस्मै इति द्वयोर्नाम्नोरनुगतार्थत्वात् । यादृशं नाम तादृश एवार्थः ।
यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं त्वात्म-
गामीत्यादिपदप्रयोगकथनमुभयपदिनामेवावगन्तव्यं नान्येषाम् । असार्वत्रिकस्याहं
विधिः । अथ परस्मैपदप्रयोगमाह ।

परतोऽन्यत् ।

पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ।

परतः (पं० ए०) तत्प्रत्ययान्तम् अन्यत् । (प्र० ए०) अन्यशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गे पदप्रयोगस्वन्यादेः द्विपदम् । पूर्वोक्त्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूचयिक्त-
निमित्तानि तत्रानुबन्धरहितास्तु धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठात्
ज्ञेयः । अथ विभक्तिषु परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह ।

नव परस्मैपदानि ।

तिवादीनामष्टादश-संख्याकानामाद्यानि नववचनानि
परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । परास्यात् परास्यग्रेतनान्या-
त्मनेपदानि भवन्ति ।

नव । (प्र० व०) जश्मोर्लुक् । परस्मैपदानि (प्र० व०) नपुंसक-
द्विपदं सूत्रम् । तिवादीनामिति वर्तमानविधिसम्भावनाशीः प्रेरणानयतनपरीक्षा-

धातुश्रीर्यश्चस्तनार्थमविध्यत् क्रियातिपत्तिभूतार्थलक्षणानां दश विभक्तीनां शान्दष्टा-
दशाऽष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ।
तानि परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यन्ते । पराणि तिबादीनामेव पराणि नव-
वचनेभ्य उत्तराणि ते आते अन्ते इत्यादीनि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि
भवन्ति तथात्र केषुचित् पुस्तकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते । तत्र पराणि (प्र० व०)
आत्विपदं पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ।
अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं वर्तमानविभक्ति-
प्रयोगसूत्रमाह ।

वर्तमाने,—परस्मैपदानि ।

१	तिप्	तस्	अन्ति
२	सिप्	थस्	थ
३	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदानि ।

१	ते	आते	अन्ते
२	से	आथे	ध्वे
३	ए	वहे	महे

प्रारब्धो परिसमाप्तश्च वर्तमानः तस्मिन्नभिधेये तिबादयः
प्रत्यया भवन्ति । अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लङिति
संज्ञा ।

वर्तमाने (स० ए०) तिप् । तस् । अन्ति । सिप् । थस् । थ । मिप् ।
वस् । मस् । ते । आते । अन्ते । से । आथे । ध्वे । ए । वहे । महे । सर्वा-
ख्येयानि प्रथमैकवचनान्तानि साङ्गितिकानि एवमेकीनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ
वृत्तिकारी वर्तमान इति पदं व्याचष्टे । प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः
अवसरेण एव लङ् । स प्रारब्धः स यावत् अपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तथावद्वर्तमानः ।

इत्युच्यते । प्रारम्भापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्त्तमानस्तस्मिन् उक्तलक्षणे वर्त्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिवादयो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति, प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवादयो मस्पर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः ते आदयो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रन्थान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह । अस्मेति । पाणिनीयानाम् आचार्याणां पाणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिवादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययगणस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया । वर्त्तमाने लट् १, विधिसम्भावनयोर्लिङ् २, आशीःप्रेरणयोर्लोट् ३, अनुद्यतने० लङ् ४, परोक्षे लिट् ५, आशिषि लिङ् ६, श्वस्तने लुट् ७, भविष्यति लृट् ८, क्रियातिपत्तौ लृङ् ९, भूते लुङ् १० इति दशलकारास्तत्र वर्त्तमाने लट् । एतेषामेव प्रत्ययानां चितिवचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञा-माह ।

नाम्नि च युष्मदि चास्मादि च भागैः ।

नामादिषु उपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथम-पुरुषः । युष्मदि मध्यमः । तथैवास्मद्युत्तमः । भू-सत्तायाम् ।

नाम्नि च युष्मदि च अस्मादि च भागैः । (सप्तपदं सत्रम्) नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वम् युवां यूयम् इति युष्मद् । अहम् आवां वयम् इति अस्मद् । नामयुष्मदस्मादलक्षणेऽपि पदेषु उपपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदिनामात्मनेपदिनां च प्रत्येकं त्रिभिर्भागैश्छेदैः कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तत्र तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदे । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदे । सिप् १, थस् २, थ ३, से, आथे २, धे ३ इति परस्मैपदा-त्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । सिप् १ वस् २ मस् ३ परस्मैपदे । ए १ वहे २ महे ३ आत्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ ३ ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिपुरुष-प्रयोगश्चिन्तामाह । नाम्नीति । नाम्नि सामान्यलक्षणे प्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । युष्मदस्मादोश्च प्रयोगेऽप्रयोगे

मध्यमपुरुषो नमपुरुषौ भवतः । ते च त्रयो भागाः यथाक्रमं प्रथममध्यमौ-
त्तमसंज्ञा भवन्ति । तेषां ग्रन्थेषूदाहरणानि प्रदर्शयन्ते । प्रयुज्यमाने यथा,
चम्पूकथायां—‘जयति गिरिसुतायाः कामसन्तापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चान्दन-
श्चन्द्रमौलिः’ इति । यदि वा—‘तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ।’ तथाऽप्रयुज्यमाने
यथा रत्नमालायाम्—‘शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाज्जरहस्य तदामरम् ।’
इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नास्ति आङ्गिरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा युष्मदि
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषः । यथा, कुमारसम्भवे—‘त्वं पितॄणामपि
पिता देवानामपि देवता । परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसूत्रपि’ ॥१॥ इति
प्रयुज्यमाने मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमपुरुषः । प्रयु-
ज्यमाने यथा । ‘तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्नैः
कालमीशम्’ । अप्रयुज्यमाने यथा । ‘मन्दः कवियज्ञः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्य-
ताम्’ इति । अथ परस्मैपदप्रयोगश्चिन्तामाह ।

कर्त्तरि पं च ।

पं च परस्मैपदं कर्त्तरि भवति । चकारादात्मनेपद-
मपि । तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽब्बिकरणात् कर्त्तरि
तिबादयो योज्यन्ते । तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचने
भू तिप् इति स्थिते । प्रकारः पित्कार्यार्थः ।

कर्त्तरि पं च । चिपदम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादि
नवलक्षणं कर्त्तरि कर्तृत्वावेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्मनेपद-
मपि कर्तृत्वा भवति । अयं भावः । परस्मैपदिनां धातूनां कर्त्तरि परस्मैपदं
भवति । आत्मनेपदिनामात्मनेपदं भवति । उभयपदिनां तु उभेऽपि आत्मने-
पदपरस्मैपदे भवतः । यथा ‘जयन्ति सन्तः’ इति परस्मैपदम् । तदनु च विज-
यन्ते इत्यात्मनेपदम् । ‘सारस्वतीमृजुं कुर्वे’ इत्यत्र करोतेर्कर्त्तृत्वात्मनेपदम् ।
‘प्रक्रियाकौमुदीं कुर्म’ इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । कर्त्तृत्वा तु आत्मने-
पदमेव भवति । अत्र प्रथमं यदुक्तं भवादिरिति सूत्रेण भूइत्यादीनां धातुसंज्ञा
प्रतिपादिता तेन भूधातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः प्रथमं वर्तमा-
नार्थनिमित्तप्रयोगं दर्शयति । तत्रेति । तेषु परस्मैपदात्मनेपदोभयपदत्वचक्षुष

धातुषु भूस्तत्तायामित्यादिधातुस्तत्तात्पर्यरस्मैपदी वर्तते । स चाब्विकरणी भवति । विक्रियतेऽवस्थान्तरं भजते धातुरनेनेति विकरणम् । यथा प्रकृति-प्रत्ययार्थाभिधानेन सहापीविकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तःपाती गणविभाग-कारकः प्रत्ययो विकरणं सचापकर्त्तरीत्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अब्विकरणं यस्यासौ अब्विकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽब्विकरणाच्च तिवादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवी दश वा । तत्राब्विकरणा भवादयः १, लुग्विकरणा अदादयः २, लुग्विकरणा अपि द्विरुक्तत्वादयः ३, यवि-करणा दिवादिधोः ४, उविकरणाः स्वादयः ५, रुम्विकरणा रुधादयः ६, उप्-विकरणास्तनादयः ७, अविकरणास्तुदादयः ८, नाविकरणाः क्रयादयः ९, स्वार्ये-ऽय्यनाशुरादयः १० । तेषु भूधातुरब्विकरणस्तस्मात्तिवादयः प्रयोज्यन्ते । भूस्त-त्तायाम् अयं धातुः सत्तायां विद्यमानार्थे भवनार्थे । परस्मैपदी । परतोऽन्यत्-स्त्वात् । अकर्मकोऽयम् । भृङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी । सकर्मकोऽयम् । द्वयो-धातोरुपाणि निगद्यन्ते । तत्रादौ परस्मैपदिना रूपाणि कथ्यन्ते । पश्चादात्मने-पदिनः । भूधातोस्तिवादयः नव विभक्तयो भवन्ति । भूप्रत्ययपुरुषैकवचनं तिप् । अत्र प्रकारः पित्कार्यार्थः, पित्कार्यं च । अपित्तादिर्ङित् । अवादावीप्पित्तिस्त्रि । उरी इत्यादि तदर्थोऽयं प्रकारः । 'भू ति' इति स्थितिः ।

अप् कर्त्तरि ।

धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्त्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः । प्रकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च । प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ।

अप् (प्र० ए०) कर्त्तरि (स० ए०) द्विपद सूत्रम् । धातारिति भवादधातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्त्तरि अप्रत्ययो भवति तिवादेषु दिवाद्यन्तेषु चतुर्षु वर्त-मानार्थविधिसम्भवनार्थांशीः प्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षितेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सक्तु अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र प्रकारो विकरणभेदज्ञापनार्थः । यती-ऽचाप्प्रत्ययोऽवशिष्यते तुदादेरः इत्यत्राप्यकारोऽवशिष्यते । इत्यम् अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्येत । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं प्रकारः । पित्कार्यार्थश्च । भू इति स्थितिः ।

गुणः ।

धातोरन्त्यभूतस्य नामिनी गुणी भवति । अवादेशः ।
भवति । द्वयर्थविवक्षायां तस् ।

गुणः । (प्र० ए०) स्त्री० धातुः धातुसम्बन्धिनीऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णी-
वर्णश्वर्णानां गुणः संज्ञासन्धुक्ती भवति । कचिन्पिति परे इति दृश्यते तदनियतम् ।
पितं विनापि विभराञ्चक्रतुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । भोति इति
स्थिते । अवादेशश्चेति । ओअव् श्वरहौनम् । भवति इति भिद्वम् । द्वय-
विवक्षायाम् । द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । (अप्कर्त्त०)
भू च तस् इति स्थिते गुणः । ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूचमाह ।

अपित्तादिङित् ।

पकारेतन्तादिकञ्च विहायान्यः प्रत्ययो ङित् संज्ञो
भवति । अन्य इति किम् । दृडामायवर्जितो दशलका-
रान्तःपातो ङित् । आदिशब्दात्सौसिग्रहणम् ।

(अपित्तादि०) प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ ऋदिः पिच्च
तादिश्च पित्तादौ । ताभ्यामन्योऽपित्तादिः (प्र० ए०) ङ् इत् यस्यासौ ङित्
(प्र० ए०) द्विपदं पकारानुबन्धं तिप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकम् । ता । तारौ ।
तारस् । इत्यादिश्वस्तनार्थप्रत्ययं च विहाय त्यक्ता योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं
विनापि आख्यातं ङित्संज्ञी भवति । पकारेतं तादिकं चेति आदिशब्दात्सि-
ग्रहणम् । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अवर्त्तिष्ट अदर्शयत् इत्यादौ गुणः । तथा
आशिषि सौष्टप्रत्यये परे चैवीष्ट स्त्रीषीष्टेत्यादौ गुणः । अथ ङित्प्रयोजनमाह ।

क्ङित्यदुसि ।

किति ङिति च परे धातोर्गुणी भवति दुरसंवर्जयित्वा ।
कृतद्विवचनस्य उसि परे तु गुणी भवति । ततो ङित्त्वा-
त्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । स्त्रीर्वि-

सर्गः । भवतः । बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ।

अदे ।

अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे । अदे
इत्यत्र अकारैकारौ तिबादिप्रत्ययस्येत्यथः । भवन्ति
भवसि भवथः भवथ ।

क्ङित्त्विद्गुप्ति । क्च ड्च क्ङौ तौ इतौ यस्य स क्ङित् तस्मिन् क्ङिति
(स० ए०) द्विरिति द्विरुक्तो धातुः । हेः द्विरुक्तस्य धातोः उस् हुस् तस्मादन्यो-
ऽहुस् । तस्मिन् अहुस् (स० ए०) द्विपदं सूत्रम् । किति पिति व्यतिरिक्तं वा
वादौयक् प्रत्ययादौ च ङिति तादिवर्जिते प्रत्यये यङ्प्रत्ययादौ च परे धातो-
नामिनी गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह । हुस्मित्यादि द्विरुक्तस्य
धातोः उस् हुस् तं हुस् वृजयित्वाऽन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विवचनादिति
अप्प्रत्ययस्य लुकि कृते भ्वादेर्धातोर्द्विरुक्तात् कृतद्वित्वात्परस्य योऽन्स्थाने उसादेशो
बिहितः तस्मिन् परे सति ङित्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातौ
तस्य ङित्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव गुणे कृते
ओ अक् । स्वर० । सो० भवतः इति सिद्धं बह्वर्थानां बह्वनां वक्तुमिच्छा यत्र
क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते (अक्कर्त्त०) (गुणः) ओ अक् । स्वर०
भव अन्ति इति जातम् । सूत्रम् । अच्च एच्च अदे तस्मिन् (स० ए०) साङ्गे० ।
अकारस्य त्यादिप्रत्ययस्य अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन मध्य-
स्थितस्याऽप्प्रत्ययसत्त्वमिनीऽकारस्य लोपः । स्वर० । भवन्ति इति प्रथमपुरुषस्य
वचनत्रयसाधनम् । एवं भवसि । भवथः । भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रय-
साधना । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि अप्रत्यये नामिनी गुणे च कृते । ओ अक् ।
स्वर० भवामि । भववः । भवमः । इति स्थिते सूत्रम् ।

व्मोरा ।

अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि
भवावः भवामः । स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधु-
र्भवसि । अहमात्मविद्भवामि । इत्यादि प्रयोक्तव्यम् ।

वच म्व वमो तयोवर्माः। (स० दि०) आ (प्र० ए०) । साङ्गै०
 प्रत्ययसम्बन्धिनीऽकारस्य तिवादेर्वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेनाऽपी-
 ऽकारस्य आकारः । भवामि । भवाव । भवामः । इति सिद्धम् । अथ ग्रन्थ-
 कारः उक्तिप्रयोगमाह । स राजा धार्मिकी भवति । अव राजा इति कर्तृपदम् ।
 भवतीति क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वं धार्मिक इति
 विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः । ते राजानो धार्मिका
 भवन्ति । त्व साधुर्भवसि । युवां साधू भवथः । यूयं साधवी भवथ । अहम्
 आमीहामि । आवाम् आत्मविदौ भवावः । वयम् आत्मविदौ भवामः । इत्यादि
 उक्तिवाक्यं प्रयोज्यम् । अथ पुरुषभेदमाह । नामयुग्मदत्तदां द्वयोस्त्वयाणां वा युग-
 पद्योगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्यत आह सूत्रम् ।

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः ।

यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः ।
 अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण
 पुरुषप्रयोगो भवति । साधू स च त्वं च भवथः । अहं,
 त्वं, स च पण्डिता भवामः । भूङ् प्राप्नो आत्मनेपदी ।
 तस्मात्ते प्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अपूर्गुणावः ।
 भवते ।

अव्यवधानाच्चेति । अव्यवधानात् पुरुषविशेषः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभिः
 सहाऽव्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्यमीत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः, चकारात्
 क्रियाभिव्यवधानादन्तरराहित्यात् उत्तममध्यमप्रथमानां व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः,
 मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः, उत्तममध्यमयोरुत्तमः । उत्तममध्यमप्रथमेषूत्तमः । एवं
 सर्वलक्षणेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः इति क्रमव्युक्रमे पुरुषविशेषः । अहं स
 च भवावः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः । इति व्युत्-
 क्रमोऽप्यत्रमेव ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ (अव्यवधानात् अन्तररहितत्वात् क्रियायाः
 सामीप्यात् पुरुषविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः
 ज्ञातव्यः । अथमर्थः । नामयुग्मदत्तदां पुरुषवधाणां मध्ये द्वयोस्त्वयाणां वा युगपत्-

प्रयोगे सति यत्क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधू स च त्वं भवथः इति । अत्र स च त्वं च इत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्विवचनम् । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात् प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवी भवामः इत्याद्यपि श्रयम् । व्याकरणान्तरे तु युगपद्वचने पुरः पुरुषाणाम् अन्यच्च द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव वचनं न तु क्रियायाः समीप्यऽप्यादिमपुरुषवचनम्, इति वर्तमाने साधना । भूङ् प्राप्तौ । डित्त्वादात्मनेपदी । तस्माद्वातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अक् । भवते । भू आते इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः । । ओ अक् । भव् आते इति स्थिते सूत्रम् ।

आदाय ई ।

आकारात्परस्यात् आय् सखन्धिन आकारस्य ईकारो भवति । भवेते, भवन्ते । भवसे, भवेथे, भवध्वे । अदे । भवे भवावहे भवामहे । स श्रियं भवती ।

आदाय ई । आ (पं० ए०) सांके० । आत् च आय् च आदाय् तस्य आदायः द १ इ ११ स्त्री० आदौ सव० । तद्ध्ये आदवे लोपश्च । विपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आते आये आतां आयाम् इति वर्तमाना आणीः प्रेरणाऽनद्यतन प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति । अनेन आते, इत्याकारस्य इकारः । अ ई ए । भवेते । भू आते इति स्थिते अप् कर्त्तरि । गुणः । नु अक् । अदे । भवन्ते भवसे । भू आये इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः । नु अक् । आदाय ई । अनेन आकारस्य इकारः । अ ई ए भवेथे । भवध्वे । भू ए इति स्थिते अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अक् । अदे । भवे । भवामहे । स पुरुषः श्रियं लक्ष्मीं भवते । इति चदाहरणम् । अथ द्वितीयलकारमाह । विधिसम्भावनयोः इदं सूत्रम् ।

विधिसम्भावनयोः ।

विधिः कर्त्तव्यार्थोपदेशः । सम्भावनं कल्पनमूहस्तत्

यादादयः प्रत्यया भवन्ति । लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनी-
यानाम् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	यात्	याताम्	युस्
२	यास्	यातम्	यात
३	याम्	याव	याम्

आत्मनेपदानि ।

१	ईत	ईयाताम्	ईरन्
२	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
३	ईय	ईवहि	ईमहि

विधिसं सम्भावनञ्च विधिसम्भावे तयोर्विधिसम्भावनयोः (स० दि०)
शेषाणि अष्टादशपि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकीनविंशतिपदं सूत्रम् ।
अथ विधिसंम्भावनयोरिति पदं व्याचष्टे विधिरित्यादि । कर्त्तव्यः कर्त्तुं योग्यो
योऽर्थः तस्योपदेशः शिञ्चा स कर्त्तव्यार्थोपदेशः अथवाऽज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं
विधिः । कर्त्तव्यार्थोपदेशो यथा विप्रो वेदमधौते । अज्ञातज्ञापनं प्रातःकृत्या-
दिशिञ्चारूपः सर्वोऽप्ययं विधिः तथा सम्भावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य
पर्यायान्तरम् ऊह इति वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ सम्भावे च यादादयोऽष्टा-
दश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनामष्टानां पाणिनीय-
पाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा । लिट् इत्यशुद्धः पाठः । तत्र प्रथमपुरुषैक-
वचने 'भूयात्' इति स्थिते । अप्कर्त्त० गुणः । ओ अव् । स्वरहो० । भव
यात् इति स्थिते । सूत्रम् ।

यार्द्ध ।

अकारात्परो या ई भवति । अर्द्धेण । भवेत् भवेताम्
भवेयुः ।

याई । (प्र० ए०) सांके० । अकारात्परी विधिसम्भावनस्य प्रत्यय
यो यां इति वर्णः स इ भवति । ' अनेन या इत्यस्य इकारः । अइए । भवेत् अने
प्रथमपुरुषवज्जवचनीत्तमपुरुषैकवचनं वर्जयित्वा सर्वत्र या इत्यस्य इकारः । अइए ।
भवेताम् । वज्जवचने भव युस् इति स्थिते । सूत्रम्

युस इट् ।

अकारात्परस्य युस इडागमी भवति । भवेः, भवेताम्,
भवेत ।

युस् । (ष० ए०) इट् (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य युस्
इत्येतस्य वचनस्य इडागमी भवति । टित्त्वादादौ । अइए । भवेयुः । भवेः
भवेतं भवेत । सर्वत्र या इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ।
सूत्रम् ।

यामियम् ।

अकारात्परी यामियं भवति । भवेयम् भवेय भवेम ।
शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो
ब्राह्मणत्वादिति सम्भावनम् । भवेत, भवेयाताम्, भवे-
रन् । भवेथाः, भवेयाथरम्, भवेध्वम् । भवेय, भवेवहि,
भवेमहि । अहं हरिभक्तिं भवेय ।

याम् । (ष० ए०) इयम् (प्र० ए०) अकारात्परस्य याम् इति, वचनस्य
इयम् इत्यादेशो भवति गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः । अइए । भवेयम् । द्वित्ववज्जत्वयोः
या इतीकारः । भवेव भवेम इति सिद्धम् । अथोदाहरणमाह । शिष्यो गुरु-
शुश्रूषको भवेदिति विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूषारूपः कर्तव्यार्थः असीपदेशो
विधिः । शिष्येण गुरुशुश्रूषा कर्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्रविधौ यादादयः ।
तथासौ ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वात् वेदपारगो भवेत् इति सम्भावने सम्भवेऽर्थे यादादयः
प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं सम्भाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि उदा-
हरणानि ज्ञेयानि । तथात्मनेपदिनी भुङ्धातोरीतादीनि नव वचनाणि प्रयो-
ज्यानि । मू ईत इति स्थिते अप् कर्तरि गुणः । यो भव् । स्व रङ्गनीम् । अइए ।

अथैत । भवेयाताम् । भवेरन् । अन्यानि रूपाणि सूत्रे सन्ति । तानि अतैवेध
प्रकारेण साध्यानि । अहं हरिभक्तिं भवेत्युदाहरणम् । समाप्तोऽयं लिङ्गलकारः ।
अथ षीट् लकारः कथ्यते । सूत्रम् ।

आशीः प्रेरणयोः ।

अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्मैष्टार्थशंसनं प्रेरणं प्रवर्त्तनं तस्य
सुदादयः प्रत्यया भवन्ति । एषा संज्ञा षीट् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१ तुप्

ताम्

अन्तु

२ हि

तन्

त

३ आनिप्

आवप्

आमप्

आत्मनेपदानि ।

१ ताम्

आताम्

अन्ताम्

२ स्व

आथाम्

ध्वम्

३ ऐप्

आवहैप्

आमहैप्

आशीः प्रेरणयोः । आशीश्च प्रेरणश्च आशीः प्रेरणे तयोः आशीः प्रेरणयोः
(स० द्वि०) शेषाणि तुवादीनि आमहैप् पर्यन्तान्ष्टादशपदानि प्रथमैकवचनं
साद्धेतिकानि एतद्विकीर्णविंशतिपद सूत्रम् । आशिष प्रेरणश्च व्याख्येते । अप्राप्तस्य
वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टार्थ-
शंसनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीरुच्यते । तथा हि सौम्येष्टं कथिं कुरु इति
वत्प्रवर्त्तनं तदेव प्रेरणं तत्र आशिषि प्रेरणे च तुवादय आमहैप् पर्यन्ता अष्टा-
दशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदमेतेन भवन्ति । एषां च तुवादीनां पाणिनीयमते
षीट् इति संज्ञा कथ्यते । तत्र परस्मैपदिनी भूधातोस्तुवादयो नवप्रत्यया भवन्ति ।
न तुप् । इति स्थिते । अप् कर्त्तरि । गुणः । ओ अव् । स्वरहीनम् । प्रकारः ।
भक्त । नू तुप् । इति स्थिते । सूत्रम् ।

तुह्योस्तातडाशिषि वा वक्तव्यः ।

भवतु-भवतात्, भवताम्, भवन्तु ।

तुह्यो० । तुश्च द्विश्च तुही तयोः तुह्योः । आशीः प्रेरणे तुप् हि इत्येतयोः वचनयोः आशिष्ये वाच्यज्ञाने तातड् इत्यादेशो वा भवति । छकारो छित्कारार्थः । गुणनिषेधार्थः । न त्वन्त्यादेशार्थः । अत्र तु अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चारणार्थः । गुरुत्वात् सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । अनेन सूत्रेण भू तात् इति जाते अप्कत्तरि । गुणः । ओ अक् । स्वरहीनं० । भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते । अदे । अनेनाकारस्य लोपः । भवन्तु । मध्यमपुरुषैकवचने । भव हि । इति स्थिते । सूत्रम् ।

अतः ।

अकारात्परस्य हेर्लुभति । न तु तातडः । तातडिति छित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात्, भवतम्, भवत । भवानि, भवाव, भवाम । आयु-मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । भव-ताम्, भवेताम्, भवन्ताम् । भवस्व, भवेथाम्, भवध्वम् । भवै, भवावहै, भवामहै । हरिं भवस्व स त्वम् ।

अतः । (पं० ए०) अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भवति । न तु तातडः । अनेन हेर्लुक् । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे तुह्योरिति तातडादेशः । भवतात् । भवतम् । भवत । उत्तमपुरुषवचनत्रयेऽपि । सवर्णे । भवानि । भवाव । भवाम । अथोदाहरणम् । भवान् आयुमान् भवतु । दीर्घायुर्भवतु इत्याशीः । एवं भवन्तो आयुमन्तो भवताम् । भवन्तः आयुमन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो शुद्धाक्षी तथापि सामान्येन नामरूपत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य त्वम् अध्ययनाय पठनाय उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं ज्ञेयम् । तथात्मनेपदिनो भृङ्धातोस्तामादयो नवप्रत्यया भवन्ति । भू ताम् इति स्थिते । अप्कत्तरि । गुणः । ओ अक् । स्वरहीनं० ।

भवताम् । भव आताम् इति स्थिते । 'आदायइ' अनेनाकारस्य ईकारः । भवेताम् ।
अदे । अवन्ताम् । भवस्व । आदायइ । भवेथाम् । भवध्वम् । एऐरे । भवै । सवशे
दीर्घः । क्वावहे । भवानहे । हरिं भवस्व तम् इत्युदाहरणम् । अथ । खङ्खकारः
कथ्यते । सूतम् ।

अनद्यतनेऽतीते ।

अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः । प्रथम-
यामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते
काले दिवादयः प्रत्यया भवन्ति । एषां संज्ञा खङ् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१ दिप्	तात्	अन्
२ सिप्	तम्	त
३ अमिप्	व	म

आत्मनेपदानि ।

१ तन्	आताम्	अन्त
२ थास्	आथाम्	ध्वम्
३ ई	वहि	महि

दिविमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । तलो नकार
इत्तन्यकर्त्तरीति विशेषणार्थः । वावसाने इति दकारस्य
तकारः ।

अनद्यतने इत्यादि । अद्यभवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनः । तस्मिन् अनद्यतने
(स० ए०) अतीते (स० ए०) अग्रे दिवादीत्यष्टादशपदानि । प्रथमैकवचना-
नानि खङ्गेतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीते

इति षट् व्याचष्टे । अतीताया इति वर्तमानदिनात् प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्ययामव्यात् अर्वाक् वर्तमानदिनं संयोज्य यावन् आगामिन्या आसन्न-
वर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽष्टप्रहरप्रमाणाः कालोऽन्यतन इत्युच्यते । गतरात्रेः
पश्चिमप्रहरद्वयं सप्तलो दिवसः आगामिन्या रात्रेः पूर्वं प्रहरद्वयं सोऽन्यतनः
सोऽन्यः कालोऽन्यतनः स च अन्यतनो द्विधा अतीताऽनागतभेदात् । तत्रातीतं
गतेऽन्यतने काले वाच्यमाने धातोः दिवाद्यो महिप्रत्ययः परस्मैपदात्मनेपद-
भेदेनाऽष्टादशप्रत्यया भवन्ति । एषां षाष्टादशानां पाणिनीयतने लङ् इति
संज्ञा । अन्यतने लङ् । दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येतेषां
प्रकारः पित्कार्यायः । प्रकार उच्चारणायः । तेन दृस् अम् इत्येव सिध्यते ।
आत्मनेपदे तन् इति वचनस्य नकारः इण्तन्यकर्त्तरौति सूत्रायः । परस्मैपरिणो
अधातोर्दिवाद्यो नव प्रत्यया भवन्ति । भूदिप् इति स्थिते अप्कर्त्तरि । गुणः ।
ओ अव् । स्वरहीनं । प्रथमपुरुषैकवचने 'वावसाने' अनेन दस्य तः । अवत्
इति आते । सूत्रम् ।

दिवादावट् ।

दिवादौ परे धातोर्डागमी भवति । अभवत्, अभ-
वताम्, अभवन् । अभवः, अभवतम्, अभवत । अभवम्,
अभवाव, अभवाम । ह्योऽभवच्चत्पुत्रः । अभवत, अभवे-
ताम्, अभवन्त । अभवथाः, अभवेथाम्, अभवध्वम् । अभवे,
अभवावहि, अभवामहि । स राज्यमभवत ।

दिवादावट् दिप् जादिर्यस्यासौ दिवादिः । तस्मिन् दिवादौ (स० ए०)
अट् (प्र० ए०) मध्ये उ अव् । हिमदं सूत्रम् । दिवादौ प्रत्यये परे सति धातोः
अट् इत्यागमी भवति टित्वादादौ । अभवत् । अभवद् । अभवताम् बहुवचने
अदे इत्यकारलोपः । स्वर० । अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने लो० । अभवः ।
अभवतम् । अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने 'अदे' । स्वर० । अभवं द्वित-
वच्छ्रवयोः । व्यीरा । अभवाव । अभवाम । अयोदाहरणम् । ह्यः अतीतदिने
पूर्वेद्युः तव पुत्रीऽभवत् । एवं ह्यः तव पुत्रावभवताम् । ह्यः तव पुत्रा अभवन् ।
अस्त्वम अभवः । ह्यो युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽहमभवम् । ह्यः

आदासभवाय । औ वयसभवान । इत्यादीन्नुदाहरणाणि योज्यानि । तथा-
 त्कर्त्तृपादयो भूङ्धातोस्तनादयो गदप्रत्यया भवन्ति । भू तन् इति स्थिते ।
 अप् कर्त्तरि गुणः । औ अप् । दिवादावट् । तर्गो गङ्गारः । अभवत् ।
 आदागर् । अइए । अभवेताम् । अभवन्त । अभवयाः । अभवेयाम् । अभव-
 दाम् । अइए । अभवे । अभवावहि । अभवानहि । स पुण्यो राज्यमभवत् ।
 इत्युदाहरणम् ।

समाप्तीऽयं चतुर्थो लङ्कारः ।

प्रतीक्षे ।

धातोः प्रतीक्षेऽतीते काले लब्धादयः प्रत्यया भवन्ति ।
 एषां संज्ञा लिट् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१ आप्

अतुस्

उत्

२ यप्

अमुस्

अ

३ आप्

व

म

आत्मनेपदानि ।

१

ए

आते

इति

२

से

आथे

ध्वे

३

ए

वहे

महे

अथ नवादिविभक्तिपट्टं कर्त्तरि कर्तृन्तो प्रणीयते दर्शयते इत्यर्थः । स्वप् ।
 प्रतीक्षे । (स० ए०) अनेत्यः प्रतीक्षीचनः प्रतीक्षन्तित्वं प्रतीक्षे । अविदमा-
 वन्तस्य परत्वमिति परमन्त्यादौ प्रतीक्षः । अथमन्त्यस्य परत्वं परः प्रकीडत
 सान्तो निपातो नृद्वते । परार्थवाचको न परमन्तः यथा जपुक् कश्चित् ।

प्रक्रियाणी तु पारस्करादिवान् सङ्गातः । अथान्येन्येष्टादृशपि पदानि
साङ्गतिप्रथमैकवचनानि । पर्ययान्विंशतिपदं सूत्रम् । परीक्षे इन्द्रिया
गोचरे अतीते गते काले अत्रादगीष्टादृश वक्ष्याः । परचोपदात्मनेपदभेदेन
भवन्ति । एषां प्राणिनीयजने लिट् इति भेदा ।

आदिः पितृ ।

अपित् आदिः सिद्धयति ।

आदिः कित् । अपित्नादिः पित् भवति । कित्वात्गुणभावः । अथ
भूधातोः परचोपदप्रक्रिया दृश्यते । अृ णप् इति स्थिते । णो ह्यर्थः । पकारो-
त्पित्कार्यार्थः । अृ अ इति स्थिते मृतम् ।

द्विष्ट ।

अत्रादिज्योति आतोर्द्विर्वचनम् ।

द्विष्ट । (प्र० ए०) अथच च द्विष्टं अत्रादिज्योति इति आतोर्द्विर्वचनं
द्वित्वं भवति । सूत्रम् ।

सखरादिर्द्विरधिः ।

सखराख्योऽवयवोऽद्विस्तुतो द्विर्भवति । अू अू णप् इति
स्थिते । अकारो ह्यर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ।

सखरादिर्द्विरधिः । त्रिपदं सूत्रम् । अकारः अपित्वात् आद्यावयवः द्विर्भवति
अू अू अ इति स्थिते । सूत्रम् ।

आभीशीर्दौ ।

आ अथ अूच आभी तयोः पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य
च आकारो भवति आदौ सति क्लृप्तः । पूर्वसद्वन्विगो
दीर्घस्य क्लृप्तो भवति ।

आभीशीर्दौ । आ (प्र० ए०) आथ अूच आभी तयोः आभीः (प्र० द्वि०)
अत्रादिर्द्विर्वाचो आदिः त्रिपदं आदौ (प्र० ए०) आदौ सप्तमी दोषः दृष्टः ।

द्वितौये । भाजिनो रः । द्विपदं सूत्रम् । णादौ परे द्वित्वे छत्वे सति पूर्वस्य
द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भूधातुसञ्चयिण ऊकारस्य च आकारादेशो भवति ।
यद्यप्याहेत्यादौ आकारकरणं विनैव सिद्धिसिद्ध्यापि व्यानगे आनञ्ज आनञ्च इत्यादि-
सिद्धयर्थमकारत्वमिति पूर्वस्य भू इत्येतस्य ता । आ भू अ इति जाते । सूत्रम् ।
ऋखः (प्र० ए०) एकापदम् । पूर्वसञ्चयिणः दीर्घस्य ऋखो भवति । अनेन
पूर्वस्य ऋखः ।

ऋपानां जवचपाः ।

पूर्वसञ्चयिणां ऋपानां जवाश्चपाश्च भवन्ति । भृदध-
श्चभानां जडदगवा भवन्ति । खपछठथानां चटनकपा
भवन्ति ।

ऋपानां जवचपाः । ऋपानां (प्र० व०) जवाश्च चपाश्च जवचपाः (प्र० व०)
पूर्वसञ्चयिणां ऋपानां जवाः चपा भवन्ति । भृदधश्चभानां जडदगवा भवन्ति
खपछठथानां कपचटता भवन्ति इत्यनेन सूत्रेण अकारस्य वकारो जातः । पुनश्च
अनूञ इति जाते सूत्रम् ।

भुवो वुक् ।

भुवो वुगागमो भवति णादौ खरे परे । बभूव बभूवतुः
बभूवुः ।

भुवः (प्र० ए०) वुक् । (प्र० ए०) भूधातोः णादौ खरे परे
वुगागमो भवति कित्वादनो उकार उच्चारणार्थः बुव्विधानसामर्थ्यादेव गुण-
वृद्धौ न भवतः । खरङ्गीनं० । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । *बभूवुथ । इति
स्थिति सूत्रम् ।

क्रादेशादिः ।

कुञ्ज् करणे । कु गतौ । कुभृज् धारणपीषणयोः ।
कुञ् संवरणे । कु गतौ । शु अवणे । शु प्रस्रवने शुञ् सुती ।

नामिलोऽचतुर्णां धो ढः । नाम् अस्यास्तीति जामौ तस्मै नामिनः (पं० ए०)

अपठुषीं (ष० ङ०) षः (ङ० ए०) ङः (प्र० ए०) आमी अन्ते यस्य ङः
नाम्यन्त्यः तस्मात् नाम्यन्तात् धातोर्लृटस्य तिजार्द्धितुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लृट्-
सिटीः यस्य ङकारो भवति । अनेन सूत्रेण षकारस्य ङकारो जातः । अथ
अस्मिन् सूत्रे सेटो ह्रस्वादेति वक्तव्यम् । अस्यायं । इटा सह वर्तमानः सेट्
तस्मात् सेटः (ष० ए०) ह्रस्वात् वा भवति इति विज्ञप्त्येन यस्य ङी भवति ।
अतो यभूविष्णे । यभूविद्धौ । इति रूपद्वयं जातम् । यभूवे । यभूविष्वहे ।
यभूविमहे । रामो राजा यभूवे । भूधातो लिट् लकारः समाप्तिमगमत् । एवं
यस्य षकारो उक्ताः । अथ षष्ठी लकारः प्रारभ्यते । सूत्रम् ।

आशिषि ।

धातोराशिषि यादादयो भवन्ति । एषां संज्ञा लिङ् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१ यात्

यास्ताम्

यासुस्

२ यास्

यास्तम्

यास्त

३ यासम्

यास

यास

आत्मनेपदानि ।

१ सीष्ट

सीयास्ताम्

सीरन्

२ सीष्ठास्

सीयास्याम्

सीध्वम्

३ सीय

सीवहि

सीमहि

आशिषि । (ल० ए०) अग्रे यादादीन्यष्टादश पदानि प्रत्ययेकवचनास्तानि
बोद्धेतिकानि । एतेनविंशतिपदं सूत्रम् । धातोः क्रीवजावाणाशिषि अप्राप्तपार्श्व-
नालक्षणायां परस्मैष्टार्थशसनलक्षणायां वाच्यमानायां यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः
परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एषां संज्ञा लिङ् । भूधातोः
परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् ।

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् ।

ततो गुणाभावः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः
भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्त । स श्रीमान्
भूयात् । भू सीष्ट इति स्थिते ।

आशीर्वादादेरिति । आशीर्वादादेः पं परस्मैपदं कित् भवति इति वक्तव्यम्
क्त्वात् गुणाभावः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्त । स पुरुषः श्रीमान् । स श्रीवान् भूयात् । इत्य-
दाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् । ते श्रीमन्तौ भूयासुः । भूयं प्राप्नो-
इति धातोराल्लने पदित्वात् सीष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते ।
भूयः । भोसीष्ट इति ज्ञाते । सूत्रम् ।

सिसतासीष्टपामिट् ।

धातोः परेषां सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमौ
भवति । गुणावादेशौ । षत्वम् । भविषीष्ट भविषीयास्ताम्
भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्याम् भविषीध्वम् ।
सौव्यवधानेऽपि ढत्वम् । भविषीढ्वम् भविषीय भविषीवहि
भविषीमहि । हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ।

सिसतासीष्टपामिट् । सिञ्च सञ्च ता च सीञ्च स्यप् च सिसतासीष्टपः त्रैषाम् ।
सिसतासीष्टपां (ष० ब०) इट् (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । सिः भूते सिः ।
स इति इच्छार्थः सः । तादिः अस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी सीष्ट सीयास्ता-
मित्यादिः आशीर्वादात्मनेपदे नवको गणः । स्यप् भविष्यत् क्रियातिपस्थोः । धातोः
परेषाम् इत्येतेषां प्रत्ययानामिडागमौ भवति । टित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्टा
दिक्त्वादिक्त्वाद् गुणं विधाय तत् इडागमः । अथवा इडागमे कृतेऽपि टित्त्वे सति
क्त्वाभावात् गुणकारणे न दोषः । श्रीष्व । क्लृप्तात् । भविषीष्ट । भवि-
षीयास्तां भविषीरन् । भविषीष्ठाः । भविषीयास्याम् । भविषीध्वम् । सौव्य-
वधानेऽपि ढत्वं भवेत् । भविषीढ्वम् । भविषीय । भविषीवहि । भविषीमहि ।

त्वं हरिभक्तिं भविषीष्टा द्रव्यदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनी कृपाणि । समाप्तिमगमत्
चष्टी लकारः ।

अथ सप्तमी लकारः प्रारभ्यते ।

श्वस्तने ।

श्व आगतेऽङ्गि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति । एषां संज्ञा
सुट् ।

परस्मैपदानि ।

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१ ता

तारी

तारस्

२ तासि

तास्यम्

तास्य

३ तास्मि

तास्वस्

तास्मस्

आत्मनेपदानि ।

१ ता

तारी

तारस्

२ तासे

तासाथे

ताध्वे

३ ताहे

तास्वहे

तास्महे

द्रव्युणावः । भविता भवितारी भवितारः । भवि-
तासि भवितास्यः भवितास्य । भवितास्मि भवितास्वः भवि-
तास्मः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता । भविता भवितारी
भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे
भवितास्वहे भवितास्महे । श्वो हरिं भवितासे ।

अस्तने । श्री भवः अस्तनस्यिन् अस्तने (स० ए०) ता तारी तारस् । इत्या-
ष्टादश पदानि साकेतिकानि प्रथमैकवचनानि इत्येदीनविंशतिपदं सूत्रम् ।
आतीः श्व आगानिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदान्यने-

कहभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट्संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनी
धातो रूपाणि । भू ता इति स्थिते । गुणः । सूत्रम् । तिसृतासीत्यपानिट् ।
इत्यनेन सूत्रेण ६ट् । श्री अक् । भविता भवितारौ भवितारः । भवितास्त्रि
भवितास्यः भवितास्य । भवितास्त्रि भवितास्यः भवितास्यः । अः प्रातःकाले तव
हरिः प्रत्यक्षो भविता । अथात्मनेपदिनी भूङ्धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण
स्थापितव्यानि । भविता भवितारौ भवितारः । भवितास्त्रि भवितासाद्ये भवि-
तास्त्रि भविताद् । भवितास्त्रि भवितास्त्रि भवितास्त्रि । इति रूपाणि । ‘श्री
हरिं भविता’ इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि ।
कुट्लकारोऽयं समाप्तिं प्राप्तः । समाप्तिऽयं सप्तमी लकारः । ७ ।

अथाष्टमो लकारः प्रारभ्यते ।

त्यादौ भविष्यति स्यप् ।

धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिवादिष्व-
ष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लृट् । भविष्यति भविष्यतः
भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि
भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति ।
भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे
भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सांव-
र्णीराज्यं भविष्यते ।

त्यादौ भविष्यति स्यप् । त्यादौ (स० ए०) भविष्यति (स. ए.)
स्यप् (प्र० ए०) त्रिपद सूत्रम् । भविष्यति इति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति
काद्ये धातोः तिवाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति ।
षकारः पित्काव्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लृट् इति संज्ञा । भू तिप्
इति स्थिते । त्यादौ भविष्यति स्यप् । अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । तिसृतासी-
त्यप् । अनेन सूत्रेण ६ट् गुण इति सूत्रेण गुणः । श्री अक् इति सूत्रेण । अक् ।
क्रियात् इति सूत्रेण सकारस्य षकारः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं

सिद्धम् । अत्रान्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति । भविष्यतः ।
 भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः ।
 भविष्यामः । कल्किर्नामेश्वरस्यावतारो धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् ।
 इति परस्मैपदिनो रूपाणि कथितानि । अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते ।
 पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोऽपि रूपाणि सिध्यन्ति । भविष्यते । भविष्येते ।
 भविष्यन्ते । भविष्यसे । भविष्येथे । भविष्यध्वे । भविष्ये । भविष्यावहि ।
 भविष्यामहि । सावर्णिर्मनूराज्यं भविष्यते । इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो
 रूपाणि । समाप्तोऽयं लट् लकारः । सभाभिः प्राप्तोऽयमष्टमो लकारः ।

अथ नवमो लकारो निगद्यते ।

स्यप् क्रियातिक्रमे ।

धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैशुल्यादनिष्पत्तौ
 सत्यां दिवादिपरः स्यप्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि ।
 अस्य संज्ञा लृङ् । अडागमः अभविष्यत्—अभविष्यद्
 अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभ-
 विष्यत । अभविष्यम् अभविष्यत्व अभविष्याम । यदि
 सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यत् । अभ-
 विष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभ-
 विष्येथाम् अभविष्वध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभ-
 विष्यामहि । यदि अभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभ-
 विष्यत् ।

स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् । स्यप् (प्र० ए०) क्रियातिक्रमे (स० ए०)
 क्रियाया अतिक्रमेऽभवनं क्रियातिक्रमः तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः कर्तृव्या-
 पाररूपाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कुतश्चित् कारणात् अनिष्पत्तौ
 चासिद्धौ सत्यां धातोर्दिवादिषु विभक्तिषु परतः स्यप् प्रत्ययो भवति । प्राणिनी-

शानां मते एषां लुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते । अनेन सूत्रेण स्यप्-
प्रत्ययः । सिसृतासीत्यपाम् । अनेन सूत्रेणोडागमः । 'गुणः' इत्यनेन सूत्रेण
गुणः । ओ ष्व । इति सूत्रेणाव् । 'किलात्' इति सूत्रेण सकारस्य षकारः ।
'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिवादावट्' इति सूत्रेणाडागमो
भवति । स्वरहीनं० । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । 'अदे'
इति सूत्रेणाकारस्य लोपः कार्यः० प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । अभविष्यः ।
अभविष्यतम् । अभविष्यत । अदे । अभविष्यम् । व्योरा । अभविष्याव ।
अभविष्याम । अयोदाहरणम् । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा
सुभिन्नमभविष्यत् । इति परस्मैपदिनी भूधातो रूपाणि । अधात्मनेपदिनी
भूङ्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यन्
अभविष्येतां अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथां अभविष्यध्वम् । अभ-
विष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभ-
विष्यत् । समाप्तिं गतो नवमीऽयं लङ्लकारः । अख्येतराण्युदाहरणानि न
दर्शितानि विस्तरभयात् ।

अथ दशमो लकारः प्रारभ्यते ।

भूते सिः ।

धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति । दिवादिपरः ।
अस्य संज्ञा लुङ् । इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूस्
त् इति स्थिते ।

भूत (स० ए०) सिः । (प्र० ए०) धातोर्भूतमात्रे तत्कालीत्यन्नमात्रे
अतीते कालेऽर्थे सिप्रत्ययो भवति दिवादौ परे । इकारः सेरिति विशेषणार्थः ।
अस्य पाणिनीयानां मते लुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते । भूते सिः
अनेन सूत्रेण सिप्रत्ययः । इकारः सेः । दिवादावट् । अनेनाडागमः । वाव-
साने । अनेन दकारस्य तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभूस् त् इति जातम् । तत्र
भूतम् ।

दादेः पे ।

परस्मैपदे परे अपित् । दाधास्येणभूपिवतिभ्यः परस्य
सेलीपो भवति ।

दादेः (पं० ए०) पे (स० ए०) अपित् दा धा स्या इष् भू प्ल पाने इत्ये-
तेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेलीपो भवति परस्मैपदविषये । द्वितीयं सूत्रम् ।

शाच्छासाप्राधेटो वेति वक्तव्यम् ।

भुवः सिलोपो लुग्वाच्यः । लुकि न तन्निमित्तम् ।
लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तेन गुणेङ्वङ्यो
न । अभूत् अभूताम् ।

शाच्छेति । शाच्छासाप्राधेट् एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवति इति वक्त-
व्यम् । भुवः (पं० ए०) इदं सूत्रमस्ति । भूधातोः सिलोपो लुग् वाच्यः ।
लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेङ्वङ्यो न भवन्ति । अभूत् । अभूताम् ।
बहुवचने अभू अन् इति स्थिते । सूत्रम् ।

भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः ।

अभूवम् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव
अभूम् । अभूदृष्टिः । आत्मनेपदे । सिः इट् गुणावौ
षत्वं ण्वत्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ।

भुवः (पं० ए०) भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे अणि अनि च वुगा-
गमो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चा-
रार्थः । इति अणि वकारागमः । स्वरहीनं० । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।
अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि ।
अभूत् इष्टिरित्युदाहरणम् । अथात्मनेपदिनो भूङ्धातो रूपाणि कथ्यन्ते ।
आत्मनेपदे सिः इट् गुणावौ षत्वं ण्वत्वं अट् एते भवन्ति । अभविष्ट । अभ-
विषाताम् । अभविष् अन्त इति स्थिते । सूत्रम् ।

आतोऽन्तोऽदन्तः ।

आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । अकारा-
दुत्तरस्य न भवति । अभविषत । अभविष्टाः अभविषा-
याम् ।

आतोऽन्तोऽदन्तः । आतः (ष० ए०) अन्तः (प्र० ए०) अत् (प्र० ए०)
अत् अकारः न अत् अनत तस्मात् अनतः (पं० ए०) आद्ये पदद्वयेऽतीत्युः ।
उओ । एदो । तृतीये चपा अ वेजवाः । चतुःपदं सूत्रम् । आत्मनेपदसम्बन्धिन
प्रथमपुरुषवज्जवचनस्य अन्ते इत्यस्यात् भवति । अन्ते इत्यस्याते द्विभि भवति ।
अन्ताम् इत्यस्याताम् अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परस् अकारादुत्तरस्य न
भवति । अजेनान्ते इत्यस्याते कृते स्वरहीनम् । अभविषत । अभविष्टाः । अभ-
विषायाम् । अभविष् ध्वम् । इति स्थितं सूत्रम् ।

ध्वे च सेलीपः ।

ध्वे परे सेलीपो भवति । वा सस्य द इति केचित् ।
अभविध्वम्-अभविद्धम् । अभविषि अभविष्वहि । अभ-
विष्वहि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ।

ध्वे च सेलीपः । ध्वे (स० ए०) च अव्ययम् । सेः (ष० ए०) लीपः
(प्र० ए०) ध्वे परे सति सेलीपो भवति । अभविध्वम् । वा सस्य दकाशी
भवति । इति केचित् केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकाशी भवति ।
स्वरहीनम् । अभविध्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्वहि । इत्यात्मनेपदिनी
रूपाणि । देवदत्तो राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ।

माङि लुङेव वक्तव्यः ।

सर्वलकारापवादः ।

माङि । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः । सर्वलकारापवादी
भवति ।

मेटः ।

माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा हर्य-
भक्तो भवान् भूत् ।

मेटः । इदं सूत्रमस्ति । मं (स० ए०) अटः । (प० ए०) हिपदं
सूत्रम् । निषेधायमाशब्दं प्रयुज्यमाने दिवादिनिमित्तात्पञ्चस्योऽङागमस्य लोपो
भवति । अनेन सत्वेणाटो लोपो भवति । मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादि
प्रयोगसिद्धिः ।

स्ययोगे भूतार्थता वक्तव्या ।

स्ययोगे भूतार्थता वक्तव्या । स्पष्टमिदं सूत्रम् । द्वितीयं सूत्रम् ।

मास्मयोगे लङ् च ।

मास्मभवत् । मास्मभूत् । चित्ती संज्ञाने । इकार
इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिबादयः । अप् कर्त्तरि ।

मास्मयोगे लङ् च । स्पष्टम् । च पुनः मास्म इत्येतयोः इयोः योगे लङ्
लकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् । इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य । मा स्म
भूत् । इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ्प्राप्तौ इत्यस्य
च रूपाणि दर्शितानि । तत्र भूधातुः परस्मैपदौ ज्ञातव्यः । परतोऽन्यत् इति
सूत्रात् । भूङ्धातुआत्मनेपदौ ज्ञातव्यः डित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि
भवन्ति । आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्र बहुस्यल्ले
सन्धिर्न कृतः । बाह्यानां सुखेन बोधकरत्वात् । समाप्तोऽयं दशमो लकारो
लुङ् ॥ १० ॥ इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि । अथ भ्वादिगणः प्रारब्धते । तत्रादौ
परस्मैपदप्रक्रिया कथ्यते । चित्ती संज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्
तिबादयो भवन्ति । अप् कर्त्तरि । अनेनाप् । चित् अप् तिप् इति जाते सूत्रम् ।

उपधाया लघोः ।

धातेरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति । चेतति

चेततः चेतन्ति ॥ १ ॥ चेतत् चेतताम् चेतयुः ॥ २ ॥
 चेततु—चेततात् चेतताम् चेतन्तु ॥ ३ ॥ अचेतत् अचेतताम्
 अचेतन् ॥ ४ ॥ द्वित्वम् । चिचेत । कित्वाद्गुणाभावः ।
 चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित ।
 चिचेत चिचितिव चिचितिम ॥ ५ ॥ कित्वाद्गुणाभावः ।
 चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ॥ ६ ॥ चेतिता चेतितारौ
 चेतितारः ॥ ७ ॥ चेतित्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति ॥ ८ ॥
 अचेतिथत् अचेतिथताम् अचेतिथन् ॥ ९ ॥ चित् सित् इति
 स्थिते । सिसता० इतोट् ।

उपधाया लघाः । उपधायाः (ष० ए०) लघाः (ष० ए०) द्विपदं
 सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघानामिजः । कङिर्जाते प्रत्यये परे गुणो भवति ।
 षकारः । स्वर० । लट् । चेतति । चेततः । चेतन्ति । चेतप्ति । चेतथः ।
 चेतथ । चेतामि । चेतावः । चेतामः । लिङ् । चेतत् । चेतताम् । चेतयुः ।
 चेतैः । चेतैतम् । चेतैत । चेतैयम् । चेतैव । चेतैम । लोट् । चेततु ।
 चेततात् । चेतताम् । चेतन्तु । चेत । चेततात् । चेततम् । चेतत । चेतानि ।
 चेताव । चेताम । लुङ् । अचेतत् । अचेतताम् । अचेतन् । अचेतः । अचे-
 ततम् । अचेतत । अचेतम् । अचेताव । अचेताम । लिट् । द्विश्च । सस्वरा-
 दिर्द्विरद्विः । चि चित् णप् इति स्थिते । णकारः । पकारः । गुणः । स्वर-
 हीन० । चिचेत । कित्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः । चिचितुः । चिचेतिथ ।
 चिचितथुः । चिचित । चिचेत । चिचितिव । चिचितिम । लिङ् । चित्यात् ।
 चित्यास्तां चित्यासुः । चित्याः । चित्यास्तम् । चित्यास्त । चित्यासम् । चित्यास ।
 चित्यास । लुट् । चेतिता । चेतितारौ । चेतितारः । चेतितासि । चेतितास्यः ।
 चेतितास्य । चेतितासि । चेतितास्यः । चेतितास्यः । लट् । चेतित्यति । चेति-
 प्यतः । चेतित्यन्ति । चेतित्यसि । चेतित्यथः । चेतित्यथ । चेतित्यामि ।
 चेतित्यावः । चेतित्यामः । लुङ् । अचेतिथत् । अचेतिथताम् । अचेतिथन् ।
 अचेतिथः । अचेतिथतम् । अचेतिथत । अचेतिथम् । अचेतिथ्याव । अचेति-

प्याम । लृङ् । चित् सि दिप् इति स्थिते । सिसता० । अनेन सूत्रेण इट् ।
चित् इट् सि दिप् इति जाते सूत्रम् ।

सेः ।

सिशब्दात्परयोर्दिस्योरौडागमो भवति ।

इट ईटि ।

इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति ईटि परे । अचेतीत् अचे-
तिष्टाम् ।

सेः । (प० ए०) शिशब्दात् परयोर्दिस्योरौडागमो भवति । अनेन
तदा चित् इट् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रम् । इट ईटि । इटः
(प० ए०) ईटि (स० ए०) इट उत्तरस्य सेर्लोपि परे लोपो भवति । इति
दिस्योर्विषये सिर्लोपः । अनेन सूत्रेण सिर्लोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट्
दिप् इति जाते । टकारः । दि सि मि । पकारः । तदा चित् इ ई दृ इति
स्थिते गुणः । सवर्णे । स्वरहीनं० । दिवादावट् । वायसानि । एभिः
पूर्वोक्तैः सूत्रैः । अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् ।
अचेति सि अन् इति स्थिते सूत्रम् ।

स्याविदः ।

सेराकारान्तादिदशोत्तरस्यान उस् भवति । अचेतिषुः ।
अचेतोः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व
अचेतिष् । च्युतिर् आसेचने इरनुबन्ध इरितो वेति
विशेषणार्थः । उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः च्योतति, च्योतेत्,
च्योततु, अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ।

स्याविदः । (प० ए०) एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकाशान्तात्
दा इत्यादेः विद ज्ञाने इत्यणाद्धातीश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस्
जातः । स्वरहीनं० । सीर्विसर्गः । अचेतिषुः । अचेतीः । अचेतिष्टम् ।
अचेतिष्ट । अचेतिषम् । अचेतिष्व । अचेतिष् । समाप्तिं प्राप्तीऽयं धातुः ।

चुतिर् आसीचने इह अनुबन्धोऽस्ति इरितो वा इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उच्च-
रितप्रध्वसो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत् तिबादयः । उपधाया लघोः । अनेन
गुणः । लट् । च्योतति । च्योततः । च्योतन्ति । लिङ् । च्योतेत् । च्योतेताम् ।
च्योतेयुः । लोट् । च्योततु । च्योततात् । च्योतताम् । च्योतन्तु । लङ् ।
अच्योतत् । अच्योतताम् । अच्योतन् । सुगमत्वात् । एतेषां विवेचनं न कृतम् ।
लिट् । चुत् णप् इति स्थिते । द्विष । चुत् चुत् णप् इति जाते सूत्रम् ।

पूर्वस्य हसादिः शेषः ।

पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत . चुच्यु-
ततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत
चुच्युतिव चुच्युतिम । चुत्यात् च्योतिता च्योतिष्यति
अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः ।
अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ।

पूर्वस्य हसादिः शेषः । पूर्वस्य (ष० ए०) हसयोर्हसानां वा संयुक्ताना-
मुतासंयुक्तानामादिः (प्र० ए०) हसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथक्पदं
साङ्केतिकं प्रथमैकवचनान्तम् । द्विर्वचने कृते सति पूर्वपदस्य संयोगे सति
आदिमो हसः शिष्यते रक्ष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकारयोर्नीपः
कार्यः । तदा चुच्युत् णप् । इति जाते । बुणः । उपधाया लघोः । स्वरहीनः ।
खकारः । पकारः । चुच्योत । चुच्युततुः । चुच्युतुः । चुच्योतिथ । चुच्युतथुः ।
चुच्युत । चुच्योत । चुच्युतिव । चुच्युतिम । लिङ् । चुत्यात् । चुत्याताम् ।
चुत्यासुः । लुट् । च्योतिता । च्योतितारौ । च्योतितारः । लृट् । च्योतिताष्यति ।
च्योतिष्यतः । च्योतिष्यन्ति । लृङ् अच्योतिष्यत् । अच्यतिष्यताम् । अच्योति-
ष्यन् । लृङ् । अच्योतीत् । अच्योतिष्टाम् । अच्योतिषुः । अस्य धातोर्लृङ् लृङ्कारे
सैरषवादो ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति । तद्विधायकं सूत्रम् ।

इरितो वा ।

इरितो धातोर्वाङ् प्रत्ययो भवति दिवादिपरः परस्मै-

पदे । सेरपवाहः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्यु-
तत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत ।
अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । श्रुतिर् चरणे ।
अगोतति, अगोतेत्, अगोततु, अश्रुगोतत् । द्वित्वम् ।

इगिति वा । इर् इत् यस्य न इरित् तस्मात् इरितः (पं० ए०) द्विपदं
भ्रमम् । च्यतिर् । रुधिर । भिदिर । छिदिर । दृशिर । रुदिर । स्कन्दिर ।
इत्यादेरिरनुबन्धात् धातोर्भूतेऽर्थे दिवादौ परे वा ङप्रत्ययो भवति । ङकारो गुण-
प्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् । यस्मिन् पक्षे ङप्रत्यय-
स्तस्मिन् पक्षे सेरभावः । अनेन ङप्रत्ययः । दिवादावट् । स्वरहीनं० । अच्युतत् ।
अच्युतताम् । अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव
अच्युताम् । समाप्तीऽयं धातुः । श्रुतिर् चरणे । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति ।
लट् । अगोतति । अगोततः । अगोतन्ति । लिङ् । अगोतेत् । अगोतेताम् । अगोतेयुः ।
लोट् । अगोततु—अगोततात् । अगोतताम् । अगोतन्तु । लङ् । अश्रुगोतत् ।
अश्रुगोतताम् । अश्रुगोतन् । लिट् । द्विश्रु । श्रुत् श्रुत् णविति स्थिते ।

शसात् खपाः

द्विर्वचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः
शिष्यन्ते न शसाः । इति चकारशेषः । चुश्रुत चुश्रु-
ततुः चुश्रुतुः । श्रुत्यात् अगोतिता अगोतिथिति अश्रु-
तिथित् अश्रुतत् अश्रुगोतीत् । मन्य विलोडने । मन्यति
मन्येत् मन्यतु अमन्यत् ममन्य ।

शसात् खपाः । शसात् (पं० ए०) खपाः (प्र० व०) द्विपदं भ्रमम् ।
संयोगपूर्वस्य धातोर्वित्ते कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसम्बन्धि तस्य शसखपमयोगी
सति शसादुत्तरा अग्रे वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते रक्ष्यन्ते न शसाः आदौ । वरं
मानाः शसा लुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य लोपः कार्यः । पुनः पूर्वस्य
इसादिः शेषः इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः । गुणः । स्वरहीनं० । चुश्रुत ।
चुश्रुततुः । चुश्रुतुः । चुश्रुतिथि । चुश्रुतयुः । चुश्रुत । चुश्रुतीत । चुश्रुतिव ।

चुश्रुतिम् । मधु चुश्रुतित्युदाहरणम् । लिङ् । श्रुत्यात् । श्रुत्यास्ताम् । श्रुत्यासुः ।
लृट् । श्रुतिता । श्रुतितारौ । श्रुतितारः । लृट् । श्रुतिष्यति । श्रुति-
ष्यतः । श्रुतिष्यन्ति । लङ् । अश्रुतिष्यत् । अश्रुतिष्यताम् । अश्रुतिष्यन् ।
लुङ् । अस्त्रिंशत्कारे साधनं तु पूर्ववत् । अश्रुतीत् । अश्रुतिष्ठात् । अश्रुतिषुः ।
समाप्तोऽयं धातुः । मन्य विलोडने । लट् । मन्यति । मन्यतः । मन्यन्ति । लिङ् ।
मन्येत् । मन्येताम् । मन्येयुः । लोट् । मन्यत्—मन्यतात् । मन्यताम् । मन्यन्तु ।
लृङ् । अमन्यत् । अमन्यताम् । अमन्यन् । लिट् । ममन्य् । ममन्य् अतुस् इति
स्थिते सूत्रम् ।

नो लोपः ।

धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति
च परे । इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ।

नो लोपः । नः (ष० ए०) लोपः (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधा-
भूतस्य नकारस्य अर्थात् नकारस्यानानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो
भवति । अत्र लोपाधिकारे नकारस्यादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सर्वेण
नकारस्य लोपे प्राप्ते सति ।

ऋसंयोगात् णादेरकित्वं वाच्यम् ।

तेन नलोपाभावः । ममन्यतुः ममन्युः । ममन्यिथ
ममन्यथुः ममन्य । ममन्य ममन्यिव ममन्यिम ।

ऋसंयोगात् इदं वार्तिकम् । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात्
(ष० ए०) णादिर्यस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्वं न कित्वम्
अकित्वं (प्र० ए०) वाच्यं (प्र० ए०) ऋकारान्तात् संयोगान्तात् धातोश्च णादे-
रकित्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वात् । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपाभावा
भवति । स्वरहीनं । ओर्विसर्गः । ममन्यतुः । ममन्युः । वार्तिकम् ।

केचित्संयोगाद्देति वक्तव्यम् ।

ममन्यतुः ममन्युः । नलोपः । मथ्यात्, मन्यिता,

मन्यिष्यति, अमन्यिष्यत्, अमन्यीत् अमन्यिष्टाम् अमन्यिषुः ।
पुथि लुथि मथि कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

केचिदार्याः संयोगात् धातोर्णादेः कित्त्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति । अनेन
आदेर्विकल्पेन कित्त्वम् । तदा ममथतुः ममथुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति ।
लिट् । न लोपः । मथ्यात् । मथ्यास्ताम् । मथ्यासुः । लुट् । मन्यिता । मन्यि-
तारौ । मन्यितारः । लृट् । मन्यिष्यति । मन्यिष्यतः । मन्यिष्यन्ति । लृङ् ।
अमन्यिष्यत् । अमन्यिष्यताम् । अमन्यिष्यन् । लुङ् । अमन्यीत् । अमन्यिष्टाम् ।
अमन्यिषुः । समाप्तोऽयं धातुः । पुथि लुथि मथि कुथि एते धातवो हिंसासंक्लेश-
नयोः प्रवर्तन्ते । सूत्रम् ।

इदितो नुम् ।

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुन्यति कुन्येत् कुन्यतु
अकुन्यत् । द्वित्वम् ।

इदितो नुम् । इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः (पं० ए०) नुम्
(प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्दशस्यपि लकारेषु नुमागमो भवति ।
पूर्ववत् तिवादयः । इदितो नुम् । मित्यात् । नश्चापदान्ते । लृट् । कुन्यति ।
लिट् । कुन्येत् । लोट् । कुन्यतु । लृङ् । अकुन्यत् । लिट् । कुन्य् णप् इति
स्थिते । द्विस्र । पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः । कुकुन्य् णप् इति जाते सूत्रम् ।

कुहोशुः ।

पूर्वसम्बन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति । वर्गचतुर्थी
हस्य सवर्णः । चुकुन्य चुकुन्यतुः चुकुन्युः । चुकुन्यिथ चुकु-
न्यथुः चुकुन्य । चुकुन्य चुकुन्यिव चुकुन्यिम । - सधूपधत्वा-
भावादगुणः ।

कुहोशुः । कुश हच कुहौ तयोः कुहोः (ष० द्वि०) चुः (प्र० ए०) द्विपदं
सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसम्बन्धिनोर्द्वित्वसम्बन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो

इदितो नलोपाभावो वाच्यः ।

आदिः शाः स्तः ।

सैक्स्प्हस्तृहज्स्तृत्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः षष्पस्विदूस्वदूस्वञ्जस्वणस्विङ् ।

सैल गतौ । सृष्ट गतौ । सृ गतौ । सृ आच्छादने ।
 सृज् विसर्गे । सृ छादने । सृष्ट्यै द्व्यै शब्दसङ्घातयोः ।
 एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षोडशेऽङ्गो दन्त्या-
 जन्तसादयः । दन्ते भवः दन्त्यः दन्त्यश्च अक्ष दन्त्याचौ तौ
 अन्तौ यस्य सदन्त्याजन्तः स चाक्षी सद्य दन्त्याजन्तसः स

आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु
दन्तोष्ठजोऽपि । व्वक्कादीनां पृथग् ग्रहणात् । व्वक्क्
गती । जिष्विहा गातप्रक्षरणि । खट् आत्मादने । खञ्ज्
परिवर्द्धे । जिष्वप् शये । खिड् द्वेषदसने । एते षोप-
देशाः ।

षोपदेशास्त्रनर्दनाटिनाध्नाध्नन्द्नङ्गुनृतः ।

नर्द गती । नट नर्त्तने । नाध्नाध् याच्ञोपतापै-
ष्वर्थ्याशीषु । टुनदि सम्बुद्धौ । नङ् नाशने । नृ नर्ये ।
नृती गात्रविच्छेपे । एभ्योऽन्ये षोपदेशाः ।

नकारजावबुस्वारपञ्चमी भलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्च षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

आदेः णः क्तः । आदेः (१० ए०) णः (५० ए०) क्तः (३० ए०) य
उपदेशे यस्य स षोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स षोपदेशः । षोपदेशस्य षोपदे-
शस्य च धातोरादौ वर्त्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । यथा-
संख्यम् । षोपदेशस्य षोपदेशस्य च धातोर्लृचणं मूलोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां
विस्तरभयात् न लिखितम् । तथा च षत्वनिर्णयकम् त्वम् ।

नामधातुष्वैष्वक्कष्टिवां षः सी नेति वाच्यम् ।

गुणः । सेधति । निपूर्वः ।

नामधातुरिति । नामधातुष्वैष्वक्कष्टिवां (५० व०) षकारस्य सकारौ न
भवति इति वाच्यम् । गुणः । खट् । सेधति । यदा निपूर्वोऽयं धातुः स्यात्
तदा कीदृशं रूपं कार्यम् । तदर्थं सूत्रम् ।

प्रादेश्य तथा तौ सुनमाम् ।

प्रादेरूपसर्गात्परेषां स्वादीनां त्रमादीनां च धातूनां

सकारणकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव एकारणकारौ भवतः
षत्वणत्वनिमित्ते सति । निषेधति । सेधेत् सेधतु ।
अङ् व्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि
षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषि-
धिय । सिध्यात्, सेधिता, सेधिष्यति, असेधिष्यत् । असे-
धीत्, असेधिष्टाम्, असेधिषुः । पिधू शास्त्रे साङ्गत्ये च ।
अकार इडिकल्पार्थः । सेधति, सेधत्, सेधतु, असेधत्,
सिषेध, सिध्यात् ।

प्रादेश्च तथा तौ सनमास् । प्र आदिर्घस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः (पं० ए०) च
तथा तौ (प्र० द्वि०) सनमां (ष० व०) पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गात्पिरेषां
स्वादोनां षुञ अभिषवे, षोऽन्तकर्मणि, षुञ् स्तुतौ, षुभ् स्तौभे, पिङ् वन्धने, षज्
सङ्गे, षज् परिषङ्गे, इत्यादोनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीज् प्रापणे, टुणदि
समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारणकारौ तयोः क्रमेण तौ
पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ षकारणकारौ एव भवतः । तथा तेष्वे-
वेत्यादि । तथेति सूत्रीक्तं पदं तस्यार्थः । तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रायं भावः ।
सकारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गेल्लक्षणानि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि षकार-
रेफक्त्वर्णाः । अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च ततो यद्युपसर्गान्ते कवर्ग-
स्येत्प्रत्याहारस्य च योगी भवति । तदा तस्मात्परस्य सकारस्य षकारी भवति ।
यदा चोपसर्गं षकाररेफक्त्वर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्ग-
पवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारी भवति । अतोपसर्गे इत्प्रत्याहारोऽस्ति
तेन सेधतेः सकारस्य षकारी भवति । निषेधति । लिङ् । सेधेत् । लोट् ।
सेधतु । लृट् । अङ् व्यवधानेऽपि षत्वं भवति न्यषेधत् । इति प्रयोगदर्शनात् ।
यदा निपूर्वस्तदा न्यषेधत् । तदभावे असेधत् । लिट् । द्वित्वव्यवधानेऽपि
षत्वं, नास्ति व्याख्याने प्रयोगजं तदभावेऽपि प्रयोगसिद्धेः । निषिषेध । निपूर्वे
सति । तदभावे सिषेध । लिङ् । सिध्यात् । लुट् । सेधिता । लृट् ।
सेधिष्यति । लृङ् । असेधिष्यत् । लुङ् । असेधीत् । समाप्तोऽयं धातुः ।
पिधू शास्त्रे साङ्गत्ये च । अकार इडिकल्पार्थः । आदेः णः स्त्रीः । पूर्ववर्त्त

तिषादयः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिट् । सिषेध ।
सिष्यात् । सिष् ता इति स्थिते सूत्रम् ।

जदितो वा ।

जदितो धातोः परस्य वसादेरिडा भवति ।

जदितो वा । जत् इत् यस्य स जदित् सच्चात् जदितः (पं० ए०) वा ।
जदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम् ।

खृसूतिसूयतिधुज् रधादीनामिड् वक्तव्यः ।

खृ शब्दे । धूङ् प्राणिगर्भविमोचने । धूङ् प्रसवे ।
धूज् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप्
प्रौणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । दुह् जिघांसायाम् ।
मुह् वैचित्ये । णुह् उत्तिरणे । स्निह् प्रीती । एते रधा-
दयः । सेधिता । पक्षे ।

खृसूति० । खृसूतिसूयति धूज् इत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः ।
वसादेः प्रत्ययस्यैवेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इट् ।
सेधिता । सिष् ता इति स्थिते । सूत्रम् ।

तथोर्धः ।

दधातिं विना ऋभान्ताद्धातोः परयोस्तकारयकारयोर्ध-
कारादेशो भवति । ऋवे जवाः । सेडा, सेधिष्यति-सेत्-
स्यति । असेधिष्यत् असेत्स्यत् । असेधीत् । असेधिष्टाम्
असेधिषुः । इडभावे ।

तथोर्धः । तश्च यच्च तथौ तयोः तथीः (ष० द्वि०) धः (प्र० ए०) द्विपदं
सूत्रम् । दधातिं वर्जयित्वा ऋभान्तात् धातोः परयोस्तकारयकारयोर्धकारादेशो
भवति । सुगममिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य

सैङ्गारौ । सैङ्गारः । सैङ्गायि । सैङ्गायः । सैङ्गाय । सैङ्गायि । सैङ्गायः ।
सैङ्गायः । लट् । सैङ्गायति । सैङ्गायति । 'खसेचपाभसानाम्' । लङ् ।
असैङ्गायत् । असैङ्गायत् । लङ् । असैङ्गायत् । असैङ्गायत् । असैङ्गायत् ।
लङ्भावे अ सिष् सि ईट् दिप् इति स्थिते सूत्रम् ।

अनिटो नामिवतः ।

नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धि-
र्भवति । चपत्वम् । सेः । असैत्सीत् असैङ्गाम् । प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययलक्षणे कार्यं भवति ।

अनिटो नामिवतः । अनिटो नामिवतः । नास्ति इट् यस्य सः अनिट्
तस्यानिटः (ष० ए०) नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः (ष० ए०)
द्विपदं सूत्रम् । 'नामिवतो नाम्यपधस्य नैकस्वरादनुदात्तात् इति सूत्रेणोक्तात्
अनिटो धातोः सन्धिविनी नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति ।
अनेन वृद्धिः । पर पूर्ववत् । खसे । असैत्सीत् असैष् सिताम् इति स्थिते । सूत्रम् ।

भसात् ।

भसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति भसे परे । असैत्सुः ।
असैत्सोः असैङ्गम् असैङ्ग । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्व ।
खद स्थैर्यं हिंसायां च । खदति, खदेत्, खदतु, अखदत् ।

भसात् । (पं० ए०) एकपदं सूत्रम् । भसादुत्तरस्य सेर्लोपो भसे परे
भवति । अनेन सेर्लोपः कार्यः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति । इति
न्यायात् । वृद्धिर्भवति । तथोर्ध्वः । भवे जवाः । खरहीनम् । असैङ्गाम् ।
असैत्सुः । असैत्सीः । असैङ्गम् । असैङ्ग । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्व ।
खद स्थैर्यं हिंसायाञ्च । पूर्ववत् तिवादयः । खदति । खदेत् । खदतु ।
अखदत् । खद खद णप् इति स्थिते पूर्वस्य हसादिः शेषः । खखद णविति
जाते सूत्रम् ।

अत उपधायाः ।

धातोरुपधायाः अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति णिति च

परे । चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिष्य
चखदथुः चखद ।

अत उपधायाः । अतः (ष० ए०) उपधायाः (ष० ए०) घातीरुपधाया
अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति । ऐति च परे । चुत्वीशुः । चखाद । चखदतुः
चखदुः चखदिष्य । चखदथुः चखद ।

खलुत्तमो वा णिहस्तव्यः ।

चखाद-चखद चखदिष्य चखदिम । खद्यात्, खदिता,
खदिष्यति, अखदिष्यत् ।

खलुत्तमो० । उत्तमो खन् वा णित् वक्तव्यः । तेन वृद्धिर्विकल्पो भवति ।
चखाद । चखद । चखदिष्य चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति ।
अखदिष्यत् । अखदीत् इति स्थिते ।

णित्ये ।

पे परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति । अत उपधाया इति
वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ।

चित्ये । ण इत् यस्य स णित् (ष० ए०) पे (स० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
परस्मैपदे परे सिर्णिङ् भवति । अनेन सिर्णिङ्वात् अत उपधाया इति सूत्रेण
वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः । वृद्धिविकल्पकर सूत्रम् ।

हसादेर्लघुकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ
वाच्या ।

अखदीत् । गङ् व्यक्तायां वाचि । गदति ।

हसादेः । हस् आदिर्धस्य स हसादिस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारस्य
लघुकारः लघुकार उपधायां यस्य स लघुकारोपधस्य लघुकारोपधस्य हसादेर्ल-
घुकारोपधस्य च घातीर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पी भवति ।
अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषुः । सुगमोऽयं धातुः समाप्तः । गङ् व्यक्तायां
वाचि । गदति ।

उपसर्गस्थनिमित्ताद्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् ।

गद् नद् पत् पद् स्या अपित् दा धा मा सो हन् या वा
द्रा स्था वप् वह् चि शम् दिह् एते गदादयः । गद् व्यक्तायां
वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पत् पतने । पद् गतौ ।
ष्ठागतिनिवृत्तौ डुदाञ् दाने । " डुधाञ् धारणपोषणयोः ।
माङ् माने षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या
प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च ।
स्था भक्षणे । डुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह् प्रापणे ।
चिञ् चयने । शम् उपशमे । दिह् उपचये । प्रणि-
गदति । गदेत् गदतु अगदत् । कुहीशुः । जगाद्
जगदतुः जगदुः । जगदिथ जगदशुः जगद् । गद्यात्,
गदिता, गदिष्यति, अगदिष्यत् । अगादीत् । रद् विले-
खने । रदति, रदेत्, रदतुः, अरदत्, रराद् ।

उपसर्गस्थनिमित्तात् । उपसर्गस्थनिमित्तात् नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गदाद-
यन्तु मूले उक्ताः सन्ति । तएव ज्ञातव्याः । अतोऽनेन सूत्रेण नकारस्य अकारो
भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहीशुः । अनेन जकार-
स्य जकारः । अत उपधायाः । जगाद् । जगदतुः । जगदुः । गद्यात् ।
गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत् । ह्रस्वार्थः । अगदीत् । रद्
विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद् । रद् अतुम् इति
स्थिते सूत्रम् ।

लोपः पचां कित्ये चास्य ।

पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य
लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः । रेदतुः
रेदुः ।

लोपः पचां कित्ये चास्य । लोपः (प्र० ए०) पचां (ष० न०) किति
 (स० ए०) ए (प्र० ए०) च (प्र० ए०) अस्य (ष० ए०) षट्पदमिदं सूत्रम् ।
 येषां धातूनां द्विवचनस्य कृहोश्चः ऋषानां जवचपा इति जवादिरादेशो न भवति
 तेषां पचादीनां पचस्सृष्टानां पत् पद् चल् चर् लन् लन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य
 किति आदौ सति लोपो भवति । एक एव हसौ यस्य सः । यत्र एकश्च एकश्च
 एकौ एकौ असंयुक्तौ केवलौ संयोगरहितौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य
 एकहसस्य । असंयुक्तहसमध्यस्थस्यान्तारस्य च एकारी भवति । मूले तु न संयुक्तौ
 असंयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ च असंयुक्तहसौ तयोरसंयुक्तहसयोः । पूर्वं व्याख्यानं
 चन्द्रिकानुसारेण । इदं तु मूलानुसारेण । चकारात् उक्तनिमित्तभावेऽपि त्व
 फल् भज् चप् रुध् अन्यद्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जृष् भग् वस् फण्
 राज् भाष् भाज् भ्राष् खन् बाध् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवतः । इति
 सूत्रम् । अनेन पूर्वकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारी भवति । स्वरहीनं० ।
 रेदतुः । रेदुः ररद् यप् इति स्थिते सिसृता० अनेजेट् । ररद् यप् इति जाते ।

सेटि यपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ।

रेदिथ रेदथुः रेद । रराद-ररद् रेदिव रेदिम । रद्यात्,
 रदिता, रदिष्यति, अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम्
 अरादिषुः । अरदीत् । ररद् अव्यक्ते अव्यदे । आदेः णः
 सः । नदति, नदेत्, नदतु, अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादिश्च ।
 इति एत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति ।
 ननाद नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद
 नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता, नदिष्यति, अनदि-
 ष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत्
 अनदिष्टाम् । अर्द् गतो याचने च । अर्दति, अर्देत्,
 अर्दतु, आर्दत् । द्वित्वे कृते आभोर्णादौ० । आ अर्द
 इति स्थिते ।

सेटिष्यपि । वार्तिकम् । सेटि यपि परे एत्वपूर्वलोपी वक्तव्यौ । अनेनैत्व-
पूर्वलोपीस्तः । स्वरहीनं । रेदिथ । रेदथुः । रेद । रराद ररद ।
रेदिव । रेदिम । लिङ् । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् ।
अरादीत् । हसादेः । अरदीत् । समाप्तोऽयम् । णद् अव्यक्तं शब्दे । पूर्ववत्
तिवादयः । प्रादेः णः स्तः । नदति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वाद् लिखि-
तानि । लिट् लकारे । लोपः पचां कित्ते चास्य । अनेनैत्वपूर्वलोपी काय्यौ ।
नमाद । नदतुः । यदा प्रपूर्वोऽयं धातुस्तदा प्रादेश्च । अनेन सूत्रेण नकारस्य
णकारः । प्रणदति इति रूपं भवति । प्रपूर्वत्वे सति यदा निपूर्वः स्यात् तदा
गदादित्वात् नेर्णत्वं भवति । प्रणिनदति । इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् ।
नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् । हसादेः । अनदीत् । सोऽ-
नादीत् इत्युदाहरणम् । अर्द् गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु ।
आर्देत् । लङ् लकारस्य रूपे स्वरादेः परः । अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयाऽ-
ष्टागमो भवति । अर्द् णप् इति स्थिते । द्वित्वम् । द्वित्वे । कृते सति । आश्ची-
र्णादौ इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति । तदा आ अर्द् णपिबि जातं
सूत्रम् ।

नुगशाम् ।

अशोतेऋकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां
च पूर्वस्य नुगागमो भवति णादौ सति । आनर्द आनर्दतुः
आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आन-
र्दिव आनर्दिम । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति आर्दिष्यत् ।
आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिषुः । इदि परमैश्वर्ये । इन्दति,
इन्देत्, इन्दतु ।

नुगशाम् । नुक् (प्र० ए०) अशां (ष० व०) अशूङ् व्याप्तौ । अशू अर्च,
अर्द् कृच्छ् इत्यादीनां धातूनाम् द्विभावे कृते सति णादादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य
नुगागमो भवति । ककारः स्थानविध्यर्थः । कित्त्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः ।
अनेन सूत्रेण द्वयोर्मध्ये नुगागमो भवति । स्वरहीनं । आनर्द० । आनर्दतुः ।

जावर्तुः । सर्वाणि रूपाणि गुणानि सन्ति । अद्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति ।
स्वरादेः आदिष्यत् । आदीत् । इति परमैश्वर्ये । पूर्ववत् तिवादयः । द्विती-
यम् इति अनेन नृत् । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु । एन्दत् इति जाते ।

स्वरादेः ।

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽङ्गमो भवति दिवादौ परे ।

अइए । एऐए । ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ।

स्वरादेः । स्वर आदिर्यस्य स स्वरादेः तस्य स्वरादेः (०ष० ए०) स्वरादे-
र्धातोर्द्वितीयोऽङ्गमो भवति । अनेन द्वितीयोऽङ्गमः । एऐए । ऐन्दत् ।
ऐन्दताम् । ऐन्दन् । ऐन्दः । ऐन्दतम् । ऐन्दत । ऐन्दम् । ऐन्दाव । ऐन्दाम ।
अस्य धातोर्लिट् लकारे विशेषोऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

कासादिप्रत्ययादाम् क्रस्भूपरः ।

कास् आस् दय् अय् नाम्यादिगुरुमङ्गात्वेनैकस्वर-
धातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादौ परे आम् प्रत्ययो भवति ।
स च क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । कास् दोमौ । आस् उप-
वैशने । दय् दानगतिहिंसादानेषु । अय् गती । एते
कासादयः ।

कासादिप्रत्ययादाम् क्रस्भूपरः । कास् आदिर्यस्यासौ कासादिः प्रत्ययान्ती
धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादि-
प्रत्ययात् (पं० ए०) आम् (प्र० ए०) क च अस् च भूश्च क्रस्भुवः । क्रस्भुवः ।
परे यस्मात् स क्रस्भूपरः (प्र० ए०) त्रिपदमिदं सूत्रम् । कास् आस् दय् अय्
नाम्यादिगुरुमङ्गात्वेनैकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताणादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च
आम् क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगमत्वात् व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् ।
तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां कृतं व्याख्यानमस्ति । कासादेर्धातोः कास् आस्
चकास् जाग् दरिद्रा दय् अय् उष् एध् ईच् ऊह् इत्यादेर्धातोः प्रत्ययान्ताच्च सय-
ङ्गावः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णवादौ विषये आम्प्रत्ययो भवति । स च आम्

कसभधातुषु परेषु सक्तु प्रयोज्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच्च एवादिस्थाने आम्-
प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां कसभधातूनां मध्ये ज्ञेयः । तस्य धातोः परीक्षप्रयोगो
भवतीत्यर्थः । तस्य च धातोर्णवादो पूर्ववत् प्रक्रिया । आम्प्रत्ययः पितृन्जकश्च
ज्ञेयः ।

विद्दरिद्राकास्काश्जाण्ट उष् एभ्यो वाम् ।

विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गती काश् विकचने । जाण्ट
निद्राक्षये । उष् दाहे । एतं विहायः । इन्द्रां क णप्
इति स्थिते क इत्येतस्य द्वित्वम् ।

विद् दरिद्रा । विद् दरिद्रा कास् काश् जाण्ट उष् एभ्यो वाम् प्रत्ययो
भवति । इन्द्र आम् क णपिति जाते । स्वरहीनं० । इन्द्राम् क णपिति जाते
द्विश्च । क इत्यस्य द्वित्वम् । इन्द्राम् क क णपिति जाते सूत्रम् ।

रः ।

पूर्वसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । चुत्वम् ।

रः । ऋ (ष० ए०) साङ्केतिकम् । अः (प्र० ए०) । द्विपद सूत्रम् ।
द्वित्वे कृते सति पूर्वसम्बन्धिन ऋकारस्य अकारादेशो भवति । अनेन ऋकारस्या-
कारः । तदा इन्द्राम् क क णप् इति जाते । कुहीयुः । अनेन सूत्रेण कका-
रस्य चकारः । तदा इन्द्राम् च क क णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

धातोर्नामिनः ।

धातोर्न्यभूतस्य नामिनी वृद्धिर्भवति जिति णिति च
परि । इन्द्राञ्चकार इन्द्राञ्चक्रतुः । इन्द्राचक्रा । क्रादि-
त्वाच्चेट् । इन्द्राञ्चकार्य इन्द्राञ्चक्रयुः इन्द्राञ्चक्र । इन्द्राञ्च-
कार-इन्द्राञ्चकर इन्द्राञ्चकव इन्द्राञ्चकम । इन्द्रामास इन्द्रा-
मासतुः इन्द्रामासुः इन्द्रामासिय । इन्द्राञ्चभुव, इन्द्रात्,
इन्द्रिता, इन्द्रिष्यति । स्वरादेः ० । ऐन्द्रिष्यत्, ऐन्दीत्

ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम्
ऐन्दिष्व ऐन्दिष । णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ।

धातोर्नामिनः । धातोः (ष० ए०) नामिनः (ष० ए०) द्विपदं सूत्रम् ।
धातोः अन्यभूतस्य नामिनः जिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धि-
स्तदा इन्दाम् च क् आर् णप् इति जाते । नञापदान्ते । स्वरहीनं० । तदा
इन्दाञ्चकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिध्यन्ति । किति
आदौ गुणवृद्धी न भवतः । किं तु र इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दाञ्चकार । इन्दा-
ञ्चक्रतुः । इन्दाञ्चक्रुः । क्रादेर्णादेः इति सूत्रे कृधातीरिङ्निषेधात् इडागमी न
भवति पित्वात् गुणी भवति । इन्दाञ्चकथं । इन्दाञ्चक्रथुः । इन्दाञ्चक्र इन्दाञ्च-
कार । णनुत्तमः । इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दाञ्चकर ।
इत्यत्र गुणी भवत्येव वा । इन्दाञ्चक्रव इन्दाञ्चक्रम । यदा अस्धातीरनुप्रयोगस्तदा
इन्दास् अस् णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः । आभ्वीर्णादौ । सवर्ण-
दीर्घः । स्वरहीनं० । इन्दामास । इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दाभासिथ ।
यदा भुधातीरनुप्रयोगस्तदा इन्दाम् भू णप् इति जाते । नञापदा० । पुनश्च
बभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्दाब्बभूव । इन्द्यात् ।
इन्दिता । इन्दिष्यति । स्त्रादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् । णिदि कुत्सायां
प्रवृत्तत् इदितो गुम् । निन्दति । यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यात् तदा प्रनिन्दति
इति स्थिते भूतम् ।

निसनिच्चनिन्दामुपसर्गास्त्यं वा वाच्यम् ।

प्रणिन्दति, प्रनिन्दति । निन्देत्, निन्दतु, अनिन्दत्,
निनिन्द, निन्द्यात्, निन्दिष्यति, अनिन्दिष्यत्, अनिन्दीत् ।
निच् चुस्वने । प्रणिच्छति निच्चेत् निच्चतु अनिच्छत् निनिच्च
निच्छ्यात् निच्छिता निच्छिष्यति अनिच्छिष्यत् अनिच्छीत् ।
उख् गतो । ओखति ओखेत् ओखतु ओखत् । द्वित्वे
उपधागुणे च कृते ।

निसनिच्चनिन्दाम् । निसनिच्चनिन्दां धातूनामुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमित्तात्

कृतं वा दाच्यम् । अग्निः कृतम् । अग्निन्दति । अग्निन्दति । निन्देत् । निन्दतु ।
अग्निन्दते । अत उपधाया लघोः ति सूत्रेण प्रातिरेव नास्ति । उपधायासिक्कारा-
भावात् । निनिन्द । निन्दत् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् ।
अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि ब्रूय स्वस्त तथापि लिखितानि । निन् चञ्चने ।
निचति । 'निच निच निदास्' । अनेन सूत्रेण कृतम् । प्रक्षिचति । अन्यानि
रूपाणि लुगजत्वान्न लिखितानि । उख गता । गुणः । ओखति । ओखेत् ।
ओखतु । ओखत् । अत्र उरादेः इत्यनेन सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । उख
णप् इति स्थिते । विश्व । गुणः । उ ओख् णप् इति जाते सूत्रम् ।

असवर्णे स्वरि० पूर्वकारोकारयोः द्युवौ वक्तव्यौ ।

उवोख । सवर्णे दीर्घः० जखतुः जखुः । उवोखिष ।

उख्यात्, ओखिता, ओखिष्यति, ओखिष्यत्, ओखीत् ।

अञ्चु गतिपूजयोः । अञ्चति । अनुशाम् आनञ्च आन-

ञ्चतुः आनञ्चुः ।

असवर्णे स्वरि० । असवर्णे स्वरि प मति पूर्वयोः एकारोकारयोः द्युवौ
यथासंख्येन वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण उकारस्य उच्चातः । स्वरङ्गीन० । उवोख ।
असवर्णस्वराभावाद्गोऽव् । सवर्णे दीर्घः सह । जखतुः । जखुः । उवोखिष ।
उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति स्वरार्दः । ओखिष्यत् । ओखीत् । अञ्चु
गति पूजयोः । अञ्चति । अञ्चेत् । अञ्चतु । स्वरार्दः । आञ्चत् । अञ्च
णप् इति जाते आभ्योर्णादौ । अनुशाम् । स्वरङ्गीन० । आनञ्च । आनञ्चतुः ।
आनञ्चुः । पूजायाम् ।

पुञ्जाग्रानञ्जेर्जलोपाभायो वाच्यः ।

अञ्चयात् । गतौ तु अञ्चयात् । अञ्चिता, अञ्चिष्यति,
अञ्चिष्यत्, अञ्चत् । आञ्चि आयाञ्चि । आञ्चति,
आनाञ्च । आञ्चतेर्जुमेति केचित् । आञ्च, आञ्चयात्
आञ्चिता, आञ्चिष्यति, आञ्चिष्यत्, आञ्चीत् । हुर्क्ष
कीटिल्ये । हुर्क्षिङ्क्षे इति दीर्घः । हुर्क्षति । हुर्क्षोऽङ्गुः ।

वर्गचतुर्थी हस्य सवर्णः । भूपानां जवचपाः । जुहर्क
अहर्कृत् । वज गतौ । वजति वजेत् वजतु अवजत् ।

पूजायामन्वेधातीर्णकारस्य लोपाभावा वाच्यः । अच्चात् । गतौ तु लोपः ।
इति सत्वेण नकारस्य लोपो भवति । अच्चात् । अच्चिता । अन्यानि मुगमानि
अच्चिष्यति । स्वरादेः । आच्चिष्यत् । आच्चीत् । आच्छि आयामे । इदितो
नुम् । आञ्छति । आञ्छेत् । आञ्छतु । स्वरादेः । आञ्छत् । आ आञ्छ
णप् इति जाते । नुगशाम् । अनेन नृन् । स्वरहीनं० । आनाञ्छ । आना-
ञ्छतुः । आनाञ्छुः । आञ्छोधातीर्णमुगशामिति सत्वेण विहितो नुग् वा भवतीति
केचिदाचार्या वदन्ति । तदा द्विष्य । सवर्णदीर्घः । आञ्छ । आञ्छतुः ।
आञ्छुः । आञ्छात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति । स्वरादेः । आञ्छिष्यत् ।
आञ्छीत् । ऊर्का कौटिल्ये । पूर्ववत् तिबादयः । 'ऊर्क् अ तिप्' इति
स्थिते । यूर्विहसे अनेन दीर्घः । स्वरहीनं० । हर्कृति । हर्कृन् । हर्कृतु
अहर्कृत् । 'ऊ ऊर्क् णप्' इति स्थिते ऊहोयुः । वर्गचतुर्थी हस्य सवर्णः ।
अनेन हकारस्य लकारो भवति । भूपाना जवचपाः । अनेन भकारस्य जकारः ।
यूर्विहसे । अनेन दीर्घः । स्वरहीनं० । जुहर्क । जुहर्कतुः । जुहर्कुः ।
हर्कात् । हर्किता । हर्किष्यति । अहर्किष्यत् । अहर्कृत् । वज गतौ ।
पूर्ववत् । वजति । वजेत् । वजतु । अवजत् । ववज् णप् इति जाते
लोपः । पचां किल्ये चास्य । अनेन सत्वेण णत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति सूत्रम् ।

• शसददवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो
वक्तव्यौ ।

शसु हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः ।
ददाद दददतुः । ववाज ववजतुः ववजुः । ववजिथ ।
अवाजीत् अवजीत् । व्रज गतौ । व्रजति, व्रजेत्, व्रजतु,
अव्रजत् । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः । व्रज्यात्, व्रजिता,
व्रजिष्यति, अव्रजिष्यत् ।

न वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपनिषेधः । किन्तु 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज । ववजतुः । ववजुः । ववजिथ । वज्यात् । वजिता । वजि-
प्यति । अवजिष्यत् । अवज्जीत् । हसादेः । अज्जीत् । वज् गतौ । वजति ।
'अन्यानि भुगमानि । लुङ् लकारे वृद्धिविकल्पे सूत्रम् ।

वद्विज्योः सौ नित्यं वृद्धिः ।

अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च अजति, अजैत्, अजतु,
आजत् ।

वद्विज्योः । वद्विज्योर्धातोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धि-
विकल्पाभावः । अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च अजति । अजैत् । अजतु ।
स्वरादेः । आजत् ।

अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा ।

एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं
पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् वृद्धिः । विवाय ।

अजेरार्धधातुके । अजेर्धातोर्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वसादौ परे वा
भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वीरादेशः । वी
णप् इति स्थिते विश्व । ऋस्वः । वि वी णपिति जाते धातोर्नामिनः । अनेन
सूत्रेण वृद्धिर्भवति । स्वरहीनं० । विवाय । वि वी अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

नुधातोः ।

विकरणस्य नोर्धातोश्चवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वरे परे ।
अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु यौ । विव्यतुः विव्युः ।

नुधातोः । नुश्च धातुः नुधातुस्तस्य नुधातोः (ष० ए०) स्वादेर्नुरिति स्वादे-
रुत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति । अवर्णान्तीवर्णान्तधातोः सन्ध-
न्विन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि
विशेषमाह । अनेकेत्यादि तु पुनः । अनेकस्वरः संयोगपूर्वरहितश्च यो धातु-
र्भवति तत्सन्धन्विनीदिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौ एव भवतः । एवंभूतस्य नुविकरण-

बदणि क्वचिदनेकारस्यपि इत् । दद्या ईयन्तः यीर्धातोः । यौ वा । इति
 लृचय्येन केवलस्य ईकारस्य च लकारस्य इत्यादिकार्यम् अत्र तु गुधातोर्वित्यनेन
 सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य लवर्णस्य च इत्यादिकार्यं भवति । इति विशेषः । अनेन
 सूत्रेणानेकपरस्यासंयोगपूर्वशाखेकारस्य लकारो भवति । विव्यतुः । विव्युः ।
 गुणः । विवयिथ ।

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट् ।

विगयिथ-विवेथ आजिथ विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय
 विव्यिव-आजिव विव्यिम-आजिम । वीयात् ।

स्वरान्तात्० । स्वरान्तात् नित्यानिटो धातोः यपो वा इट् भवति । अनेनास्य
 वेट् भवति । गुणः । विवेथ । विव्यथुः । विव्य । विवाथ । विवय । विव्यिव ।
 विव्यिम । वीयात् । अज् ता इति स्थिते । अजेरार्धधातुके । अनेन वीरादेशः ।
 वदा वी ता इति स्थिते सूत्रम् ।

नैकस्वरादनुदात्तात् ।

एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठितादिडा-
 गमो न भवति ।

नैकस्वरादनुदात्तात् । न (अ०) एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरसंज्ञात्
 एकस्वरात् (पं० ए०) अनुदात्तात् (पं० ए०) लिपदं सूत्रम् । यो धातुः एक-
 स्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः कथितस्तस्मात् परिषां पूर्वोक्तानां सिसता-
 लीस्यपाम्० इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अमिट
 एष्टव्याः । अनुदात्ता धातवी धातुपाठात् ज्ञेयाः । अचानिट्कारिकाऽस्ति । तस्याः
 श्लोकाः सन्ति ।

अथानिट्कारिकाः ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यता-
 मन्यांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्क्ष्वजौ ।

शिङ्गीडिवर्णेस्वयं शीङ्श्चियावपि ॥ १ ॥

गणस्थमूदन्तमुतां च क्लृप्तवो
 क्षुवं तथोर्णोतिमथो युगुक्षुवः ।
 इति खरान्ता निपुणेः समुच्चिता-
 स्ततो हान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥
 शकिरु कान्तेष्वनिडेक इष्यते
 घसिश्च सान्तेषु वसिस्तथैव च ।
 रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभि-
 स्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
 यमिर्यमान्तेष्वनिडेक इष्यते
 रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
 जमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो
 गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
 दिहिर्दुहिर्महतिरोहति वहि-
 र्नाहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
 इमेऽनिटोऽष्टाविह सुक्तसंशया
 गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥
 दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं स्पृशिं
 रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं त्रिशिम् ।
 लिशिं च शान्ताननिटः पुराणाः
 पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
 रुधिः सराधिर्युधिर्द्विसाधयः
 क्रुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
 इमे तु धान्ता दश चानिटो मता-

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं
 श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यतो द्विषिम् ।
 इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिङ्घ्रिधी
 गणेषु पान्तान् कृपिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
 तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं
 लुपिं लिपिं लृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
 स्वरेण नीचेन शपिं क्षुपिं क्षिपिं
 प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥
 अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन्
 शदिं सदिं स्त्रियतिपद्यतिस्वीदीन् ।
 तुदिं नुदिं विन्दति विन्द इत्यपि
 प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥
 पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिष्टच्छती-
 न्निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
 त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन्
 भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

इत्यनिट्कारिकाः ।

वेता-अजिता वेथति-अजिथति आजिथत्-अवेथत्
 आजीत् ।

धातोर्नामिनः । सेः अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम्
 अवैषुः । क्षि क्षये । क्षयति, क्षयेत्, क्षयतु, अक्षयत्,
 चिक्षाय । नुधातोः । चिक्षियतुः ।

तथाचाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो द्युरिद्रावर्जम् । भू सत्तायां रु शब्दे सु प्रस्रवणे
 च्छु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । गु शब्दे । टुक्षुशब्दे टु ओशीर् गति-

वृद्धीः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिज् सेवायाम् । वृज् सम्भक्तौ । वृज् संवरणे । इत्येतद्वर्जम् अन्ये द्ववर्णोवर्णान्ताः धातवोऽनिटौ ज्ञेयाः । टुओश्चौर् गतिवृद्धीः श्रिज् सेवायाम् एतौ द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ता सर्वेऽप्यनिटः । ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने 'डीङ् विहायसा गतौ' एतौ द्वौ वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्तेषु यु रु णु ण्णु टु सु ञ्णुञ् एतान् सप्त धातून् वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः । न* कीऽपि अनिट् । ऋकारान्तेषु वृङ् वृज् वरणे सम्भक्तौ जागृ निद्राक्षये एतान् वीन् धातून् वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः षडेवानिटः । ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । औकारान्ताः पञ्चैवानिटः । औकारान्तो धातुः कीऽपि नास्ति । अथ व्यञ्जनान्ताः कष्यन्ते । तथा-वानिट्त्वाधिकारात्कातन्त्रसूत्राणि लिख्यन्ते । शक्तेः कात् नेट् । पचि वचि सिचि विचि मुचेश्चात् । प्रच्छेः छात् । युजि रुजि भुजि भञ्जि त्यजि भाजि यजि मस्जि ऋजि निजि विजिर् ष्वजेर्जात् अदि तुदि नुदि चुदि त्विदि खद्यति विन्दति छिदि भिदि हृदि सदि पदि त्विदेर्दात् । राधि रुधि क्रुधि चुधि बन्धि साधि शुध्यति बुध्यति युधि बधि व्यधेर्धात् । हनिमन्यतेनात् । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि कुपि लुपि लिपिः सृपेः पात् । यभिरभिलभिभ्यो मेभ्यः । यमि रमि लमि नमि गमेर्मात् । रिशि रुशि क्रुशि लिशि विशि दिशि वृशि स्पृशि ऋशि दंशेः शात् । त्विषि पुष्यति कृषि श्लिष्यति द्विषि रिषि विषि मिषि सिषि सुषि शुषि तुषि^१दुषेः प्रात् । वसि घसेः दहि दिहि दुहि मिहि सुहि रुहि लिहि नहि वहेर्हात् । च गहि गुहेः सने एभ्यो धातुभ्यः सिसतासीस्यपामिट् इति सूत्रेण दृडागमी न भवति । अत्र सर्वत्र कात् । अस्य पदस्य ककारात् इत्यर्थे कार्यः । इति धातवोऽनिटः । एतेषामर्थ्या धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानान्न वीरादेशस्य दृङ्निषेधो भवति । गुणः । वेता । अजिता । वेप्यति । अजिष्यति । खरादेः । आजिषत् । अवेप्यत् । आजीत् । आजिष्टाम् । आजिषुः । धातोर्नामिनः । अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टम् । अवैषुः । चिच्चये । पूर्ववत् तिवादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चि णप् इति स्थिते द्विश्च । चि चि णप् इति जाते । शसात् खपाः । अनेन सूत्रेण ककारः शेषः । कुहायुः । चिच्चिणपिति जाते । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । खरहीन^२ । चिचार्य । नु धातोः । चिच्चियतुः चिच्चियुः । चियात् इति जाते सूत्रम् ।

ये ।

अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति । क्षीयात्, क्षेता, क्षेप्यति, अक्षेप्यत्, धातोर्नामिनः । अक्षेपीत् अक्षेष्टाम् अक्षेष्टुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति, कटेत्, कटतु, अकटत्, चकाट ।

ये । (स० ए०) एकपदं सूत्रम् । अनपि यकारे परे सति पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् । क्षेता । क्षेप्यति । अक्षेप्यत् । धातोर्नामिनः । अक्षेपीत् । अक्षेष्टाम् । अक्षेष्टुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटित्कारे कुक्षीशुः । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । चकाट । चकटतुः । चकटुः । कट्यात् । कटिता । कटिष्यति । अकटिष्यत् । पूर्वोक्तमूत्रैः । अकट् इति ईट्दिपिति जाते । सूत्रम् ।

हयन्तक्षणाप्रसिजगृहसादिवर्जं सेटि सौ वृद्धिः ।

हसादय एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिष्टुः । गुप् रक्षणे ।

हयन्त० । हयन्तक्षणाप्रसिजगृहसादिवर्जं सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र हसादय एकारेणो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः । इट् ईट् । सवर्णेदीर्घः । खट् । अकटीत् । गुप् रक्षणे । ऊकार ऊदितो वा इति कार्यार्थः । सूत्रम् ।

आयः ।

गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा । उपधाया गुणः ।

आयः । (प्र० ए०) एकपदं सूत्रम् । गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते उपधाया लघोः । स्वर । गोपाय इति जाते सूत्रम् ।

स धातुः ।

स यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । धातु-
त्वात्तिकादयः । गोपायति, गोपायेत्, गोपायतु, अगो-
पायत् । कासादिप्रत्ययादाम् । गोपायाञ्चकार । गोपा-
यामास । गोपायांबभूव । जुगोप ।

स धातुः । सः (प्र० ए०) धातुः (प्र० ए०) यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो
धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वात् तिवादयः । गोपाय तिप् इति जाते
अप् कर्त्तरि । गोपाय अप् तिप् इति जाते अदे । स्वर० । गोपायति ।
गोपायेत् । गोपायतु । अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते कासादिप्रत्यया-
दाम् । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति । तदा गोपाय आम् क्त णप् इति
जाते । सवर्णेदीर्घः सह । गोपायाम् क्त णपिति जाते । द्विश्च । रः । कुहीश्च ।
धातीर्नामिनः । नश्चापदान्ते भस्से । स्वरहीनं० । गोपायाञ्चकार । गोपाया-
मास । गोपायाम्बभूव । अनपि वा इत्युक्तत्वात् वा यप्रत्ययो भवति । आयप्रत्य-
याभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति । गुप् णपिति स्थिते । द्विश्च । कुहीश्च ।
अनेन गकारस्य जकारो भवति । उपधाया लघोः । अनेन गुणो भवति
स्वरहीनं० । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । 'गोपाय यात्' इति स्थिते सूत्रम् ।

यतः ।

यकारस्याकारस्य च लोपो भवति अनपि । गोपाय्यन्त-
गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता । ऊदितो वा गोप्ता ।
गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगो-
पिष्यत्-अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् । अनिटो
नामिवतः । अगोप्सीत् । भूसात् । अगोप्ताम् । एवं
धूप् सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपाया-
मास । धूपायांबभूव । दुधूप । दीर्घीष्यत्वात् गुणः
तप सन्तापे । तपति, तपेत्, तपतु, अतपत् । तताप-
तेपतुः तेषुः । तेषिथ ।

यतः । य् च अत् च यत् तस्य यतः (प० ए०) यकारस्य च अकारस्य
अनपि विषये लीपौ भवति । अनेनाकारस्य लीपः । गोपाय्यात् । आयाभावे
स्ति गुप्यात् । अस्य धातोः ऊदितौ वा अनेन सूत्रेण इविकल्पौ भवति । अनपि
आयप्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता । गोपिता । ऊदितौ वा । गोप्ता ।
अन्यानि रूपाणि मूर्ते उक्तान्यती न लिखितानि । अनिटौ नामिवतः । अनेन
वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समाप्तीऽन् धातुः । धूप् सन्तापे । आयः । अनेन
सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । धूपायति । धूपायां-
चकार । धूपायामास । धूपायांश्चभूव । आयाभावे । दुधूप । अन्यानि रूपाणि
सुगमनि । तप् सन्तापे । पूर्ववत् तिमादयः । तपति । तपेत् । तपतु ।
अतपत् । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । तताप । लीपः पचां कित्ये
चास्य । अनेनैवपूर्वलीपौ भवतः । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ । अत्वतो नित्या-
नितः । इदं सूत्रमस्ति ।

अत्वतो नित्यानिटस्यपो वेट् ।

ततप्य । तप्यात् । तप्ता । तप्सति । अतप्सत् ।
अताप्सीत् । क्रमु पादविच्छेपे ।

अत्वतः । नित्यानिटो धातोः यपो वा इड् भवति । अनेनास्य वा इट् ।
ततप्य । तप्यात् । तप्ता । तप्तारौ । तप्तारः । तप्सति । अतप्सत् ।
णिष्पे । अनेन सूत्रेण सेर्षित्वात् अत उपधायाः अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्-
सीत् । अताप्तात् । अताप्ताम् । अताप्सुः । क्रमु पादविच्छेपे ।

क्रमश्चमुत्सितुटिलप्भाश्म्लाशो वा यः
प्रत्ययो वक्तव्यः ।

चतुर्षु । क्राम्यति ।

क्रमश्चमुत्सितुटिलप्भा० । एभ्यो वा यः प्रत्ययो चतुर्षु लकारेषु परे
सुगमोऽस्यार्थः । द्वितीयं सूत्रम् ।

क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या ।

क्रामति क्राम्येत्, क्रामेत्, क्राम्यतु, क्रामतु, अक्राम्यत्,

अक्रामत्, चक्राम, क्रम्यात्, क्रमिता, क्रमिष्यति, अक्रमि-
ष्यत्, अक्रमीत् । यस्म उपरमे ।

क्रमः । क्रमुधातोः परस्मैपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या । अनेन दीर्घः ।
प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः । द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे ।
क्रामति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे । अत उपधायाः ।
अनेन सूत्रेण वृद्धिः । रः । कुहोयुः । चक्राम । चक्रमतुः । चक्रमुः । क्रम्यात् ।
क्रमिता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तानि सन्ति । शित्वे । इति शित्त्वात् अत
उ० । अनेन वृद्धिप्राप्तौ । ह्यन्तक्षण० इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः । अक्रमीत् ।
अक्रमिष्टाम् । अक्रमिषुः । यस्म उपरमे ।

गमां कः ।

गम्यम् इषूणां क्त्वा भवत्यपि । यच्छति, यच्छेत्,
यच्छतु, अयच्छत् । ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-
ययन्थ । यस्यात्, यन्ता, यंस्यति, अयंस्यत् ।

गमां कः । इदं सूत्रमस्ति । गमां (ष० व०) कः (प्र० ए०) गम् यम्
इषूणां धातूनां ककारादेशो भवति तिवादिषु चतुर्षु लकारिषु परेषु । यम् अप्
तिपिति स्थिते । अनेन मकारस्य ककारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति
तत्राह । षष्ठीति । अनेन नियमसूत्रेण मकारस्यैवादेशो भवति । तदा यच्छ्
अप् तिपिति जाते । स्वरहीनं० । कः । खसेचपाभक्तानाम् । यच्छति ।
यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । अत उपधायाः । ययाम । य यम्-अस्
इति स्थिते । लोपः चपां कित्वे चास्य । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । येमतुः
येमुः । येमिथ । अत्वतः । अनेन वा इट् । इडभावे एत्वपूर्वलोपाभावः ।
सेटि थपीत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यस्यात् । नञ्चा० । यन्ता । यंस्यति अयंस्यत् ।
'अयम् सि ईट् दिप्' इति स्थिते सूत्रम् ।

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च
पे वक्तव्यौ ।

अयंसीत अयंसिष्टम् अयंसिषुः । यस्म प्रहृत्वे शब्दे-

च । नमति, नमेत्, नमतु, अनमत् । ननाम नेमतुः
नेसुः । नेमिथ-नमन्य । नम्यात्, नन्ता, नंस्यति, अनं-
स्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । गम्तु, गतौ ।
लृकारो लृदित्कार्यार्थः । गच्छति गच्छेत्, गच्छतु,
अगच्छत्, जगाम ।

आदन्तानाम् । आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट्चैतेषां धातूनां सगामस्य
एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनासेट्सकौ भवतः । तदा अयम् सक् इट्
सि ईट् द्विपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ । इट् ईटि । सवर्णे । दिसिमि ।
पकारः । स्वरहीनं० । वावसाने । ह्यन्त० अनेन वृद्धेरभावो भवति । न
आपदान्ते । अनेन मकारस्यानुस्वारी भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः
समाप्तोऽयम् धातुः । णसु प्रहत्वे शब्दे च पूर्ववत् तिबादयः । आदेः णः सः । अनेन
णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट् लकारे । अत उपधायाः । ननाम ।
लोपः । नेमतुः । नेसुः । नेमिथ । अत्वतः । ननन्य । अन्येषां लकाराणां
रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ् लकारे आदन्तानाम् । अनेनेट्सकौ भवतः ।
ह्यन्त० अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । अय धातु-
रनिट् । गम्तु गतौ । लृकारो लृदित्कार्यार्थः । गम् अप् तिपिति स्थिते ।
गमां छः । अनेन जकारस्य ककारः । स्वर० । छः । खसे । गच्छति । गम्
णपिति स्थिते । द्विश्च । पूर्व० । कुहीशुः । अत उपधायाः । जगाम । जगम्
अतुस् इति स्थिते सूत्रम् । गमां खरे । गमां (ष० व०) खरे (स० ए०)
द्विपदं सूत्रम् ।

गमां खरे ।

गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति
द्वित्यङ्गे खरे । जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्य ।
गम्यात्, गन्ता ।

गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति च ङिति खरे परे उपधाया
लोपो भवति अङ्गे खरे । अनेन उपधाया लोपो भवति । स्वर० । जग्मतुः ।

जम् । जगमिथ । अत्व० । नश्चा० । जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति । तथापि
चिस्त्वामि । गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते सूत्रम् ।

हन्तः स्यपः ।

हन्तेऋकारान्तात्स्यप इडागमो भवति । गमेश्च पे ।
गमिष्यति, अगमिष्यत् ।

हन्तः स्यपः । हन् च ऋत् च् हन्त् तस्मात् हन्तः (पं० ए०) स्यपः
(ष० ए०) हन्तेऋकारान्तात् धातोः स्यप इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे ।
अनेनेट् । गमिष्यति । अगमिष्यत् ।

लित्पुषादेर्ङः ।

लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिवादी
परस्मैपदे । सेरपवादः । अङे इत्युक्तेर्नीपधालोपः । अग-
मत् अगमताम् अगमन् । इषु इच्छायाम् । इच्छति,
इच्छेत्, इच्छतु, ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः । इयेषिथ ।
इष्यात् ।

लित्पुषादेर्ङः । लृ लृकारः इन् यस्यासौ लित् पुष् आदिर्वस्यासौ पुषादिः ।
लिच्च पुषादिश्च लित्पुषादिः तस्मात् लित्पुषादेः (पं० ए) ङः (प्र० ए०) द्विपदं
सूत्रं लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिवादी परं सति
सेरपवादी भवति । गम् ङ दिपिति जाते । गमां स्वरे । अनेनीपधाया लोपे
प्राप्ते ङ इत्युक्तत्वाग्नीपधाया लोपः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । स्वर० । अगमत् ।
इषु इच्छायाम् । पूर्ववत् तिवादयः । गमां कः । अनेन षस्य कः । कः । खसे० ।
स्वर० । इच्छति लिट् लकारे इ इष्णपिति स्थिते उपधाया लघोः । अनेन
गुणः । असवर्णे । अनेनेय् । स्वर० । इयेष । सवर्णे । ईषतुः ईषुः । इयेषिथ ।
इष्यात् । इष् षा इति स्थिते सूत्रम् ।

इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येङ्गा वक्तव्यः ।

एषिता-एष्टा, एषिष्यति, ऐषिष्यत् । ऐषीत् ऐषिष्टाम्

ऐषिषुः । जिफला विशरणे । फलति, फलेत्, फलतु,
अफलत्, पफाल । आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ।

इषुसह० । इषुश्च सहश्च लुभश्च रिषश्च रुष् च इषुसहलुभरिषरुषः तेषाम् इषु-
सहलुभरिषरुषां धातूनामनपि विषये तादिप्रत्ययस्येङ् वा वक्तव्यः । अनेन वेट् ।
गुणः । एषिता । इडभावे गुणः । षुभिः षुः । एष्टा । एषिष्यति । खरादेः ।
अनेन द्वितीयोऽट् । ऐषिष्यत् । ऐषीत् । जिफला विशरणे । पूर्ववत् तिवा-
दयः । फलति । लिट् लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । भपानाम् ।
अनेन फल्य, पः । पफाल । पफल् अतुस् इति स्थिते । आदेशादित्वेनैत्वपूर्व-
लोपनिषेधे प्राप्ते सूत्रम् ।

तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि यपि चैत्व-
पूर्वलोपौ वक्तव्यौ ।

फेलतुः फेलुः । फेलिथ, फल्यात्, फलिता, फलिष्यति,
अफलिष्यत् । लघुकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ।

तृफल० । तृफलभजत्रपां धातूनां किति णादौ परे च सेटि यपि परे एत्व-
पूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ । फेलतुः । फेलिथ । अन्यानि मूले
सन्ति । लुङ् लकारे । हसादेः । अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते सूत्रमिदम् ।

लान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या ।

अफालीत् । जि जये । जयति, जयेत् जयतु अजयत् ।

लान्तस्या० । धातोरकारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अनेन नित्यवृद्धिः ।
अफालीत् । जि जये । गुणः । जयति । लिट् लकारे जि जि णपिति स्थिते सूत्रम् ।

सप्ररोक्षयोर्जैर्मिः ।

सप्रत्यये परोक्षे च जि जय इति धातागिरादेशो भवति ।

जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ जिगीथ । जोयात्,
जैता, जैर्यति, अजैयत्, अजैषीत्, अजैष्टाम्, अजैषुः ।

क्षप् विलेखने । कर्षति, कर्षेत् कर्षतु, अकर्षत्, चकर्ष ।
उपधाया लघोः । अक्षपतुः चक्षुः । चकर्षिथ । कृष्यात् ।
गुणे कृते ।

सपरोक्षयोर्जेर्गिः । सञ्च परोक्षञ्च सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः (स० द्वि०)
जिः (ष० ए०) जिः (प्र० ए०) तिपदं सूत्रं सप्रत्यये च पक्षीचे णवादी परे सति
जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरादेशः । विश्व । धातो० ।
कुहीशुः । अनेन लकारस्य जकारः । जिगाथ । नुधातोः । अनेन यकारः ।
जिग्यतुः । ये । जीधात् । जैता । अनिटोऽनेन वृद्धिः । अजैषीत् । क्षप् विलेखने ।
पूर्ववत् । उपधायाः । कर्षति । लिट् लकारे विश्वरः । कुहीशुः । उपधायाः ।
स्वर० । चकर्ष । चक्षपतुः । चकर्षिथ । कृष्यात् । क्षप् ता इति स्थिते । उपधायाः ।
क् अर्प् ता इति जातम् । तत्र सूत्रम् ।

रारो भस्से दृशाम् ।

दृश्स्वृज्क्षप्स्वृष्टप्स्वृषां भस्से परे अरी र भवति ।
रार इति तन्त्रोपात्तं तेन रा आरः र अरः । सल्लदुच्चरित-
मनेकोपकारकं तन्त्रम् । एतन्त्रम् । कृष्टा ।

रारो भस्से दृशाम् । र (प्र० ए०) अरः (ष० ए०) भस्से (स० ए०) दृशां
(ष० व०) हवे । उच्यते । दृशादीनां दृश् स्मृश् स्मृश् स्मृज् क्षप् स्मृष् दृप् दृप्
इत्यादीनां धातूनां सन्ध्विनीऽर् इत्येतस्यावयवस्य भस्से परे र इत्यादेशो भवति ।
सस्वर एवादेशो भवति । तत्र द्रष्टव्य इत्यादौ रस्यैव दर्शनात् । अरी रो भवति ।
अर् इति निर्देशात् दृशादीनां गुणीऽपि सूचितस्तेन पूर्वं गुणं विधाय पश्चात्
रकारः कार्यः । इत्यभिप्रायः । रा र इति तन्त्रोपात्तं तेन रा आरः र अरः
सल्लदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा क् र् ष् ता
इति जाते स्वरहीनं० । एभिः एः । कृष्टा । तथाच सूत्रम् ।

क्षपादीनां रो वा वक्तव्यः ।

कृष्टा । रारो भस्से दृशाम् ।

कृषादीनाम् । कृष् सृष् षष् ढप् दृप् एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति ।
अनेन विकल्पः । कर्ष् । कृष् स्यप् इति स्थिते । गुणः । रारोभसे । स्वरहीनं० ।
तदा कृष् स्यपिति जातम् । तत्र सूत्रम् ।

षढोः कः से ।

धातोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे ।
क्लिप्तात्षः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । क्रक्ष्यति कर्क्ष्यति,
अक्रक्ष्यत्-अकर्क्ष्यत्, अक्राक्षीत् । अनिटो मामिवतः ।
अकाक्षीत् ।

षढोः कः से । षय ढ् च षढौ तयोः षढोः (ष० द्वि०) कः (प्र० ए०)
से (स० ए०) चिपदं सूत्रम् । धातुसम्बन्धिनीः षकारढकारयोः कत्वं भवति
सकारे परे त्यादावेवायं विधिः । तेन मधुलिट्सु इत्यादौ ककारो न भवेत् ।
अनेन षकारस्य ककारः । क्लिप्ता० । कषसंयोगे क्षः । स्वरहीनं० । क्रक्ष्यति ।
विकल्पेन अरो रो न भवति । कर्क्ष्यति लृङ्लकारे । अक्रक्ष्यत् । अकर्क्ष्यत् ।
अकृष् सि ईट् दिप् इति स्थिते । अनिटो० । रारो भसे । स्वरहीनं० । अक्राष्
सि ईट् दिपिति जातम् । अकाष् सि ईट् दिप् इति जाते । षढोः कः से ।
अनेन षस्य कः । क्लिप्ता० । कषसं० । स्वरहीनं० । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् ।
अक्राक्षुः । रकाराभावे अकाक्षीत् । अकाष्टाम् । अकाक्षुः ।

कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः ।

कृष् सृष् षष् ढप् दृप् एते कृषादयः । तत्पक्षे ।

कृषादीनां० । कृषादीनां धातूनां भूते सिः इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो
वा भवति । सेरभावपक्षे । इदं सूत्रम् ।

ह्रस्वान्तात्सक् ।

हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्ताच्च नाम्युपधादवि-
द्यमानेदो दिवादी परे संक्प्रत्ययो भवति दृशं वर्जयित्वा ।

सेरपवादः । अकृञ् अकृञ्ताम् अकृञ् । कृष् हिंसा-
याम् । उपधाया लघोः । रोषति, रोषेत्, रोषतु, अरो-
षत् । कुरोष कुरोषतुः कुरुषुः । कुरोषिथ । कुर्यात्,
रोषिता, रोषा, रोषिष्यति, अरोषिष्यत् अरोषीत् । उष्
दाहे । ओषति, ओषेत्, ओषतु, ओषत् ।

ह्रस्वान्तात् । उश्च शश्च षश्च ह्रस्वाः ते अन्ते यस्य स ह्रस्वान्तस्तच्चात्
ह्रस्वान्तात् (पं० ए०) सक् (प्र० ए०) हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादेः शकारा-
न्तात् दृशिं वर्जयित्वा विशादेः षकारान्तात् कृषादेर्नास्युपधात् अनिद्यमानेटी
धातोर्भूतेऽर्थे दिवादी परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः ।
स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृष् स दिपिति जाते । षटीः कः से । किला० ।
कषसंयो० । स्वरहीनं० । अकृञ् । अकृञ्ताम् । अकृञ् । सक्प्रत्ययस्य
सकारः सस्वर एव तिष्ठति । कृष् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिवादयः । उपधाया
लघोः । रोषति । लिट् लकारे । कुरोष । कुर्यात् । रोषिता । इषुसह० ।
अनेनेङ् विकल्पः । शुभिः शुः । रोषा । अन्यानि मूले सन्ति । उप दाहे ।
पूर्ववत् । ओषति । स्वरादेः । ओषत् । उष् णपिति स्थिते सूत्रम् ।

उषविट्जागृणामास् वा वक्तव्यः ।

उषांचकार-उवोष, उवोषिथ, उष्यात् उषिता, उषि-
ष्यति, औषिष्यत् औषीत् । मिह् सेचने । मेहति, मेहेत्,
मेहतु, अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । मिहेहिथ ।
मिह्यात् । होढः । तथोर्धः । शुत्वम् ।

उषविट्जागृणामास् वा वक्तव्यः । औषांचकार । आमभावे उवोष । उषतुः ।
उवोषिथ । अन्यानि मूले सन्ति । मिह् सेचने । उपधायाः । मेहति । लिट्
मिमेह । मिह्यात् मिह् वा इति स्थिते होढः तदा मिह् वा इति जाते
तथोर्धः । मिह् धा इति जाते शुभिः शुः । मिह् ढा इति जाते ।

ढि ढो लोपो दीर्घश्च ।

ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ।

मेढा, मेक्ष्यति, अमेक्ष्यत् । ह्रस्वान्तात् सक् । होढः ।
 षढोः कः से । अमिच्छत् अमिच्छताम् अमिच्छन् । दह्
 भस्मीकरणे । दहति, दहेत् दहतु, अदहत् । ददाह
 देहतुः देहुः । देहिथ-ददग्ध । दद्यात्, दग्धा । दादेर्घः ।
 आदिजवानां भभान्तस्य भभाः स्रध्वोः । खसे चपा० ।
 किलात्षः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । धक्ष्यति, अधक्ष्यत्,
 अधाक्षीत् । भसात् । अदाग्धाम् अधाक्षुः । ग्लै ग्लै हर्षक्षये ।
 आयादेशः । ग्लायति ग्लायेत् ग्लायतु अग्लायत् ।

ढि ढी लोपी० । मी ढा इति जाते गुणः । वाच ढिढीलोपीदीर्घश्च इति
 सूत्रप्राप्तेः प्रागुपधाया लघोः । अनेन गुणः कार्यः । मेढा । मेढारौ । मेढारः ।
 मिह् स्यप् तिपिति स्थिते होढः । षढोः कः से । किला० । कषसंयोगे । उप-
 धाया लघोः मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । ह्रस्वान्तात्सक् । मिह्सदिपिति जाते
 होढः । षढोः कः से । किलात् । कषसं० । स्वरहीनं० । अमिच्छत् । दह्
 भस्मीकरणे । दहति । अत उपधायाः । ददाह । लोपः पचाम् । देहतुः ।
 देहिथ । अत्वती० अनेनेङ्विकल्पः । तदा दह् थप् इति स्थिते । दादेर्घः ।
 अनेन ह्रस्व घः । तथोर्ध्वः । अनेन थस्य धः । भवेजवाः । अनेन घस्य गः ।
 ददग्ध । दद्यात् । दग्धा । इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह् स्यप् तिपिति
 स्थिते । दादेर्घः । अनेन ह्रस्व घः । 'आदिजवानां' । अनेन दस्य धः ।
 खसे चपः भसानाम् । अनेन घस्य कः । किलात् । कषसंयोगे । धक्ष्यति ।
 अधक्ष्यत् । 'दह् सि ईट् दिप्' इति स्थिते दिवादी । दादेर्घः । आदिजवानाम् ।
 खसे । किलात्० । कषसं० । स्वरहीनं० । अत उपधायाः । अधाक्षीत् ।
 भसात् । अदाग्धाम् अधाक्षुः । समाप्तोऽयम् । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । पूर्ववत् तिवादसः ।
 ऐ आय् । ग्लायति । लिट् लकारे ग्लै णप् इति स्थिते सूत्रम् ।

सन्ध्यचरानाम् ।

सन्ध्यचराणां धातूनामात्मं भवति अनपि विषये । णप्
 द्विश्च कृत्वः । पूर्वस्य ह्रस्वादिः शेषः । कुक्षीशुः ।

सम्यच्चराणाम् । सम्यच्चराणां (ष० व०) आ (प्र० ए०) साङ्केतिकम् ।
द्विपदं सूत्रं सम्यच्चरान्तानां धातूनाम् अन्त्यस्वरस्थानपिविषये कर्त्तरि तिबादि-
चतुर्गणवर्जितस्थले आकारो भवति । अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः तदा ग्ला
णप् इति जाते द्विष्य ऋस्वः । ग्ल ग्ला णप् इति स्थिते पूर्वस्य ह्रसादिः । अनेन
गकारोऽवशिष्टः । कुहीशुः । जग्ला णप् इति जाते सूत्रम् ।

आतो णप् डौ ।

आकारान्ताद्भातोः परो णप् डौ भवति । टिलोपः ।
जग्लौ ।

आतो णप् डौ । आतः (पं० ए०) णप् (प्र० ए०) डौ (प्र० ए०)
साङ्के० द्विपदं सूत्रम् । आकारान्ताद्भातोः परो यः प्रथमपुरुषे च उत्तमपुरुषे
णप् डौ भवति उकारटिलोपार्थः । डित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् डौ इति
डित्करणं तत् आतीयुक् इति युगागमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः
स्यार्दव । अनेन णप् डौ जातः । डित्त्वात् टिलोपः । स्वरहीनं० । जग्लौ ।
जग्ला अतुस् इति जाते सूत्रम् ।

आतोऽनपि ।

धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति डिति स्वरै
षेष्टि धपि च । जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ-जग्लाथ जग्लथुः
जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम ।

आतोऽनपि । आतः (ष० ए०) न अप् अनप् तच्चिन् अनपि यच्चात्
कर्त्तरि इत्यादि विकरणं न भवति तस्य विभक्तौ परतः तस्या एव किति डिति च
स्वरे परे इष्टि च धातोरेकारस्य लोपो भवति । अत्र खदादी अनप् वचापि तं
विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कितु । तच्चात्तनाकारस्य लोपो भवति । जग्लथुः । अन्यानि
मूले सन्ति । ग्लाधातु इति स्थिते सूत्रम् ।

संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो
वा वक्तव्यः ।

ग्लयात् ग्लेयात्, ग्लाता, ग्लास्यति, अग्लास्यत् ।
अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः । गै रै कै शब्दे ।
गायति, गायेत्, गायतु, अगायत् । जगौ जगतुः जगुः ।

संयोगादेरिति । संयोगादेः आदन्तस्य घातोः किति यादौ परे णकारो वा
वक्तव्यः । षष्ठीनिर्दि० । अनेन नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लयात् ।
ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । आदन्तानाम् । तदा अग्लास् ईट्
सि ईट् दिप् इति जाते इट् ईटि । सवर्णे० । स्वरहीन० । अग्लासीत् । गै
रै कै हर्षक्षये । गायति अन्यानि रूपाणि मूलं सन्ति । आशिषि लिङ्लकारे
विशेषः । गायात् इति स्थिते सूत्रम् ।

दादेरे ।

अपित्दाधामागैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति
आशीर्थादादौ परस्मैपदे परे । गेयात्, गाता, गास्यति,
अगास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः । घ्यै शब्द-
संघातयोः । सत्वनिषेधः । ध्यायति, ध्यायेत्, ध्यायतु,
अध्यायत् । सम्यक्षरणामा । शसात्खपाः । षाट्त्वर्ग-
स्तवर्गज इति प्रकारे गते तकार एव । तद्ध्यौ ध्यायात्
ध्येयात् ध्याता ध्यास्यति अध्यास्यत् अष्टासीत् । दैप्
शोधने । दायति, दायेत्, दायतु, अदायत्, ददौ । पित्वा-
देकाराभावः । दायात्, दाता, दास्यति, अदास्यत् ।
अदासीत् अदासिष्टाम् अदासिषुः । पित्त्वान्लिलोपाभावः ।
दत्त्यादि । धेट् पाने । ट ईवर्थः । धयति, धयेत्, धयतु,
अधयत्, दधौ, धेयात्, धास्यति, अधास्यत् । वा सिलोपः ।

अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः । अधात् अधाताम् ।
स्याविदः ।

दादेरे । दादेः (ष० ए०) ए (प्र० ए०) अपित् दा धा मा गै हाक्
पिबति स्थानाम् आकारस्य एकारी भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात्
अन्यानि रूपाणि पूर्ववत् साध्यानि वैयाकरणैः । ध्यै शब्दसङ्घातयोः । नाम-
धातुः । अनेनास्य सत्वनिषेधः । ऐ आय् । ध्यायति । लिट्लकारे ध्यै णप्
इति स्थिते । सम्यच्चराणां० ध्या णप् इति जाते । द्विश्च । शसात् । पूर्वस्य ।
षाट्त्वर्गस्तवर्गजः इति षकारे गते तकार एव शेषः । तथ्या णप् इति जाते ।
आतो णप् डौ । स्वरहीनं० । तथ्यौ । अत्वतो नित्यानिटश्च धातोस्त्वपो वेट्
भवति । तथ्यथ । तथ्याथ । संयोगादेः । ध्यायात् । ध्येयात् । अन्यानि मूले
सन्ति । तेषां साधनं सुगमम् । पूर्वधातुवत् । दैप् शीधने षकारी धातुर्भेद-
ज्ञापनाय । पूर्ववत् तिबादयः । ऐ आय् । दायति । ददौ । पित्त्वात् दादेरे ।
अनेन एकारी न भवति । दायत् । आदन्तानाम् । अदासीत् । पित्त्वात् दादेः
पे । अनेन सिलीपो न भवति । धेट् पाने । ट ईवर्थः । ए अय् । धयति ।
लिट्लकारे । सम्यच्चराणां० । द्विश्च । ऋस्वः । भूपानाम् । आतो णप् डौ ।
दधौ । दादेरे । धेयात् । अधासीत् । शाच्छा० । अनेन वा सिलीपः । अधात् ।
अधाताम् । अधा अन् इति जाते । स्याविदः । अधा उस् इति जाते सूत्रम् ।

उस्यालोपः ।

उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति । अधुः । धेट्ः
सेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् । आतोऽनपि । अदधत्
अदधताम् अदधन् । दृशिर् प्रेक्षणे ।

उस्या लोपः । उसि (स० ए०) आ (ष० ए०) सांकी० । लोपः (प्र०
ए०) उसि परे सति धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः ।
अधुः । धेट्ः सीः स्थाने अङ् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति दीक्षिदाचार्या वदन्ति ।
अनेनाङ्द्वित्वं भवतः । ‘अ धा धा अङ् दिप्’ इति जाते । ऋस्वः । भूपानाम् ।
आतो नपि । स्वरहीनं० । अदधत् । दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत् तिबादयः । कर्
अनुबन्धः ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्यविशेषार्थः । दृश् अप् तिप् इति सूत्रम् ।

दृशादेः पश्यादिः ।

दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु ।
 दृश् ऋ सृ शद् सद् पा ध्रा ध्रा स्या क्रा दाश् एते दृशा-
 दयः । पश्य ऋच्छ धी शीय सीद पिव जिघ्र वम तिष्ठ
 मन यच्छ एते पश्यादयः । पश्यति, पश्येत्, पश्यतु, अप-
 स्यत् । ददर्श, ददृशतुः, ददृशुः । सृजिदृशोऽस्थपो वेट् ।
 ददर्शित् । गुणः । रारो भसे दृशाम् । षत्वम् । दद्रुष्ट
 ददृशयुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात्, द्रष्टा,
 द्रक्ष्यति, अद्रक्ष्यत् । अत उपधायाः । अद्राक्षीत् । भसात् ।
 शुत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः । पचे । इरितो वा । दृशा-
 देर्दे गुणः । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् । ऋ गती ।
 ऋच्छादेशः । ऋच्छति ऋच्छेत् ऋच्छतु आच्छत् । रः ।
 षयात् ऋ अर् । वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ।

दृशादेः पश्यादिः । दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादित्तस्य दृशादेः (ष० ए०)
 पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः (प्र० ए०) दृशादेर्धातोस्तिवादौ विभक्तिचतुष्टये
 परे पश्य इत्यादिः आदेशी भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति
 जाते अदे स्वरहीनं० । पश्यति । लिट् लकारे । उपधायाः । अनेन गुणः ।
 ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः । ददर्शित् । सृजिदृशीरिति सृजिदृशीर्धातोः यपो
 वा इट् भवति । अनेनास्य यपि वा इट् भवति । इडभावे । ददृश् यप् इति
 जाते । गुणः । उपधाया लघोः । रारोभसेदृशाम् । अनेन अरो रजातः ।
 दृशपरजादेः । शुत्वम् । दद्रुष्ट । रारोभसे । द्रष्टा । अत उपधायाः ।
 अद्राक्षीत् । भसात् । अद्राष्टाम् । अस्य इरितो वानेन उपत्ययो भवति ।
 तदा अदृश् उ दिप् इति जाते । दृशादेः । दृशादेर्धातोर्ङकारे परे गुणी भवति ।
 अनेन गुणः । ङकारी ङित्कारार्थः स्वर० । अदर्शत् । ऋ गती । दृशादेः ।
 अनेन ऋच्छादेशः । अदे । ऋच्छति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति ।

सुममत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । ऋ 'खप्' इति स्थिते द्विष । रः । अ ऋ ऋप्
इति जाते ऋ अर् । अर् णप् इति जाते । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः ।
आर । गुणोत्तिसवर्णे । आरतुः आरुः । सूत्रम् ।

अत्यतिव्ययतीनां यपो नित्यमिट् ।

आरिथ आरथुः आर । आर आरिव आरिम ।

अत्यति० । अत्यतिव्ययतीनां धातूनां यपो नित्यमिट् भवति । अत्वतो०
अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते ।

गुणोत्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि
किति णादावाशीर्यादादौ च । अर्यात् अर्त्ता । हनृतः
स्थपः अरिष्यति आरिष्यत् ।

गुणोत्तिसंयोगाद्योः । अर्त्तिश्च संयोगादिश्च अर्त्तिसंयोगादौ तयोः अर्त्ति-
संयोगाद्योः । ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो
भवति यकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुः इति रूपं सिद्धं
भवति गुणोऽनेन तदा अर्यात् । गुणः । अर्त्ता । हनृतः स्थपः । अनेनाखंड् ।
गुणः । अरिष्यति । खरादेः । आरिष्यत् ।

सर्तिशास्त्र्यतिभ्यो ङो लुङि ।

सेरपवादः । लिट्प्रादेर्ङः आरत् आरताम् आरन् ।
अर्त्तेर्वा ङः । सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् । सृ
गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः ।
सरात् । ससार ऋस्रतुः रुस्रुः । क्रादित्वात् । ससर्थं सस्रथुः
सस्र । ससार ससर सस्रव सस्रम ।

सर्तिशास्त्र्यतिभ्यो ङो लुङि सेरपवादः । सर्तिशास्त्रि अर्त्ति एभ्यो धातुभ्यो
ङप्रत्यया भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । दृशादेः खरादेः । आरत् ।

अर्त्तः । अर्त्तैर्धातीर्वा ङग्रत्ययी भवति । लुङि सेरपवादः । इति केचिदाचार्या
वदन्ति । तेषां मते सेः । स्वरादेः । आर्षीत् इति रूपं सिद्धं भवति । स्रगतौ ।
धावादेशः । धावति शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे । सरति । लिट् लकारे ।
ससार । षपि क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । स्र मात् इति स्थिते सूत्रम् ।

यादादौ ।

ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे ।
ङकारो व्यवधानार्थः । तेन ये इति न दीर्घः । स्त्रियात्
सर्त्ता सरिष्यति असरिष्यत् । पुषादित्वात्ङः । असरत्
असरताम् असरन् । शदृष्ट शातने ।

यादादौ । यादादौ (स० ए०) एकपदं सूत्रम् । आशीरर्थे यादादौ परे
धातीर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्मैपदे एव । अत्रापि ङकारो ये इति
सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । सर्त्ता । दृष्टः सप्तः । सरिष्यति ।
असरिष्यत् । पुषादि० अनेन ङः । दृशादेः । असरत् । शदृष्ट शातने ।
शीयादेशः ।

शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् ।

शीयते शीयेत शीयताम् अशीयत शशाद । लीपः
पचांम् । शेदतुः शेदुः । शेदिथ-शसत्य शद्यात् शत्ता शत्स्यति
अशत्स्यत् । लृदित्वात्ङः । अशदत् पदृष्टविशरणगत्यवसा-
दनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद सेदतुः
सेदुः । सेदिथ-ससत्य सद्यात् सत्ता सत्स्यति असत्स्यत् अस-
दत् । निपूर्वः । न्यषदत् । पा पाने पिबादेशः । पिबति
पिबेत् पिबतु अपिबत् । पपौ पपतुः पपुः । पपिथ-पपाथ ।
दादेरे पेयात् पाता पास्यति अपास्यत् । दादेः पे । अपात् ।
झा गन्तोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति जिघ्रेत् जिघ्रतु

अजिघ्रत् । जघ्नौ जघ्नतुः जघ्नः । जघ्निथ-जघ्नाथ । घ्रायात्, घ्रेयात्, घ्राता, घ्रास्यति, अघ्रास्यत्, अघ्रासीत्, अघ्रात् । धा धृदाग्निसंयोगयोः । धमादेशः । धमति, धमेत्, धमतु, अधमत, दध्मो, धायात्, ध्रेयात्, धाता, ध्रास्यति, अध्रास्यत् अध्रासीत् । ङा गतिनिवृत्तौ । आदेः णः झः । सकारे जाते निमित्ताभावेन ङस्य घः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति, तिष्ठेत्, तिष्ठतु, अतिष्ठत् । श्वात्खपाः । तस्यौ तस्यतुः तस्युः । स्येयात्, स्यादात्, स्याता, स्यास्यति, अस्यास्यत् । निपूर्वः । षत्वम् । गृहात् । ग्रा अभ्यासे । मनादेशः । मनति, मनेत्, मनतुः अमनत् । मज्जौ मज्जतुः मज्जुः । मज्जिथ-मज्जाथ । ज्ञायात्, ज्ञेयात्, ज्ञाता, ज्ञास्यति, अज्ञास्यत्, अज्ञासीत् । दाण् दाने । यच्चादेशः । यच्छति, यच्छेत्, यच्छतु, अयच्छत् । ददौ ददतुः ददुः । दादेरे । देयात्, दाता, दास्यति, अदास्यत्, अदात् । हृ कौकिल्ये । ह्वरति, ह्वरेत्, ह्वरतु, अह्वरत्, जह्वार । गुणोत्तिसंयोगाद्योः । जह्वरतुः जह्वरुः ।

श्रीयादेशे । श्रीयादेशे कृते सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यात्मनेपदत्वम् । श्रीयते । छिट्णकारे । अत उपधायाः । शशाद । लोपः पचाम् । श्रेदतुः । अत्वतः० अनेन वा इट् । श्रेदिथ । खसे चपा ऋसानाम् । शशत्य । शयात् । ऋसे चपा ऋपानाम् । शचा । अन्यानि मूले सन्ति लित्पुषादेशः । अनेनास्य छदिस्वात् छः । अशदत् । अदत्त विष्करणव्यवसादनेषु । सत्वम् । सौदादेशः । सौदति । ससाद । लोपः । सेदतुः । अत्वतः । सेदिथ । खसे चपा० । ससत्य । खसे० । सचा । अन्यानि सन्ति । लुङ्णकारे छित् पुषादेशः । असदत् । अयं धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश' अनेन षत्वम् । अशदत् । पा पाने । पिषादेशः । पिषति । छिट्णकारे पा

णप्' इति स्थिते । द्विश्च । ऋस्वः । आतो णप् डौ । पपौ । आतोऽनपि ।
 पपतुः । अत्वती० । पपिथ । पपाथ । दादेरे । पेयात् । दादेः पे ।
 अनेन सेलीपी भवति । अपात् । अपाताम् । अपुः । आतोऽनपि इत्यनेना-
 कारस्य लोपः । घ्रा गन्धीपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । घ्रा णप् इति
 स्थिते । द्विश्च । ऋस्वः । रः । भूपानाम् । कुहोशुः । आतो णप् डौ ।
 जघ्नौ । अत्वतः । जघ्निथ । जघ्नाथ । संयोगादेः । घ्रायात् । घ्रेयात् ।
 आदन्तानाम् । अघ्रासीत् । आच्छासा० । अनेन वा सेलीपः । अघ्रात् । षा
 गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः सः' अनेन षस्य सः । 'निमित्ताभावे०' । अनेन
 न्यायेन ठस्य थः । दृशादेः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । 'स्था णप्' इति स्थिते
 द्विश्च । ऋस्वः । शसात् भूपानाम् । सवर्णत्वात् । आतो णप् । तस्थौ ।
 दादेरे । स्थेयात् । स्थायात् । लुङ्लकारे । निपूर्वोऽयम् । दादेः पे ।
 अनेन सेलीपी भवति । प्रादेशः । न्यष्ठात् । आ अभ्यासे । जनादेशः ।
 पूर्ववत् तिवादयः । अदे । मनति । पूर्वस्य । ममौ । अत्वतः । मन्विथ ।
 भज्जाथ । संयोगादेः । ज्ञायात् । ज्ञेयात् । अन्यानि भूले सन्ति । लङ्
 लकारे । आदन्तानाम् । अज्ज्ञासीत् । दाण् दाने । दृशादेः । अनेन
 यच्छादेशः । यच्छति । दाणप् इति स्थिते । द्विश्च । ऋस्वः । आतो णप्
 डौ । ददौ । आतोऽनपि । ददतुः । अत्वतः । ददिथ । ददाथ । दादेरे ।
 देयात् । लुङ्लकारे दादेः पे । अनेन सेलीपी भवति । अदात् । हृकौटिल्ये ।
 कौटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन् कौटिल्ये । गुणः । ह्वरति । हृ णप् इति
 स्थिते द्विश्च । रः । पूर्वस्य । कुहोशुः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जह्वार ।
 गुणानि संयोगाद्योः । अनेन किति णवादौ गुणः । जह्वरतुः ।

ऋदन्तस्य यपो नेट् ।

जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर । जह्वार-जह्वर जह्वरिव जह्व-
 रिम । ह्वर्यात्, ह्वर्ता । ह्वृतः स्यधः । ह्वरिष्यति,
 अह्वरिष्यत् । वृद्धिः । अह्वार्षीत् अह्वार्षीन् । स्कन्दिर्
 गतिशोषणयोः । स्कन्दति, स्कन्देत्, स्कन्दतु, अस्कन्दत् ।
 चस्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ।

. ऋदन्तस्य । ऋदन्तस्य धातोः यप् इट् न भवति । जह्वर्थे । ह्वयात् । ह्वर्ता ।
ह्वृतः । ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् । शित्पे । अनेन शित्वात् वृद्धिः । अह्वार्थे ।
स्कन्दिर् गतिशीलणयोः । ऋ अनुवन्धः इरितो वा इति सूत्रस्य विशेषणार्थः ।
स्कन्दति । लिट् लकारे । स्कन्द् यप् इति स्थिते द्विश्च । श्रसात् । पूर्वस्य ।
कुह्योयुः । चस्कन्द । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चात् नोलीपः इति सूत्रेणानु-
स्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । अत्त्वतः । अनेनास्य वेट् । चस्कन्दिष्य ।
इडभावे चस्कन्द यप् इति स्थिते सूत्रम् ।

हसात्परस्य भसस्य सवर्णे भसे लोपो वाच्यः ।

चस्कन्ध । नो लोपः । स्कद्यात्, स्कन्ता, स्कन्त्स्यति,
अस्कन्त्स्यत् ।

हसात् । हसात् परस्य सवर्णे भसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः ।
चस्कन्ध । नोलीपः । स्कद्यात् । हसात् । स्कन्ता । खसे चपा भसानाम् ।
स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् ।

सावनिटो नित्यं वृद्धिः ।

णित्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यती वृद्धिः ।
अस्कान्त्सीत् । इरितो वा । अस्कदत् । तृ प्रवर्तनतर-
णयोः । तरति, तरेत्, तरतु, अतरत् । कित्वाभावाद्गुणः ।
ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् । तृफलभजत्प्रपाम् ।
इत्येतत्पूर्वलोपो । ततार तेरतुः तेरुः । तेरिथ ।

सावनिटः । सौ परे लति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातो-
र्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति । तच्चाह । णित्वविधानसामर्थ्यात् । अनुपधाभूतस्याती-
कारस्य वृद्धिः । खसे चपा भसानाम् । अस्कान्त्सीत् । इरितो वा । अनेनास्य
वा ङप्रत्ययो भवति । नोलीपः । अस्कदत् । तृ प्रवर्तनतरणयोः । गुणः । तरति ।
अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे । ततार । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चाद्

गुणः । तृफलमजत्रयाम् । अनेनासैत्वपूर्वलोपो अपठः । तैरगुः । वृ वादिति स्थिते सूत्रम् ।

ऋत इर् ।

ऋकारस्य इर् भवति किति किति च परे । योर्वि-
हसे । तीर्यात् ।

ऋत इर् । ऋतः (ष० ए०) इर् (ष० ए०) ऋकारस्य किति किति च परे इर् भवति । योर्विहसे । अनेन दीर्घः । तीर्यात् । 'तर् इट् ता' इति स्थिते सूत्रम् ।

ईटो ग्रहाम् ।

ग्रहादीनामिट ईकारो भवति । तरौरा-तरिता,
तरोष्यति-तरिष्यति, अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत्
अतारिष्टाम् अतारिषुः ।

ईटो ग्रहाम् । ई (ष० ए०) इट् (ष० ए०) ग्रहाम् । (ष० ष०)
ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति न तु णादौ षड् षञ् षट्दन्तानां वा भवति ।
अनेनासैट ईकारो भवति । तरीता । तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अता-
रीत् । अतारिष्टाम् । अतारिषुः । अत्रेष्ट ईकारे प्राप्ते सूत्रम् ।

वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः ।

रञ्ज रागे । उभयपदौ ।

वृद्धिहेतौ० । वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे
दीर्घाभावः । रञ्ज रागे । उभयपदौ ।

अपि रञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् ।

एषामनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । रजति, रजते,
रजेत्, रजेत, रजतु, रजताम्, अरजत्, अरजत । ररञ्ज
ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ-ररञ्जथ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे,
रञ्ज्यात्, रञ्जीष्ट, रङ्क्ता, रञ्ज्यति, रञ्ज्यते, अरञ्ज्यत्, अरञ्ज्यत,

अरांक्षीत् । चोः कुः । खसे चपा० । षत्वम् । अरा-
ङ्ताम् अरांक्षुः । अरङ्क्ता अरंक्षाताम् अरंक्षत । दंश्
दशने । दशति, दशेत्, दशतु, अदशत् । ददंश् ददंशतुः
ददंशुः । ददंश्चिथ-ददंश्च ददंश्चथुः । दद्यात् । दृत्वम् ।
दंष्टा, दंक्षति, अदंक्षत् । शित्पे । शित्त्वाहृद्भिः । षढोः कः
से । अदांक्षीत् । षञ्ज् सङ्गे । सजति, सजेत्, सजतु,
असजत्, ससञ्ज, ससञ्जिथ ससङ्क्थ, सज्यात्, सङ्क्ता,
संक्षति, असंक्षत् । असांक्षीत् असांक्षार् असांक्षुः । कित्
रोगापनयने संशये च ।

अपि रञ्जदंश्षञ्जषञ्जाम् । अपि (स० ए०) रञ्जदंश्षञ्जषञ्जां (ष० ब०)
रञ्जदंश्षञ्जषञ्ज एषां धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानु-
स्वारस्य लोपो भवति । रजति । रजते । अन्यानि मूले स्थितानि सन्ति ।
लिट् लकारे ररञ्ज । अकित्त्वादनस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः । अत्त्वतः ।
ररञ्जिथ । ररञ्ज् यप् इति स्थिते चोः कुः । खसे चपा भसानाम् । ररङ्क्थ ।
आत्मनेपदे । ररञ्जे । नोलोपः । रज्यात् । चोः कुः । खसे चपा भसानां
रचीष्ट । अरांक्षीत् । भसात् । चोः कुः । खसे । अरांक्षाम् । अरांक्षुः ।
आत्मनेपदे । अरंक्ष । अरंक्षातां अरंक्षत । दंश् । दशने । 'अपिरञ्जदंश्०'
अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश् । ददंशतुः । अत्त्वतः ।
ददंश्चिथ । इडभावे । ददंश् यप् इति जाते । कश्चपराजादेः षः । अनेन
षकारः । दृभिः दृः । ददंश्च । नो लोपः । दद्यात् । दंष्टा । षढोः कः
से । दंक्षति । शित्पे । अनेन हृद्भिः । षढोः कः से । अदांक्षीत् । षञ्ज
सङ्गे । आदेः णः स्रः अनेन षस्य सः पूर्ववत्तिबादयः । सजति लिट् लकारे
ससञ्ज । अत्त्वतः । अनेनास्य वेट् ससंजिष्ठ । इडभावे । ससं यप् इति
जाते । चोः कुः । खसे चपा भसानाम् । ससंक्थ । नोलोपः । सज्यात् ।
संज् ता इति स्थिते । चोः कुः । खसे चपा भसानाम् । खरहीनं० । सक्ता ।
संज् स्यप् तिप् इति स्थिते चोः कुः । खसे षढोः कः से । कित्वात्० । कप० योगे ।

संक्ष्यति । असंक्ष्यत् । साविट् । असांक्षीत् । कसात् । असांक्षां असांक्षुः ।
कित् रोगापनयने संशये च ।

गुब्भ्यः ।

गुप् तिज् कित् भान् बम् दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सः
प्रत्ययो भवति । धातोश्च द्वित्वम् । कुहोशुः । गुप्तिज्-
किङ्गाः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति
तेजति केतति । स धातुः । गुवादिभ्यः सस्येण्यनेष्यते ।

गुब्भ्यः । गुब्भ्यः । (पं० ब०) गुप् तिज् कित् भान् बम् दान् शान्
इत्यादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे । धात्वर्थे एव । इगर्थे विनैव दशस्यपि लकारेषु कृति
च सप्रत्ययी भवति तत्सन्नियोगे । द्विच । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव
भवन्ति । गुप् तिज् किङ्गाः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति ।
तेन गोपति । तेजति । केतति । इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सप्रत्ययी धातोः द्वित्वं
च भवति । तदा कि कित् स इति जाते घोः कुः अनेन कस्य चः । चिकित्
श्च इति जाते । 'सेसप्ता' अनेनेटि प्राप्ते । गुवादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इट् न
इष्यते आचार्यैः । अनेन इट्निषेधः । उपधाया लघ्वीः । अनेन गुण्ये प्राप्ते ।

नानिटि से ।

इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । तिप् ।
चिकित्सति चिकित्सेत् चिकित्सतु अचिकित्सत् । चिकित्सां-
चकार चिकित्सामास चिकित्सांबभूव । चिकित्स्यात् चिकि-
त्सिता चिकित्सिष्यति अचिकित्सिष्यत् अचिकित्सीत् अचिकि-
त्सिष्टाम् । पतृष्ट पतने । पतति, पतेत्, पततु अपतत् ।
पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् पतिता पतिष्यति अपतिष्यत् ।
लित्पुषादेड् ।

नानिटि से । ना (प्र० ए०) अनिटि (स० ए०) से (स० ए०) इड्व-

जिंते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते
'संधातुः' अनेन धातुत्वात् तिबादयः । चिकित्स् तिप् इति स्थिते । अप् कर्त्तरि ।
अदे । चिकित्सति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे कासादिप्रत्ययादाम् ।
चिकित्सांचकार । अन्ये द्वे मूले साः । चिकित्स्यात् । लुङ् लकारे । अचिञ्जि-
त्कीत् । अचिकित्किष्टाम् । पतल् पतने । पूर्ववत् तिबादयः । पतति । लिट्
लकारे । अत उपधायाः । पपात । चोपः पचां कित्पे । पेततुः । पतिता ।
लुङ् लकारे 'लित् पुषादिङ्' अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत् ङ दिप् इति
जाते सूत्रम् ।

पतेङ् पुगागमो वाच्यः ।

अपतत् । भ्रमु चलने ।

पतेङ् : । पतेधातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः कित्त्वाङ्गो स्वरङ्गीर्णः ।
अपतत् । अपतताम् । भ्रमु चलने ।

शमां दीर्घः ।

शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे । शम् दम् अम्
भ्रम् चम् क्रम् मद एते शमादयः । आस्यति भ्रमति,
आस्येत् भ्रमेत्, आस्यतु-भ्रमतु, अभ्रास्यत्-अभ्रमत्,
वभ्राम ।

शमां दीर्घः । शमां (प० ब०) दीर्घः (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां
धातूनां दीर्घो भवति । यकारे परे । शमादयो मूले लृक्ताः । भ्रम् तिप् इति
स्थिते 'क्रमुभ्रम' अनेन यः प्रत्ययः । भ्रम् य तिप् इति जाते 'शमां दीर्घः ।'
अनेन दीर्घः । आस्यति । यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । भ्रमति । अन्यानि मूले
सन्ति । लिट् लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । भ्रपानां । वभ्राम ।

फणादीनामेत्वपूर्वलोपो वा वाच्यौ ।

फणतिभ्राजिराजौ च आशिभ्राशी स्यमित्त्वनी ।

अभिमितसी िर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

भेमतुः बभ्रमतुः भेमुः बभ्रमुः । भेमिथ-बभ्रमिथ, भ्रम्यात्,
भ्रमिता, भ्रमिष्यति, अभ्रमिष्यत्, अभ्रमीत् । टु वम्
उद्गिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति, वमेत्, वमतु, अवमत्
ववाम ।

फणादीनां० । फणादीनां एत्वपूर्वलोपी वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वाएत्वपूर्व-
लोपी । भेमतुः । बभ्रमतुः । भेमिथ । बभ्रमिथ । फणादयः श्लोकेनीक्ताः ।
भ्रम्यात् । भ्रमिता । लुङ्लकारे अभ्रमीत् । टु वम् उद्गिरणे । टु इत्संज्ञकः ।
वमति । लिट् लकारे 'शस्ददवादि०' अनेन निषेधे प्राप्ते सूत्रम् ।

वम एत्वपूर्वलोपी वा वाच्यौ ।

वेमतुः-ववमतुः वेमुः-ववमुः । वम्यात्, वमिता, वमि-
ष्यति, अवमिष्यत्, अवमीत् । फण गतौ । फणति, फणेष्व,
फणतु, अफणत् । पफाण फेणतः फेणुः । फण्यात्, फणिता,
फणिष्यति, अफणिष्यत्, अफणीत् अफणीत् । स्वनस्यसू
शब्दे । स्वनति, स्वनेत्, स्वनतु, अस्वनत् । सस्वान स्वेनतुः
स्वेनुः । स्वन्यात्, स्वनिता, स्वनिष्यति, अस्वनिष्यत्, अस्वा-
नीत्-अस्वनीत् । वस निवासे । वसति, वसेत्, वसतु,
अवसत् । वस् वप् इति स्थिते । द्वित्वम् ।

वमः । 'वम' लोरेत्वपूर्वलोपी वा वक्तव्यौ । अनेन अय वा एत्वपूर्वलोपी ।
ववाम । वेमतुः । ववमतुः । वमिता लुङ्लकारे अवमीत् । फण गतौ । फणति ।
लिट् लकारे । फण उपपायाः । फणानां । पफाण । फणादीनाम् । अनेन
वा एत्वपूर्वलोपी अवतः । फणतुः । पफणतुः । पफणिथ । फेणिथ । फणिता ।
अफणीत् । स्वनस्यसू शब्दे । स्वनति । स्वमति । सस्वान । मस्याम । स्वनिता ।
भ्रमिता । अस्वानीत् । अस्वनीत् । 'इसादिः' अनेन वा वृत्तिः । भ्रम्यामीत् ।

अस्मिन् । वस निवासे । वसति । वस् वप् इति स्थिते विश्व । वदम् वप् इति अतै सूत्रम् । श्वादी पूर्वस्य ।

श्वादी पूर्वस्य ।

श्वादी परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घं ऋस्वस्य ऋस्वः ।

श्वादी । (स० ए०) पूर्वस्य (ष० ए०) यजादीनां यज वच् स्वप् वच् वेच् वप् वद् वसां श्रयतेर्ग्रहादीनां ग्रह् ज्या व्येज् द्वेज् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ् प्रक् वस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य श्वादी परे सम्प्रसारणं भवति । यकार-वकाररेफाणाम् इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वस्याचरस्य सम्प्रसारणं भवति । ऋस्वस्याचरस्य ऋस्वः । दीर्घस्याचरस्य दीर्घः ।

गृहिर्ज्याबयो व्यधिर्वष्टिर्विचतिर्हृतिस्तथा ।

पृच्छतिभृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे ।

अत उपधायाः । उवास । उवस् अतुस् इति स्थिते ।

ग्रहादयः श्लोकेगीताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य सम्प्रसारणं जातम् । ऋस्वत्वात् ऋस्वः । अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् वप् इति जाते । अत उपधायाः । स्वरहीनं० । उवास । ववस् अतुस् इति स्थिते । श्वादी पूर्वस्य अनेन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । उवस् अतुस् इति जाते । सूत्रम् ।

यजां यवराणां य्वतः संप्रसारणं किति ।

यजदीनां संप्रसारणं भवति किति परे ।

यजां यवराणां य्वतः सम्प्रसारणं किति । यजां (ष० व०) यवराणां (ष० व०) इव उव ऋत् च य्वतः (प्र० व०) सम्प्रसारणं (प्र० ए०) किति (स० ए०) पञ्चपदं सूत्रम् यजादीनां तु किति इति च परे सम्प्रसारणं भवति ।

यजादीनां तु केवलं किति परे एव सम्प्रसारणं भवति । अत एव पृथक् सूच-
करणम् यस्तु स्वप्ञ्जर्ज्यङि सम्प्रसारणं तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति । स्वधि-
स्मिञ्चैजां यङि अथवा स्वप्ञ्ज्हायां यहादिभ्यो यद् ग्रहणं तत् यङि प्रत्यये
सम्प्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां धातूनां यकारवकारयोः किति परे सम्प्र-
सारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं यहाँ ड्किति । इति सम्प्र-
सारणसूत्रे वृत्त्यर्थं ज्ञेयम् । यकारवकाररेफाणाम् इकारीकारञ्चकारा भवन्ति ।
लृखरस्य सम्प्रसारणं भवति । ऋतस्य ऋतः । दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य
वकारस्य सम्प्रसारणं भवति ।

यजिर्वपिहिश्चैव वेज्येजौ ह्वयतिः स्वपिः ।

यद्वसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

सवर्णे दीर्घः सह ।

यजादयस्तु मूलं श्लोकेनोक्ताः । उचस् अतुस् इति स्थिते सूत्रम् ।

घसादेः षः ।

घसिशासिवसानां सस्य षो भवति षत्वनिमित्ते सति ।

ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ-उवस्थ । संप्रसारणम् । षत्वम् ।

उष्यात् । वस्ता ।

घसादेः षः । घस् आदिर्यस्य सः घसादिः तस्य घसादेः (ष० ए०) षः
(प्र० ए०) क्लिलात्परस्य । घलृ अदने । शास् अतुशिष्टौ वस् निवासे इत्येतेषां
धातूनां सकारस्य षकारो भवति । अत्र 'क्लिलात्' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति
तस्मात् सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य षः । स्वरहीनं० । ऊषतुः । ऊषुः । अत्वतः ।
उवसिथ । उवस्थ । यजाम् । घसादेः । उष्यात् । वस्ता । वस् स्वप् तिप्
इति स्थिते सूत्रम् ।

सस्ताऽनाप ।

सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे । वत्स्यति
अवत्स्यत् । वृद्धिः । अंवात्सीत् । भसात् । प्रत्ययलोपे

प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अवात्ताम् अवात्सुः । वद
व्यक्तायां वाचि । वदति, वदेत्, वदतु, अवत् । उवाद
ऊदतुः ऊदुः । उवादिय । उद्यात्, वदिता, वदिष्यति,
अवदिष्यत्, अवादोत् । टुओश्चोर् गतिवृद्धयोः । टुकारौ-
कारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । श्वयति, श्वयेत्, श्वयतु,
अश्वयत् ।

सस्तीऽनपि । सस्तीऽनपि । सः (ष० ए०) तः (प्र० ए०) अनपि (स० ए०)
त्रिपदं सूत्रम् । धातोः सकारस्यानपि विषये णवादिविभक्तिषट्कविषये सकारे
परं तकारो भवति । अनेन सकारस्य तकारो भवति । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ।
मावर्तिनटी नित्यम् । अनेन वृद्धिः । अवात्सीत् । असात् । अस्तीऽनपि ।
प्रत्ययलोपि० इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् । अवात्सुः । वद व्यक्तायां वाचि ।
वदति । लिट् लकारे णवादौ । अनेन सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः । अनेन
वृद्धिः । उवाद । यजाम् । ऊदतुः । ऊदुः । उवादिय । सम्प्रसारणम् । उद्यात् ।
वदिता लुङ्लकारे । अवादीत् । हसादेः । अवदीत् । टुओश्चोर् गतिवृद्धयोः ।
टुकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिवादयः । गुणः । एअय् । श्वयति ।
लिट् लकारे सूत्रम् ।

श्वयतेणादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् ।

ततो द्वित्वम् । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशुविय ।
संप्रसारणाभावपक्षे शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । शिश्व-
यिय । संप्रसारणं ये । शूयात्, श्वयिता, श्वयिष्यति,
अश्वयिष्यत् ।

व्यतिः । श्वयतेधातोणादौ परं प्रथमं सम्प्रसारणं वा वक्तव्यम् । अनेनास्य
पूर्वं सम्प्रसारणं ततो द्वित्वम् । शुशु णप् इति जाते धातोर्नामिनः । अनेन
वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते । नृधातोः । अनेन वकारे प्राप्ते
नानर्थावः । अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तद्विषेधः । किंतु इय् एव भवति ।

अश्वयुः । अश्वयिष । सम्प्रसारणाभावपक्षे धातोर्नामिनः । शिश्नाय । नुधातोः ।
शिश्नियतुः । गुणः । शिश्नयिष । सम्प्रसारणं ये । शूयात् । अयिता । अयि-
ष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इति इट् दिप् इति जाते । शित्पे । अनेन सेचि-
धात् वृद्धेः प्राप्नो । सूचम् ।

श्रयतेः सौ वृद्धाभावो वाच्यः ।

अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा ।

श्रयतेः । श्रयतेर्धातोः सौ परे वृद्धाभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः ।
इट् इटि । इत्यादिसूतैः अश्वयीत् इति रूपं मिद्धं भवति । अश्वेरितोवानेन वा
अश्वयिष्यो भवति । तदा अश्वि ऊ दिप् इति जाते सूचम् ।

श्रयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः ।

अश्वत् ।

श्रयतेः । श्रयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य
लोपो भवति । अश्वत् अश्वताम् अश्वन् । अन्यदपि सूचम् ।

श्रयतेर्ङे द्वित्वं वा ।

अश्विश्रियत् इत्यादि ।

इति भ्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

श्रयतेः । श्रयतेर्धातोः ङप्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति । पूर्वस्य । नुधातोः ।
अश्विश्रियत् । अश्विश्रियताम् । अश्विश्रियन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ।
इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिप्रक्रिया कथिता । अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते ।

अथ भ्वादिषु आत्मनेपदिप्रक्रिया ।

एध वृद्धौ । एधते, एधेत, एधताम्, ऐधत । कासादि-

प्रत्ययादाम् । एधांचक्रे । आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकञ् आत्मनेपदं भवसोर्नात्मनेपदम् । एधामास एधांवभूवविधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट एधिता एधिष्यते ऐधिष्यत ऐधिष्ट ऐधिषाताम् । ईक्ष दर्शनाङ्गजयोः । ईक्षते, ईक्षेत, ईक्षताम्, ऐक्षत, ईक्षांचक्रे, ईक्षिषीष्ट, ईक्षिता, ईक्षिष्यते, ऐक्षिष्यत, ऐक्षिष्ट । दद दाने । ददते, ददेत, ददताम्, अददत, शवददवा० इति नैत्वपूर्वलोपो । दददे दददाते दददिरे । ददिषीष्ट, ददिता, ददिष्यते, अददिष्यत, अददिष्ट । षष्क गतौ । नामधातु० अनेन सत्वाभावः । षष्कते, षष्केत, षष्कताम्, अषष्कत, षष्क्ते, षष्किषीष्ट, षष्किता, षष्किष्यते, अषष्किष्यत, अषष्किष्ट अषष्किषाताम् । ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । उपधाया लघोः । अर्जते, अर्जेत, अर्जताम्, आर्जत । लुगशाम् । आभोर्णादौ । आनृजे, अर्जिषीष्टि, अर्जिता, अर्जिष्यते, आर्जिष्यत, आर्जिष्ट । षञ्ज परिष्वज्जने । सत्वम् । अपिरञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । स्वजते, स्वजेत, स्वजताम्, अस्वजत । सस्वज्जे सस्वज्जाते सस्वज्जिरे ।

एध इडो । एध अयं धातुर्द्विषे । एध इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्ततोऽयं धातु-
रनुदात्तेत् । तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह । अकार आत्मनेपदार्थः ।
तत्तस्मात्कारणाद्विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत ईयातां
ईरन् । ताम् आताम् अन्ताम् । तत् आताम् अन्त इत्यादीनि वचनानि योज्यानि
तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते । अवादिप्रयोगः । अप्कर्त्तरीत्यादिकार्यं
पूर्ववत् । सर्वत्रापकर्त्त० । स्वर० । एधते । एवं द्विवचने एध् आते इति
स्थिते । अप्कर्त्तरि । आदायं० । एधेते । बह्वचनेऽदे इत्यकारलोपः । स्वर०

एधन्ते । एधसे । द्विवचने । आदाथङ् इतीकारः अइए एधेधे । एधध्वे उत्तम-
 पुरुषैकवचने अदे । एधे द्वित्ववृत्ते व्मोरा एधावहे । एधामहे । अयोदाह०
 धर्मादिति । अदः समीपवर्त्ति राज्यं धर्मात् एधते वर्द्धते । इति वर्त्तमान-
 प्रक्रिया । विधिः सभावनीयः इत्यादीनि वचनानि योज्यानि । सर्ववाप्कर्त्तरि ।
 स्वर० । अइए । एधेत एधेयाताम् एधेरन् इत्यादीनि रूपाणि । साधुः
 श्रीभनी मनुष्यो धर्मात् एधेत इति विधिः । आशीः प्रेरणयोः ताम् आताम्
 अन्ताम् इत्यादयो नव प्रत्ययाः । अप्कर्त्तरि । आतान् आयाम् इत्यत्र आदाथङ्
 अइए । अन्तामित्यत्र अदे । स्वरहीनं । मध्यमपुरुषविवचने । आदाथङ् ।
 अइए । एकत्वद्वित्वयोरविशेषः । उत्तमपुरुषैकवचने एऐए । एधे । द्वित्ववृत्तयोः
 रावणे । एधताम् । एधेताम् । इत्यादीनि उदाहरणानि ज्ञेयानि । तवायु-
 रेधताम् । अयानद्यतने एध्धातीस्नादीनि नव वचनानि योज्यानि । सर्ववाप्-
 कर्त्तरि । दिवादावट् । अनेन प्राक् अडागमः । स्वरादेः । अनेन द्वितीयो-
 ऽडामसी भवति । अइए । एऐए । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । कासादि-
 प्रत्ययादाम् । अनेनाम् । एधांचक्री । आम्प्रत्ययो यस्माद्धातोर्विहितः स धातुश्चेत्
 आत्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तस्य कृधातोरात्मनेपदं भवति असौधातोरात्मनेपदं न
 भवति । अनेन व्याख्यानं भवसीर्यदानुप्रयोगस्तदात्मनेपदिनीऽपि धातोः परस्मै-
 पदं भवति । एधाभास । एधांवभूव । अनुप्रयोगविधानसामर्थ्यादस्तेधातो-
 र्भूभावो न भवति । एधिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । पूर्वोक्तैरेव सूचैः सिध्यन्ति ।
 लुङ्लकारे । एध् सि तन् इति जाते । सिसता । अनेनेट् । दिवादावट् ।
 स्वरादेः । ऐधिस्तन् इति जाते । किलात्० । षुभिःष्टुः । वतीनकारी० । ऐधिष्ट ।
 ऐधिषाताम् । ऐधिषत । ईच्छ दर्शनाङ्गनयोः । ईच्छधातुर्दर्शनार्थं अङ्गनार्थं वा
 अङ्गनं परीक्षणम् । अत्रापि अकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिचतुष्टयेऽपि
 आत्मनेपदानि प्रयोज्यानि । सर्वत्र चतुर्लकारेऽप्कर्त्तरि । अनेनाप् प्रत्ययो
 भवति । एधतिवत् प्रक्रिया । लघूपधत्वाभावात् गुणो न भवति । ईच्छते ।
 ईच्छेत् । ईच्छताम् । दिवादावट् । स्वरादेः । अइए । एऐए । ऐच्छत ।
 कासादिप्र० । ईच्छांचक्री । ईच्छामास । ईच्छांवभूव । ईच्छिषीष्ट । ईच्छिता ।
 अन्यानि मूले लिखितानि तानि सुगमान्येवातो व्याख्यानं न कृतम् । लुङ्लकारे ।
 ईच्छिष्ट । ईच्छिषाताम् । ईच्छिषत । दद दाने । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः ।
 ददते । ददेत् । ददताम् । *अददत् । लीपः । अनेनैत्वपूर्वलीपे प्राप्ते अस्-

दृदवादि० । अनेन तन्निषेधः । दददे । ददिषीष्ट । ददिता । लुङ् । अददिष्ट ।
अददिषाताम् । अददिषत । सुगमोऽयं धातुः । षष्क गतौ । नासधातुः ।
अनेन सत्ताभावः । षष्कते । पूर्वस्य हसादिः । षष्क्ते । षष्क्ताते । षष्क्तिरे ।
षष्किषीष्ट । षष्किता । लुङ्लकारे । अषष्किष्ट । अषष्किषाताम् । अषष्-
किषत । ऋज्गतौ स्तैर्व्यं स्पर्शं च अकार आत्मनेपदार्थः पूर्ववत् तिवादयः ।
उपधायाः । अनेन गुणः । अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । स्वरादेः । आर्जत ।
अञ् अप् इति स्थिते । विश्व । रः । नुगशाम् अनेन पूर्वस्य नुगागमी भवति ।
आभ्वीर्णादौ । स्वरहीनम् । आनृजे । आनृजाते । आनृजिरे । अर्जिषीष्ट ।
अर्जिता । स्वरादेः । आर्जिष्ट । आर्जिषाताम् । आर्जिषत । षन्न परि-
षन्नने । आदेः णः झः । अनेन सत्वम् । अपिरन्न० । अनेनानुस्वारस्य लोपः ।
स्रजते । स्रजेत । स्रजताम् । अस्रजत । विश्व । सस्रजे । सस्रजाते ।
सस्रजिरे ।

स्रजतैर्णादौ वा क्तिच्त्वम् ।

सस्रजे सस्रजाते सस्रजिरे । चोः कुः । खसै चपा ।
धत्वम् । कषसंयोगे क्षः । खंक्षीष्ट, खंक्षा, खंक्ष्यते, अखं-
क्ष्यत । भ्रसात् । अखंक्षा, अखंक्षाताम् अखंक्षत । अखं-
क्ष्याः । त्रपूष् लज्जायाम् । जकारषकारौ कार्यार्थौ ।
त्रपते, त्रपेत, त्रपताम्, अत्रपत । त्रफलभजत्रपाम् ।
इत्येत्वपूर्वलोपी । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । ऊदितो वा ।
त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट, त्रपिता, त्रप्ता, त्रपिष्यते-त्रप्स्यते, अत्रपि-
ष्यत-अत्रप्स्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत ।
अत्रप्त । तिज् निशाने क्षमायां च । गुब्भ्यः । तितिक्षते,
तितिक्षेत, तितिक्षताम्, अतितिक्षत । तितिक्षांचक्रे,
व्रितिक्षास्वभूव, तितिक्षामास, तितिक्षिषीष्ट, तितिक्षिता,
तितिक्षियते, अतितिक्षियत-अतितिक्षिष्ट । गुप् गोपन-

कुत्सनयोः । जुगुप्सते जुगुप्सेत, जुगुप्सताम्, अजुगुप्सत,
जुगुप्साञ्चक्रे, जुगुप्साम्बभूव, जुगुप्सामास, जुगुप्सिषीष्ट,
जुगुप्सिता, जुगुप्सिष्यते, अजुगुप्सिष्यत, अजुगुप्सिष्ट । मान
विचारणे । द्वित्वम् । ऋस्वः ।

स्वजतेः । स्वजतेर्धातीर्णादौ वा कित्त्वं वाच्यम् । कित्त्वान्नो लोपः । अने-
नैवानुस्वारस्य लोपो भवति । सस्वर्ज । सस्वजाते । सस्वजिरे । स्वज् सीष्ट इति
स्थिते चीः कुः । अनेन जकारस्य गकारः । खसे० । अनेन गस्य कः । क्लितात् ।
अनेन सस्य षः । कषसं० । खङ्गोष्ट । चीः कुः । खसे० । अनेन गस्य कः ।
स्वरहीनं० । खङ्क्ता । खङ्गते । अखङ्गते । भ्रसात् । अनेन सेर्लोपः ।
अखङ्क्ता । अपूष् लज्जायाम् । ऊकारप्रकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत्त आदयः ।
चपते । लिट्लकारे चप् णप् इति स्थिते लफलभजचपाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपो
भवतः । लेपे । लेपाते । लेपिरे । अस्य धातीरुदितो वानेनेङ्विकल्पो भवति ।
चपिषीष्ट । चप्सीष्ट । लुङ्लकारे । अचपिष्ट । इडभावे भ्रसात्० अनेन
सेर्लोपो भवति । तदा अचप्त । अचप्सताम् । अचप्सत । तिज् निशाने चमायां
च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् । गुब्भ्यः । अनेन
स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वञ्च । तितिज् स् अप् ते इति जाते । चीः कुः ।
अनेन जस्य गः । खसे चपा अनेन गस्य कः । क्लितात् । कषसं० । अदे ।
अनेनाकारस्य लोपो भवति । स्वरहीनं० । तितिच्चते । तितिच्चेत । तितिच्चताम् ।
अतितिच्चत । लिट्लकारे कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनामप्रत्ययो भवति । तिति-
चाञ्चक्रे । आम्प्रत्ययो यस्मात् । अनेन व्याख्यानेन भवसीरनुप्रयोगे सति । आ-
त्मनेपदं भवति । तेन तितिच्चास्वभूव । तितिचामास । अन्यानि मूले सन्ति ।
तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे । अतितिच्चिष्ट । गुप् गोपनकुत्सनयोः । गुब्भ्यः ।
अनेनास्य धातीरपि सप्रत्ययो भवति । धातोर्द्वित्वञ्च । तदा । जुगुप् स इति
जाते । कुहोयुः । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः' अनेन
धातुत्वात् त आदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । अप् कर्त्तरि ।
अरे । जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्साम्बभूव ।
लुङ्लकारे अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिषाताम् । अजुगुप्सिषत । अन्येषां लकाराणां

रूपाणि सूत्रे सन्ति तस्मात् न लिखितानि । मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । गुब्भ्यः अनेन सदित्वे भवतः । ऋस्वः । 'म मान् स' इति जाबे । सूत्रम् ।

यः से ।

पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ।

अः से । इ (प्र० ए०) । अः (ष० ए०) से (स० ए०) धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा । मिमान् स इति जाते । सूत्रम् ।

मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ।

मीमांसते, मीमांसेत, मीमांसताम्, अमीमांसत, मीमांसाञ्चक्रे, मीमांसामास, मीमांसास्वभूव, मीमांसि-
षीष्ट, मीमांसिता, मीमांसिष्यते, अमीमांसिष्यत अमीमां-
सिष्ट । वध निन्दायाम् । आदिजवानाम् । बीभत्सते,
बीभत्सेत, बीभत्सताम्, अबीभत्सत, बीभत्साञ्चक्रे, बीभत्सि-
षीष्ट, बीभत्सिता, बीभत्सिष्यते, अबीभत्सिष्यत, अबीभ-
त्सिष्ट । पण व्यवहारे सुती च । पन च । आयः । प्णा-
यते, पणायेत, पणायताम्, अपणायत, पणायान्चक्रे ।
आयाभावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणि-
षीष्ट । पणायिता-पणिता पणायिष्यते-पणिष्यते अपणा-
यिष्यत-अपणिष्यत अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च ।
क्रमु कान्तौ ।

मानादीनाम् । मान् वध् दान् शान् इत्यनेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । स धातुः । अप् कर्त्तरि । नश्चाप् ।

दान्ते । मीमांसते । लिट् लकारे । मीमांसाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अभीमांसिष्ट ।
 इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । पिष्टपेषणैः किं प्रयोजनम् । बध्
 निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । गुब्धः । आदिजवानाम् । यः से ।
 मानादीनाम् । स धातुः । अप्कर्त्तरि । अदे । खसे चपा० । वीभत्सते ।
 लिट्लकारे । वीभत्साञ्चक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अभीभत्सिष्ट ।
 पण्य व्यवहारे स्तुती च । आयः । अङ्गनास्य आयः प्रत्ययी भवति । स धातुः ।
 अप्कर्त्तरि । सवर्णे दीर्घः सह । पणायते । पणायित । पणायताम् । अपणा-
 यत । पणयाञ्चक्रे । आयप्रत्ययीऽनपि वा भवति । सूत्रोक्तत्वात् । आयाभाव-
 पक्षे । लोपः पचाम् अनेनास्वेत्वपूर्वलोपी । पेणे । पेणाने । पेणिरि । पणाय
 इट् सीष्ट इति जाते । यतः । स्वरहीनं० । किलात् । पणायिषीष्ट । आया-
 भावपक्षे । पणिषीष्ट । पणायिता । पणिता । लुङ्लकारे । अपणायिष्ट ।
 अपणिष्ट । एवं पनधातोरपि रूपाणि ज्ञेयानि । कसु कान्तौ । कान्तिरव
 द्रष्टा । उकार इब् आत्मनेपदार्थः ।

कमेः स्वार्थे जिः प्रत्ययी वक्तव्यः ।

अनपि तु वा वृद्धिः ।

स धातुः । अप्गुणौ । अयादेशः । कामयते,
 कामयेत, कामयताम्, अकामयत, कामयाञ्चक्रे-चकमे,
 कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट, कामयिता-कमिता, कामयिष्यते-
 कमिष्यते, अकामयिष्यत अकमिष्यत, अकामित न्
 इति स्थिते ।

कमेः । कमेर्धातोः स्वार्थे जिः प्रत्ययी वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः । कम्
 जि इति जाते । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । स धातुः । जकारो जित्-
 कार्थार्थः । अप्कर्त्तरि । गुणः । एचय् । कामयते । कामयेत । कामयताम् ।
 अकामयत । कामयाञ्चक्रे । जर्भावपक्षे चकमे । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट ।
 कामयिता । कमिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अकामि तन्
 इति स्थिते ।

जेरङ् द्विष्य ।

अन्ताद्वातोभूतेऽर्थे अङ्प्रत्ययो भवति दिवादी परतः ।

सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ।

जेरङ् द्विष्य । इदं सूत्रम् । जेः (पं० ए०) अङ् (प्र० ए०) द्विः (प्र० ए०) च (प्र० ए०) चतुःपद सूत्रम् । जिप्रत्ययान्ताद्वातोभूतमात्रेऽतीते काले सिविषये दिवादी परे अङ्प्रत्ययो भवति । सेरपवादी धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् अद्रुम्भ्यो जिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ।

जेः ।

इडागमवर्जिते अनपि विषये जेर्लोपी भवति । ऋस्वः ।

जेः । जेः (पं० ए०) इडागमवर्जिते अनपि विषये जिप्रत्ययस्य लोपी भवति । तदा । अ का काम इति स्थिते ऋस्वः । कहीशुः । तदा । अचकाम् तन् इति जाते सूत्रम् ।

अङि लघौ ऋस्व उपधायाः ।

अङि सत्युपधाया ऋस्वो भवति पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्ये-
कारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ।

अङि लघौ ऋस्व उपधायाः । अङि । (स० ए०) लघौ । (स० ए०) ऋस्वः (प्र० ए०) उपधायाः (पं० ए०) अङि प्रत्यये सति । धातोः लघौ परे पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घादीर्घातीरुपधाया ऋस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधाया ऋस्वः । तदा अचिकम् अङ् तन् । इति जाते । सूत्रम् ।

लघोर्दीर्घः ।

अङि सति ह्रस्वादीर्घोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि

धात्वक्षरे परे । अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ।
जेरभावपक्षे ।

लघोदीर्घः । लघोः । (ष० ए०) दीर्घः । (प्र० ए०) अङ्गि सति ।
ह्रस्वदीर्घोः । पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य
दीर्घः ङकारः तनो मकारः । स्वरहीन० । अचीकमत । अचीकमेताम् ।
अचीकमन्त । जेरभावपक्षे सूत्रम् ।

कमेरङ् द्वित्वे वाच्ये ।

अग्रन्तत्वाभावान्न दीर्घकारौ । अचकमत । अय गतौ ।
अयते, अयेत, अयताम्, आयत ।

कमेः । कमेधांतीरङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः । द्वित्वं च भवति ।
अग्रन्तत्वाभावात् न दीर्घकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । अय गतौ । पूर्ववत् ते आदयः प्रत्यया भवन्ति ।
अयते । यदायं धातुः परापूर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण लत्वं भवति ।

परापूर्वं अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम् ।

पलायते, पलायेत, पलायताम्, अपलायत, अयांचक्रे,
अर्यामास, अयास्वभूव, अयिषीष्ट, अयिता, अयिष्यते, आयि-
ष्यत । आयिष्ट, आयिषाताम्, आयिषत । आयिद्वं-आ-
यिध्वम् । दयदानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्
प्रक्रिया । घट चेष्टायाम् । घटते, घटेत, घटताम्, अघ-
टत । कुहोद्युः । जघटे, घटिषीष्ट, घटिता, घटिष्यते,
अघटिष्यत, अघटिष्ट । ईह चेष्टायाम् । ईहते, ईहेत,
ईहताम्, ऐहत, ईहाञ्चक्रे, ईहिषीष्ट ईहिता, ईहिष्यते,
ऐहिष्यत, ऐहिष्ट । काशङ् दीप्तौ । काशते, काशेत,

काशताम्, अकाशत । विददरिद्रा० काशाच्चक्रे चकाशे,
काशिषीष्ट, काशिता, काशिष्यते, अकाशिष्यत, अकाशिष्ट ।
कास शब्दकुत्सायाम् । कासते, कासेत, कासताम्, अका-
सत, कासाच्चक्रे, चकासे, कासिषीष्ट, कासिता, कासिष्यते,
अकासिष्यत, अकासिष्ट । प्रिव्र सेवने । सत्वम् । सेवते,
सेवेत, सेवताम्, असेवत, सिषेवे, सिषेवाते, सेविषीष्ट,
सेविता, सेविष्यते, असेविष्यत, असेविष्ट । गाङ् गती ।
सवर्णदीर्घे कृते । आकारत्वादातोऽन्तो दनतः । गाते
गाते गाते । गेत, गाताम्, अगात । जगे, जगाते,
जगिरे । गासीष्ट, शाता, गास्यते, अगास्यत, अगास्त,
अगासाताम् । रुङ् गती भाषणे च । गुणः । रवते,
रवेत, रवताम्, अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोग-
पूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्त्वे प्राप्ते ।

अयतौ । अयतौ धातौ परे उपसर्गरेफस्य लत्व' वाच्यम् । अनेन रकारस्य
लकारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे कासादिप्रत्ययादाम्
अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयाच्चक्रे । वे मूले स्तः । अयिषीष्ट । लुङ्लकारे ।
आयिष्ट । दय दानगतिहिंसादानेषु । अस्यापि धातोरयतिवत् रूपाणि
ज्ञेयानि । घट चेष्टायाम् पूर्ववत् त आदयः । घटते । लिट्लकारे । कुक्षीशु ।
अनेन घस्य ऋः । जघटे । जघटाते । जघटिरे । घटिषीष्ट । लुङ्लकारे ।
अघटिष्ट । ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वात् न गुणः । ईहते । लुङ्लकारे
करादेः । ऐहत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनास्याम् । ईहाच्चक्रे ।
ईहिषीष्ट । लुङ्लकारे । ऐहिष्ट । काशङ् दीप्तौ । उकारङ्कारौ इतौ ।
काशते । लिट्लकारे । 'विददरिद्रा' अनेनास्य वाम् प्रत्ययो भवति । काशा-
च्चक्रे । आमभावे । कुक्षीशु । ऋस्यः । चकाशे । काशिषीष्ट । लुङ्लकारे ।
अकाशिष्ट । कास शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । पूर्ववत् त आदयः । कासते ।

लिट् लकारे कासादिप्रत्ययादाम् । अनेन नित्ये प्राप्ते विददरिट् ० अनेन वा
 त । कासाच्चक्रे । आमभावे चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । लुङ् लकारे ।
 अकासिष्ट । षिव सेवने । 'आदिः णः खः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् सेवते ।
 लिट् लकारे । सिषेवे । सिषेवाते । सिषेविरे । सेविषीष्ट । लुङ् लकारे ।
 असेविष्ट । माङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् त आदयः । सवर्णे ० ।
 गाने । गाते । आकारान्तत्वान् । 'अतीन्तोदनतः' अनेन अन्ते इत्यस्य अन्ते
 भवति । सवर्णे ० । गाते । गासे । गाथे । इत्यादीनि । अइए । गेत ।
 गाताम् । गाताम् । अगात अगाताम् । अमात । गा णप् इति स्थिते ।
 द्विश्च । ऋस्वः । कुह्नीशुः । आतोऽनपि । जगे । जगाने । जगिरे । गासीष्ट ।
 गाता । गास्यति । लुङ् लकारे । अगास्त । अगासाताम् । अगासत । रुङ्
 गतौ भाषणे च । पूर्ववत् त आदयः । गुणः । रवते । लिट् लकारे मुधातीः ।
 अनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते । सूचम् ।

नानप्योर्वः ।

अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति । तत उङ्
 मुधातोः । कुरुवे कुरुवाते कुरुविरे । रविषीष्ट, रविता,
 रविष्यते, अरविष्यत, अरविष्ट । देङ् पालने । दयते
 दयेत, दयताम्, अदयत ।

नानप्योर्वः । न (प्र० ए०) अनपि (स० ए०) ओः (ष० ए०) वः (प्र० ए०)
 तिवादिचतुष्टयस्याप्प्रत्ययी भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टय-
 बर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते, ततोऽनप्सम्बन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य
 वत्त्वं न भवति । किन्तु उवेव भवति । अनेनोव् भवति । कुरुवे । कुरुवाते ।
 कुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । लुङ् लकारे अरविष्ट । अरविषाताम् । अर-
 विष्यत । देङ् पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट् लकारे सूचम् ।

दयतेणादौ दिग्यादेशो हित्वाभावश्च वक्तव्यः ।

दिग्ये । संध्यक्षराणाम् ० । दासीष्ट, दाता, दास्यते,
 अदास्यत ।

दयतेः । दयतेर्धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । आतीन्निषि । दिग्ये । दिग्याते । गिग्यिरे । सन्ध्यचराणामा० । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन् इति स्थिते सूत्रम् ।

अपिहाधास्थामित्वं सेर्ङित्त्वयात्मनेपदे वाच्यम् ।

ङित्त्वान्न गुणः ।

अपिहाधास्थाम् । अपिहाधास्थां धातूनाम् इत्वं सेर्ङित्त्वं च आत्मनेपदे वाच्यम् । षष्ठीनिर्दि० । ङित्त्वात् गुणाभावी भवति । तदा अदि सि तम् इति जाते सूत्रम् ।

लोपो ऋस्वाङ्भासे ।

ऋस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति भासे परे । अदित अदिषाताम् अदिषत । डोङ् विहायसा गतौ । डयते डयेत डयताम् अडयत । नुधातोः । डिङ्, डयिषीष्ट, डयिता डयिष्यते, अडयिष्यत, अडयिष्ट । दैङ् त्रैङ् पालने । दायते, दायेत, दायताम्, अदायते ।

लोपो ऋस्वाङ्भासे । लोपः (प्र० ए०) ऋस्वात् (पं० ए०) भासे (स० ए०) ऋस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति भासे परे । अनेन सेर्लोपो भवति । अदितः । अदिषाताम् । अदिषत । डोङ् विहायसा गतौ । ङकारः सर्वतात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । गुणः । डयते । डयेत । लिट् लकारे नुधातीरनेन इय् भवति । डिङ् । डिङ्याते । डिङ्यिरे । गुणः । डयिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । नुङ् लकारे । अडयिष्ट । अडयिषाताम् । अडयिषत । दैङ् त्रैङ् पालने पूर्ववत् तन्नादयः । ऐङाय् । दायते । आयते । लिट् लकारे सूत्रम् ।

दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ।

दिग्ये, दासीष्ट । अपिहाधास्थामि० । लोपो ऋस्वा-

ज्मसे । अदित । तत्रे । अत्रास्त । द्युतङ् द्योतने । उप-
धाया लघोः । द्योतते, द्योतेत, द्योतताम्, अद्योतत ।

दैङ् । दैङो धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो हिलाभावश्च भवति । आती-
नपि । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे । सम्यच्चराणां । दासीष्ट । लुङ्-
लकारे । अपिद्वाधा० । लोपो ऋस्ता० । अदित । अदिषाताम् । अदिपत ।
वैङ्धातीर्लिङ्लकारे सम्यच्चराणामा० । अनेनाकारः । द्विश्च । ऋस्वः । पूर्वस्य ।
आतीनपि । अनेनाकारलोपः । तत्रे । तत्राते । तत्रिरे । अस्य धातीर्लुङ्-
लकारे सम्यच्चरा० । अत्रास्त । अत्रासाताम् । अत्रासत । द्युतङ् द्योतने ।
अकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । “उपधायाः” अनेन गुणी
भवत्यस्य । द्योतते । अन्यानि मूले सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते द्विश्च । द्यु
द्युत् ण इति जाते सूत्रम् ।

द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णादौ परे ।

दियते, द्योतिषीष्ट, द्योतिता, द्योतिष्यते, अद्योतिष्यत,
अद्योतिष्ट ।

द्युतेः । द्युतेर्धातोः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णादादौ परे सति । अनेनास्य
पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । स्वरहीनम् । दियते । दियुताते । दियुतिरे । द्योतिषीष्ट ।
द्योतिता । लुङ्लकारे । अद्योतिष्ट । सूत्रम् ।

द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् ।

लित्पुषादेर्ङः । अद्युतत् । वृत्तुङ् वर्तने । वर्तते
वर्त्तते वर्तन्ते । वर्तेत, वर्तताम्, अवर्तत, ववृते, वर्तिषीष्ट,
वर्तिता, वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत ।

द्युतादिभ्यः । द्युतादिभ्यो धातुभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् अनेनास्य
लुङि वा परस्मैपदं भवति । तदा “लित्पुषादेर्ङः” अनेन ङः । ङित्त्वात्
गुणामावः । अद्युतत् । अद्युतताम् । अद्युतन् । वृत्तुङ् वर्तने । उकार
उच्चारणार्थः । वर्त्तते । लिट्लकारे द्विश्च । रः । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता ।
वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ।

वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनित्त्वं च ।

वृत्तु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू एते वृतादयः । वत्स्यति,
अवत्स्यत्, अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे लिट्पुषादेर्ङः । अवृ-
तत् । वृधुङ् वृहो । वर्धते, वर्धेत, वर्धताम्, अवर्धत,
ववृधे, वर्धिषीष्ट, वर्धिता, वर्धिष्यते, अवर्धिष्यत, वत्स्यति,
अवत्स्यत्, अवर्धिष्ट, अवृधत् । शृधुङ् पर्दने । शर्धते,
शर्धत, शर्धताम्, अशर्धत, शशृधे, शर्धिषीष्ट, शर्धिता, शर्धि-
ष्यते, अशर्धिष्यत, अशर्धिष्ट, शत्स्यति, अशत्स्यत्, अशृधत् ।
स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते, स्यन्देत, स्यन्दताम्, अस्यन्दत,
सस्यन्दे । ऊदितो वा । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट, स्यन्दिता-
स्यन्ता, सन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते, स्यन्त्स्यति, अस्यन्दिष्यत,
अस्यन्त्स्यत, अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त । पक्षे
अस्यदत् । कृपू सामर्थ्ये । गुणः ।

वृतादिभ्यः । वृतादिभ्यो धातुभ्यः स्यप्स्योः परतो वा पं परस्मैपदम् अनित्त्वञ्च
वाच्यम् । वृतादयस्तु मूले उक्ताः । गुणः । वत्स्यति अवत्स्यत् । लुङ्लकारे ।
अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे । लिट्पुषादेर्ङः । अनेनास्य ङः । अवृतत् । वृधुङ् ।
उपधाया लघोः । वर्धते । लिट्लकारे ववृधे । वर्धिषीष्ट । अस्य धातोरपि
पूर्वधातुवत् रूपाणि साध्यानि । शृधुङ् पर्दने । पर्दनं गुदरवः । शर्धते ।
अवमपि तद्वत् । न किञ्चिद्विशेषः । स्यन्दू प्रस्रवणे । ऊकार इङ्विकल्पार्थः ।
स्यन्दते लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । सस्यन्दे । सस्यन्दाते । सस्यन्दिरे ।
अस्य धातोर्द्वितीया वा अनेनेङ्विकल्पो भवति । स्यन्दिषीष्ट । इङभावपक्षे
'खसे चपा भक्तानां' इति न दस्य तः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दि-
ष्यते । इङभावपक्षे । खसे० । स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत । अस्य-
न्दिष्ट । इङभावे अस्यन्त । परस्मैपदपक्षे लिट्पुषादेर्ङः । नीलोपः । अनेन
अनुस्वारस्य लोपो न भवति । अस्यदत् । कृपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तथादयः ।
उपधायाः । सूच्यते ।

कृपो रोलः

कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति ।
कल्पते, कल्पेत, कल्पताम्, अकल्पत, क्लृपे, कल्पिषीष्ट ।
इडभावपक्षे ।

कृपो रोलः । कृपः (ष० ए०) रः (ष० ए०) लः (प्र० ए०) कृपो
धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति । अनेन रस्य लः ।
कल्पते । लिट्लकारे 'कृपो रोलः' अनेन ऋकारस्य लृकारः । क्लृपे ।
कल्पिषीष्ट । अस्यापि ऊदित्वादिङ्विकल्पो भवति । तदा क्लृप्सीष्ट इति
जाते । उपधाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते सति तन्निषेधकत् सूत्रम् ।

सिस्थोः ।

उपधाया गुणो न भवति सिस्थोरनिटोः परतः ।
क्लृप्सीष्ट, कल्पिता-कल्प्ता, कल्पिष्यते-कल्पस्यते, कल्पस्यति,
अकल्पिष्यत-अकल्पस्यत, अकल्पस्यत्, अकल्पिष्ट । अक्लृप्त
अक्लृप्साताम् अक्लृप्सत । अक्लृपत् । व्यथ दुःखभयचलनयोः ।
व्यथते, व्यथेत, व्यथताम्, अव्यथत ।

सिस्थोः । सिश्च सीश्च सिस्थौ तयोः सिस्थोः (ष दि०) । सिस्थोरनिटोः
परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । कृपो रो लः । क्लृप्सीष्ट ।
कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्पस्यते । अकल्पिष्यत । अकल्पस्यत ।
परचौपदपक्षे कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्ट । लिट्पुषादेर्ङः । कृपो
रोलः । अक्लृपत् । अक्लृपताम् । अक्लृपन् । समाप्तोऽयं धातुः । व्यथ दुःख-
भयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथते ।

व्यथतेर्गादौ पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम् ।

विव्यथे, व्यथिषीष्ट, व्यथिता, व्यथिष्यते, अव्यथिष्यत,

अव्ययिष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते, रमेत, रमताम्,
अरमत ।

अव्ययतेर्धातोर्धादौ परे पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् । इदं मूले सूत्रमस्ति अने-
नास्य धातोः संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाने । विव्यथिरे । व्यथि-
षीष्ट । व्यथिता लुङ्लकारे । अव्ययिष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत ।
रमताम् । अरमत । सूत्रम् ।

व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम् ।

विरमति, आरमति, परिरमति, उपरमति, रमे,
रंसीष्ट, रन्ता, रंस्यते, अरंस्यत, अरंस्त, अरंसाताम् । अरं-
सत । विपूर्वः । आदन्तानाम् । इतीट्सकौ । व्यरं-
सीत् व्यरंसिष्टाम् । जित्वरा सम्भ्रमे । जिआवितौ । त्वरते,
त्वरत, त्वरताम्, अत्वरत, तत्त्वरे, त्वरिषीष्ट, त्वरिता,
त्वरिष्यते, अत्वरिष्यत, अत्वरिष्ट, अत्वरिढ्वं अत्वरिध्वम् ।
सह मर्षणे । सहते, सहेत, सहताम्, असहत, सेहे,
सहिषीष्ट, सहिता । इषुसह० इति वेट् । होठः । तथोर्ध्वः ।
ष्टुत्वम् । टलोपः ।

व्याङ्पर्युपेभ्यः । वि आङ् परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः पं परस्मै-
पदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । लिट्ल-
कारे । लोपः पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । रमे । रमाते । रमिरे ।
नशापदान्ते भ्रसे । अनेन सकारस्यानुसारी भवति । रंसीष्ट । रन्ता । लुङ्ल-
कारे । अरंस्त । अरंसाताम् । अरंसत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात्
नदात्मनेपदं भवति । आदन्तानाम् । अनेन परस्मैपदै सति इट्सकौ भवतः ।
अरम् सू इट् सि ईट् दिप् इति स्थिते । इट ईटि सवर्णे० । स्वरहीनम् ।
नशापदान्ते । बावसाने । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः । जित्वरा

संभमे । जिआविती । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिट् लकारे द्विष ।
 पूर्वस्य हसादिः शेषः । तत्वरि । तत्वरते । तत्वरिरे । त्वरिषीष्ट । लुङ्
 लकारे अत्वरिष्ट । अत्वरिषाताम् । अत्वरिषत । षह मर्षणे । षादेः षः
 सः । अनेन सत्वम् । सहते । लिट् लकारे । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्व-
 लोपी । सेहे । सेहाते । सेहिरि । सहिषीष्ट । सहिता । 'इषुसह०'
 अनेनास्य वा इट् भवति । इडभावपञ्चे सह् ता इति स्थिते । 'ह्रीडः' अनेन
 हस्य ढः । तथोर्ध्वः अनेन तस्य धः । णुभिः णुः । ढि ढो लोपी दीर्घश्च ।
 नदा सा ढा इति जाते । सूत्रम् ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ।

सहिवहोरवर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते
 ढकारे परे । सोढा सहिष्यते असहिष्यत असहिष्ट ।

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । सहिष्य वह् च सहिवहौ तयोः सहिवहौः (ष० द्वि०)
 औत् (प्र० ए०) अवर्णस्य (ष० ए०) सहिवहोर्धात्वोरवर्णस्य औकारो भवति
 ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन औकारः । सोढा । सोढारौ । सोढारः ।
 सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट । असहिषाताम् । असहिषत ।

इति भ्वादिगणस्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिमगमत् ।

— — —

अथोभयपदिप्रक्रिया ।

राजृ दीप्ती । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति, राजते,
 राजेत्, राजेत, राजतु, राजताम्, अराजत्, अराजत,
 रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपी । रेजतुः-रराजतुः, रेजुः-
 रराजुः, रेजे, राज्यात्, राजिषीष्ट, राजिता, राजिता,
 राजिष्यति, राजिष्यते, अराजिष्यत्, अराजिष्यत, अराजीत्,

अराजिष्ट । खन खनने । खनति, खनते, खनेत्, खनेत,
खनतु, खनताम्, अखनत्, अखनत, चखान । गमां
खरे । चखन्तुः, चखन्तुः । चखने, खन्यात् ।

अथ भ्वादिगणस्योभयपदिप्रक्रिया कथ्यते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो
धातोस्तिवादयस्तथादयश्च प्रत्यया भवन्ति । इयोः परयोः सतीरप् कर्त्तरि ।
अनेन अप् प्रत्ययो भवति । ऋकारः ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते ।
लिट् लकारे फणादीनां अनेनास्य वा शत्वपूर्वलोपो । रराज । रेजतुः । ररा-
जतुः । रेजिय । रराजिय । आत्मनेपदे । रेजे । शत्वपूर्वलोपाभावे ।
रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । राजिता । अन्यानि मूले सन्ति
तानि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लुङ् लकारे । अराजीत् । अरा-
जिष्टाम् । अराजिषु । अराजिष्ट । अराजिषाताम् । अराजिषत । खन
खनने । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिट् लकारे अत उत्प-
धायाः । अनेन वृद्धिः । कुह्युः । चखान । चखन् अतुस् इति जाते
'गमांस्तरं' अनेनोपधाया लोपो भवति । खरहीनं० । चखने । खन्यात् ।
अवेदं मयम् ।

जनखनसनां क्ति यि आकारो वा वक्तव्यः ।

खायात्, खनिषीष्ट, खनिता, खनिता, खनिष्यति,
खनिष्यते, अखनिष्यत्, अखनिष्यत, अखानोत्, अखनीत्,
अखनिष्ट । हृज् हरणे । हरति, हरते, हरेत्, हरेत,
हरतु, हरताम्, अहरत । जहार जहृतुः जह्रुः ।

जनखनसनाम् । जन खन सन एतेषां धातूनां किति यकारे परे
आकारो वा वक्तव्यः । षष्ठीनिर्दि० । खायात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता ।
लुङ् लकारे हसादः । अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत् । अखनीत् । अखनिष्ट ।
अखनिषाताम् । अखनिषत । हृज् हरणे । अकार उभयपदार्थः । गुणः ।
हरति । हरते । लिट् लकारे धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । कुह्युः ।
जहार । जहृतुः ।

ऋदन्तस्य यपो नेट् ।

जहर्थ । जङ्गे । यादादौ । ह्रियात् ।

ऋदन्तस्य । ऋदन्तस्य धातोः स्यप इट् न भवति । गुणः । जहर्थ । जङ्गे ।
यादादौ । अनेन ऋकारस्य रिङादेशः । ऋत्वात् । ह्रसीष्ट इति जाते । गुणः ।
अनेन गुणे प्राप्ते । तन्निषेधकं सूत्रम् ।

उः ।

ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्थोरनिटोः परतः ।
ह्रसीष्ट । हर्त्ता । हृत्तः स्यपः । हरिष्यति, हरिष्यते,
अहरिष्यत्, अहरिष्यत, अहर्षीत् । लोपो ह्रस्वाज्भसे ।
अहत अहपाताम् अहपत । गुह संवरणे ।

उः । उः (ष० ए०) अनिटोः सिस्थोः परत ऋकारस्य गुणो न भवति ।
अनेन गुणनिषेधः । ह्रसीष्ट । गुणः । हर्त्ता । हृत्तः स्यपः । अनेन स्यपि
इड् भवति । गुणः । हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अहर्षीत् ।
लोपो ऋत्वाज्भसे । अनेन सीर्लोपो भवति । अहत । अहपाताम् । अहपत ।
गुह संवरणे । ऋकार इड्विकल्पार्थः । पूर्ववत् तिवादयस्त आदयश्च प्रत्यभा
भवन्ति ।

गुहेरुपधाया ऊद्गुणहेतौ स्वरै ।

गूहति-गूहते, जुगूह, जुगुहतुः, जुगूहिथ । जुगोढ,
जुषुक्षे-जुगुहिषे, जुगुहिध्वे-जुगुहिद्वे, गूहिसीष्ट-घुक्षीष्ट,
गूहिता-गोढा, गूहिष्यति-घोक्ष्यति ।

गुहेः । इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत् स्याद गुणहेतौ स्वरै परे ।
अनेनास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमा-
न्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि । लिट्लकारे जुगूह । जुगुहतुः । गुहेः । जुगूहिथ ।
ऊदिती वा अनेनास्येड्विकल्पः । गुहेरिति सूत्रे 'स्वरादौ' इति वक्तव्यं तेन

ह्लादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते गुणः । जगोह् । थप् इति जाते । ह्रीढः । तथोर्धः । ढिढी लोपी० । जुगोढ । आत्मनेपदे जुगुहे । जुगुहाते । जुगुहिरे । अदिती वा जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से इति जाते ह्री ढः । आदिजवानाम् । जुषुढ् से इति जाते षढीः कः से । अनेन ढस्य कः । क्लिप्तात् । कषसंयोगे चः । जुषुच्चे । जुगुहिषे । इडभावे । ह्रीढः भवे जवाः । जुगुद्धे । गुह्यात् । गुह्यः । सिसता । गृहिषीष्ट । इडभावे । ह्रीढः । आदिजवानाम् । षढीः कः से । क्लिप्तात् । कष० । घुच्चीष्ट । गृहिता । इडभावे गुण 'उपधाया लघोः' अनेन सूत्रेण भवति । ह्रीढः । तथोर्धः । ढिढी० । गोढा । आत्मनेपदे गृहिता । गोढा । गृहिष्यति । इडभावे । उपधायाः । ह्री ढः । आदिजवानाम् । षढीः कः से । क्लिप्तात् । कषसं० । घीक्ष्यति । गृहिष्यते । घीक्ष्यते । अगृहिष्यत् । अघीक्ष्यत् । अगृहिष्यत् । अघीक्ष्यत । लुङ्लकारे । अगृहोत् । इडभावे । 'ह्रस्वान्ता०' अनेन सक्प्रत्ययी भवति । अधुक्षत् । आत्मनेपदे । अगृहिष्ट । इडभावे । अगुह् सक् तन् इति स्थिते । ह्रीढः । आदिजवानाम् । अधुढ् स् क् तन् इति जाते । सूत्रम् ।

**दुहदिहलिहगुह्भ्यः सको लुग्वा यकारत-
कारयोराति ।**

अगूढ-अधुक्षत् ।

दुहदिहलिहगुह्भ्यः । दुह दिह लिह गुह् एभ्यो धातुभ्यः सको वा लुक् भवति वकारतकारयोराति आत्मनेपदे धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा लुक् । तथोर्धः । ढिढीलोपी दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे । अधुढ् सक् तन् इति जाते षढीः कः से । क्लिप्तात्० । कषसंयोगे चः । अधुक्षत । अधुक्ष् आताम् इत्यत्र । आटाथङ् । अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते । सूत्रम् ।

आति सकोऽकारलोपः स्वरे ।

अधुक्षाताम् अधुक्षत । अगूढाः-अधुक्षथाः, अधुक्षा-
थाम् अगूढ-अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अगुह्दिह-अधुक्षावहि

अगुह्यहि अघुक्षामहि । दान आर्जवै । गुब्भ्यः । यः

। मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । दीदांसते, दीदां-
सेत्, दीदांसेत, दीदांसतु, दीदांसताम्, अदीदांसत्, अदी-
दांसत, दीदांसांचक्रे, दीदांसामास, दीदांसांबभूव, दीदां-
स्यात्, दीदांसिषीष्ट, दीदांसिता, दीदांसिष्यति, दीदांसि-
ष्यते, अदीदांसिष्यत्, अदीदांसिष्यत, अदीदांसीत्, अदीदां-
सिष्ट । शान तेजने । शीशांसति, शीशांसते । दानवत् ।
भज सेवायाम् । भजति । भजते, भजेत्, भजेत, भजतु,
भजताम्, अभजत्, अभजत, वभाज । तृफलभज० इत्ये-
त्वपूर्वलोपी । भेजतुः भेजुः । भेजिथ वभक्त्य । भेजे
भेजाते भेजिरे । भज्यात्, भक्षीष्ट, भक्ता, भक्ता, भक्ष्यति,
भक्ष्यते, अभक्ष्यत्, अभक्ष्यत । अभक्षीत् । अभक्ताम्
अभक्तुः । अभक्त, अभक्षाताम्, अभक्षत । उपचष् पाके ।
उकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति, पचते, पचेत्, पचेत,
पचतु, पचताम्, अपचत्, अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः ।
पेचे, पचात्, पक्षीष्ट, पक्ता, पक्ता, पक्ष्यति, पक्ष्यते, अप-
क्ष्यत्, अपक्ष्यत, अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ।
अञ्च गतौ याचने च । आञ्चीत् । व्यय गतौ । वञ्चये,
अव्ययोत् । अञ्ज् सेवायाम् । गुणः । अयति, अयते,
शिश्राय, शिश्रियतुः, शिश्रिये, श्रीयत्, अयिषीष्ट,
अयिता, अयिता, अयिष्यति, अयिष्यते, अअयिष्यत्, अअ-
यिष्यत ।

आति । आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य लोपी भवति स्तरे परे । अनेन
अकारस्य लोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षत । अगूढाः । अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् ।

अगृहम् । अघृक्षध्वम् । अघृक्षि । अगृह्वहि । अघृक्षान्वहि । अनक्षामहि ।
दान आर्जवे । गुब्भ्यः । यः से । मानादीनाम् । म धातुः । नञापदान्ते ।
दीदांसति । दीदांसते । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसाच्चकार । दीदांसा-
च्चक्रे । हे मूले सः । अस्यायतः दीदांस्यात् । दीदांसिषीष्ट । अन्यानि मूले
सन्ति । ते पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । शान तेजने । गुब्भ्यः । शीशांसति ।
शीशांसते । दानवत् । भज सेवायाम् । भजति । भजने । लिट्लकारे ।
अत उपधायाः । वभाज । 'वफलभज०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः ।
भेजे । भेजाते । चोः कुः । खसे । षटोः कः से । क्लिप्तात् । कषसं० ।
मञ्चीष्ट । भक्ता । लुङ्लकारे । सावनिटः । अभाम्चीत् । भ्रमात् । अभ-
क्ताम् । अभक्त । अभक्षाताम् । डुपचष् पाके । 'डुकारषकारौ' कार्यार्थौ ।
पचति । पचने । लिट्लकारे लोपः पचाम् । अत उपधायाः । पपाञ्च ।
पेचतुः । पेचे । पेचाने । पच्यात् । पच् सौष्ट इति स्थिते चोः कुः । क्लिप्तात् ।
कष संयोगे चः । पञ्चीष्ट । चोः कुः । पक्ता । लङ्लकारे सावनिटः । अपा-
ञ्चीत् । भ्रमात् । अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् । अञ्च
गतौ आचने च । अञ्चति । अञ्चने । लिट्लकारे । आनञ्च । आनञ्चे ।
नीलोपः । अञ्च्यात् । अञ्चौष्ट । अञ्क्ता । लुङ्लकारे । आञ्चीत् । आञ्क्ता ।
श्रिष् सेवायाम् । पूर्ववत् तिवादयस्त आदयः । अप् कर्त्तरि । गुणः । ए अय् ।
श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । 'धातोर्नामिनः' अनेन
वृद्धिः । श्रियाय । नुधातोः । श्रिश्रियतुः । श्रिश्रिये । श्रीयत् । श्रियिषीष्ट ।
श्रियता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे सूत्रम् ।

स्तुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च ।

अशिश्रियत् अशिश्रियत । त्विष् दीप्तौ । त्वेषति,
त्वेषते, तित्वेष, तित्विषे, त्विष्यात्, त्विञ्चीष्ट, त्वेषा,
त्वेष्यति, त्वेष्यते, अत्वेष्यत्, अत्वेष्यत । ह्रस्वान्तात्
सक् । अत्विञ्चत ।

स्तुश्रिद्रुवाम् । स्तु श्रि द्रु एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च
भवति । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । त्विष् दीप्तौ । उपधाया लघोः । अनेन

युष्मः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानी । लिट् लकारे । उपधायाः ।
 पूर्वस्य । तित्वेष । तित्विषतुः । आत्मनेपदे । तित्विषे । तित्विषाते । त्विषात् ।
 षट्ठीः कः से । त्विचीष्ट । उपधायाः । णुभिः णुः । त्वेष्टा । अन्यानि मूले
 सन्ति । लङ् लकारे । 'ह्रस्वान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययी भवति । षट्ठीः कः
 से । क्लिलात् । कषसंयोगे चः । अत्विक्षत् । अत्विक्षताम् । अत्विक्षन् । आत्मने-
 पदे । अत्विक्षत । अत्विच आताम् एति जाते आदाय इ । अनेन आकारस्य
 इकारे प्राप्ते मूत्रम् ।

सस्यात्मनेपदे स्वरि टिलोपो वाच्यः ।

अकारलोपे कृते आतोऽन्तोदनतः । अत्विक्षाताम्
 अत्विक्षत । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति,
 यजते, यजेत्, यजेत, यजतु, यजताम्, अयजत्, अयजत ।
 षाट्ठी पूर्वस्य । इयाज । यजां यवराणां यूतः सम्प्रसा-
 रणम् । ईजतुः ईजुः । इजयिथ-इयष्ट । ईजे, इज्यात्,
 यक्षीष्ट, यष्टा, यष्टा, यक्ष्यति, यक्ष्यते, अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत ।
 अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत ।
 अयष्टाः अयक्षाथाम् ।

स्य । सस्य आत्मनेपदे स्वरि परे सति टिलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य
 लोपः । स्वरहीनं० । अत्विक्षाताम् । आतोऽन्तोऽदनतः । अत्विक्षत । समा-
 गोऽयं धातुः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति । यजते । अन्यानि
 सन्ति मूले । लिट् लकारे । यज् षप् इति स्थिते द्विश्च । 'षाट्ठी पूर्वस्य'
 अनेन संप्रसारणम् । अत उपधायाः । इयाज । य यज् अतुस् इति जाते ।
 षाट्ठी पूर्वस्य । यजां यवराणाम् । सवर्णे । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ ।
 अत्वतो नित्यानिटः । अनेनास्य वा इङ् भवति । इयज् थप् इति जाते । कृश-
 वराजाः षः । अनेन जस्य षः । णुभिः णुः । इयष्ट । आत्मनेपदे । दाभ्यां
 दाभ्यां सः सारणं भवति । ईजे । ईजाते । ईजिरे । यजाम् । इज्यात् ।
 कृशवराजाद् षः । षट्ठीः कः से । क्लिलात् । कषसंयोगे । यक्षीष्ट । कृश-

बराजादेः षः । टुभिः टुः । ष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति तस्याञ्च
लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तैरेव 'सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ् लकारे । 'साव-
निट' अनेन वृद्धिः । अयाचीत् । भसात् । अयाष्टाम् । अयाचुः । आत्म-
नैपदे । 'भसात्' अनेन सेलीपः । टुभिः टुः । अयष्ट । अयचाताम् । अय-
चत । अयञ् स् ध्वं इति जाते ।

ध्वे च सेलीपः ।

षत्वम् । भवे जबाः । टुत्वम् । अयङ्ढम् । अयच्छि
अयच्छहि अयच्छहि । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । टुइत्
वपति वपीत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ उवप्य ।
ऊपे, ऊप्यात्, वप्सीष्ट, वप्ता, वप्स्यति, वप्स्यते, अवप्स्यत्,
अवप्स्यत, अवप्सीत्, अवप्स । वह प्रापणे । वहति,
वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । होढः ।
तथोर्ध्वः । टुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य ।
उवोढ, उह्यात्, वक्षौष्ट, वोढा, वक्ष्यति, वक्ष्यते, अवक्ष्यत्,
अवक्ष्यत, अवाक्षीत्, अवोढाम्, अवोढ अवक्षाताम् अव-
क्षत । वेज् तन्तुसन्ताने । वयति, वयते ।

ध्वे च सेलीपः । अनेन सेलीपः । कृशपराजादेः षः । षोढः । अनेन
षस्य ढः । टुत्वम् । अयङ्ढम् । टु वप् बीजतन्तुसन्ताने । टुइत् । वपति ।
वपते । लिट् लकारे षबादौ । अनेन संप्रसारणम् । अत उपधायाः । उवाप ।
इ संप्रसारणे भवतः अव । सवर्णं । ऊपतुः । अत्वतः । उवपिथ । इङ्-
भावे । उवप्य । ऊपे । ऊपाते । ऊपिरे । यजां । ऊप्यात् । वप्सीष्ट ।
वप्ता । अन्यानि मूलं सन्ति । लुङ् लकारे । सावनिटः । अवाप्सीत् । भसात् ।
अवाष्टाम् । अवाचुः । आत्मनैपदे । अवप्स । अवप्साताम् । अवप्सत ।
वह प्रापणे । वहति । वहते । लिट् लकारे । षबादौ । पूर्वस्य । अत
उपधायाः । उवाह । यजां । ऊहतुः । ऊह्यः । उवहिथ । अत्वतः ।

उवङ्ग षप् इति । जाति ह्रीः । अनेन ह्रस्व ङः । तथोर्धः । अनेन षष्ठ्यः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवह्रीरोदवर्णस्य । उवीढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरि । यजाम् । उद्यात् । ह्रीः । तथोर्धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवह्रीरोदवर्णस्य । वीढा । वीढा । षढोः कः सी । वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारि । सावनिटः । अवाचीत् । अवीढाम् । अवाचुः । अवीढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । वेज् तनुसंताने । अकार उभयपदार्थः । वक्षति । वक्षते । लिट्लकारि । सूत्रम् ।

वेजो णादौ सम्प्रसारणभावो वाच्यः ।

संध्यक्षराणामा । ववौ । वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपौ ।
ववतुः ववुः । ववे ।

वेजः । वेजो घातोर्णवादौ परे सम्प्रसारणभावो वाच्यः । अनेनास्य सम्प्रसारणनिषेधो भवति । संध्यक्षराणामा । दिश । आतो षप् ङौ । ववौ । ङोपः । पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । 'शस्ददवादि' अनेन तन्निषेधः । आतोऽनपि । ववतुः । ववुः । आत्मनेपदे । ववे । ववाते । वविरि । सूत्रम् ।

वेजौ वय् णादौ वा वक्तव्यः ।

उवाय ।

वेजः । वेजो घातोर्णवादौ परे वय् वाच्यः । वय् षप् इति स्थिते । दिश । षवादौ पूर्वस्य । अत उपधायाः । उवाय । वय् अतुस् । इति स्थिते । षवादौ सूत्रम् ।

ग्रहां किति च ।

ग्रहादीनां सम्प्रसारणं स्यात् किति किति च परे ।
इति सम्प्रसारणम् । यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । जयतुः
उयुः । उवयिथ जयथुः । जये जयाते जयिरि ।

ग्रहाम् । (ष० ऋ०) किति (स० ए०) च (प्र० ए०) विपदं । ग्रह उपा-

दावे । ज्ञा यश्रीहानौ । वेञ् तन्तुसन्ताने । ह्वेञ् आह्वाने । व्यध् ताडने । वञ् कान्तावभिलाषे । व्यच् व्यक्तीकरणे । पृच्छ ज्ञीप्सायाम् । पृच्छायां । भस्ज पाके । प्रय् छेदनं । इत्येतिषां सम्बन्धिनां यकारवकाररेफाणां किति डिति च परे सम्प्रसारणं भवति । यकारस्य डकारः वकारस्य उकारः रेफस्य ऋकारः लकारस्य लृकारः सम्प्रसारणम् । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । यकारस्य सम्प्रसारणनिर्देशो वाच्यः । अव । जयतुः जयुः । उवयिय आत्मनेपदे । जये । जयाते । जयिरे ।

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः ।

जवतुः जवुः । जवे, जयात्, वासीष्ट, वाता, वाता, वास्यति, वास्यते, अवास्यत्, अवास्यत, अवासीत् । आदन्तानाम् । इति इट्सकौ । अवासिष्टाम् । अवास्त । व्येञ् संवरणे । व्ययति व्ययते ।

वयः । वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । तदा । उवाय ॥ जवतुः । जवुः । आत्मनेपदे । जवे जवाते जविरे । ग्रहां क्ङिति च ॥ जयात् । सम्प्रसारणामा । वासीष्ट । वाता । वाता । अन्यानि मूर्त्ति सन्ति ॥ लङ्ङकारे । आदन्तानाम् । अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवासिषुः । अवास्त । अवासाताम् । अवासत । व्येञ् संवरणे । व्ययति । व्ययते । लिट् लकारे ।

व्येञी णादौ नात्वम् ।

विश्याय विव्यतुः विव्युः ।

व्येञः । व्येञी धातीर्णवादी परे सम्प्रसारणामा अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति व्येञ् णम् इति स्थिते । द्विज् । णवादी पूर्वस्य । अनेन सम्प्रसारणं नदा । विव्ये णम् इति ज्ञाने । धातीर्नामिनः । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।

अत्यर्तिव्ययतीनां यपो नित्यमिट् ।

विव्ययिय । विव्ये, वीयात्, व्यासीष्ट, व्याता, व्याता,

व्यास्यति, व्यास्यते, अव्यास्यत् अव्यास्यत, अव्यासीत्,
अव्यास्त । ह्वेज् स्पर्धायाम् । ह्वयति, ह्वयते ।

अत्यर्त्ति० । विव्यविथ । विव्ये । वीयात् । सम्यच्चराणाम् । व्यासीष्ट ।
व्याता । व्याता । अन्यानि मूले सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त । ह्वेज् स्पर्धायाम् ।
ह्वयति । ह्वयते । लिट् लकारे सूचम् ।

अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम् ।

जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोय । जुहुवे
जुहुवाते जुहुविरे । ह्वयात् ह्वासीष्ट, ह्वाता, ह्वाता, ह्वास्याति,
ह्वास्यते, अह्वासात्, अह्वास्यत ।

अद्विरुक्तस्य । अद्विरुक्तस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् । द्विश्च । धातो-
र्भाभिः । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ । जुहोय । जुहुवे ।
जुहुवाते । जुहुविरे । संप्रसारणम् । ह्वयात् । ह्वासीष्ट । अन्यानि मूले
सन्ति । जुङ्लकारे । अह्वासीत् ।

अस्यतिवक्तिख्यातिपिसिचिह्वयतौनां सेड्डी
वा वाच्यः ।

अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त । अह्वासाताम्
अह्वासत । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ।

अस्यति वक्तिख्याति० । अस्यति वक्ति ख्याति त्रिपि सिचि ह्वयति एतेषां
धातूनां सेड्डी वा वाच्यः । आतीऽनपि । अह्वत् । अह्वत । अह्वेताम् । अह्वन्त ।
अह्वास्त । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ।

ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा ।

ऋतीयते, ऋतीयांचक्रे, आनर्त, ऋतीयिष्यते, आर्तीत्,
आर्तीयिष्ट ।

इति भ्वादिषु उभयपदिप्रक्रिया ।

इत्यव्विकरणा भ्वादयो धातवः । १ । इति प्रथमगणः ।

ऋतेः । ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयाचक्रे । ईयङभावे । आनत्तं । ऋतीयिष्यते । आर्त्तात् । आर्त्तायिष्ट । इति भ्वादिगणस्योभयपदिप्रक्रिया समाप्ता । इत्यव्विकरणा भ्वादयो धातवः ।

इदानीं लुग्विकरणा ददादेर्गणात्कर्त्तरि तिबादयो वर्ण्यन्ते ।

अद् भक्षणे । अप् ।

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्त्तरि तिबादयो योज्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्ववत् तिबादयः । अकर्त्तरि । सूत्रम् ।

अदादेर्लुक् ।

अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । खसे चपा भक्षणा-
नाम् । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्यः अत्य । अद्भि
अहः अद्भिः । अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु ।

अदादेर्लुक् । अदादेः (पं० ए०) लुक् (प्र० ए०) द्विपदं० । अदादेर्धा-
लुगणादुत्पन्नो योऽप्प्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपी लुक् । तत्र
बर्त्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् यस् इत्येतेषु खसे चपा० इति दस्य तकारः ।
अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अद्यात् । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु । अद्
द्वि इति स्थिते सूत्रम् ।

भक्षसाद्धिर्हेः ।

भक्षसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्भि-अत्तादा अत्तम् अत्त ।
अदानि अदाव अदाम् ।

भक्षसाद्धिर्हेः । (पं० ए०) धि (प्र० ए०) हे (ष० ए०) भक्षसादुत्तरस्य
द्धि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तातङ्गुदेशे कृते तु न भवति । स्वर० ।

अदि अत्तात् । अत्तम् । अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वव । स्वर० । अदानि ।
अदाव । अदाम । अनद्यतनेऽप्रत्यय लुकि कृते । दिवादावट् । स्वरार्दः ।
इत्यङागमद्वये च कृते उभयत्रापि सव० ।

अदादिस्थोरङागमो वक्तव्यः ।

जघास । गमां स्वरे । खसे चपा० । घसादेः षः ।
क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः
आदुः । आदिथ । अद्यात्, अत्ता, अत्थति, आत्थत् ।

अदादिस्थोरिति । अदो धातोः परयोर्दिप् सिप् इत्येतयोः अनागमो भवति ।
अनेनागमः टित्त्वादादौ । स्वर० वावसाने । आदत् । तकारादौ । खसे० ।
आत्ताम् । आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् । आद । आत्त । अद णप्
इति स्थिते सूचम् ।

सिसयोः ।

अनयोः परयोरदधातोर्घस्त्वृआदेशो भवति ।

सिसयोः । सिसयोः परतः । अदधातोर्घस्त्वृ इत्यादेशो भवति । ण्वादौ
वा भवति । लृकारः लृदित्वाव्यार्थः । घस् णप् इति स्थिते । द्विश्च । कुहोश्चुः ।
अपां जवचपाः । अत उपधायाः । जघास । जघस् अगुस् इति स्थिते ।
गमां खरे । अनेनोपधाया लोपः । खसे । अनेन घस्य कः । घसादेः षः ।
अनेन षत्वम् । कषसंयोगे । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद । आदतुः ।
आदुः । अद्यात् । खसे० । अत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । सिसयोः ।

लृदित्त्वादङ् ।

अघसत् अघसताम् अघसन् । प्सा भक्षणे । प्साति
प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः ।
प्सातु-प्सातात् प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ।

छदित्त्वादङ् । अवसत् । अवसताम् । अवसन् । सा भक्षणे । सादि
आतः सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति । तानि सुगमन्येव । लुङ्लकारे ।
असाताम् । असा अन् इति स्थिते सत्वम् ।

आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्तव्यः ।

उत्थालोपः । अप्सुः । अप्सात् । पप्सौ पप्सतुः
पप्सुः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात् । प्सायात्, प्साता,
प्सास्यति, अप्सास्यत् । आदन्तानाम् । इतीट्सकौ ।
अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् । मा माने । माति, मायात्,
मातु । अमात् अमाताम् अयुः । अमान् । ममौ । दादेरे ।
मेयात्, माता, मास्यति, अमास्यत्, अमासीत् । या प्रापणे ।
याति, यायात्, यातु । अयात् अयाताम् अयुः । अयान्,
ययौ, यायात्, याता, यास्यति, अयास्यत्, अयासीत् । वा
गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवत् । रा दाने । तद्वत् ।
ला दानग्रहणयोः । लाति, ललो तद्वत् । द्रा कुत्सायां
गती च । द्राति, दद्रौ, द्रायात्, द्रेयात्, द्राता, द्रास्यति,
अद्रास्यत्, अद्रासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति, ख्यायात्,
ख्यातु, अख्यात्, चख्यौ, ख्यायात्, ख्येयात्, ख्याता,
ख्यास्यति, अख्यास्यत् । पुष्पादित्वात् ङः । आतोऽनपि ।
अस्यत् । पा रक्षणे । पाति, पायात्, पातु, अपात्, पपौ,
पाता, पास्यति, अपास्यत्, अपासीत् । भा दीप्तौ । भाति,
बभौ, अभासीत् । णा शौचे । स्नाति, सन्नौ, स्नायात्
स्नेयात्, अस्नासीत् । वष् कान्तौ । वष्टि । अहां कडिति च । उष्टः

उशन्ति । षत्वम् । षढोः कः से । चः । वक्षि उष्टः
 उष्ट । वक्षि उश्च उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः ।
 वष्टु उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । ह्यसाद्विर्हेः । ह्यवे जबाः ।
 ष्टुत्वम् । उष्टि उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम् ।

आदन्तावद्विषाम् । आदन्तः विद् द्विप् एतेषां धातूनाम् अन उस् वा वक्तव्यः ।
 उश्यालोपः । अस्मः । अस्मात् । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रसादिः । आतो णप्
 ङौ । पप्सौ । पप्सतुः । अत्वतः । पप्सिय । पप्साथ । संघीगादिः ।
 पप्सेयात् । पप्सायात् । पप्साता । लङ्लकारे । आदन्तानाम् । अप्सासीत् ।
 मा माने । माति । लिट्लकारे । ममौ । दादेरः । मेयात् । माता ।
 आदन्तानाम् । अमासीत् । अमासिष्ट । अमासिष्टाम् । अमासिषुः ।
 समाप्तोऽयम् । या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् । वा गति-
 गन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिवत् ज्ञेयः । न कश्चित् विशेषः । रा
 दाने । राति । अयमपि तद्वत् । ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अला-
 सीत् । द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । रः । दद्रौ । सघीगादिः । द्रायात् ।
 द्रेयात् । अद्रासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति कुह्योश्चुः । क्षपानाम् । चख्यौ ।
 संघीगादिः । ख्यायात् । ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे पुषादित्वात्
 लिप्पुषादेर्ङः । आतोऽनपि । अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम्
 अख्यन् । भा दीप्तौ । भाति । क्षपानां वभौ । अभासीत् । अभासिष्टाम् ।
 अभासिषुः । सुगमत्वात् धातूनाम् एतेषां व्याख्यानं न कृतम् । वश् कान्तौ ।
 कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन सर्वत्र अपो लुक्
 भवति । वश् तिप् इति जाते 'कृष्ण' अनेन शस्य णः । 'ष्टुभिः ष्टुः' । अनेन
 तस्य टः । वष्टि । वश् तस् इति जाते अङ्गाङ्ङिति च । अनेन संप्रसारणम् ।
 कृष्ण० ष्टुत्वम् । उष्टः । उशन्ति । वश् सिप् इति स्थिते । कृष्ण० षढोः
 कः से । क्लिलात्० । कषसंयोगे चः । वक्षि । उश्यात् । लोट्लकारे वष्टु ।
 वश् हि इति जाते । संप्रसारणम् । असाद्विर्हेः । शस्य षत्वम् । षी ङः ।
 उष्टि । उष्टात् । वशानि वशाव वशाम् । वश् दिप् इति स्थिते । षत्वम् ।
 वष् दिप् । इति जाते षी ङः ।

दिस्थोर्हसात् ।

हसादुत्तरयोर्दिप्तिर्लोपो भवति । षत्वम् । षो डः ।
वावसाने । अवट्-अवड् । सम्प्रसारणम् । अडागमः ।
उओ । ओओ ओ । औष्टान् औशन् । अवट्-अवड् औष्टम्
औष्ट । अवशम् औश्व औश्म । उवाश् ऊशिव ऊशिम ।
उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति । अव-
शिष्यत् । अवाशीत् । हन् हिंसागत्योः । हन्ति ।

दिस्थोर्हसान् । दिश्च मिश्च टिप्ति तयोः दिस्थोः (ष० द्वि०) हसात्
(प० ण०) हसादुत्तरौ यौ दिप्तिर्लोपो भवति । अनेनास्य वशी धातो-
र्दिस्थोर्लोपो भवति । वावसाने । अनेन डस्य टः । अवट् अवड् । वश् ताम्
इति स्थिते । ग्रहां क्ङिति च । अनेन सम्प्रसारणम् । षत्वम् । षुत्वम् ।
अडागम इयं उओ । ओ ओ ओ । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि सूत्रे
सन्ति । वश् णप् इति स्थिते द्विश्च । णवादौ पूर्वस्य । अत उपधायाः । उवाश्
ग्रहां क्ङिति । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । ऊशतुः । ऊशुः । उवशिष्य ।
सम्प्रसारणम् । उश्यात् । लङ्लकारः । हसादेः अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत् ।
अवशीत् । हन् हिंसागत्योः । पूर्वं तिवादयः । नञापदान्ते भ्रसे । अनेन
नञानुसारः । हन्ति । हन् तस् इति स्थिते सूत्रम् ।

लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ।

अनुदात्तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति किति
ङिति भ्रसे परे । तुशब्दात् कचिज्भ्रसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ
अमस्य लोपः ।

रमिर्यमिनसी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।

तनुः क्षण् क्षिण् ऋण्कणू वनुर्वमुस्तनादयः ॥

हतः । गमां स्वरे । हनो घ्ने । घ्नन्ति । हंसि हयः
हय । हन्मि हन्वः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः ।
हन्तु हतात् हताम् घ्नन्तु ।

लोपस्वनुदात्ततनाम् । लोपः (प्र० ए०) अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः ।
तेषामनुदात्ततनाम् (प्र० व०) अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिटां हन्-गन्-नम्-
मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्-मन्-वन्-घण्-क्षिप्-क्षिप्-पृण्-कृण्-इत्यादीनां
धातूनाम् जमस्य लोपो भवति किति ङिति च भ्रमे परे तुशब्दात् कचिदभ्रमेऽपि
क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन्
घ्नन्ति इति स्थिते । अप्कर्तरि । अदादलुक् । अर्ननापा लुभवति । हन् अन्ति ।
ह्रात जाते । गमां स्वरे । अनेनीपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते हना
घ्ने । अनेन हय घः । स्वरहीनम् । घ्नन्ति । हंसि । हयः । हय । हन्मि ।
हन्वः । हन्मः । हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः । लोट्लकारे । हन्तु । तुह्योः ।
हतात् । हताम् । गमां स्वरे । हनो घ्ने । स्वरहीन० । घ्नन्तु । हन् हि
ङिति स्थिते सूचम् ।

जह्येधिशाधि ।

हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेर्गधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपा-
त्यते हिविषये । जहि-हतात् हतम् हत । हनानि हनाव
हनाम् । अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत ।
अहनम् अहन्व अहन्म । हनो घ्ने । हन्मि । जघान
जघतुः जघुः ।

जह्येधिशाधि । जहिश एधिश शाधिश जह्येधिशाधि (प्र० ए०) हिविषये
हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि एते आदेशा भवन्ति ।
हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य
हन्मिधातो रयमादेशः । जहि हतात् हतं हत । हनानि हनाव हनाम् ।
हन् दिप् इति स्थिते । दिस्योर्हसात् । अनेन दिपो लोपो भवति । दिशा-

दावट् । अनेनाडागमः । अहन् । लोपस्तनुदात्ततनाम् । अनेन नस्य लोपः ।
अहताम् । गमांस्वरि । हनोन्ने । अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम्
अहन्व अहन्म । हन् णप् इति स्थिते । द्विष्य पूर्वस्य हसादिः कुहोशु । हनोन्ने ।
अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । जघान । हन् अतुस् इति स्थिते गमां स्वरि ।
हनोन्ने जघनुः जघ्नः । हन् यस् इति स्थिते । द्विष्य ।

द्विरुक्तस्य हन्तेऽपि घत्वं वाच्यम् ।

जघनिथ जघन्य जघयुः जघ्न । जघान-जघन जघ्निव
जघ्निस ।

द्विरुक्तस्य । द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोऽपि घत्वं वाच्यम् । अनेन घञम् ।
क्राष्टिः जघनिथ । अत्रतः । नयापदान्ते । जघन्य । जघ्न । अन्धानि मुक्तं
सन्ति । हन् यात् इति स्थिते । सूचम् । हन्तेः । हन्तेर्धातोः ग्याभीयादादौ
परि सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः । यतः । वञ्जान् । यदात्तां
वञ्जासुः । लुट् लकारि । नयापदान्ते । हन्ता । हन्तारौ । हन्तारः । हन्तः
स्यपः । अनेन स्यपि इट् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत । हन् दिप् इति
स्थिते । भूते सि । 'हन् सि दिप्' इति जाने ।

हन्तेः प्रयाभीयादादौ वधादेशो वक्तव्यः ।

वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । हन्ता हन्तारौ हन्तारः ।
हन्तः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनि-
ष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ।

हन्तेः । अनेन वधादेशः । तदा । वध् सि दिप् इति जाने । यतः । सिसता
सीसपाम् । सिः । णित्ये । अनेन सीर्णत्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । सूचम् ।

जनिवध्योर्म वृद्धिः ।

वधादेशे कृते इट् । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ।
अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट । यु मिश्रणे । गुणः ।

अनिवध्योः । अनिवध्योर्धात्वोर्हङ्निर्ग भवति अनेन वृद्धिनिषेधः । इट ईटि । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिवादयः । अदादेर्लुक् । अनेन लुग् भवति । यु तिप् इति स्थिते । सूत्रम् ।

ओरौ ।

उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि अच्चादौ विषये । योति युतः । नु धातोः । युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौतु-युतात् युताम् युवन्तु । युहि-युतात् युतम् युत । यवानि यवाव यवाम् । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयोः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । धातोर्नामिनः । युवाव । नान-प्योर्वः । युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः । यूयात्, यविता, यविष्यति, अयविष्यत्, अयावीत्, अयाविष्टाम् अयाविषुः । तु गतिवृद्धिर्हिंसासु ।

ओरौ । औः (प्र० ए०) औ (प्र० ए०) अद्विरुक्तस्य उकारस्य उकारा-देशो भवति पिति त्स्मि परे । अच्चादौ विषये । अनेनीकारस्यौकारः । यौति । युतः । नुधातोः । युवन्ति । यूयात् । यौतु । युतात् । युताम् । युवन्तु । युहि । युतात् । युतम् । युत । यवानि । यवाव । यवाम् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयोः । अयुतम् । अयुत । अयवन् । अयुव । अयुम । यु णप् । इति स्थिते । द्विश्च । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । युवाव । यु अतुस् इति स्थिते । द्विश्च । नुधातोः । नानप्योर्वः । युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । ये । यूयात् । गुणः । सिसतासीत्यपाम् । औ अव् । यविता । लुङ्लकारे । णित्ये । धातोर्नामिनः । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः । तु गतिवृद्धि-हिंसादिषु । पूर्ववत्तिवादयः । अदादेर्लुक् । ओरौ । तौति । सूत्रम् ।

तुरुनुस्तुभ्यो द्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा ।

तौति-तवीति तुतः-तवीतः तुवन्ति । तौषि-तवीषि

तुथः-तुवीथः तुथ-तुवीथ । तौमि-तवीमि तुयात्-तुवीयात्,
 तौतु-तवीतु, तुतात्-तुवीतात् तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु । तुहि-
 तुवीहि । अतौत्-अतवीत्, तुताव, तोता, तोष्यति, अतोष्यत्,
 अतौषीत् । रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः-रुवीतः रुवन्ति ।
 रौषि-रवीषि । रुयात्-रुवीयात्, रौतु-रवीतु रुतात्-रुवी-
 तात् । अरौत्-अरवीत् अरुताम्-अरुविताम् अरुवन् ।
 अरौः-अरवीः । रुताव रुवतुः रुवुः । रुरविथ । रुयात्,
 रौता, रौष्यति, अरौष्यत्, अरौषीत् । दु गतौ । भावा-
 दिकः । दवति, दुयात्, दवतु, अदवत्, दुदाव, दूयात्,
 दोता, दोष्यति, अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ।
 णु स्तुता । आदेः णः स्तः । नौति नवीति नुतः-नुवीतः
 नुवन्ति । नुनाव, नूयात्, नोता, नोष्यति, अनोष्यत्,
 अनाषीत् । टुच् शब्दे । टु इत् । चौति चुतः चुवन्ति ।
 चुयात्, चौतु, अचौत् । चुत्ताव चुत्तुवतुः चुत्तुवुः ।
 चूयात्, चूविता, चूविष्यति, अचूविष्यत्, अचूवीत् । क्षु
 तंजने । क्षाति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात्, क्षौतु, अक्षौत्,
 चुक्षाव, क्षूयात्, क्षूविता, क्षूविष्यति, अक्षूविष्यत्,
 अक्षूवीत् । श्णु प्रस्त्रवणे । स्त्रौति, स्त्रुयात्, स्त्रीतु,
 अस्त्रीत्, सुस्त्राव, स्त्रूयात्, स्त्रूविता, स्त्रूविष्यति, अस्त्रूविष्यत्,
 अस्त्रूवीत् । इण् गतौ । गुणः । एति इतः ।

तुननुस्तुभ्यः । तु गतिउद्विहितासु । रु शब्दे । शुस्तु तौ । टुञ्स्तुतौ ।
 अदिरुक्तंभ्य एभ्यो रुसादीनां चतुर्णाम् मीड् वा भवति । गुणः । नु अच् ।
 तवीति । तुतः । नुधातोः । तुवीतः । तुवन्ति । तुयान् । तुवीयात् । तुयाताम् ।
 तुवीयाताम् । तुयुः । तुवीयुः । लोट्-लकारे । तौतु । तवीतु । तुयान् ।

तुषीतात् । तुताम् । तुवीताम् । तूयन्तु । तुहि । तुवीहि । तुतात् । तुवीतात् ।
 तुतम् । तुवीतम् । तुत तुवीत । तवानि तवाव तवाम । लुङ्लकारे अतौत् ।
 अतवीत् । अतुवीताम् । अतुवन् । अतौः । अतवीः । अतुतम् । अतुवीतम् ।
 अतुत्त अतुवीत । अतवम् अतुव अतुवीव । अतुम अतुवीम । लिट् लकारे ।
 द्विष्य । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुम् इति जोते ।
 नुधातोः । नानप्योर्वः । आभ्यामुव् भवति । तुतुवतुः । तुतुः । तुतविथ ।
 ये । तूयात् । ताता । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः ।
 अतौषीत् । अताष्टाम् । अतौषुः अतौषीः । अतौष्टम् । अतौष्ट । अतौषम् ।
 अतौष्व । अतौष । क् शब्दे । पूर्ववर्त्तिबादयः । अदादलुक् । अनेन तिबादि-
 चतुर्षु लकारेषु अपी लृग् भवति । अथ धातोरपि रूपाणि नुधातुवत् ॐथानि ।
 तुरुनुस्तुभ्यः अनेन सूत्रेण ह्रस्वादीनां प्रत्ययानां वा इङ् भवत्यस्य । ओरौ अनेन
 अषाढौ विषये । पित्तित्स्मिपरे नकारस्य न कारः । रौति । रवीति । रुयात् ।
 रुवीयात् । रौतु । रवीतु । अरौत् अरवीत् । लिट्लकारे धातोर्नामिनः ।
 अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रराव । नुधातोः । रुवतुः । गुणः ।
 रुवतिथ । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयात् । गुणः । रीता लुङ्लकारे ।
 अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अरौषीत् अरौष्टाम् । अरौषुः । दु गतौ ।
 अयं धातुर्भादिकः । तेनाप् कर्त्तरि । अनेनाप्प्रत्ययी भवति । तस्यादादेर्लुक् ।
 अनेन सूत्रेण लृग् न भवति । भवादित्वात् । गुणः । दवति । अन्यानि मूले
 सन्ति तानि सुगमान्धातो व्याख्यानस्थानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे । धातो-
 र्नामिनः -अनेन वृद्धिर्गन्तुप्रत्यये परे । दुदाव । नुधातोः । दुदुवतुः । गुणः ।
 दुदविथ । ये । अनेन दीर्घः । दूयात् । गुणः । दाता । लुङ्लकारे ।
 अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अदौषीत् । अदौष्टाम् । अदौषुः । रु
 श्रुतौ । आदेः ऋः ॠः अनेन णस्य नः । अप् कर्त्तरि । अदादलुक् । अनेन
 वस्यापो लृग् भवति । ओरौ । अनेनोकारस्योकारः । तुरुनुस्तुभ्यः । अनेनास्य
 इङ् भवति वा तदा गुणः । अनेन गुण एव । अस्यापि धातो रूपाणि नुधातुवत्
 ज्ञातव्यानि । नीति । नवीति । लिट्लकारे । नुनाव । नुनुवतुः । नुनुवुः ।
 वे । अनेन दीर्घः । नूयात् । गुणः । नीता । लुङ्लकारे । अनिटो
 नामिवतः । अनौषीत् । टुक् शब्दे । टु इत् । अप कर्त्तरि । अदादलुक् ।
 ओरौ । चीति । चतः । लिट्लकारे । द्विष्य । पूर्वस्य । कुहोशुः । धातो-

नांसिनः । चुच्चाव । नु धातोः । चुच्चवतुः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । चूयात् ।
सिसता० गुणः । ओ अच् । चविता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ।
णित्पे । अनेन सेर्णिच्चात् वृद्धिः । अच्चावीत् । च्ण तेजने । अयमपि नुधातुवत्
ज्ञातव्यः । क्षौति । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य कुहोः । धातोर्नामिनः ।
अनेन वृद्धिः । चुच्चाव नुधातोः । चुच्चवतुः । गुणः । चुच्चाविध । धै ।
चूयात् । गुणः । सिसता० । च्णवियात् । लुङ्लकारे । धातोर्नामिनः ।
अनेन वृद्धिः । अच्चावीत् । अच्चाविष्टाम् । अच्चाविषुः । ण प्रस्ववणे ।
आदे णः स्रः । अनेन षस्य सः । पूर्ववत् । तिवादयः । अदादेर्लुक् । ओरौ ।
अनेन उकारस्यौकारः । क्षौति । लिट्लकारे । मुञ्जाव नुधातोः । मुञ्जवतुः ।
गुणः । मुञ्जविध । ये मूयात् । गुणः । सिसता० । ओ अच् । स्रविता ।
लुङ्लकारे । अस्मावीत् । इण् गतौ । णकार इण् इति सूत्रस्य विशेषणार्थः ।
पूर्ववत् तिवादयः । अदादेर्लुक् । गुणः । एति । इतः । इ अन्ति इति
स्थिते सूत्रम् ।

इणः क्ङिति स्वरं यो वक्तव्यः ।

यन्ति । एषि इयः इय । एमि इवः इमः । इयात् इया-
ताम् इयुः । एतु-इतात् इताम् यन्तु । इहि-इतात् इतम्
इत । अयानि अयाव अयाम् । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम्
आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् ।
वृद्धिः पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ।

इणः । इणी धातोः किति स्वरं परे इति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य
यकारः । स्वरहीनं । यन्ति । एषि । अस्मिन् रूपे । किलात् । अनेन षत्वं
भवति । इयः । इय । एमि । इवः । इमः । इयात् । ऐत् । इहि ।
गुणः । अयानि । लुङ्लकारे गुणः । अडागमद्वयं भवति । एणै । पुनः एणै ।
ऐत् । अइए । एणै । ऐनाम् । अडागमद्वयम् । सवर्णे । इए । आयन् । ऐः ।
ऐतम् । ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप् इति स्थिते । द्विश्च ।
धातोर्नामिनः । असवर्णे अनेन पूर्वस्य इय् । स्वरहीनं इयाय । इ इ अतुस्
इति जाते । नुधातोः । इय् अतुस् । इति जाते । सूत्रम् ।

इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ।

ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय
ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता ऐष्यति
ऐष्यत् । दादेः पे ।

इणः । इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य
दीर्घः । ईयतुः । ईयुः । गुणः । असवर्णे । ए अय् । क्रादेर्णादेः । इययिथ ।
अत्वतोऽति । इयेथ । ईयथुः ईय । इयाय । णमुत्तमः । गुणः । इयय ।
ईयिव । ईयिम । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । गुणः । एता । अन्यानि
मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । इ सि दिप् इति
जाते । दादेः पे । अनेन सेलोपी भवति । इ दिप् इति जाते सूतम् ।

इणिकीः सिलोपे गा वक्तव्यः ।

अगात् अगाताम् अगुः । इक् स्वरणे । इङ्ङिकावध्युप-
सर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः अधियन्ति । अधी-
यात्, अध्येतु । अध्यैत् अध्यैताम् अध्यायन् । अधीयाय,
अधीयात्, अध्येता, अध्येयति, अध्येयत्, अध्यगात् । इण्वत् ।
विद ज्ञाने । उपधाया लघोः । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति
वित्यः वित्य । वेद्मि विद्वः विद्वः ।

इणिकीः । इणिकीर्धातोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गु-
खात्मवर्खादेशः । दिवादावट् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अङ्ङिन्
रूपे । आतोऽनपि । अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः । अगातम् ।
अगात् । अगाम् । अगाव । अगाम । इक् स्वरणे । ककार इणिकीरिति
मूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोऽयं नित्यम् । इङ्ङिकौ धातू । अध्युपसर्गतो न
व्यभिचरतः । गुणः । इयं स्वरै । अध्येति । सवर्णे दीर्घः । अधीतः ।
अधियन्ति । इण्वदिग् इति व्यक्तव्यम् । अनेन इणो यानि कार्याणि भवन्ति
तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिट्लकारे । अधीयाय । अधीयुः

अध्येता । गुणः । अध्येष्यति । लुङ्लकारे । दादेः पेः । इणिकोः । अध्य-
गात् । अध्यगाताम् । आतोऽनपि । अध्यगुः । विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिवा-
दयः । अदादेर्लुक् । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । 'खसे चपा भूपानाम्'
अनेन दस्यतः । वेत्ति । 'खसे चपाः' इदं सूत्रं खसे परे सर्वत्र प्राप्नोति । वित्तः
विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति । सूत्रम् ।

विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा ।

विद् उत्तरेषां तिवादीनां नवानां णवादिर्नवको वा
भवति । वेद विदतुः विदुः । वेत्य विदथुः विद । वेद विद्
विद्वा । विद्यात्, वेत्तु-वित्तात् वित्ताम् विदन्तु । भूसाद्धिर्हेः ।
विद्धि-वित्तात् वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम । दिस्थो-
र्हसात् । अवेत्-अवेद् अविताम् । अन उस् वा । अविदन्-
अविदुः ।

विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा । विदः (पं० ए०) । नवानां (घ० ब०)
त्यादीनां (घ० ब०) णवादि (प्र० ए०) वा अव्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते ।
विद् ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिवादीनां नवानां वचनानां णवादिनवकं वा भवति ।
अनेन तिवादीनां णवादयो भवन्ति । णप् अतुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा
भवन्ति तिवाद्यर्थे एव । तदा विद् णप् इति जाते द्विश्च । अनेन द्वित्वे प्राप्ते
अदादेश एति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किंतु । अप् कर्त्तरि । अनेनाप् प्रत्ययी
भवति । तस्मादादेर्लुक् । अनेन लुग् भवति । उपधाया लघोः । अनेन
गुणः । वेद । विदतुः । विदुः । उपधायाः । खसे० । वेत्य । अन्यान्यस्य
लकारस्य मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे । वेत्तु । मध्य-
मपुरुषस्यैकवचने । भूसाद्धिर्हेः । अनेन ह्रस्व घः । स्वरहीनं० । विद्धि ।
अन्यानि सन्ति । विद् दिप् इति स्थिते । उपधाया० । दिस्थोर्हसात् । अनेन
दिप्सिपीलीपः । दिवादावट् । वावसाने । अवेत् । अवेद् । खसे० । अवि-
ताम् । आदन्त विद्धिषाम् अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविदुः ।
अविद् सिप् इति जाते । दिस्थोः । अनेन सिपी लीपः । 'अविद्' इति जाते
उपधायाः ।

दः सः ।

दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये । अवेः-अवेत्
अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविह्व अविह्व । विवेद विविदतुः
विविदुः । विवेदिथ । पक्षे ।

दः सः । दः (ष० ण०) सः (प्र० ए०) दकारस्य सिविषये वा सकारो
भवति । अनेन दस्य सः । स्त्रीर्विसर्गः । अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि
सन्ति । लिट् लकारे । उपधायाः । विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । 'विददरिट्' ।
अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आम्नि परे सति । 'उपधायाः' अनेन गुणे प्राप्ते
सूत्रम् ।

आम्नि विदेर्न गुणः ।

विदाञ्चकार विदामास विदास्वभूव । विद्यात् विद्या-
स्ताम् । वेदिता, वेदिष्यति, अवेदिष्यत्, अवेदीत् अवेदि-
ष्टाम् अवेदिषुः । अस् भुवि । अस्ति ।

आम्नि० । आम्नि परे सति विदेर्धातोर्गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः ।
साधनं तु पूर्ववत् । विदाञ्चकार । विदामास । विदास्वभूव । विद्यात् ।
विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे । उपधाया लघोः ।
अनेन गुणः । अन्यत्तु पूर्ववत् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अवेदिषुः । अस् भुवि ।
भू सत्तायाम् । अर्थादयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववत् तिवादयः ।
अदादेर्लुक् । अनेन लुक् अस्ति । अस् तस् इति जाते । सूत्रम् ।

नमसोऽस्य ।

नम इत्येतस्य विकरणस्यास् भुवीति धातोश्चाकारस्य
लोपो भवति ङिति परे । स्तः सन्ति ।

नमसोऽस्य । नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः (ष० ए०) । अस्य (ष० ण०)
द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नविकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च

सन्ध्विनीऽकारस्य डिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अकारस्य लोपः ।
स्वः । नमसीऽस्य । सन्ति । अस् सिप् इति स्थिते । सूत्रम् ।

सि सः ।

अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । सि स इत्यत्र
अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे । अस्ति
स्थः स्थ । अस्ति स्वः स्तः । स्यात् स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात्
स्ताम् सन्तु । जह्येधि शाधि । एधिस्तात् स्तम् स्त । असानि
असाव असाम् ।

सि सः । अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । अनेन सकारस्य लोपे
प्राप्ते सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पित्येव । तेन 'व्यतिसे' इति रूपं
सिद्धं भवति । अनेनाव सलोपः । अस्ति । अन्यानि मूले सन्ति । नमसीऽस्य ।
स्यात् । स्याताम् । स्युः । स्याः । स्यातम् । स्यात । स्यां । स्याव । स्याम । अस्तु ।
स्यात् । स्ताम् । सन्तु । 'जह्येधिशाधि' एधि । स्तात् । अन्यानि सन्ति । 'अस्,
दिप्' इति स्थिते सूत्रम् ।

अस्तेरीट् ।

अस्तेः परयोर्दिस्थोरिडागमो भवति । आसीत् ।

अस्तेरिट् । अस्तेः (ष० ए०) ईट् (प्र० ए०) अस्तेर्धातोः । परयो-
र्दिप्सिपोरीडागमो भवति । टित्वादादौ । दिवादावट् । स्तरादेः । आसीत् ।
अस् ताम् इति जाते ।

लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान् ।

आस्ताम् । आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम्
आस्व आस्व ।

लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान् । तेन प्रथमसङ्गागमद्वयं भवति । पश्चात्

‘नमसीऽस्य’ अनेन अकारस्य लोपी भवति । आस्ताम् । आसन् आसीः ।
अन्यानि सन्ति नूले ।

अस्तेरनपि भू वक्तव्यः ।

बभूव । मृजूष् शुद्धौ ।

अस्तेः । अस्तेर्धातोरेनपि भू वक्तव्यः । गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः । तेनास्य धातो-
रनपि भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । इत्यादीनि ।
मृजूष् शुद्धौ । ऊकारप्रकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत् तिवादयः । अदादेर्लुक् ।
‘मृज् तिप्’ इति जाते सूत्रम् ।

**मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति
ङिति स्वरे वा ।**

षत्वम् ष्टुत्वम् ।

मृजेः । मृजेर्धातोर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति ङिति स्वरे वा
भवति । अनेन वृद्धिः । कृष्णराजादेः षः । अनेन षत्वम् । ष्टुभिः ष्टुः । अत्र
संयोगान्तस्य लोपः । अनेन षकारस्य लोपे प्राप्ते सूत्रम् ।

रात् सस्य ।

रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्नत्वन्त्यस्य । मार्ष्टि मृष्टः
मृजन्ति मार्जन्ति । मार्चि मृष्टः मृष्ट । मार्ज्मि मृज्वः,
मृज्मः । मृज्यात् । मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु ।
मृट्ठि मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् ।
अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन् अमार्जन् । अमार्ट्-
अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म ।
ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममार्जुः ममृजुः । ममार्जिथ-
ममार्ष्ट ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात्, मार्जिता मार्ष्टा,

मार्जिष्यति मार्ज्यति, अमार्जिष्यत्-अमार्ज्यत् । अमार्जित्
अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्जित् । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ।
वच् परिभाषणे । वक्ति वक्तः ।

रात्मस्य । रात् (प० ए०) सस्य (प० ए०) रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो
भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति ।
मृजेः । अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । 'मृज् सिप्' इति स्थिते । मृजेः । कृष्ण-
राजादौः । पठोः कः से । क्लिलात्० । कषसंयोगे चः । मार्चि । मृष्टः । अन्यानि
भूखं सन्ति । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टाम् । मृष्टाम् । मृजन्तु मार्जन्तु । 'मृज् हि'
इति स्थिते । भसाद्विहेः । कृष्ण । षोडः । एत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि
भूखं सन्ति । क्लिट् लकारे मृजेः । अनेन वृद्धिः । समार्ज । समृजतुः । समृजुः ।
ममार्जिष्य । ऊदितो वा । अनेन इड् विकल्पे सति । मृजेः । कृष्ण० । एत्वम् ।
ममार्ष्ट । समृजयुः समृज । समार्ज । समृजिव । समृजिष । मृज्यात् । मृज्या-
स्ताम् । मृज्यासुः । अस्य धातोर्दृष्ट्वादित्वादिङ् वा भवति । मृजेः मार्जिता । इड्-
भावे । वृद्धिः । कृष्ण० एत्वम् । मार्ष्टा । मार्जिष्यति । 'मृज् स्यप् तिप्' इति
स्थिते मृजेः । कृष्ण० । पठोः कः से । क्लिलात्० कषसंयोगे चः । मार्ज्यति ।
अमार्जिष्यत् । अमार्ज्यत् । अमार्जित् । अमार्जिष्टाम् । अमार्जिषुः । इड्भावे ।
अमार्जित् । क्लसात्० । कृष्ण० । एत्वम् । अमार्ष्टाम् । अमार्क्षुः । अमार्क्षीः ।
अमार्ष्ट अमार्ष्ट । अमार्च । अमार्क्ष । अमार्क्ष । सप्तमोऽयं धातुः । वच् परि-
भाषणे । पूर्ववच् । तिवादयः । अदादितुक् । चोः क्तः । अनेन चकारस्य ककारो
भवति । वक्ति । वक्तः ।

नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तो-
लुच्चारणीयम् ।

वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वक्ष्मि वच्वः वक्ष्मः ।
वच्यात्, वक्तु वक्तात् वक्ताम् । वग्धि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक्
अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक्-अवग् अवक्ताम् अवक्त । अव-
चस् अवच्व अवच्ष्म । एवादौ पूर्वस्य । उवाच । यज्ञां

यवराणां य्वतः संप्रसारणम् । ऊचतुः उचुः । उवचिथ
उवक्ष्य । उच्यात्, वक्ता, वक्ष्यति, अवक्ष्यत् ।

न हि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किं तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । वदन्ति । 'वच्
सिप्' इति स्थिते । चीः कुः । क्लिलात्० । कषसं० । वचि । चीः कुः । वक्ष्यः ।
वक्ष्य । अन्यानि मूले सन्ति । वच्यात् । वच्याताम् । वच्युः । वक्तु । वक्तात् ।
नहि वचि० । वदन्तु । 'वच् हि' इति स्थिते भ्रसाद्धिः । चीः कुः । भवे
ज्वाः । वग्नि । लङ्लकारे । चीः कुः । दिस्वीर्हसात् । अनेन सेलोपी
भवति । वावसाने । अवक् । अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे ।
द्विश्च पूर्वस्य णवादौ पूर्वस्य । अनेन । पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः ।
उवाच । 'यनां० । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । सवर्णे० । ऊचतुः ।
ऊचुः । उवचिथ । अत्वतः । चीः कुः । उवक्ष्य । चीः कुः । वक्ता । चीः
कुः । क्लिलात्० । कषसंयोगे चः । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् । 'वच् सि दिप्'
इति स्थिते । अस्यतिवक्ति' अनेन सेडौ भवति । 'वच् दिप्' इति नाते सूत्रम् ।

अस्यतिवक्तीति डे वचेरुमागमो वक्तव्यः ।

उचो । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । रुदिर् अशुवि-
मोचने ।

डे । डप्रत्यये परे सति वचेर्धातीः उमागमो भवति । सिदन्त्यात्० ।
उचो । दिवादावट् । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । रुदिर् अशुविमो-
चने । इर् अनुवन्धः । 'इरिती वा' इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिवादयः ।
अदादेर्लुक् । इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । सूत्रम् ।

रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः ।

रुदादेः परेषां तिषादिचतुर्णां मध्ये ह्रकारवसादेः प्रत्यय-
स्येष्ट भवति ।

रोदितिः स्वदितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जचितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको णः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ ।
रोदिमि रुदिवः रुदिमः । रुद्यात् । रोदितु-रुदितात् रुदिताम्
रुदन्तु । रुदिहि-रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव
रोदाम ।

रुदादेशतुर्णां ह्रसादः । रुदादेः (प्र० ए०) चतुर्णां (ष० ष०) ह्र च
वम्च ह्रसौ तां आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः (ष० ए०) विपदं मृतम् ।
रुदादेः परस्य चतुर्णां तिवादीनां सम्बन्धिनी हकारादेर्वस्प्रत्याहारादेश प्रत्ययस्य
इडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन स्वरादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो
भवति । रुदादयन्तु मूले शीकैनीकाः । रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । अन्यानि
मूले सन्ति । रुद्यात् । रुद्याताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे । मृज् ।

रुदादेर्दिस्थोरीडटौ च वक्तव्यौ ।

अरोदीत्, अरोदत्, रुरोद, रुरुदतुः रुद्यात्, रोदिता,
रोदिष्यति, अरोदिष्यत्, अरोदीत् । इरितो वा । अरुदत् ।
जिष्वप् शये । जिइत् । स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु-स्वपितात् ।
अस्वपीत् अस्वपत् संप्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः ।
सुष्वपिथ-सुष्वप्य । सुप्यात्, स्वप्ता, स्वप्स्यति, अस्वप्स्यत् ।
अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः । श्वस् प्राणने । श्वसिति,
श्वस्यात् श्वसितु, अश्वसीत् । अश्वसत् अश्वसताम् अश्वसन् ।
शश्वास शश्वसतुः शश्वसुः । श्वस्यात्, श्वसिता, श्वसिष्यति,
अश्वसिष्यत् । ह्यप्रन्तक्षणेति वृद्धप्रभावः । अश्वसीत् । अन
प्राणने ।

रुदादेः । रुदादेर्धातोः परयोर्दिप्सिपोरीडटौ च वक्तव्यौ । इडपवादी-
ज्यम् । अरोदीत् । अरोदत् । उपधायाः । रुरोद । रुरुदतुः रुरोदिथ ।
रुद्यात् । रुद्याताम् । रुद्यासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् ।
इरितो वा । अनेनास्य वाङ्प्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् ।

अत्र ङित्वात् गुणाभावः । जिष्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । ङि ष्टत् ।
 आदेः ऋः एः । अनेन सत्वम् । 'रुदादेशतुर्णाम्' अनेनास्यापि इट् । स्वपिति ।
 लङ्लकारे । रुदादेर्दिस्वोः । अस्वपीत् । अस्वपत् । लिट्लकारे द्विश्च । णबादौ
 पूर्वस्य । अनेन सम्प्रसारणम् । क्लिलात्० । अत उपधायाः । सुष्वाप ।
 यज्वा० । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । सुषुपतुः । अत्वतः । सुष्वपिथ ।
 सुष्वप्थ । सम्प्रसारणम् । सुप्यात् । सुप्यास्ताम् । स्वप्ता । लुङ्लकारे साव-
 नितः अनेन निच्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । भसात् । अनेन सेलीपः । अस्वा-
 प्ताम् । अस्वाप्सुः । अस् प्राणने । अयमपि । पूर्ववत् । अस्सिति । लङ्-
 लकारे दिप्सिपीरीडटौ भवतः । अश्वसीत् अश्वसत् । लिट्लकारे द्विश्च ।
 पूर्वस्य । अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । शश्वस । शश्वसतुः । शश्वसिथ ।
 अत्वतः शश्वत् । अस्यात् । अस्तिता । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लुङ्लकारे
 'झग्रन्तचण० ।' अनेन वृद्धभावाः । अश्वसीत् । अश्वसिष्टाम् । अश्वसिषुः ।
 अश्व प्राणने । पूर्ववत् सर्वम् । अनिति । यदायं धातुः प्रपूर्वस्तदा सूचम् ।

अनिति ।

प्रपूर्वः । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् ।
 प्राणिति । अन्यात्, अनितु, आनीत्, आनत् । आन आनतुः
 आनुः । अन्यात्, अनिष्यति, आनिष्यत्, आनीत् आनिष्टाम्
 आनिषुः । जच्च भक्षहसनयोः । जच्चिति जचितः ।

अनिति । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् । अनेन नकारस्यास्य
 अकारो भवति । सवर्णे० । प्राणिति । लङ्लकारे । रुदादेः । स्वरादेः ।
 आनीत् । आनत् । लिट्लकारे । द्विश्च । सवर्णे० । आन । आनतुः ।
 आनुः । अन्यात् । अन्यास्ताम् । अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति ।
 लुङ्लकारे स्वरादेः परः । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आनीत् । आनि-
 ष्टाम् । आनिषुः । जच्चभक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जच्चिति ।
 जचितः । 'जच् अन्ति' इति स्थिते सूचम् ।

जच्चादेरन्तोऽदन उस् ।

जच्चजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति । जक्षति, जक्षिषि, जक्ष्यात्, जक्षितु, अजक्षीत्, अजक्षत्, जजक्ष, जक्ष्यात्, जक्षिता, जक्षिष्यति, अजक्षिष्यत्, अजक्षीत् । जागृ निद्राचये । जागृति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात्, जागर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृतात् जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम । गुणः । दिव्योर्हसात् । सोर्विसर्गः । अजागः अजागृताम् ।

जच्चादेरन्तोऽदन उस् । जच्चादेः । (पं० ए०) अन्तः । (ष० ए०) अत् (प्र० ए०) अनः (ष० ए०) उस् (प्र० ए०) पञ्चपदं सूत्रम् । जच्चजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जच्चादयः केनचिदाचार्य्येण गणिताः श्लोकेन । जक्षि जागृदरिद्राति चकास्तिः शास्तिरेव च । दीर्घीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जच्चादिः सप्तको गणः ॥ अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु । जक्षितात् । जक्षिताम् । जच्चादेः । जक्षतु । जक्षिहि । रुदाटेदिर्न्याः । अजक्षीत् । अजक्षत् । अजक्षिताम् । अजक्षुः । लिट् लकारे द्विच । पूर्वस्य हसादिः शेषः । जजक्ष जजक्षतुः । जजक्षुः । जजक्षिष्य । जक्ष्यात् । जक्ष्यातां जक्षिता । लुङ् लकारे । अजक्षीत् । अजक्षिषाम् । अजक्षिषुः । जागृ निद्राचये । पूर्ववत् तिवादयः । अदादेर्लुक् । गुणः । अनेन गुणी भवति । जागृति । जागृतः । ऋरम् । जच्चादेः । जाग्रति । जागर्षि । अत्र 'क्लितात्०' अनेन षत्वम् । जागृथः जागृथ । जागर्षि । जागृवः । जागृमः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयुः । जागर्तु । अन्यानि मूले सन्ति । 'जागृ' दिप् इति स्थिते गुणः । दिव्योर्हसात् । अनेन दिपो लोपो भवति । सोर्विसर्गः । दिवादावट् । अजागः । अजागृताम् । 'जागृ अन्' इति स्थिते जच्चादेः । अनेन अन उस् । सूत्रम् ।

उसिजागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः ।

अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम्
अजागृतव अजागृतम् । जजागार ।

उसि । उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजा-
गरुः । अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अन्यानि सन्ति मूले । लिट्-
लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । ऋस्वः । धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः । अजागार ।
सूचम् ।

जागर्तः किति गुणो वक्तव्यः ।

जजागरतुः जजागरुः । जजागरिष्य जजागरथुः जजागर ।
जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम । विद् इति पक्षे
आम् । जागराञ्चकार, जागरामास, जागरास्वभूव, जाग-
र्यात्, जागरिता, जागरिष्यति, अजागरिष्यत् । ह्यप्रत्यक्षणेति
न वृद्धिः । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

जागर्तेः । जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः ।
जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद् दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम्-
प्रत्ययी भवति । गुणः । जागराञ्चकार । अन्ये हे मूले स्तः । 'जागर्तेः'
अनेन गुणः । जागर्यात् । जागर्यान्ताम् । जागर्यासुः । गुणः । जागरिता ।
अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्यप्रत्यक्षण' अनेनास्य वृद्धेरभावः । किन्तु
गुणः । अजागरीत् अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्वषत्
तिबादयः । अदादेर्लुक् । दरिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते सूचम् ।

दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति ।

दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति डिति स्वरं परं इकारश्च
डिति ह्रस्वे परे । दरिद्रितः दरिद्रति । दरिद्राश्च दरिद्रिष्यः
दरिद्रिष्य । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः । दरिद्रिवात् ।

दरिद्रात्-दरिद्रितात् दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि-दरि-
द्रितात् दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम् ।
अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम्
अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम ।

दरिद्रातेरिदानीपञ्च डिति । दरिद्रातेः (ष० ए०) इत् (ष० ए०)
आलोपः (प्र० ए०) । च अव्ययम् । डिति (स० ए०) यञ्छ्रुदं सूत्रम् ।
दरिद्रातेर्धातोराकारस्य डिति खरे परे लोपो भवति । च डिति ह्रसे परे
आकारस्य लोपो भवति । अनेनाच आकारस्य इकारः । दरिद्रितः । अत्र
'दरिद्रातेः' अनेन आकारस्य लोपः । जच्चादेः । दरिद्रिति । अन्यानि मृल्ले
सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । दरिद्रियात् । दरिद्रात् । अदरिद्रात् ।
निट्त्नकारे । डित् । सखरादिः । आतो णप् डौ । ददरिद्रौ । 'ददरिद्रा
अतम्' इति ज्ञाने सूत्रम् ।

णप् वुण्सयुटो हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रातेरन-
प्यालोपो लुङि वा ।

ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रिथुः ।
पञ्चे । दरिद्राच्चकार, दरिद्रात्, दरिद्रिता, दरिद्रिष्यति, अद-
रिद्रिष्यत्, अदरिद्रौत्, अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । पञ्चे ।
अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः । शास् अनु-
शिष्टौ । शास्ति ।

णप् वुण् सयुटः । णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रातेर्धातोरेनपि
आकारस्य लोपो भवति लुङ्त्नकारे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाका-
रस्य लोपः । ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ । 'विद् दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य
धातोर्वा आम्प्रत्ययो भवति । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु
पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्राच्चकार । दरिद्राभास । दरिद्रांभूव । णप् वुण्
अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रात् । दरिद्रास्ताम् । दरिद्रासुः । अयं धातुः
सिट् । अतः 'सिसन्ना' अनेनेड् भवति । 'णप् वुण्' अनेनाकारस्य लोपः ।

दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । लुङ्लकारे । अदरिद्रीत् । अदरिद्रि-
ष्टाम् । अदरिद्रिषुः । 'लुङि वा' इत्युक्तत्वात् । वा आकारलोपः । तत्पक्षे ।
'आद्यन्तानां' अनेनेट्सकौ भवतः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रामिष्टाम् । अद-
रिद्रासिषुः । समाप्तोऽयं धातुः । शास् अनुशिष्टौ । पूर्ववत् लिवाद्यः ।
अदादेर्लुक् । अनेनापी लुग् भवति । शास्ति । शास् तस् इति स्थिते सूत्रम् ।

शासेरिः ।

शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति डिति ह्रसे डे च
परे । घसादेः घः । शिष्टः शासति । शास्ति शिष्टः शिष्ट ।
शास्ति शिध्वः शिष् । शिष्यात् । शास्तु शिष्टात् शिष्टाम्
शासतु । जह्नेधिशाधि० । शाधि-शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट ।
शासानि शासाव शासास ।

शासेरिः । शासेः (घ० ए०) इः । (प्र० ए०) शासेर्धातीराकारस्य
इकारो भवति किति डिति ह्रसे डे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । घसादेः
घः । अनेन सूतेण सस्य घः । शिष्टः । शासति अस्मिन् रूपे 'जच्चादेः' अनेन
अन्तीऽत् अन उस् । अन्यानि सृणं सन्ति । लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचने ।
'जह्नेधिशाधि' अनेन हिसहितस्य शाधिनिपातो भवति । शाधि । अस्यान्यानि
सृक् सन्ति । लङ्लकारे 'शास् दिप्' इति जाते । सूत्रम् ।

दिपि सत्य तः सिपि वा ।

दिपि परे सत्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति ।
अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्-अशाः अशिष्टम् अशिष्ट ।
अशासम् अशिष्व अशिष । अशास अशासतुः अशासुः ।
शिष्यात्, शासिता, शासिष्यति, अशासिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः ।
शासेरिः । अशिषत् । चकास्य दौक्षौ । ऋदत् । चकास्ति
चकासाः चकासति । चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात्
चकास्याम्, चकासतु । भ्रसादिर्ह्रः ।

दिपि सस्य तः सिपि वा । दिपि (स० ए०) सस्य (ष० ए०) तः (प्र० ए०) सिपि । (स० ए०) वा (अव्ययम्) । सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन भवति सस्य तः । अनेन सकारस्य तकारः । दिस्थोर्हसात् । अनेन दिपी लोपः । दिवादावट् । अशात् । सिपि परे द्वे रूपे भवतः । वाग्रहणात् । अशात् । अशाः । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे दिश्च । पूर्वस्य ऋश्च । शशास । शशासतुः । शशासिथ । शासिता । शासिष्यति । लुङ् लकारे लिट्पुपादेर्ङः । अनेन उप्रत्ययो भवति । शार्त्तदिः । अनेनाकारस्येकारो भवति । घसादेः षः । अनेन सस्य पः । दिवादावट् । अशिषत । अशिषताम् । अशिषुः । चकास् दीप्ती । ऋकार इत् । प्रत्ययलुकादि सर्वे पूर्ववत् । चकामि । प्रथमपुरुषस्य वङ्गवचने जच्चादेः अनेन सृतेण अन्तः अन् अन उस् भवति । चकासति । चकास्यात् । चकास्तु । अस्य लकारस्य जङ्गलपुरुष-एकवचने ऋसाद्विर्हः । अनेन द्विर्धिः । 'चकास् धि' इति जाति नृदन् ।

धी सलोपी वाच्यः ।

चकाधि । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात् अचकाः । कासादि-प्रत्ययादाम् । चकासाञ्चकार, चकास्यात्, चकासिता, चकासि-ष्यति, अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अचका-सिषुः । इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

धी० । धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपी भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ् लकारे । 'चकास् दिप्' इति स्थिते दिपि 'सस्य तः' अनेन सस्य तः । दिस्थोर्हसात् । दिवादावट् । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य वङ्ग-वचने, जच्चादेः । अनेन अन उस् । अचकासुः । अन्यानि मूले सन्ति । कासादि-प्रत्ययादाम् । अनेनास्य धातोर्गन्तव्यो भवति । चकासाञ्चकार । चकासा-माश्च । चकासांबभूव । चकास्यात् । चकास्यास्ताम् । चकास्यासुः । 'सिसता' अनेनेट् । चकासिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे । अचकासीत् । इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया कथिता ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ।

चञ्चिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः स्कीराद्योश्च । ण्वत्त्वम् । चष्टे चक्षाते । आतो-
ऽन्तोदनतः । चक्षते । षष्ठोः कः से । चक्षे चक्षाये चङ्ङ् । चक्षे
चक्षहे चक्षहे । चक्षीत, चक्षाम्, अचष्ट अचक्षाताम्
अचक्षत ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । चञ्चिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चार-
णार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तश्चादयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्त्तरि ।
अदादेर्नुक् । अनेनापी लुग्भवति तदाचक्षते इति जाते । स्कीराद्योश्च । अनेन
ककारस्य लोपः । ण्विः ण्विः । चष्टे । चक्षाते । आतोन्तोदनतः । अनेन
अन्तः अत् । चक्षते । चक्ष् मे इति जाते स्कीराद्योश्च अनेन कस्य लोपः । षष्ठोः
कः से । अनेन षस्य कः । क्तिनात् । कषसंयोगे चः । चक्षे । चक्ष् ध्वे इति
जाते स्कीराद्योश्च । षोडः । चङ्ङ् । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत । चक्षी-
याताम् । चक्षीरन् । चक्षाम् । चक्षाताम् । चक्षताम् । स्कीराद्योश्च । ण्वत्त्वम् ।
चष्टाः । अन्यानि तु सुगमान्येव तर्थापि लिखामि । चक्षायाम् । चङ्ङ् ।
चक्षे । चक्षावहे । चक्षामहे । अचष्ट । अचक्षाताम् । अचक्षत । अचष्टाः ।
अचक्षायाम् । अचङ्ङ् । अचक्षि । अचक्षहि । अचक्षहि । 'चक्ष् णप्'
इति स्थिते सूत्रम् ।

चञ्चिङोऽनपि ख्याञ् क्शाञौ णादौ वा वक्तव्यौ ।

चख्यौ चख्यतुः चख्यः । चक्षौ चक्षतुः चक्षुः । चचक्षे
ख्यायात्, ख्येयात्, क्शायात्, क्शेयात्, ख्यासौष्ट, क्शासौष्ट,
ख्याता २, क्शाता २, ख्यास्यति, ख्यास्यते, क्शास्यति, क्शा-
स्यते, अख्यास्यत्, अख्यास्यत, अक्शास्यत्, अक्शास्यत ।
पुषादित्वान्ङः । अख्यत् ।

चञिङः । चञिङ्धातोरेनपि विषये ख्याञ्क्शाञौ वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः । जकार उभयपदार्थः । ख्या णप् इति जाते द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वादिः । कुहोशुः । अपानाम् । आतो णप् ङौ । चिख्यौ । आतोऽनपि । चख्यतुः । चख्युः । अत्वतः । चख्यिथ । चख्याथ । चख्ये । चख्याते । चख्यिरे । क्शाञादेशे कृते । द्विश्च । पूर्वस्य । ऋसः । कुहोशुः । आतोऽनङौ । चक्शौ । आतोऽनपि । चक्शतुः । अत्वतः । चक्शिथ । चक्श्याथ । चक्शे । चक्शाते । चक्शिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक् णप् इति स्थिते द्विश्च । पूर्वस्य । चचक्षे । चचक्षाते । चचक्षिरे । संयोगादेरादन्तस्य । ख्यायात् । ख्येयात् । क्शयात् । क्शेयात् । अन्यानि सृज्यन्ति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्क्शाञौ भवतः । अत एकस्मिन्कारे विधा कृपाणि भवन्ति । लुङ्लकारि । लिप्पुपादेर्ङः । दिवादावट् । आतोऽनपि । अख्यत् । अख्यताम् । अख्यन् । आत्मनेपदे सूत्रम् ।

अस्यतिवर्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङी वाच्यः ।

अख्यत । अक्शासीत् अक्शास्ताम् । ईङ् स्तुतौ । ख्ये चपा ऋसानाम् । ईङ्ते ईङाते ईङते ।

अस्यति० । अस्यतिवर्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेङी वाच्यः । अनेन सेङः । आतोऽनपि । अख्यत । अख्यताम् । अख्यन् । क्शाञादेशे सति । लुङ्लकारि । आदन्तानाम् । अनेनेट् सकौ भवतः अक्शासीत् । अक्शासिष्टाम् । अक्शासिषुः । अक्शाल । अक्शासाताम् । अक्शासत । अक्शास्याः । अक्शासाथाम् । अक्शास्यन् । ईङ् स्तुतौ । पूर्ववत् तिवादेयः । अदादेर्लुक् । ईङ् ते इति जाते । ख्ये चपा ऋसानाम् । अनेन उकारस्य टकारः । टुभिः टुः । ईङ्ते । ईङाते । आतोऽन्तोऽदनतः । ईङते । ईङ्ते इति स्थिते सूत्रम् ।

ईङीशोः सध्वयोरिङ्ङुक्तव्यः ।

ईङिपे ईङायै ईङिध्वे । ईङे ईङुहे ईङ्महे । ईङीत, ईङाम् । ऐङ् ।

ईडीशीः। ईडीशीधीलीः सध्वयोः प्रत्यययोरिङ् वक्तव्यः। अनेनेट्।
 किलात्०। ईडिपे। ईडाथे। ईङ् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इट्।
 ईडिध्वे। अन्यानि मूर्ते सन्ति। लिङ्लकारे। ईडित। ईडीयाताम्। ईडीरन्।
 इत्यादीनि रूपाणि जातानि। लोट्लकारे। ईडाम्। ईडाताम्। ईडताम्।
 ईडीशीः अनेनेट् किलात्०। ईडिष्व ईडाथाम् ईडिध्वम्। लघूपधत्वाभावान्न
 गुणः। ईडै ईडावहै ईडामहै। लङ्लकारे। ईङ् तन् इति जाते। खसे
 चमा०। एभिः एः। दिवादावट्। स्वरार्दः परः। अइए। एऐए। ऐट्।
 ऐडाताम्। ऐडत। ऐडाः। ऐडाथाम्। ऐङ् ध्वमिति जाते। ईडीशीः
 अनेनेटि प्राप्ते सति सूत्रम्।

लङो व्यस्य नेट्।

ऐङ्ङम्, ईडाञ्चक्रे, ईडिषीष्ट, ईडिता, ईडिष्यते, ऐडिष्यत,
 ऐडिष्ट। ईङ् ऐङ्ग्ये। ईष्टे, ईङ्गिषे। ईङ्गीत ईङ्गाम्, ऐष्ट,
 ईङ्गाञ्चक्रे, ईङ्गिषीष्ट, ईङ्गिता, ईङ्गिष्यते, ऐङ्गिष्यत, ऐङ्गिष्ट।
 आम् उपवेशने। आस्ते, आसीत, आस्ताम्, आस्त। कासा-
 दिवादावट्। आसाञ्चक्रे, आसिषीष्ट, आसिता, आसिष्यते,
 आसिष्यत, आसिष्ट। वस् आच्छादने। वस्ते वसीत अव-
 सीष्ट। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। आदिः षः स्तः। सूते,
 सुडीत, सूताम्।

लङः। लङ्लकारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति, अनेन तन्निषेधः। एभिः
 एः। ऐङ् ध्वम्। कासादिप्रत्ययादाम्। अनेन आम् प्रत्ययः। अन्यत् साधनं
 तु पूर्ववत्। ईडाञ्चक्रे। अन्यानि सुगमानि। ईडिष्ट। अन्यानि मूर्ते सन्ति।
 अन्येषाम्। लुङ्लकारे। भूतिसिः सिसता०। किलात्०। एभिः एः। द्वौ
 अस्तगमौ। अइए। एऐए। ऐडिष्ट। ऐडिषाताम् ऐडिष्यत। अन्यानि सुग-
 मानि। ईङ् ऐङ्ग्ये 'छण्य' अनेन णकारस्य वकारः। एभिः एः। इष्टे
 ईङ्गीते ईङ्गते। 'ईडीशीः' अनेनेट् किलात्०। ईङ्गिषे। ईङ्गाथे ईङ्गिध्वे। ईङ्गे
 ईङ्गहं ईङ्गहं। ईङ्गीत ईङ्गीयाताम्। ईङ्गीरन्। लोट्लकारे। ईङ्गां ईङ्गातां

ईशताम् । 'ईडीशीः' अनेनेट् क्लितात् । ईशिष्व ईशायां ईशिष्वम् । दीर्घा-
धत्वात् गुणः । ईशे इशावहे । ईशामहे । लुङ्लकारे । अमागमव्यं भवति ।
अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट । ऐशाताम् । ऐशत । ऐष्टाः । ऐशायाम् । लङी-
ध्वस्य । अनेन मृतेषु इङ्निषेधः । छशप० । टुभिः टुः । ऐङ्दुम् । लिङ्ल-
कारे । कासादिप्रत्ययादाम् । ईशांचक्रे । ईशामास । ईशाम्भूव । सिसता० ।
ईशिषीष्ट । अत्र क्लितादनेन षत्वम् । लुङ्लकारे । अमागमव्यम् । ऐशिष्ट ।
ऐशिषाताम् । ऐशिषत । सुगमोऽयं धातुः । आस् उपवेशने । अप् कर्तरि ।
अदादेर्लुक् । आम् । आमाते । आसते । अत्र आतीन्तोदनतः । अनेन
अन्तः अत् । आसीत । आसीयाताम् । आसीरन् । आस्ताम् । आसाताम् ।
आतीन्तोऽदनतः । आसताम् । आस्त आसाताम् आसत । कासादिप्रत्यया-
दाम् । आसाच्चक्रे । आसामास । आसाम्भूव । 'सिसता' अनेनेट् । आसि-
षीष्ट । अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि । तानि सुगमान्येव । अती व्याख्यानं
न कृतम् । लुङ्लकारे ह्यँ अटौ । सवर्णं । आसिष्ट । आसिषाताम् ।
आसिषत । वस् आच्छादने । अप् कर्तरि । अदादेर्लुक् । इत्यादि सर्वं
पूर्ववत् । तत्रादयः प्रत्यया भवन्ति । वम् । वमाते । वमत । वसीत । वसीया-
ताम् । वसीरन् । वस्ताम् । वसाताम् । वसताम् । आतीन्तोदनतः । अनेन
अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् । वसाताम् । वसताम् । अन्यानि सुग-
मानि । लिङ्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रस्वादिः । लोपः पचां कित्ये चास्य ।
अनेन शब्दं शब्दपूर्वलोपी प्राप्ती । वादित्वान्न भवती शब्दपूर्वलोपी । ववसे ।
ववसाने । ववसिर । ववसादिः । अनेनेट् । क्लितात्० । ववसिषे । अन्यानि
सुगमानि । 'सिसता' अनेनेट् । क्लितात्० । वसिषीष्ट । वसिता । वसि-
ष्यति । अवसिष्यत् । लुङ्लकारे । अवसिष्ट । अवसिषाताम् । अवसि-
षत । अत्र । आतीन्तोदनतः । अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुग-
मानि । षूङ् प्राणिगर्भविमीचने । पूर्ववत् सर्वम् । आदेः णः क्तः । अनेन
पस्य सः । रुते । रुधातोः । अनेन एव् । सुवाते । आतीन्तोदनतः ।
सुवत । क्लितात्० । सृप् । सुवाथे । सूध्वे । सुवे । सूवहे । सूमहे । रुधातोः ।
सुवीत । सुवीयाताम् । सुवीरन् । सूताम् । रुधातोः । सुवाताम् । आती-
न्तोऽदनतः । सुवताम् । क्लितात् । सूध्व । सुवाथाम् । सूध्वम् । 'सू ऐप्'
ज्ञाते । गुणः । अनेन गुणे प्राप्ते तन्निषेधकत्वं सूवम् ।

सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः ।

सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत, सुषुवै, स्वरति० । इति
जैट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट, सविता-सोता, सविष्यते-सोष्यते,
असविष्यत, असोष्यत, असविष्ट-असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ।

सूतेः । सूतेधातोः पिति प्रत्यये प्रदे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु न
धातोः । अनेन च् भवति । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । लङ्लकारे ।
असूत । असुवाताम् । आतोन्तो० । असुवत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात-
व्यानि । लिट् लकारे द्विच । सस्तरादिः । क्लृप्तात्० । गुधातोः । सुषुवे ।
सुषुवाते । सुषुविरे । इत्यादीनि । स्वरति मूयति । अनेनास्य धातोरिङ्-
विकल्पः । सिमता । गुणः । ओ अच् । सविषीष्ट । इडभावे गुणः ।
सोषीष्ट । अन्येषां लकाराणां हे रूपे सूते स्तः । लुङ्लकारे । सिमता० ।
अनेनेट् । पूर्व भूते सिः । अनेन सिप्रत्ययः । क्लृप्तात्० । ण्वल् । दिना-
दावट् । असविष्ट । असविषाताम् । असविष्यत । इडभावे । असोष्ट ।
असोषाताम् । असोषव । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । शीङ् स्वप्ने ।
ङकार आत्मनेपदार्थः ।

शीङ्ः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विधये ।

शेते शयाते ।

शीङ्ः । शीङ्गो धातोः सर्वत्र अपि विषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः
सर्वत्र गुणो भवति । शेते । ए अय् । शयाते । गुणे कृते । 'शे यन्त'
इति जाते आतोऽन्तोऽदनतः । शे अते । इति जाते सूत्रम् ।

शीङोऽतो रुट् ।

शीङ्ः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति । शेरते, शयीत ।
शिताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत ।
शिष्ये शिष्याते । शयिषीष्ट, शयिता, शयिष्यते, अशयिष्यत,
अशविष्ट । इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते

अधी यवे । अधीयीत । अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् ।
अध्यैत । इयादेशे कृते पञ्चादङागमद्वयम् । अध्येयाताम्
अध्यैयत ।

शीङोऽतीकृट् । शीङः (प० ए०) अतः (ष० ए०) कृट् (प्र० ए०)
शीङ् धातोः परस्य अत् इयेतस्य कृडागमो भवति । टित्त्वादादौ । टकार-
ष्ट क्त्वायार्थः । उकार उकारणार्थः । शेरते । श्रे । शयथि । शध्वे । इत्या-
दीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । तानि सुगमान्येव । शयीत । शयीयाताम् ।
शयीरन् । शेताम् । शयायास् । शीङोऽतीकृट् । अनेन कृट् । शेरताम् ।
अशेत । अशयाताम् । कृडागमः । अशिरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्-
लकारे द्विश्च । सन्नरादिः । ऋभः । लुधातोः । अनेन यकारः । शिष्ये ।
शिष्याते । शिष्यि । अन्यानि सुगमानि । गुणः । ए अय् । शयिषीष्ट ।
अन किलात्० । अनेन सकारस्य पकारो भवति । लुङ्लकारि । अशयिष्ट ।
अशयिपाताम् । अशयिपत् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । इङ् अध्ययने ।
अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । उकार आत्मनेपदार्थः । सवर्णे दीर्घः सह । अधीते ।
अधि इ आते इति जाते 'लुधातोः' अनेन अय् । सवर्णे । अधीयाते । अधीयते ।
अधीपे । किलात्० । अनेन पकारः । अधोयाधे । अधीध्वे । अधीये ।
अधीवर्हे । अधीमर्हे । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोट्-
लकारि । अधीताम् । अधीयाताम् अधीयताम् । लुङ्लकारि । अधि इ तन्
इति जाते । दिवादावट् । स्वराट् । अनेन द्वितीयाऽङागमः । अइए ।
एऐए । इय स्वरि । अध्येत । इयादेशे कृते पञ्चादङागमद्वयम् । अध्येयाताम् ।
अध्यैयत । अध्यैयाः । अन्यानि सुगमानि । पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्-
लकारि । अधि इ णप् इति स्थिते । सूचम् ।

इङो गादौ गा वक्तव्यः ।

अधिजगे, अध्येषीष्ट, अध्येता, अध्येष्यते, अध्यैयत ।

इङः । इङो धातुर्गादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात् सर्वादेशः ।
अधि गा णप् इति जाते द्विश्च । ऋभः । कुर्हीशुः । आतोऽनपि । अनेन

आक्षारस्य शीपी भवति । अधिजगी । अधिजगाते । अधिजगिरे । इत्यादीनि ।
अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अडागमद्वयम् । अध्येषत । अध्येषेताम् ।
अध्येषन्त । इत्यादीनि ।

**इङो वा गौ सौ लुङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य
ङित्वं वाच्यम् ।**

ङित्वाङ्गो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगी-
ष्यन्त । अध्येष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत ।
अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत । इत्यदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ।

इङो० । इङ्वातांवां गौ इत्यादेशो भवति सौ परे च लुङि विषयः ।
तस्मात् परस्य प्रत्ययस्य 'ङित्वं' वाच्यम् । अनेन गौ इत्यादेशः । ङित्वाङ्गुणाभावो
भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । लुङ्लकारे । 'इङोवा'
अनेन गौरादेशः । कृते मिः । क्लिप्ता० । टुत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगी-
षाताम् । अध्यगीषत । अन्यानि सुगमानि । गौरादेशाभावे अडागमद्वयम् ।
गुष्पः । एणि । इदं स्वरः । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । इत्यादीनि रूपाणि
लङ्प्रत्ययानि । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिं प्राप्ता ।

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ।

द्विष् अप्रीतो । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि, द्विष्टे,
द्विष्यात्, द्विषीत, द्वेष्टु, द्विष्टात्, द्विष्टाम्, अद्वेष्ट्-अद्वेड् अद्वि-
ष्टाम् अद्विषुः, अद्विषन्, अद्विष्ट, दिद्वेष, दिद्विषे, द्विष्यात्,
द्विचौष्ट, द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते, अद्वेक्ष्यत्, अद्वेक्ष्यत । हृष्-
षान्तात्सक् । अद्विच्छत् अद्विच्छताम् ।

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते । द्विष् अप्रीतो । अकार उभयपदार्थः ।
विषादस्य आदयस्य प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्त्तरि । अनेन चतुर्षु लकारेषु

अप्प्रत्ययी भवति । अदादिर्लुक् । अनेन तस्य लुक् भवति । 'दिप् तिप्' इति जाते गुणः । दृभिः दृः । दृष्टि । द्विष्टः । द्विषन्ति । 'दिप् सिप्' इति स्थिते गुणः । पठोः कः से । अनेन पथ कः । क्लिलात्० । कप-संयोगे० । द्वेक्षि । द्विष्टः । द्विष्ट । द्वेष्मि । द्विष्वः । द्विष्मः । द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते । द्विष्यात् । द्विष्याताम् । द्विष्यामुः । द्विषीत । द्विषी-याताम् । द्विषीगन् । द्वेष्टु । द्विष्टात् । -द्विष्टाम् । द्विषन् । 'दिप् हि' इति जाते कानादिर्हः । पीडः । पृत्वम् । द्विड्ढि । द्विष्टात् । द्वेपाणि । द्वेपाव । द्वेपान । द्विष्टाम् । द्विषाताम् । द्विषताम् । इत्यादीनि । दिप् दिप् इति जाते । गुणः । पीडः । दिव्योर्हसात् । वावमाने । दिवादावट् । अनेन पूर्वसङ्गमः । अद्विट् । अद्विड् । अद्विष्टाम् । आदन्तविद्विषाम् । अनेन वा अन उम् भवति । अद्विपुः । अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्म-नेपट् । अद्विष्ट । अद्विषाताम् । अद्विषत । 'दिप् णप्' इति स्थिते । द्विष्व । पूर्वस्य । उपधाया लघीः । अनेन गुणः । द्विष्टेप दिद्विषतुः । दिद्विपुः । दिद्विषिण । दिद्विषे । दिद्विषाते । दिद्विषिरे । दिद्व्यात् । दिद्वीः । अनेन गुणनिषेधः । पठोः कः से । क्लिलात्० । कपसंयोगे० । द्विचीष्ट । द्वेष्टा । उपधाया लघीः । अनेन गुणः । द्वेष्टा । अन्येषा लकाराणां रूपाणि सुग-मानि । लङ्लकारे । ह्रस्वान्तात् सक् । अनेन सकप्रत्ययी भवति । कित्वाद् गणाभावः । पठोः कः से । क्लिलात्० । कपसं० । अद्विचत् । अद्विच-ताम् । अद्विचन् । आत्मनेपट्सपि सकप्रत्ययी भवति । अद्विचत ।

सत्साल्मर्जपदे स्त्ररे टिलोपो वाच्यः ।

अद्विचतात् अद्विचत । दुह् प्रपूरणे । दादर्धः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दोग्धि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुह्वः दुह्वः । दुग्धे, दुह्यात्, दुहीत, दोग्धु ।

साल्मर्जपदे स्त्ररे टिलोपो वाच्यः । अनेन टिलोपः । अद्विचतात् । अद्वि-चत । अद्विचधाः । अद्विचथाम् । अन्यानि सुगमानि । दुह् प्रपूरणे । अकार उभरूपद्वयः । 'दुह् तिप्' इति जाते दादर्धः । अनेन ह्रस्व घः । उपधाया लघीः । अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये-परि गुणी भवति । 'दोह्

तिप्' इति जाते तथोर्धः । भवेजवाः । दीग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । दुह्
सिप् । इति जाते दादेर्घः । आदिजवानाम् । उपधायाः । खसेचपा० ।
क्लितात् । कषसंयोगे चः । धोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे । दुहाते ।
दुहते । अत्र आतोऽन्तोऽदनतः । अनेन अन्तः अत् । दुह्यात् । दुह्याताम् ।
दुह्युः । दुह्यीत । दुह्यीयाताम् । दुह्यीरन् । दीग्धु । दुग्धात् । दुग्धाम् ।
दुहन्तु ।

हकारस्य क्वचित् भस्वभावो वाच्यः ।

दुग्धि दुग्धाम् । अधोक् अधोम् अदुग्धाम् अदुहन् ।
अदुग्ध, दुदोह, दुदुहे, दुह्यात्, धुक्षीष्ट, दीग्धा, धीक्ष्यति,
धीक्ष्यते, अधीक्ष्यत्, अधीक्ष्यत, अधुक्षत्, अधुक्षत ।

हकारस्य क्वचित् स्थाने भस्वभावो वाच्यः । अनेन हकारी भस्वत् ज्ञातव्यः ।
दादेर्घः । अनेन भत्वम् । भस्वाद्धिर्हे । भवे जवाः । दुग्धि । दुग्धात् ।
दुग्धम् । दुग्ध । उपधायाः । दीहानि । दीहाव । दीहाम । दुग्धाम् ।
दुहाताम् । दुहताम् । दुहस्व । इति जाते दादेर्घः । आदिजवानाम् ।
खसेचपा भस्वानाम् । क्लितात्० । कषसंयोगे० । धुक्ष । दुहायाम् ।
धुग्धम् । दीहे । दीहावहे । दाहामहे । 'दुह् दिप्' इति जाते दादेर्घः ।
गुणः । दिखीर्हसात् । आदिजवानाम् । वावसाने । दिवादावट् । अधोक् ।
अधोम् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक् । अधोम् । अदुग्धम् । अदुग्ध ।
गुणः । अदीहम् । अदुह । अदुह । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः ।
दुदोह । दुदुहतुः । उपधाया लघोः । दुदोह्यिथ । इत्यादीनि आत्मनेपदे ।
दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरि । इत्यादीनि , रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः ।
दुह्यात् । दुह्याताम् । दुह्यासुः । दुह् सीष्ट इति स्थिते । दिखीः अनेन
गुणनिषेधः । दादेर्घः । आदिजवानाम् । खसे चपा० । क्लितात्० । कष-
संयोगे । धुक्षीष्ट । दुह् ता इति स्थिते । भत्वम् । गुणः । तथोर्धः । भवे-
जवाः । दीग्धा । दीग्धा । दुह् स्तप् तिप् इति जाते भत्वम् । गुणः । आदि-
जवानाम् । खसेचपा० । भत्वम् । कषसंयोगे चः । धीक्ष्यति । धीक्ष्यते ।
अधीक्ष्यत् । अधीक्ष्यत । लुङ्लकारे । इक्ष्णान्तात् सक् अनेन सक् प्रत्ययी

भवति । सिविषये किच्चादगुणाभावः । घत्वम् । धत्वम् । कत्वम् । किलात्० ।
कपसंयोगे चः । अधुचत् । अधुचताम् । अधुचन् । आत्मनेपदे । अधुचत ।

**दुह्दिह्लिहगुह्भ्यः सको लुग्वा वकारत-
वर्गयोरिति ।**

अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अदुग्धाः-अधुक्षयाः अधु-
क्षायाम् अधुग्धम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधु-
क्षामहि । दिह् उपचये । देग्धि । तद्वत् । लिह आस्वा-
दने । होढः । लेढि । तद्वत् । षुञ् स्तुतौ । आदेः णः
स्त्रः । ओरी । स्तौति-स्तुवीति स्तुतः-स्तुवीतः स्तुवन्ति । स्तुते-
स्तुवीते स्तुयात-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तुवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात्
स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुतात् स्तुवीहि स्तुवी-
तात् । अस्तौत्, अस्तवीत् अस्तुताम् अस्तुवीताम् अस्तुवन् ।
अस्तुत अस्तुवीत । तुष्टाव । तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वान्नेट् ।
तुष्टोथ । तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे,
स्तूयात्, स्तोषीष्ट, स्तोता, स्तोता, स्तोष्यति, स्तोष्यते, अस्तो-
ष्यत्, अस्तोष्यत ।

दुह्दिह्लिहगुह्भ्यः । अनेन सको लुक् । 'अदुह् तन्' इति जाते घत्वम् ।
तथोर्धः । ऋवे जवाः । अदुग्ध । सस्यात्मने० । अनेन टिलोपः । अधुक्षाताम् ।
अधुक्षत । धकारे परेऽपि सको लुग् भवति । विकल्पेनैव लुकि सति । 'अदुह्
थास्' इति जाते । वत्वम् । तथोर्धः । ऋवे जवाः । अदुग्धाः । अधुक्षयाः ।
अधुक्षायाम् । ध्वे परेऽपि सको लुक् । अदुग्धम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि ।
अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । समाप्तीऽयं धातुः । दिह् उपचये । अयं धातुः
पूर्ववत् । लिह आस्वादने । आस्वादनमीषज्ञचणम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति ।
अदादेर्लुक् । लिह् तिप् इति जाते होढः । तथोर्धः । षुत्वम् । उपधायाः ।
ढिढोलीपः । दीर्घश्च । लेढि । लीढः । लिहन्ति । आत्मनेपदे लीढे ।
लिहते । लिहते । लिह्यात् । लिह्यीत । लीट् लकारे । लेढु । लीढात् ।

लीढाम् । लिहन्तु । 'लिह् हि' इति स्थिते । अत्र भस्परत्वाभावात् 'ह्रीढः' अनेन ढत्वं न भवति । परम् क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया । अनेन पदान्तत्वमाश्रित्य ह्रीढः । अनेन ढकारो भवति । अथवा ह्री हकारोऽपि भस्-
 वत् । इति सरस्वतीकाण्डाभरणे उक्तत्वात् ढत्वं भवति । भसाङ्गिर्हः । ष्टुत्वम् ।
 ढिढो लोपः । लीढि । लीढात् । लीढम् । लीढ । लेहानि । लेहाव ।
 लेहाम् । लीढाम् । लिहाताम् । लिहताम् । लङ्लकारे । ह्रीढः । दिवा-
 दावट् । उपधाया लघोः । दिस्वीर्हसात् । दावसाने । अलेट् । अलेङ् ।
 अलीढाम् । अलिहन्तु । इत्यादीनि । अलीढ । अलिहायाम् । आतोऽन्तो-
 ऽदनतः । अलिहत । लिट्लकारे । विश् । पूर्वस्य । उपधाया लघोः ।
 लिंलह । लिंलिहतुः । लिंलिङ् । लिंलिह । लिंलिहाते । लिंलिहिरे ।
 लिंल्ल्यात् । लिंल्ल्याताम् । लिंल्ल्यासुः । लिह् लीष्ट इति स्थिते । लिंल्ल्योः ।
 अनेन गुणाभावः । ह्रीढः । षढोः कः से । क्लिलात्० । कष० । लिंलीष्ट
 लिंलीष्टाताम् । लिंलीष्टान् । लिह् ता इति स्थिते । ह्रीढः । उपधाया लघोः ।
 तथोर्धः । ष्टुत्वम् । ढिढोलोपः । लेढा । आत्मनेपदेऽपि । लेढा । लेढारौ ।
 लैढारः । लृट्लकारे । लिह् स्वप् तिप् इति स्थिते । ढत्वम् । गुणः ।
 कत्वम् । षत्वम् । कपसयोगे० । लेंच्यति । लेंच्यते । अलेंच्यत् । अलेंच्यत ।
 लुङ्लकारे । हृशपान्तात्सक् । कित्याद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् ।
 अलिचत् अलिचताम् अलिचन् । आत्मनेपदे । अलिचत । दुहदिहलिह०
 अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ । सस्यात्मने० । अलि-
 च्छाताम् । अलिचत । साध्योऽयं धातुर्दुहधातुवत् । ष्टुच् स्तुतौ । जकार
 उभयपदीर्थः । आदेः णः क्तः । चरौ तुरुनुस्तुभ्यः । अनेन ईट् । यत्र ईट्
 भवति तत्र गुणः । स्तौति । उ अच् । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । उधातोः ।
 स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते । स्तुवीते । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुयात् । स्तुवी-
 यात् । स्तुयाताम् । स्तुवीयाताम् । स्तुयुः । स्तुवीयुः । लोट्लकारे । स्तौतु ।
 स्तुवीतु । स्तुतात् । स्तुवीतात् । स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ।
 स्तुताम् । स्तुवीताम् । स्तुवाताम् । स्तुवताम् । लङ् लकारे । अस्तौत् ।
 अस्तवीत् । अस्तुताम् । अस्तवीताम् । उधातोः । अस्तुवन् । अस्तुत । अस्तु-
 बीत । अस्तुवाताम् । आतोऽन्तो० । अस्तुवत । इत्यादीनि । लिट्लकारे
 ईश् असात् खपाः । अनेन तकारः शेषः । षत्वम् । धातोर्नामिनः ।

अनेन वृद्धिः । तुष्टाव । तुष्टातोः । तुष्टवतुः । तुष्टुवुः । क्रादित्वात् । अस्य धातोः स्यपि इडागमो न भवति । गुणः । तुष्टीय । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टुवे । तुष्टुवाते । तुष्टुविरे । अन्यानि सुगमानि । ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । षत्वम् । स्तोपीष्ट । स्तोता । स्तोता । लुङ्लकारे ।

स्तुसुधूजां मे सेरिट् वक्तव्यः ।

अस्तावीत् अस्तोष्ट । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

स्तुसुधूजाम् । स्तुसुधूजां धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इङ् वक्तव्यः । धातो-
नांमिनः । अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । इत्या-
दीनि । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् । अस्तोषत । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । जकारः
सर्वत्र उभयपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ।

अवादावीप्पिति तस्मि ।

ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति
परे अवादी विषये । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ।

अवादावीप्पिति तस्मि । अवादी (स० ए०) ईप् (प्र० ए०) पिति (स० ए०)
त् च स् च स् च त्स् तस्मिन् तस्मि (स० ए०) चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा इ च त्
च स् च स् च् । त्स् । तस्मिन् । त्स्मि । खसेचपा० । अनेन दस्य तः ।
तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूञ्धातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे
ईप् प्रत्ययो भवति । अवादी विषये । अत्रापि विषये । इत्येव वक्तव्ये । आदिशब्द-
स्थित्यः । यद्वा । अप् आदिः प्रथमो यस्य स अवादिः । अव्लुक् इत्यर्थः ।
तस्मिन्नवादी अपा लुकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । गुणः ।
ओ अव् । ब्रवीति । ब्रूतः । तुष्टातोः । ब्रुवन्ति । षत्वम् । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

आहश्च पञ्चानाम् ।

ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां शब्वादयः पञ्चादेशा
भवन्ति । ब्रुव आहश्चादेशो भवति । आह आहतुः आहुः ।

आहश्च पञ्चानाम् । आहः (प्र० ए०) च (अव्ययम्) पञ्चानां (ष० व०)
ब्रूधातीरुत्तरिणां तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुवी धातो-
राहश्च आदेशो भवति । यदादेशः । अनेन न द्वित्वम् । आह । आहतुः ।
आहः । आह् यप् । इति जाते सूत्रम् ।

तस्ये ।

आहो हकारस्य तकारादेशो भवति ये परे आत्य आहयुः
ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात्, ब्रवीत, ब्रवीतु,
ब्रूताम् अब्रवीत्, अब्रूत ।

तस्ये । आहोदेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति यकारे परे । अनेन
हस्य तः । आत्य । आहयुः । ब्रूथ । गुणः । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः ।
ब्रूते । ब्रूताते । आतोऽन्ती० । ब्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् । रुधातोः ।
ब्रुवीत । ब्रुवीतु । ब्रूतात् । ब्रूताम् । रुधातोः । ब्रुवन्तु । ब्रूतां ब्रुवातां
ब्रुवताम् । दिवादावट् । अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रुवन् । अब्रूत । अब्रु-
वाताम् । अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रेरेव सिध्यन्ति ।

ब्रुवो वचिः ।

ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इत् ।
उवीच, ऊचे, अबोचत्, अबोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।
ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ब्रुवो वचिः । ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवति । अनपि विषये । इकार इत् ।
अनेन वचादेशः । वच् णप् । इति जाते । द्विश्च । पूर्वस्य । णवादौ पूर्वस्य
अनेन सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । उवाच । अहां कङिति
च । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । ऊचतुः । ऊचुः । अत्त्वती० । ऊवचिथ ।
ऊवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊचे । ऊचाते । ऊचिरे । इत्यादीनि ।
अन्यानि । 'वच् परिभाषणे' इति धातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे ।
'अस्यति' अनेन सेङो भवति । ऊ वचिः अनेन रुमागमः । अबोचत् । अबोच-

साम् । अवौचन् । आत्मनेपदे । अवोचत । अवोचेताम् । अवोचन्त । इत्या-
दीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
पूर्ववत् प्रत्ययी भवति । अदादेर्लुक् अनेन लुक् भवति । जकार इत् । ऊर्णु-
तिप् इति जाते सूत्रम् ।

ऊर्णीतेर्वा वृद्धिः ।

ह्रसादौ पिति । ऊर्णीति-ऊर्णीति ।

ऊर्णीतेः । ऊर्णीतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति ह्रसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा
वृद्धिः । ऊर्णीति । ऊर्णीति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । अव नुधातोः । अने-
नोव् । ऊर्णीषि । ऊर्णीषि । अव षत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुते ।
नुधातोः । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत । ऊर्णीतु । ऊर्णीतु ।
ऊर्णुतात् । ऊर्णुताम् । लङ्लकारे सूत्रम् ।

ऊर्णीतेर्गुणो द्विस्योः ।

वृद्धेरपवादः । और्णीत् और्णीः ।

ऊर्णीतेः । ऊर्णीतेर्धातोर्द्विस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन
द्विस्योर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णीत् । और्णीताम् । और्णुवन् ।
और्णीः । और्णुत । और्णुवाताम् । और्णुवत । इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिट्-
लकारे । अनेकस्वरत्वादाम्प्रत्यये प्राप्ते सूत्रम् ।

ऊर्णीतेरान्न ।

ऊर्णीतेः । ऊर्णीतेर्धातीराम्प्रत्ययी न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययी न ।
द्विश्च । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम् ।

स्वरादेः परः ।

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।

स्वरादेः परः । स्वरादेः (ष० ए०) परः । (ष० ए०) स्वरादेर्धातीर-
द्विरुक्तः । सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते सूत्रम् ।

खरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ।

ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवितुः ।

खरात्पराः । खरात्पराः संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् । किन्तु णकारस्यैव भवति । धातीर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । नुधातीः । अनेनीव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इट् थप् इति जाते सूत्रम् ।

ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् ।

**ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात्, ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णु-
विषीष्ट, ऊर्णुविता-ऊर्णुविता ।**

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातीरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् भवति । ङित्त्वाद् वा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ, ऊर्णुनुवथुः । ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ऊर्णुनुवे । ऊर्णुनुवाते । ऊर्णुनुविरे । ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयास्ताम् । ऊर्णुयासुः । ङित्त्वात् । ऊर्णुविषीष्ट । विकल्पेन गुणः । ऊर्णुविषीष्ट । अन्येषां रूपाणि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । लुङ्लकारे सूत्रम् ।

ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे ।

**पच्चे गुणः । और्णावीत्-और्णवीत् और्णविष्ट और्णवीत्
और्णुविष्ट । इत्यदादिषूभयपदिप्रक्रिया ।**

इत्युभयपदिनो लुग्विकरणा अदादयो धातवः ।

इति धातूनां द्वितीयो गणः ।

ऊर्णोतेः । ऊर्णोतेर्धातीर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्ययै परे । अनेनास्य वा वृद्धिः । औ औडागमौ भवतः खरादित्वात् । और्णावीत् । पच्चे गुणी भवति । ङित्त्वात् वा उव् भवति । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविषुः । यदा गुणी भवति । तदा और्णवीत् । और्णुविष्टाम् और्णुविषुः । आत्मनेपदे । और्णाविष्ट । और्णा-

विषाताम् । और्णाविषत । और्णाविष्ट । और्णुविष्ट । और्णुविषाताम् । और्णु-
विषत । इत्युभयपदिप्रक्रिया समाप्ता । इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः
कथिताः । इति द्वितीयो गणः ।

— — —

अथ लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य
विशेषः ।

हु दानादनयोः । ह्वादेर्द्विश्च । हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो
लुग्भवति । तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् । कुहोशुः ।
गुणः । जुहोति जुहुतः ।

अधुना लुग्विकरणा ह्वादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादि-
गणस्य विशेषः । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । ऊ दानादनयोः । अयं धातुः
प्रायोऽग्नितर्पणेऽर्थे होमार्थे वर्त्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी हु अप् तिप् ।
इति जाते सूत्रम् । ह्वादेर्द्विश्च । ह्वादेः (प्र० ए०) द्विः । (प्र० ए०) च
(प्र० ए०) आद्ये नामिनी रः । द्वितीये विसर्जनीयस्य सः । स्तोशुभिः शुः ।
त्रिपदं सूत्रम् । ऊ इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य लुग् भवति ।
तस्मिन् लुकि कृते सति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपी लुग् धातो-
र्द्वित्वे सूत्रम् । सस्वर आदिर्द्विरद्विः । सस्वरः (प्र० ए०) । आदिः (प्र०
ए०) । द्विः (प्र० ए०) । अद्विः (प्र० ए०) चतुःपदं सूत्रम् । ह्वादी
अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयोगादौ व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिस्वयवो-
ऽद्विरुक्ती द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । ऊ ऊ तिप् । कुहोशुः ।
भूपानां जवचपाः । जु ऊ तिप् इति जाते । गुणः । जुहोति । जुहुतः ।
'जुहु अन्ति' इति जाते सूत्रम् ।

द्वेः ।

द्विरुक्तादुत्तरस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुह्वति । जुहोषि
जुह्वयः जुह्वय । जुहोमि जुह्वः जुह्वमः । जुह्वयात् जुह्व-
याताम् । जुहोतु जुह्वतात् जुह्वताम् जुह्वतु ।

विरुक्तात् । विरुक्तात् कृतवित्वाद्धातीरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन
अन्तः अत् । नुधातोः । जुहति । अन्यानि मूले सन्ति । जुज्यात् । जुहुयाताम् ।
जुज्युः । जुहोतु । जुज्ज्यात् । जुज्ज्याम् । जुह्वतु । 'जुज्जहि' इति जाते सूत्रम् ।

हेर्धिः ।

जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । अद्भुतसौत्युक्तेर्गुणः ।

हेर्धिः । हेः । (ष० ए०) धिः (प्र० ए०) जुहोतिधातीरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य
धिर्भवति । अनेन हेर्धिः । जुज्जधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् । अजु-
ज्ज्याम् अजुहु अन् इति जाते सूत्रम् ।

अन उस् ।

अजुहवुः । अजुहोः । अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम्
अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहुविथ-जुहोथ ।

अन उस् । अनः (ष० ए०) । उस् (प्र० ए०) । विरुक्ताद्धातीरन उस्
भवति । अद्भुतसौत्युक्तत्वात् गुणी भवति । अजुहवुः । अन्यानि मूले सन्ति ।
'ज्ज णप्' इति स्थिते । विश्व । सस्तरादिः । कुहोशुः । कृपानाम् । धाती-
नामिनः जुहाव । जुज्जवतुः । अलतो० । जुहविथ । जुहोथ ।

भीहृभृक्लीणामास्या वक्तव्यः स लुग्वत् ।

लुकि सति धातोर्द्वित्वम् । जुहवांचकार, ह्यात्, होता,
होष्यति अहोष्यत् । अहोषीत् अहोष्टाम् अहोषुः । जिभी
भये । जिहत् । बिभेति बिभीतः ।

भीहृभृक्लीणामास्य वा० । भीहृभृक्लीणां धातूनां आस्य वा वक्तव्यः स आस्य
लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वं भवति । जुहवांचकार । जुहवामास । जुहवां-
वमूव । एतानि सुगमानि । ये । ह्यात् । होता । अल गुणो भवति । अन्येषां
लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अनिटो नामि

वतः । अनेन वृद्धिः । अहौषीत् । अहौष्टाम् । अहौषुः । अहौषीः । अहौ-
ष्टाम् । अहौष्ट । इत्यादीनि । जिभी भये । जिहत् । पूर्ववत् तिवादयः ।
अपृक्कर्त्तरि । ह्वादेर्विश्व । ऋस्वः । भूपानाम् । गुणः । विभेति । विभीतः ।

ङिति हसे भिय डकारो वा वक्तव्यः ।

सार्वधातुके । विभितः विभ्यति । विभीयात्-विभियात् ।
विभेतु विभितात्-विभीतात् विभीताम् विभिताम् । अविभेत्
अविभिताम् अविभीताम् अविभयुः । विभाय । पक्षे आम् ।
विभायांचकार, भीयात्, भेता, भेष्यति, अभेष्यत्, अभैषीत् ।
क्री लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति । जिह्रीयात्,
जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिह्राय
जिह्रियतुः जिह्रियुः । जिह्रयांचकार, क्रीयात्, क्रेता, क्रेष्यति,
अक्रेष्यत्, अक्रेषीत् । पृ पालनपूरणयोः ।

ङिति हसे परे भियो धातोरिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके । सुगममिदं
सूत्रम् । विभितः । नुधातोः । विभ्यति । अत्र रूपे विरुक्तात् । अनेन अन्तः
अत् । विभेषि । अत्र षत्वम् । विभीयः । विभियः । विभीय । विभिय ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । विभीयात् । विभियात् । विभीयाताम् ।
विभियाताम् । विभीयुः विभियुः । इत्यादीनि । लोट्लकारे । विभेतु ।
विभीतात् । विभितात् । विभीताम् । विभिताम् । विभ्यतु । इत्यादीनि ।
अविभेत् । अविभीताम् । अविभिताम् । अविभयुः । इत्यादीनि । लिट्-
लकारे । विश्व । सस्वरादिः । ऋस्वः । भूपानाम् । धातौर्नामिनः । विभाय ।
विभ्यतुः । विभ्युः । इत्यादीनि । भीङ्महौषीणां० । अनेनास्याम्रत्ययः । विभयां-
चकार । विभयामास । विभयांबभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ्लकारे ।
अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अभैषीत् । अभैष्टाम् । अभैषुः । इत्या-
दीनि । क्री लज्जायाम् । पूर्ववत् तिवादयः । अपृक्कर्त्तरि । ह्वादेर्विश्व ।
सस्वरादिः । ऊहोषुः । भूपानां जवचपाः । गुणः । जिह्रेति । जिह्रीतः ।
नुधातोः । विरुक्तात् । जिह्रियति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । विश्व सस्वरादिः ।

कुह्योः । ऋषाणाम् । धातीर्नामिनः । जिह्वाय । मुधातीः । जिह्वयतुः ।
जिह्वयुः । इत्यादीनि । भीङ्० अनेनाम् । जिह्वयांचकार । जिह्वयामास ।
जिह्वयांवभूव । क्रीयात् । गुणः । क्रेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे ।
अनिटः । अक्रेषीत् । अक्रेष्टाम् । अक्रेषुः । इत्यादीनि । सुगमोऽयं धातुः ।
पृपालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिबादयः । अप् कर्त्तरि । ह्लादेर्द्विश्च । पृ पृ तिप्
इति जाते सूचन् ।

ऋप्रोरिः पूर्वस्य ।

ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति । मुणः ।
पिपत्ति ।

ऋप्रोरिः पूर्वस्य । ऋप्रोः (ष० द्वि०) इः (प्र० ए०) पूर्वस्य (ष० ए०) ऋ
गतौ पृ पालनपूरणयोः । इत्येतयोः । धात्वोस्तिबादौ । अपो लुकि कृते । पूर्वस्य
ऋकारस्य इकारो भवति । लुकि सति । रः । अस्य सूचस्यापवादीऽयम् । पिपृ
तिप् इति जाते । गुणः । राद्यपीद्विः । पिपत्ति । पिपृतम् इति जाते सूचम् ।

पीरुर् ।

पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ।
योर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु-पिपूर्तात्
बिपूर्ताम् पिपुरतु । दिपूर्हि । अपिपः ।

पीरुर् । पीः (पं० ए०) उर् (प्र० ए०) पवर्गात् उत्तरस्य ऋकारस्य किति
ङिति प्रत्यये परे उर् भवति । 'योर्विहसे' अनेन दीर्घः । पिपूर्तः । पीरुर् ।
पिपुरति । पिपर्षि । पिपर्यः । पिपूर्य । पिपर्म् । पिपूर्वः । पिपूर्मः ।
पिपूर्यात् । पिपूर्याताम् । पिपूर्युः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव
सुवैः सिद्ध्यन्ति लोट्लकारे । पिपर्तु । पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु ।
पिपूर्हि । पिपूर्तात् । पिपूर्तम् । पिपूर्त । गुणः । पिपर्याणि । पिपराव ।
पिपराम् । लृङ्लकारे । 'अपिपृ दिप्' इति जाते । गुणः । अपिपर् दिप्
इति जाते । दिस्थोर्हसात् । योर्विसर्गः । अपिपः ।

ऋप्रोर्दिस्थोरडागमो वा वक्तव्य इति केचित् ।

अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपि-
पूर्ताम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ।

ऋप्रोः । ऋप्रोर्धातोः दिस्थोः प्रत्यययोः अमागमो वा वक्तव्यः इति केचि-
दाचार्या वदन्ति । तन्मते । अपिपरत् । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । अपिपः ।
ऋप्रोः । अपिपरः । अन्यानि मूलं सन्ति । लिट् लकारे । 'पृ णप्' इति स्थिते ।
द्विश्च । सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः । पपार ।

ऋसंयोगादेर्णादिरक्त्वं वाच्यम् ।

क्त्वाभावात् गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिथ-पूर्यात् ।
इंटो ग्रहाम्० । परीता-परिता, परीष्यति-परिष्यति, अपरी-
ष्यत्-अपरिष्यत्, अपारीत् । वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः ।
अपारिष्टाम् अपारिषुः । ऋस्त्वोऽपि पिपत्तिरस्ति । पिपत्ति
पिपृतः पिपति । पिपृयात्, पिपर्तु, अपिपः । अपिपरत्,
अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः ।
ऋप्रोरिङ् । प्रियात्, पर्ता । हनृतः स्यपः । परिष्यति,
अपरिष्यत्, अपार्षीत् । ओहाक् त्यागे । ओक्तावितौ ।
जहाति ।

ऋसंयोगादेरिति । अनेनास्य क्त्वाभावात् गुणी भवति । पपरतुः । पपरुः ।
पपरिथ । पपरयुः । पपर । पपार । पपर । पपरिव । पपरिम । पृ यात्
इति स्थिते । पोरुर् । यूर्विहसे । पूर्यात् । पूर्यास्ताम् । पूर्यासुः । इत्या-
दीनि । 'पृ ता' इति स्थिते । गुणः । सिजता० । इंटो ग्रहाम् । परीता ।
परिता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे णित्पे । अनेन
सिर्षित्त्वात् । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अपारीत् । अपारिष्टाम् ।
अस्मिन् रूपे । इंटो ग्रहाम् । अनेन दीर्घे प्राप्ते । वृद्धिहेतौ सौ । अनेन
तन्निषेधः । अपारिषुः । इत्यादीनि । ऋस्त्वोऽपि पिपत्तिरस्ति । पूर्ववत् तिवा-

दयः । ह्वादेर्द्विश्च । ऋप्रोरिः । पूर्वस्य गुणः । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति ।
 पिपर्ति । पिपृथः । पिपृथ । पिपर्ति । पिपृवः । पिपृमः । पिपृयात् । पिपर्तु ।
 पिपृतात् । पिपृताम् । पिपरतु । पिपृहि । पिपृतात् । पिपृतम् । पिपृत ।
 अपिपः । ऋप्रोः । अपिपरत् । अपिपृताम् । अपिपरुः । अपिपः । अपिपरः ।
 अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । सस्वरादिः । रः । धातोर्नामिनः ।
 पपार । ऋरम् । पप्रतुः पप्रुः । पपर्य । यादादौ । अनेन ऋकारस्य रिङ् ।
 प्रियात् । गुणः । राद्यपीदिः । पर्त्ता । पर्त्तारौ । पर्त्तारः । ह्रतः स्यपः ।
 अनेन स्यप इडागमो भवति । गुणः । परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अप्ररि-
 ष्यत् । लुङ् लकारे । णित्ये । अनेन णित्त्वात् । सावनिटः । अनेन नित्यं वृद्धि-
 भवति । षत्वम् । दिवादावट् । अनेन अडागमः । अपार्शीत् । अपार्ष्टास् ।
 अपार्शुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । ओहाक् त्यागे । ओकावितौ ।
 पूर्ववत् प्रत्ययः । ह्वादेर्द्विश्च । अनेनापी लुग् धातोर्द्वित्वं च भवति । तदा हा हा
 तिप् इति जाते । ऋस्वः । कुहोशुः । भपानाम् । जहाति इति सिद्धम् । 'जहा-
 तस्' इति जाते ।

द्वैस्तौ ।

लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो
 भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति ह्रसे परे । जहीतः ।

द्वैस्तौ । लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । द्वेः (ष० ए०) तौ (प्र० द्वि०) लोपः
 इकारश्च अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात् सूत्रादनुवर्तते इति शङ्कायां
 वृत्तिकारो विशेषेण व्याचष्टे । नात इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते । तथा
 योहंसे इति सूत्रात् ईकारोऽनुवर्तते । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे
 लोपो भवति । ङिति ह्रसे परे आकारस्य ईकारो भवति । अनेन आकारस्य
 ईकारः । जहीतः ।

जहातेराकारस्य किङ्ति ह्रसेर्द्वौ वाच्यः ।

जहितः जहति ।

जहातेः । जहातेर्धातोराकारस्य ङिति ह्रसे परे वा इकारो भवति । अनेन

वा अकारस्य इकारः । जहितः । जहा अन्ति इति जाते । द्विरुक्तात् । विसौ ।
अनेन आकारस्य लोपी भवति । जहति । जहासि । जहीथः । जहिथः ।
जहीथ । जहिथ । जहामि । जहीवः । जहिवः । जहीमः । जहिमः ।
इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । 'जहा यात्' इति जाते सूत्रम् ।

जहातेर्यादादावालोपो वाच्यः ।

जह्यात् । जहातु-जहीतात् जहितात् जहीताम् जहि-
ताम् जहतु ।

जहातेः । जहातेर्धातोर्यादादौ परे आकारस्य लोपी भवति । अनेन
आकारस्य लोपः । जह्यात् । शेषाणि सुगमानि । आशीःप्रेरणयोः । जहातु ।
जहीतात् । जहितात् । जहीताम् । जहिताम् । विसौ । द्विरुक्तात् । जहतु ।
जहा हि इति स्थिते सूत्रम् ।

ईर्वा हौ ।

जहातेर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ
भवतः । जहीहि-जहिहि-जहाहि-अजहात् । अजहिताम्
अजहीताम् अजहुः । जही जहतुः जहुः । जहिथ-जहाथ ।
दादेरे । हियात्, हाता, हास्यति, अहास्यत्, अहासीत् ।
ऋ गतौ । ऋप्रोरिः पूर्वस्य ।

ईर्वाहौ । ईः । (प्र० ए०) । (वा अव्ययम्) हौ (स० ए०) । जहाते-
र्धातोर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुगमम् । अनेन
सूत्रेण लोपि रूपाणि भवन्ति । जहीहि । जहिहि । जहाहि । अत्र भट्टिः 'जहिहि
जहीहि जहाहि सान्भाव्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लुङ्-
अकारे । अजहात् अजहीताम् अजहिताम् । विसौ । अनेनाकारस्य लोपी
भवति । अजहुः । अन्यानि सुगमानि । परीक्षे । द्वित्वम् । ऋस्वः । कुहीशुः ।
अपानाम् । आतो यम् औ । जहौ । आतोऽनपि । अनेन आकारस्य लोपी
भवति । तदा जहतुः । जहुः सप्तमी० । जहिथ । जहाथ । अन्यानि

सुगमनि । लिङ्लकारे 'हा यात्' । इति जाते दादेरे । अनेन आङ्गाद-
स्येकारः । हेयात् । हेयास्ताम् । हेयासुः । हा ता । लुङ्लकारे । आङ्-
आनाम् । अनेनेदसकौ भवतः । सेः । अनेनेट् । अहासीत् । अहासिष्टाम् ।
अहासिषुः । अन्यानि सुगमानि । ऋगतौ । तिवादयः । अप् कर्तरि ।
अनेन चतुर्थे अप् । ह्यादेर्विश्व । ऋ ऋ तिप् इति जाते । ऋप्रोरिः पूर्वस्य । गुणः ।

असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति ।

इयर्ति इयृतः इय्रति । इयृयात् । इयर्तु-इयृतात् इयृताम्
इयरतु । इयृहि-इयृतात् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव
इयरासु । ऐयः-ऐयरत् ऐयृताम् ऐयरुः । ऐयः-ऐयरः ऐयृतम्
ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । रः । वृद्धिः । आर आरतुः
आरुः । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यात्, अर्ता, अरिष्यति,
आरिष्यत् । ऋट्ठोः पुषादित्वात् ऊप्रत्ययः । सेरपवादः ।
गुणः । आरत् । इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया । ७ ।

असवर्णे । अनेनेय् । इयर्ति । इयृतः । अत्र डित्त्वादगुणो न भवति ।
विहृक्तात् । अनेन अन्तः अत् । ऋरम् । इय्रति । अन्यानि यथासम्भवं
अन्यानि । इयृयात् । लोट्लकारे । इयर्तु । अन्यानि मूले सन्ति । इयृ दिप्
इति जाते गुणः । हौ अडागमौ । ऐयः । दिस्त्रोः । ऐयरत् । अन्यानि मूले
सन्ति । लिट्लकारे । विश्व । रः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । सवर्णे ।
आर । गुणोर्ति० । अनेन गुणः । आरतुः । आरुः । आरिष्य । अन्यानि
सुगमानि । 'ऋ यात्' इति जाते गुणोर्ति० । अनेन गुणी भवति । अर्यात् ।
अर्यास्ताम् । अर्यासुः । इत्यादीनि । 'ऋ ता' इति स्थिते गुणः । अर्ता ।
अर्तारौ । अर्तारः । हनृतः स्वपः । गुणः । अरिष्यति । सरादित्वादडा-
ब्रमहयम् । आरिष्यत् । ऋट्ठोर्धातोः पुषादित्वात् ऊप्रत्ययो भवति । सेरप-
वादः । वृश्वादेः । अनेन गुणः । अडागमहयम् । आरत् । आरताम् । आरन् ।
अन्यानि सुगमानि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया समाप्ता ।

अथात्मनेपदिनः ।

ओहाङ् गतो ।

भृजां लुकि ।

हुभृज् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतो माङ् माने इत्ये-
तेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति । हेस्तौ ।
जिह्वीते जिह्वते जिह्वते । जिह्वीत जिह्वीताम् । अजिह्वीत,
जह्वे, हासीष्ट, हाता, हास्यते, अहास्यत । अहास्त अहा-
साताम् अहासत । माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते ।
मिमौते, मिमीताम्, अमिमौत, ममे, मासीष्ट, माता, मास्यते,
अमास्यत, अमास्त । इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया । ८ ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । ओहाङ् गतो । ओकार इत् । उकार आत्मने
पदार्थः । ते आदयः । प्रत्यया भवन्ति ह्यदिर्द्विश्च । हा हा ते इति जाते
ऋस्वः । कुहोयुः । सूचम् । भृजां लुकि । भृजां (ष० ए०) लुकि (स० ए०)
हुभृज् धारणपोषणयोः । ओहाङ् गतो । माङ् माने । इत्येतेषां धातूनां
पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । हेस्तौ । जिह्वीते । आकारलोपः । जिह्वते ।
आतोऽन्तो० । जिह्वते । जिह्वीषे । जिह्वीषे । जिह्वीध्वे । जिह्वे । जिह्वीवहे ।
जिह्वीमहे । हेस्तौ । अनेनाकारस्य लोपः । जिह्वीत । जिह्वीयाताम् । जिह्वी-
रन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । जिह्वीताम् । आकारलोपः ।
जिह्वताम् । जिह्वताम् । जिह्वीष्व । अन्यानि सुगमानि । खड्ग्लकारे ।
अजिह्वीत । अजिह्वीताम् । अजिह्वत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे ।
द्विश्च । ऋस्वः । कुहोयुः । ऋपानाम् । आतोऽनपि । अनेन आकारस्य
लोपः । जह्वे । जह्वते । जह्वरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि
मूलात् आतव्यानि । रुड्लकारे । भूते सिः । अनेन सिप्रत्ययी भवति । दिक्-
दावट् । अहास्त । अहासाताम् । अहासत । आतोऽन्तो० । अनेनान्तः
अत् । माङ् माने । पूर्वसूचरेवायं धातुः सिध्यति । ह्यदिर्द्विश्च । अनेन चतुर्षु
आतोर्द्वित्वम् । मिमीते मिमाते । आतो०॥ मिमते । अन्यानि सुगमानि ।

મિમીત । મિમીયાતામ્ । મિમીરન્ । મિમીતામ્ । અમિમીત । અમિમાતામ્ ।
 ધાતી૦ । અમિમત । લિટ્લકારે । મમે । મમાતે । મમિરે । અન્યાનિ
 સુગમાનિ । માસીષ્ટ । માતા । લુઙ્લકારે । મૂતે સિઃ । અમાસત । અમા-
 સાતામ્ । અમાસત । અન્યાનિ સુગમાનિ તાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ વિદ્વદ્ધિઃ । ઇત્યા-
 ક્ષનેપદિપ્રક્રિયા સમાપ્તા ।

અથોભયપદિનઃ ।

હુમ્ઞ્ ધારણપોષણયોઃ । હુજાવિતી । વિભર્તિ વિભ્રતઃ
 વિભ્રતિ । વિભ્રતે, વિભ્રયાત્, વિભ્રીત, વિભર્તુ, વિભ્રતામ્ ।
 અવિભઃ, અવિભૂતામ્, અવિભરુઃ । અવિભ્રત । વભાર વભ્રતુઃ
 વભ્રુઃ । વભર્થ । વભ્રે, વિભરાંચકાર, વિભરાંચક્રે, વિભરામાસ,
 વિભરાંવભૂવ । યાદાદૌ । મિયાત્, મૃષીષ્ટ, મર્તા । હનૃતઃ
 સ્વપઃ । મરિષ્યતિ, મરિષ્યતે, અમરિષ્યત્ અમરિષ્યત, અમાર્ષીત્,
 ઇઃ । અમ્રત । હુ દાઞ્ દાને । દદાતિ ।

હુમ્ઞ્ ધારણપોષણયોઃ હુજાવિતી સ્તઃ । તિવાદયસ્ત આદયસ્થ પ્રત્યયા ભવન્ત્યસ્થ
 ધાતોઃ । હ્વાદેર્વિશ્વ । અનેનાપો લોપો ધાતોર્દિત્વં ચ ભવતિ । ‘મ્ર મ્ર તિપ્’
 ઇતિ જાતે રઃ । ઋપાનામ્ । મ્રડાં લુક્તિ । ગુણઃ । વિભર્તિ । વિભ્રતઃ ।
 વિભ્રક્તાત્ । ઋરમ્ । વિભ્રતિ । અન્યાનિ એતૈરેવ સૂત્રૈઃ સિધ્ધ્યન્તિ । વિભ્રતે ।
 વિભ્રાતે । વિભ્રતે । વિભ્રયાત્ । વિભ્રયાતામ્ । વિભ્રયુઃ । વિભ્રીત । વિભ્રો-
 યાતામ્ । વિભ્રીરન્ । વિભ્રર્તુ । વિભ્રતામ્ । અવિભઃ । અવિભ્રતામ્ । અન
 ઇસ્ । ગુણઃ । અવિભરુઃ । અન્યાનિ સુગમાનિ । અવિભ્રત । અવિભ્રાતામ્ ।
 અવિભ્રત । લિટ્લકારે । વિશ્વ । અનેન દિત્વમ્ । રઃ । ઋપાનામ્ । ધાતો-
 નામિનઃ । અનેન વૃદ્ધિઃ । વભાર । ઋરમ્ । વભ્રતુઃ । વભ્રુઃ । ક્તાદિત્વા-
 વ્રોટ્ । ગુણઃ । વભર્થ । અન્યાનિ સુગમાનિ । આત્મનેપદે । વભ્રે । વભ્રાતે ।
 વભ્રિરે । મૌહુ૦ । અનેનામ્પ્રત્યયઃ સ લુગ્વત્ । અન્યત્સાધનં તુ પૂર્વવત્ । વિભરાં-
 ચકાર । વિભ્રરાંચક્રે । વિભરામાસ । વિભરાંવભૂવ । એતાનિ રૂપાણિ
 સુગમાનિ । યાદાદૌ । મિયાત્ । ઇઃ । અનેન ગુણાભાવઃ । ષત્વમ્ । મૃષીષ્ટ ।
 ગુણઃ । મર્તા । મર્તા । હનૃતઃ સ્વપઃ । અનેનેટ્ પ્રત્યયો ભવતિ । મૃષુઃ

षत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । दिवादावट् । अभरिष्यत् । अभरिष्यत ।
एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णित्वासेर्वाङ्घ्रिः । दिवादावट् । षत्वम् ।
अभार्षीत् । अभार्षाम् । अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे लोपो
ऋस्वाङ्भसे । अनेन सेर्लोपो भवति । अष्टत । षत्वम् । अष्टषाताम् । अष्ट-
षत । आतोऽन्तोऽदनतः । डुदाञ् दाने । डुजौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया
भवन्ति । ह्रादेर्विश्व । ऋस्रः । ददाति । ददा तस् । इति जाते । सूत्रम् ।

दादेः ।

द्विरुक्तस्य दाधोराकारस्य लोपो भवति ङिति परे । दत्तः
ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् दद्योत । ददातु दत्ताद्वा
दत्ताम् ददतु ।

दादेः । दाधातुरादिर्यस्य सः दादिः तस्य दादेः (ष० ए०) एकपदं सूत्रम् ।
द्विरुक्तस्य दादेर्धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ । स्वरे ह्रसे च परे ।
द्वेष्तावित्यस्यापवादः । अनेन प्रियर्ज्ञं षट्स्रपि वचनेषु आकारलोपः । तकार-
धकारेषु खसे चपा० । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः । ददति । ददासि ।
दत्यः । दत्य । ददामि । ददः । दद्वः । दत्ते । ददाते । ददते । दत्से ।
ददाथे । दध्वे । दद्वे । दद्वहे । दद्वहे । एतानि सर्वाणि रूपाणि । एतैरेव
सूत्रैः सिध्यन्ति । दद्यात् । दद्याताम् । दद्युः । अन्यानि सुगमानि । दद्योत ।
दद्यीयाताम् । दद्यीरन् । ददातु । दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । 'ददाहि'
इति जाते । सूत्रम् ।

दां हौ ।

दाधोराकारस्येकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ
परे । देहि दत्ताम् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त ।
ददौ, ददे, देयात्, दासीष्ट, दाता, दास्यति, दास्यते, अदास्यत्,
अदास्यत । दादे पे । अदात् अदाताम् अदुः ।

दां हौ । दां (ष, व,) हौ (स, ए,) द्विपदं सूत्रम् । दादीनां दा धा इति
धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति । * आकारस्य च एकारी भवति ।

देहि। द्वितीये तु। तातडादेशः। आकारलोपः। दत्तात्। दत्तम्। दत्तः।
 छत्तमसुरुषे सवर्णे। ददामि। ददाव। ददाम। दत्ताम्। ददाताम्।
 आतोन्ती०। ददताम्। अन्यानि सुगमानि। अददात्। अदत्ताम्। अत
 छस्। अददुः। अददाः। अदत्तम्। अदत्त। सवर्णे०। अददाम्।
 अदद। अदद। अदत्त। अददाताम्। अददत। अदत्याः। अन्यानि
 सुगमानि। लिट् लकारे द्विश्च। ऋस्वः। आतो णप् मौ। ददौ। आतोऽ-
 नपि। ददतुः। ददुः। अत्वतो०। ददिथ। ददाथ। अन्यानि सुगमानि।
 आत्मनेपदे। ददे। ददाते। ददिरे। 'दा यात्' इति जाते। दादेरे।
 अनेनाकारस्यैकारः। ठः। देयात्। देयास्ताम्। देयासुः। दासीष्ट।
 अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि। लुङ् लकारे। 'अदासि दिप्,' इति
 जाते। दादेः पे। अनेन सेर्लोपः। अदात्। अदाताम्। 'अ दा सि अन्'
 इति जाते। स्याविदः। दादेः पे। अदुः। अदाः। अदातम्। अदातः।
 अदाम्। अदाव। अदाम। 'अदासि तन्' इति जाते। सूत्रम्।

दाधास्यामिच्चं सेर्ङित्वम् ।

ङित्वान्न गुणः। लोपो ऋस्वाज्भसे। अदित अदिषाताम्
 अदिषत। डुधाञ् धारणपोषणयोः। दधाति। दादेः।

दाधास्याम्। दाधास्याधातूनाम् इत्वं भवति। सेर्ङित्वम् च। आत्मने
 पदे ङित्वात् गुणाभावः। लोपो ऋस्वाज्भसे। अनेन सेर्लोपः। अदित।
 अदिषाताम्। आतोन्ती०। अदिषत। डुधाञ् धारणपोषणयोः। डुधा-
 वित्ती। 'पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति। ह्तादेर्द्विश्च। अनेनापो लोपः। धातोर्द्वित्वम्।
 ऋस्वः। भूपानां जवचपाः। दधाति। 'दधा तस्' इति जाते। दादेः।
 अनेनाकारस्य लोपः। 'दध् तस्' इति जाते। सूत्रम्।

पूर्वस्य ङिति भसे धः ।

भभान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति
 भसे परे। धत्तः दधति। धत्ते, दध्यात्, दधीत, दधातु, धेहि,
 धत्ताम्, अदधात्, अदधाः, अधत्त, दधी, दधे, धेयात्,

धासीष्ट, धाता, धास्यति, धास्यते, अधास्यत्, अधास्यत । दादेः
पे । अधात्, अधित । णिजिर् शौचपोषणयोः । इरितः ।
आदेः णः सः ।

पूर्वस्य डिति भस्ते धः । पूर्वस्य (ष० ए०) डिति (स० ए०) भस्ते (स० ए०)
धः (प्र० ए०) भभान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य धकारो भवति । जिति भस्ते
प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य धकारः । 'ध् ध् तस्' इति जाते । अत्र 'तथोर्ध्वः'
अनेन तकारस्य धकारे प्राप्ते । दधाति विनेत्युक्तत्वात् न भवति । खसेचपा० ।
धत्तः । दधाति । दधासि । धत्यः । धत्य दधामि । दध्वः । दधः ।
धत्ते दधाते । आतोऽन्ती० । दधते । धत्से । दधाय । धव्ने । दधे । दध्वहे ।
दधहे । दादेः । दध्यात् । दध्याताम् । दध्युः । दधीत । दधीयाताम् ।
दधीरन् । दधातु । धत्तात् । धत्ताम् । द्वितक्तात् । दधतु । दां हौ ।
वेहि । धत्तात् । धत्तम् । धत्त । सवर्णे० । दधानि । दधाव । दधाम ।
धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धन्स्व । दधायाम् । धदध्वम् । एऐए ।
दधे । दधावहे । दधामहे । अदधात् । अधत्ताम् । अन उस् । अदधुः ।
अधत्त । अदधाताम् । अदधत । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च ।
सस्तरादिः । भूपानाम् । आतो । णप् डौ । दधी । आतोऽनपि । अने-
नाकारस्य लीपः । दधतुः । दधुः । दधिध । दधाय । आत्मनेपदे । आतो-
ऽनपि । दधे । दधाते । दधिरे । दादेरेः । धेयात् । धेयाताम् । धेयासुः ।
धासीष्ट । धाता । लुङ्लकारे । दादेः पे । अनेन सेलीपः । अधात् ।
अधातां स्याविदः । अधुः । आत्मनेपदे । 'दाधास्याम्' अनेन इत्वम् । सेङि-
त्वम् । डित्त्वात् लोपो ऋन्नाज्भस्ते । अनेन सेलीपः । अधित । अधिषा-
ताम् । आतोऽन्ती० । अधिषत । अधिषथाः । अधिषायाम् । अधिध्वम् ।
अधिषि । अधिष्वहि । अधिष्वहि । णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् ।
आदेः णः सः । अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः । ह्वादेर्द्विश्च 'निनिज्
तिप्' इति जाते । सूत्रम् ।

निजां गुणः ।

निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति । नेनेक्ति

नेनित्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि
नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनित्ते, नेनिज्यात्, नेनिजति । नेनेक्तु-
नेनित्तात्, नेनित्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि-नेनित्तात्, नेनित्तं
नेनित्त ।

निजां गुणः । निजां (ष० ब०) । गुणः (प्र० ण०) निज्विज्विषीं
धातूनां पूर्वस्य गुणो भवति । लुकि कृते सति । अनेन चतुर्षु लकारेषु पूर्वस्य
गुणो भवति । 'ने निज् तिप्' इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः ।
नेनेज् तिप् इति जाते । खसेचपा० । नेनेक्ति । नेनित्तः । नेनिजति । नेनेज्
सिप् इति जाते खसेचपा० । क्षिलात्० । कष० नेनेक्षि । नेनिक्थः । नेनि-
क्थ । अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले । नेनित्ते । नेनिजाते । आतोऽन्तो० । नेनि-
जते । नेनिज्यात् । नेनिज्याताम् । नेनिज्युः । नेनिजीत । नेनेक्तु । नेनित्तात् ।
नेनित्ताम् । द्वित्तात् । नेनिजतु । नेनिज् हि इति जाते । भ्रसाद्विहं ।
अनेन हेर्धिः । चोः कुः । भवेजवाः । नेनिग्धि । नेनित्तात् । नेनित्तम् ।
नेनित्त । नेनिज् आ तिप् इति स्थिते । उपधाया लघोः । अनेन गुणे प्राप्ते ।

द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः ।

द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न
भवति । नेनित्तानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनित्ताम् । अने-
नेक्-अनेनेग् अनेनित्ताम् । अनेनिजुः । अनेनित्त । निनेज
निनिजे निज्यात् । सिष्योः । निक्षीष्ट, नेक्ता, नेक्ता, नेक्ष्यति,
नेक्ष्यते, अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत, अनिजत् अनिजताम् । अनिटो
नामिवतः । अनेक्षीत् अनेक्ताम् अनेक्षुः । विजिर् पृथग्भावे ।
वेवेक्ति । नेनेक्षिवत् । विष्लष्ट व्याप्तौ । वेवेष्टि, वेविष्टे, वेवि-
ष्ट्यात्, वेविषीत, वेवेष्टु, वेविष्टाम्, अवेवेट्-अवेवेड्, विवेष्ट,
विविष्टे, विष्ट्यात्, विक्षीष्ट, वेष्टा, वेक्ष्यति, वेक्ष्यते, अवेक्ष्यत्,
अवेक्ष्यत । लित्पुत्रादेर्ङः । अविषत् । ङो वेति केचित् ।
ह्रस्वान्तात्सक् । अविक्षत् अविक्षत । इति जुहोत्यादिषभय-

पदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥ इति लुग्विकरणा ह्यादयः । इति तृतीय-
गणः ॥ ३ ॥

हेः स्वरेऽपि नोपधागुणः । हेः (प० ए०) स्वरे (स० ए०) अपि (स० ए०)
न (अव्ययम्) उपधायाः (प० ए०) गुणः (प्र० ए०) विरुक्तस्य धातो रपि
विषये प्रिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधोऽत्र । नेनि-
जानि । नेनिजाव । नेनिजाम् । नेनित्ताम् । नेनिजाताम् । नेनिजताम् ।
नेनिज् स्त्र । इति जाते । चीः कुः । खुसे चपा० । षत्वम् । कषसंयोगे चः ।
नेनित्त्व । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप्
इति जाते चीः कुः । दिस्थीर्हमात् । अनेन सेलीपी भवति, वावसाने । दिवा-
दावट् । अनेनेक् अनेनेग् । अनेनित्ताम् । अनेनिजुः । अनेनेक् ।
अनेनेग् । अनेनित्ताम् । अनेनित्त । अनेनिजम् । अनेनित्त । अनेनि-
जाताम् । आतीन्ती० । अनेनिजत् । अनेनित्थाः । अनेनिजायाम् ।
अनेनिग्ध्वम् । लिट्लकारे । द्विश्च । अनेन द्वित्वम् । पूर्वस्य, उपधाया लघ्वीः
अनेन गुणो भवति । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः । उपधायाः । निने-
जिथ । अन्यानि सुगमानि । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । षत्वम् ।
निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिध्वे । निज्यात् । निज्यास्ताम् । निज्यासुः ।
सिस्थोः । अनेनाव गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट । इति जाते । चीः कुः ।
खुसे० । षत्वम् । कषसंयोगे चः । निचीष्ट । निचीयास्ताम् । निचीरन् ।
इत्यादीनि । उपधाया लघ्वीः । चीः कुः । नेक्ता । नेक्तारौ । नेक्तारः ।
नेज् स्यप् तिप् इति जाते । चुत्वम् । षत्वम् । कषसंयोगे० । नेत्यति ।
नेत्यते । अनेत्यत् । अनेत्यत । लुङ्लकारे । ‘अनिज् सि ईट् दिप्’
इति जाते । अनिटो ना० । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । षत्वम् । कषसंयोगे० ।
अनेचीत् । अनेक्ताम् । अनेचुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति ।
अनित्त । अत्र भ्रमात् । अनेन सेलीपी भवति । अनिचाताम् । आतोऽन्ती० ।
अनिक्षत । अनिक्ष्याः । अनिचायाम् । अनिग्ध्वम् । अस्य धातोरिरितो
वा । अनेन उग्रप्रत्ययो भवति । डित्त्वाद्गुणाभावः । अनिजत् । अनिजताम् ।
अनिजन् । इत्यादीनि । विजिर् पृथग्भावे । पुनेवत् । तिवाद्यस्ते आदयश्च
प्रत्यया भवन्ति । अष् कर्तरि । ह्यादेर्द्विश्च । चीः कुः । खुसे चपा भ्रसानाम् ।

निजां गुणः । उपधाया लघोः । वेवेक्ति । विवेक्तः । द्विरुक्तात् । वेविजति ।
 अयं धातुर्नेनेक्तिवत् । ज्ञातव्यो न कश्चित् विशेषः । विष्य व्याप्ती ।
 षकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । ह्यादेर्द्विष्य । निजां गुणः । अनेन
 पूर्वस्य गुणः । उपधाया लघोः । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । ण्वत् ।
 वेवेष्टि । वेविष्टः । द्विरुक्तात् । वेविषति । षढीः कः से । अनेन षस्य कः
 वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । देविष्यात् । वेविषीत । वेवेष्टु । वेवि-
 ष्यात् । वेविष्टाम् । वेविषतु । वेविष् हि इति जाते । भस्मा० । षोडः ।
 वेविड्ढि । अन्यानि सुगमानि । वेविष्ट । वेविषाताम् । वेविषत । अवेवेष्
 दिप् । इति जाते षोडः । दिप्स्योर्हस्तात् । अनेन दिप्सिपीलीपः । वावसाने ।
 अवेवेट् । अवेवेड् । अवेविष्टाम् । अनेविषुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट ।
 अवेविषाताम् । अवेविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि । एतेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ।
 तल्लक्षणां व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट् लकारे द्विष्य । पूर्वस्य । उपधायाः ।
 विवेष । विविषतुः । विविषुः । विवेपिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे विविषे ।
 विविषाते । विविषिरे । विविषिषे । विष्यात् । विष् सौष्ट इति स्थिते । षढीः
 कः से । षत्वम् । कषसं० । सिष्योः । अनेन गुणाभावः । विचिष्ट । ण्वत् ।
 वेष्टा । वेष्टा । षढीः कः से । क्लृप्तात्० । कषसंयोगे० । उपधायाः । वेच्यति
 वेच्यते । अवेच्यत् । अवेच्यत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्-
 लकारे । लिप्पुषादेर्दः । अनेन ऊप्रत्ययो भवति । डिच्चात् गुणाभावः । दिवा-
 दावट् । अविषत् । अविषताम् । अविषन् । ऊप्रत्ययो वा भवति । इति
 केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पदे ह्रस्वान्तात्सक् । कित्वाद्गुणाभावः । कत्वम् ।
 षत्वम् । कषसं० । अविचत् । अविचताम् । अविचन् । आत्मनेपदेऽपि ।
 'ह्रस्वान्तात्' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अविचत । आतिसकीकारलीपः स्तरे ।
 अनेनाकारस्य लीपः अविचताम् । आतीन्ती० । अविचत । इत्युभयपदि-
 प्रक्रिया समाप्ता । इति लुग्विचरणा ह्यादयो धातवः कथिताः । समाप्तोऽयं
 ह्यादिगणः ।

अथ दिवाद्यः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदसप्रकान्ति
 नतिषु ।

अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिप्रक्रिया कथ्यते । दिवु क्रीडा-
विजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिर्मादमदस्वप्रकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेष्वर्थेषु वर्तते ।
सञ्ज क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रमौ-
द्यायः । प्रसिद्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कायार्थः । उदितः
क्री वेट् इति इड्विकल्पार्थः । परतोऽन्यत् । अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य । निष्ठा-
इयः प्रत्यया भवन्ति । तदा 'दिव् तिप्' इति जाते सूत्रम् ।

दिवादेर्यः ।

दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः ।
य्वोर्विहसे । दीव्यति, दीव्येत्, दीव्यतु, अदीव्यत् । दिदेव
दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात्, देविता, देवि-
ष्यति, अदेविष्यत्, अदेवीत् । षिवु तन्तुसन्ताने । सौव्यति,
सौव्येत्, सौव्यतु, असौव्यत्, सीषेव, सीव्यात्, सेविता, सेवि-
ष्यति, असेविष्यत्, असेवीत् । नृतौ गाढविक्षेपे । ईकारेत् ।
नृत्यति, नृत्येत्, नृत्यतु, अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः ।
नृत्यात्, नर्तिता, नर्तिष्यति, अनर्तिष्यत् ।

दिवादेर्यः । दिवादेः (प० ए०) यः (प्र० ए०) द्विपदं सूत्रम् । दिवादे-
र्गणात् चतुर्षु तिमादिषु दिप्ययेन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति । सस्वरौ यः
प्रत्ययो भवति । अयमपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । य्वोर्विहसे । अनेन
दीर्घो भवति । दीव्यति । दीव्यतः । दीव्यन्ति । अदे । अनेनाकारस्य ङोपः ।
दीव्यसि । दीव्यथः । दीव्यथ । दीव्यामि । ङोरा । दीव्यावः । दीव्यामः । ननु 'अप्
कर्तरि' । इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्प्रत्ययः क्रियतां तत्राह । अपो-
ऽपवादः । दिवादेरारभ्य क्रादिगणो यावत् तावत् अप्प्रत्ययो न भवति इत्यर्थः ।
यादादौ तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि । दीव्येत् । दीव्येताम् ।
युस इट् । अ इए । दीव्येथुः । दीव्येः । दीव्येतम् । दीव्येत । यामिवम् ।
दीव्येयम् । दीव्येव । दीव्यम । तुषादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति ।
दीव्यतु । दीव्यतात् । दीव्यताम् । दीव्यन्तु । ङसिन् । अदे । अनेनाकारस्य

ज्योपो भवति । अतः । दीव्य । दीव्यतात् । दीव्यतम् । दीव्यत् । सवर्णे० ।
 दीव्यानि । दीव्याव । दीव्याम । दिवादावट् । अन्यत् तु भवतिवत् । अदी-
 व्यत् । अदीव्यताम् । अदे । अदीव्यन् । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे
 द्विष पूर्वस्य उपधायाः । दिदेव । दिदिवतुः । दिदिबुः । गुणः ।
 दिदेविष्य । शेषाणि सुगमानि । य्वोर्विहसे । दीव्यात् । दीव्यास्ताम् । उपधाया
 लघोः । सिसता० अनेनेट् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
 लुङ् लकारे द्वौ इटौ । अडागमः । गुणः । अदेवीत् । अदेविष्टाम् । अदेविषुः ।
 धिवु तन्तुसन्ताने । उकारः । आदेः णः स्रः । तिबादयः । दिवादेर्यः । य्वोर्विहसे ।
 अनेन दीर्घः । सीव्यति सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो
 व्याख्यानं न कृतम् । लिट् लकारे । हित्वम् । पूर्वस्य । उपधायाः । कित्वात्० ।
 सिषेव । सिषिवतुः । सिषिवुः । गुणः । सिषेविष्य । य्वोर्विहसे । सीव्यात् ।
 सीव्यास्ताम् । सीव्यासुः । उपधायाः । सिसता० अनेनेट् । सेविता सेविष्यति । अत्र
 षत्वम् । लुङ् लकारे । द्वौ इटौ । इट ईटि । गुणः । अडागमः । असेवीत् ।
 असेविष्टाम् । असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि नृती गात्रविक्षेपे ।
 पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । दिवादेर्यः । अनेन षप्रत्ययो भवति । ईकार इत् ।
 नृत्यति नृत्यतः नृत्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । लिट् लकारे हित्वम् ।
 पूर्वस्य रः । उपधाया लघोः । ननर्त्त । कित्वात्र गुणः । ननृततुः ननृतुः । ननर्त्तित्व
 अन्यानि सुगमानि । नृत्यात् । सिसता० अनेनेट् प्रत्ययो भवति 'गुणः' अनेन
 गुणः भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्त्तिष्यति । षत्वं भवति । अनर्त्ति-
 ष्यत् । सुत्रम् ।

नृत्तृष्टृष्टृचृत्कृतां सस्यासैरिट् वा वक्तव्यः ।

मर्त्स्यति, अनर्त्स्यत्, अनर्तीत् । जृडर् वयोहानौ । ऋत
 डर् । य्वोर्विहसे । जीर्यति, जीर्येत्, जीर्यतु, अजीर्यत्,
 लजार । गुणः । लजरतुः लजरुः । जीर्यात् । ईटौ अहाम् ।
 जरौता-जरिता, जरिष्यति-जरीष्यति, अजारिष्यत्-अजरीष्यत् ।
 इरितो वा । अजारत् अजरीत् । शो तनूकरणे ।

नृत्तृष्टृष्टृचृत्कृतां धातूनां असिः स इड् वा वक्तव्यः । अनेनास

से परे वा इङ् भवति । उपधाया लघोः । अनेन गुणो भवति । राद्यपोदिः । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति । लुङ्लकारे । 'अनृत् सिदिप्' इति जाते सिसता० । सेः । इट ईटि । गुणः । अनर्त्तीत् । अनर्त्तिष्ठाम् । अनर्त्तिषुः । अन्यानि सुगमानि । जृङ् । वयोहानौ । इर् इत् 'इरितो वा' इति सूत्रस्यविशेषणार्थः । दिवादेर्यः । जृ य तिप् इति जाते । ऋत इर् । अनन ऋकारस्य इर् । यीर्विहसे । अनेन दीर्घः । जीर्यति । जीर्यतः । अदे । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्यतु । जीर्यतात् । जीर्यताम् । अदे । जीर्यन्तु । जीर्य । अन्यानि सुकराणि । दिवादावर् । अजीर्यत् । अजीर्यताम् । अजीर्यन् । लिट्लकारे । द्वित्वम् । सस्त्रादिः । रः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जजार । ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चाङ्गुणो भवति । गुणः । जजरतुः । जजरुः । जजरिथ । जृयात् । इति स्थिते । ऋत इर् । अनेनेर् । यीर्विहसे । अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते । सिसता० अनेनेट् । गुणो भवति । जरिता । ईटो ग्रहाम् अनेन वा दीर्घः । जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि अस्य धातोः । इरितो वा अनेन ऋप्रत्ययो भवति । दृशादेः । अनेन गुणः । अजरत् । अजरताम् । अजरन् । ऋप्रत्ययाभावे । सिप्रत्ययो भवति । सेरिंत्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । दिवादावट् । अजारीत् । अजारिष्ठाम् । अजारिषुः । अन्यानि सुगमानि । शी तनूकरणे । तिवादयो भवन्ति । दिवादेर्यः । शी य तिप् इति जाते । सूत्रम् ।

य्योः ।

यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति । श्यति, श्येत्, श्यतु, अश्यत् शशी, शयात्, शाता, शास्यति, अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात्, अशासीत् । छी छेदने । छ्यति, छ्येत्, छ्यतु, अछ्यत्, चच्छौ, छायात्, छाता, छास्यति, अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् । षोऽन्तकर्मणि । स्यति, स्येत्, स्यतु, अस्यत्, ससी, सेयात्, साता, सास्यति, असास्यत्, असात् असासीत् । दो अवखण्डने । द्यति, द्येत्, द्यतु, अद्यत्, ददौ,

देयात्, दाता, दास्यति, अदास्यत्, अदात् । राध् साध्
संसिद्धौ । राध्यति, राध्येत्, राध्यतु, अराध्यत्, रराध ।

य्योः । यि (स० ए०) ओः (ष० ए०) यप्रत्यये परे सति घातोरीकारस्य
लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः । स्वरहीन० । श्यति । श्यतः ।
अदे । श्यन्ति । श्येत् । श्येताम् । श्येयुः । श्यतुः । श्यतात् । श्यताम् ।
श्यन्तु । अश्यत् । अश्यताम् । अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्-
लकारे । संध्यक्षराणां० । विश्व । आतो णप् डौ । शशौ । आतोऽनपि ।
अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवति । शशतुः । शशुः । अत्वतः । शशिय ।
शशाय । संध्यक्षराणां० । शयात् । शाता । अन्येषां सुगमानि । लुङ्ल-
कारे । अशासि दिप् इति जाते । शाक्षासा० अनेन वा सेर्लोपः । दिवादा-
वट् । अशात् । अशाताम् । अशुः । इत्यादीनि । सेर्लोपाभावपक्षे ।
'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अशासोत् । अशासिष्टाम् । अशासिषुः । द्वयो-
रूपयोः पत्वं भवति । क्खी क्खेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । य्योः । अनेन
यकारे परे ओकारस्य लोपः । क्यति । क्येत् । क्यतु । दिवादावट् । अक्यत् ।
चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे क्यो णप् इति स्थिते ।
सन्ध्यक्ष० । द्वित्वम् । क्रस्त्रः । आतो णप् डौ । कपानाम् । चच्छौ । आतो-
ऽनपि । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः । चच्छुः । चच्छिय । चच्छाय ।
संध्यक्षराणां० । क्कायात् । क्कायास्ताम् । क्कायास्तुः । क्काता । अन्यानि
सुगमानि । लुङ्लकारे । शाक्षासा० अनेन वा सेर्लोपो भवति । तदा ।
अक्कात् । अक्काताम् । अक्कुः । इत्यादीनि । यदा सेर्लोपो न भवति तदा
आदन्तानां० अनेनेट्सकौ भवतः । दिवादावट् । अक्कासीत् । अक्कासिष्टाम् ।
षत्वम् । षुत्वम् । अक्कासिषुः । षोऽन्तकर्मणि । आदेः णः स्तः । य्योः ।
स्यति । लिट् । ससौ । लुङ् । वा सिलोपः । असात् । असासीत् ।
दी अवलङ्गने । तिवादयः । दिवादयः । य्योः । व्यति । व्यतः । अदे ।
व्यन्ति । व्येत् । व्यतु । व्यतात् । व्यताम् । अदे । अनेन अकारस्य लोपः ।
व्यन्तु । व्य । अन्यानि सुगमानि । अव्यत् । अव्यताम् । अव्यन् । अव्यः ।
लिट्लकारे 'दी णप्' इति जाते । संध्यक्षराणां० । द्वित्वम् । क्रस्त्रः । आतो
णप् डौ । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । आतोऽनपि । ददतुः ।

ददुः । ददिय । ददाय । इत्यादीनि । संध्यचरणम् । दायात् । इति
जाते । दादेरैः । अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । लुङ्लकारे ।
दादेः पे । अनेन सेलोपो भवति । अदात् । अदाताम् । अदुः । इत्यादीनि ।
राध् साध् संसिद्धौ । तिवादयः । दिवादेर्यः । स्वरहीनम् । राध्यति ।
राध्यतः । राध्यन्ति । राध्येत् । राध्येताम् । राध्येयुः । राध्यतु । राध्यतात् ।
राध्यताम् । अदे० । राध्यन्तु । अराध्यत् । अराध्यताम् । अराध्यन् ।
बिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । द्विथ । क्रस्वः । रराध ।

राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि यपि चैत्व-
पूर्वलोपौ वा ।

रेधतुः रराधतुः । राध्यात्, राद्धा, रात्स्यति, अरात्स्यत्,
अरात्सीत्, अराद्धाम् । इष् सर्पणे । इष्यति, इष्येत्, इष्यतु,
ऐष्यत्, इयेष, इष्यात्, एषिता, ऐषिष्यति, ऐषिष्यत्, ऐषीत् ।
व्यध् ताडने । अहां किडति च । विध्यति, विध्येत्, विध्यतु,
अविध्यत्, विव्याध, व्यद्धा, व्यत्स्यति, अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत्,
अव्याद्धाम्, अव्यात्सुः । पुष् पुष्टौ । पुष्यति, पुष्येत्, पुष्यतु
अपुष्यत्, पुपोष, पुष्यात्, पोष्टा, पोच्यति, अपोच्यत्, अपुषत् ।
श्लिष् आलिङ्गने । श्लिष्यति, श्लिष्येत्, श्लिष्यतु, अश्लिष्यत्,
श्लिष्येष्ट, श्लिष्यात्, श्लेष्टा, श्लेच्यति, अश्लेच्यत् । ह्रस्वान्तात्सक् ।

राधतेः । राधतेर्धातीर्हिंसायाम् । किति णादौ परे सेटि यपि परे च
एत्वपूर्वलोपौ भवतः । अनेनास्य धातीर्धा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेधतुः । ररा-
धतुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति ज्ञातव्यम् । यपि रराधिय ।
रराद्ध । रेधिय । राध्यात् । राध्यास्ताम् । राध्यासुः । 'राध् ता' इति
जाते । तथोर्ध्वः । अनेन तकारस्य धकारः । भवे जवाः । राद्धा । राद्धारौ ।
राद्धारः । राध् सप् तिप् इति जाते । खसे चपा भ्रसानाम् । अनेन
अस्य तः । रात्स्यति । दिवादावट् । अरात्स्यत् लुङ्लकारे । अराध् सि

ईट् दिप् इति जाते । खसे० । स्वरहीनम् । वावसाने । अरात्सीत् ।
 ऋसात् । अनेन सेलोपी भवति । अराज्ञाम् । अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि
 ज्ञातव्यानि । साध् धातोरपि रूपाणि राध् धातुवत् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्वपूर्व-
 लोपी न भवतः । साध्यति । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ससाध ।
 ससाधतुः । ससाधुः । ससाधिय । तथोर्धः । अनेन यकारस्य धत्वम् ।
 ऋवेजवाः । ससाध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे ।
 अरात्सीत् । अराज्ञाम् । अरात्सुः । इष् सर्पणे । तिवादयो भवन्ति । दिवादेर्यः ।
 अनेन यप्रत्ययी भवति । इष्यति । इष्यतः । इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् ।
 इष्येताम् । इष्येयुः । इष्यतु । इष्यतात् । इष्यताम् । अदे । इष्यन्तु ।
 स्वरदित्वात् । हावडागमौ । अइए । एऐए । ऐष्यत् । ऐष्यताम् । ऐष्यन् ।
 लिट्लकारे । द्विश्च । सस्तरादिः । उपधायाः । अनेन गुणः । असवर्णे ।
 इयेष । सवर्णे० । ईषतुः । ईषुः । गुणः । इयेषिय । इत्यादीनि । इष्यात् । उपधाया
 न्वघोः । अनेन गुणी भवति । सिसता० अनेनेट् । एषिता । एषितारौ । एषितारः ।
 अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । हाविटौ भवतः । इट ईटि । अनेन
 सेलोपी भवति । हावडागमौ भवतः । ऐषीत् । ऐषिष्टाम् । ऐषिषुः । इत्यादीनि
 भवन्ति । व्यध् ताडने । तिवादयः । दिवादेर्यः । अनेन यप्रत्ययी भवति ।
 ग्रहां क्ङिति च । अनेन सम्प्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः ।
 विध्यति । विध्यतः । अदे । विध्यन्ति । इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु ।
 अविध्यत् । अविध्यताम् । अविध्यन् । ‘व्यध् णप्’ इति स्थिते । द्विश्च ।
 सस्तरादिः । व्य व्यध् णप् इति जाते । ‘णवादौ पूर्वस्य’ अनेन सम्प्रसारणम् ।
 पूर्वस्य । अत उपधायाः । विव्याध । ‘व्य व्यध् अतुस्’ इति जाते । णादौ
 पूर्वस्य । ग्रहां क्ङिति च । विविधतुः । विविधुः । विव्यधिय । अत्यतः ।
 तथोर्धः । ऋवे जवाः । विव्यध । सम्प्रसारणम् । विध्यात् । विध्याताम् ।
 विध्यासुः । तथोर्धः । ऋवे जवाः । व्यज्ञा । व्यज्ञारौ । व्यज्ञारः । खसे
 चपा० । व्यत्यति । अव्यत्यत् । लुङ्लकारे । अ व्यध् सि दिप् इति जाते ।
 सेः । अनेन ईट् । खसे चपा ऋसानाम् । सेर्णित्वात् । उद्धिः । अव्या-
 त्सीत् । ऋसात् । अनेन सेलोपी भवति । तथोर्धः । अव्याज्ञाम् । अव्यात्सुः ।
 अव्यात्सीः । अव्याज्ञम् । अव्याज्ञ । अव्यात्सम् । अव्यात्सु । अव्यात्सु ।
 पुष् पुष्टौ । तिवादयः । दिवादेर्यः । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्-

लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य, 'उपधाया लघीः' अनेन गुणः । पुषीष । पुपुषतुः ।
पुपुषुः । पुषीषिष । पुष्यात् । उपधायाः । ण्वत्वम् । षीष्टा । 'पोष् स्यप्
तिप्' इति जाते । षढीः कः से । किलात्० । कष० । यीच्यति । अपो-
च्यत् । लुङ्लकारे । लित्युषादेर्ङः । ङित्त्वात् गुणाभावः । दिवादावट् ।
अपुषत् अपुषताम् अपुषन् । श्लिष् आलिङ्गने । तिवादयः । दिवादेर्यः ।
श्लिष्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च ।
पूर्वस्य । उपधाया लघीः । श्लिषेष् । श्लिषितुः । श्लिषियुः । श्लिषेपिथ ।
इत्यादीनि । श्लिष्यात् । श्लिष् ता इति स्थिते । गुणः । ण्वत्वम् । षीष्टा ।
श्लिप् स्यप् तिप् । इति जाते । गुणः । षढीः । षत्वम् । कष० । श्लेच्यति ।
अश्लेच्यत् । अश्लेच्यताम् । अश्लेच्यन् । लुङ्लकारे । ह्रस्वान्तात्सक् ।
अनेन सक्प्रत्ययः । दिवादावट् । षढीः कः से । किलात्० । कष० । अश्लि-
चत् । अश्लिचताम् । अश्लिचन् ।

श्लिषेरालिङ्गने सक् ।

डापवादः । अश्लिचत्कन्यां चैवः । अनालिङ्गने समश्लि-
षत् जतु काष्ठम् । तृप् प्रीणने । तृप्यति, तृप्येत्, तृप्यतु,
अतृप्यत्, ततर्प, तृप्यात् । रधादित्वादिङ्कल्पेन । तर्पिता-
वसा-तर्मा । रारो भस्मे दृशाम् । तर्पिष्यति-तृप्स्यति-तृप्स्यति
अतर्पिष्यत्-अतृप्स्यत्-अतर्प्स्यत् ।

श्लिषेः । श्लिषेर्धातीरालिङ्गनेऽर्थे सक्प्रत्ययो भवति । अनालिङ्गने 'लित्युषा-
देर्ङः' अनेन ङप्रत्ययः । ङित्त्वात् गुणाभावः । दिवादावट् । अश्लिषत् ।
अश्लिषताम् । अश्लिषन् । आलिङ्गने । अश्लिचत् कन्यां चैवः । इत्युदाहरणम् ।
अनालिङ्गने तु । समश्लिषत् जतु काष्ठम् । इत्युदाहरणम् । तृप् प्रीणने ।
तिवादयः । दिवादेर्यः । तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रसादिः । रः । उपधाया लघीः । ततर्प ।
ततृपतुः । ततृपुः । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातीरधादि-
त्वात् इङ् विकल्पेन भवति । गुणः । तर्पिता । तर्पितारौ । तर्पितारः ।

इडभावे । गुणः । 'त् अर् प् ता' । इति जाते । रा री भस्ते दृशाम् ।
अनेन अरी री वा भवति । चप्ता । तर्पिता । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः ।
तर्पिष्यति । इडभावे गुणः । रारोभस्ते० । चप्स्यति । विकल्पेन । तर्प्स्यति ।
रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अतर्प्स्यत् । अतर्प्स्यत् । रूपाणि सुगमानि ।
लुङ्कारे सूत्रम् ।

स्पृश्मृश्कृश्तृपां सिर्वा वक्तव्यः ।

रधादित्वाद्देट् । अतर्पीत् अत्राप्सीत् अताप्सीत् । पुषादि-
त्वात् ङः । अतृपत् । एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति ।
सुह वैचित्ये । सुह्यति, सुमोह, सुह्यात् । द्रुहादीनां घत्व-
ढत्वे वा । मोढा मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्देट् । मोह्यति-
मोहिष्यति, अमोह्यत्-अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमु-
ह्यत्, अमोहीत्, अमौहीत्, अमुह्यत् । णश् अदर्शने । नश्यति,
ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपो । नेशतुः नेशुः । नश्यात् ।

स्पृश्० । अतृप् सि दिप् इति जाते । सिसता० । सेः । इट् ईटि ।
गुणः । वावसाने । अतर्पीत् । अतर्पिष्ठाम् । अतर्पिषुः । इडभावपक्षे ।
उपधाया लघीः । सेः । रारोभस्ते । अत उपधाया० । अत्राप्सीत् । अत्रा-
ताम् । अत्राप्सुः । शेषाणि सुगमानि । अतर्प्सीत् । अतर्प्ताम् । अतर्प्सुः ।
पुषादित्वात्० अस्य धातोर्ङप्रत्ययो भवति । डित्वात् गुणाभावः । अतृपत् ।
अतृपताम् अतृपन् अन्यानि सुगमानि । एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । तिवादयः ।
दित्वादिर्यः । दृप्यति । अयं धातुः दृप्यतिवत् । सुह वैचित्ये । पूर्ववत्
तिवादयः । दित्वादिर्यः । सुह्यति । सुह्यतः । सुह्यन्ति । सुह्येत् । सुह्यताम् ।
सुह्येयुः । सुह्यतु । सुह्यतात् । सुह्यताम् । सुह्यन्तु । असुह्यत् । असुह्य-
ताम् । असुह्यन् । सुह् णप् इति स्थिते द्विष । पूर्वस्य उपधाया लघीः ।
सुमोह । सुमुह्यतु । सुमुह्यतुः । गुणः । सुमोह्य । द्रुहादीनि सुह्यात् ।
सुह् ता इति स्थिते । सुहादीनां घत्वढत्वे वा । अनेन वा हस्य ङः । उपधाया
लघीः । तथोर्थः । पुलम् । दि'ढो लोपः । मोढा । मोढारी । मोढाश् ।

धत्वे कृते सति । मुह् ता इति जाते । उपधाया लघीः । तथोर्धः । भवे
जवा । मीग्धा । मीग्धारौ । मीग्धारः । रधादित्वाद्वा इड् भवति । गुणः ।
मीहिता । मुह् स्यप् तिप् इति जाते । उपधाया लघीः । षढीः कः से ।
क्लिप्तात्० । कपसंयोगे० । मीच्यति । इटि कृते सति । मीहिष्यति । अमी-
च्यत् । अमीहिष्यत् । लुङ्लकारि । अमीहीत् । अमीहिष्टाम् । अमीहिषुः ।
इडभावपक्षे । अनिटी नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अमीचीत् । अमीढाम् ।
अमीचुः । ह्रस्वान्तात्० । क्तिच्चात् गुणाभावः । षढीः कः से । क्तिच्चात्० ।
कप० । अमुचत् । अमुचताम् । अमुचन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययी भवत्यस्य ।
ङित्त्वात् गुणाभावः । दिवादावट् । अमुहत् । अमुहताम् । अमुहन् ।
णश् अदर्शने । आर्दः णः क्तः । अनेन णकारस्य गकारः । तिवादयः । दिवादेर्यः ।
नश्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । न्निट्लकारि द्विश्च । पूर्वस्य
ह्रस्वादि० । अत उपधायाः । ननाश् । लोपः । पचां० । अनेनैत्वपूर्वलोपौ
भवतः । नेशनुः । नेशुः । नेशिथ । अत्वत० । कृष्ण० । ष्टुत्वम् । ननष्ट ।
इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता इति स्थिते । कृष्ण० । सूत्रम् ।

सम्जिनशीर्क्षसे नुम् वक्तव्यः ।

कृष्णपराजादेः प्रः । नंष्टा ।

सम्जिनशीः । सम्जिनशीर्क्षालीर्क्षसे परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् ।
मिदन्त्यात् । नशापदान्ते । ष्टुत्वम् । नंष्टा । नंष्टारौ । नंष्टारः । प्रनंष्टा ।
इति जाते । उपसर्ग० । अनेन णकारि प्राप्ते । सूत्रम् ।

नशेः पान्तस्य ।

नशेः पान्तस्य णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा-नशिता, नंच्यति-
नशिष्यति, अनशिष्यत्-अनंच्यत् । पुषादित्वात् ङः ।

नशेः पान्तस्य । पान्तस्य नशेर्धातोर्णत्वं न भवति । अनेन । तन्निषेधः ।
प्रनंष्टा । रधादित्वाद्वा वट् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । कृष्ण० ।
सम्जि० । कत्वम् । पत्वम् । कप० । नंच्यति । इटि कृते सति । षत्वम् ।

नशिष्यति । दिवादावट् । अनन्त्यत् । अनशिष्यत् । लुङ्लकारे पुषादित्वाङ्
ङप्रत्ययी भवति ।

डे नशेरत एत्वं वा वाच्यम् ।

अनेशत् । अनशत् । शम् दम् उपशमे ।

डे । ङप्रत्यये परे नशेर्धातोरत एत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य
णकारः । अनेशत् । वाग्रहणात् । अनशत् । अनशताम् । अनशन् । इत्या-
दीनि । शम् दम् उपशमे । तिवादयः । दिवादे० । सूत्रम् ।

शमां दीर्घः ।

शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अबादौ विषये च ।
शाम्यति, शाम्येत्, शाम्यतु, अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेषुः ।
शम्यात्, शमिता, शमिष्यति, अशमिष्यत् । लित्युषादेर्ङः ।
अशमत् । अशमौदिति केचित् । दम् अम् तम् भ्रम् क्षम्
क्रम् मद् एते शमादयः । रूपं तद्वत् । जिमिदा स्नेहने ।
आजौ इतौ ।

शमाम् । (ष० व०) दीर्घः (प्र० ए०) शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे
अबादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुग-
मानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । अत उपधायाः । शशाम । 'शशाम
ब्रह्मापि विना देवाग्निः' इत्युदाहरणम् । लोपः पचां० । शेमतुः । शेषुः ।
शेमिथ । शशंथ । इत्यादीनि । शम्यात् । सिसता० । शमिता । षत्वम् । शमि-
ष्यति । दिवादावट् । अशमिष्यत् । लित्युषादेर्ङः । अशमत् । अशमताम् ।
अशमन् । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधनं
तु पूर्ववत् । दम्धातोरपि रूपाणि शम्धातुवत् । शम् दम् अम् तम् । भ्रम् ।
क्षम् । क्रम् । मद् एते शमादयो ज्ञातव्याः । तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् । न
क्वचित् विशेषः । जिमिदा स्नेहने । आजौ इतौ । तिवादयः । दिवादेर्यः ।
मिद् य तिप् इति जाते । सूत्रम् ।

मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः ।

मेद्यति मेद्येत् मेद्यतु अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः
मिमिदुः । मिद्यात्, मेदिता, मेदिष्यति, अमेदिष्यत्, अमि-
दत् । असु क्षेपणे । अस्यति, आस, अक्षिता, असिष्यति ।

मिदे० । मिदेर्धातोर्धप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि
सुगमानि । षिट् लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । मिमेद ।
मिमिदतुः । मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् ।
उपधाया लघोः । मेदिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे लिट्पुषादेर्ङः ।
दिवादावट् । अमिदत् । अमिदताम् । अमिदन् । इत्यादीनि भवन्ति
रूपाणि । असु क्षेपणे । तिवादयः । दिवादेर्यः । अस्यति । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । षिट् लकारे द्वित्वम् । सस्वरादिर्विर० । अत उप० ।
सवर्णे० । आस । आसतुः । आसुः । आसिथ । इत्यादीनि । अस्यात् ।
सिस्तता० । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि लुङ् लकारे । लिट्-
पुषादेर्ङः । हावडागमौ । आस् ङ दिप् इति जाते । सूचम् ।

अस्यतेर्ङे युग्वक्तव्यः ।

आस्यत् । इति दिवादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

अस्यतेः । अस्यतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे युग् वक्तव्यः । उकार उच्चा० । ककारः
कित् । आस्यत् आस्यताम् आस्यन् । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया
समाप्तिसंगमत् ।

अथात्मनेपदिनः ।

जनौ प्रादुर्भावे । ईकारेत् ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । जनौ प्रादुर्भावे । ईकार । इत् तआदयः
प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति । दिवादेर्यः 'जन् य तिप्' इति जाते सूत्रम् ।

जाजनीज्ञोः ।

जनौ प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते, जायेत, जायताम्, अजायत । गमां स्वरे । श्रुत्वम् । जजोर्ज्ञः । जज्ञे, जनिषीष्ट, जनिता, जनिष्यते, अजनिष्यत-अजनिष्ट ।

जाजनीज्ञोः । जा (प्र० ए०) जनौज्ञोः (ष० द्वि०) । जनौ प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । सस्वरादिः । ऋस्वः । गमां स्वरे । अनेनीपधाया लोपो भवति । श्रुत्वम् । जजोर्ज्ञः । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । इत्यादौनि । सिसृता० । षत्वम् । जनिषीष्ट । जनिता । लुङ् लकारे । भूते सिः । सिसृता० । षत्वम् । षुत्वम् । अजनिष्ट । सूत्रम् ।

पदादेस्तानि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपा- दिभ्यो वा ।

पद दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ।

पदादेः । पदादेर्धातोस्तानि परे सति कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः । दीपा-
दिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद दीप् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो
ज्ञातव्याः ।

लोपः ।

इण्संयोगे तनो लोपो भवति । जनिवध्योर्न वृद्धिः । अजनि अजनिषाताम् । दीषो दीप्तौ । दीप्यते, दीप्येत, दीप्यताम्, अदीप्यत, दिदीपे, दीपिषीष्ट, दीपिता, दीपिष्यति, अदीपिष्यत, अदीपिष्ट, अदीपि । पूरौ आघ्यायने । पूर्यते,

पूर्यत, पूर्यताम्, अपूर्यत, पुपूरे, पूरिषीष्ट, पूरिता, पूरिष्यते,
अपूरिष्यत, अपूरि, अपूरिष्ट । पद् गतौ । पद्यते, पद्येत,
पद्यतात्, अपद्यत, पेदे, पत्सीष्ट, पत्ता, पत्स्यते, अपत्स्यत ।
अपादि, अपत्साताम्, अपत्सत । बुध् अवगमने । बुध्यते,
बुध्येत, बुध्यताम्, अबुध्यत, बुबुधे, आदिजवानाम् । सिष्योः ।
स्वमे चपा भ्रसानाम् । भुत्सीष्ट, बोद्धा, भोत्स्यते । अबुद्ध
अभुत्साताम् । अभुत्सत । अभोधि । तायङ् पालनस-
न्तत्याः । तायते, ततासे, तायिषीष्ट, तायिता, तायिष्यते,
अतायिष्यत, अतायिष्ट, अतायि । ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते,
पप्याये, प्यायिषीष्ट, प्यायिता, प्यायिष्यते, अप्यायिष्यत, अप्या-
यिष्ट, अप्यायि, अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ । इति
दिवादिष्वःत्सनेपदिप्रक्रिया ।

लोपः । इण् संयोगे सति तन्प्रत्ययस्य लोपो भवति । णित्वात् वृद्धौ प्राप्ता-
याम् । जनिवर्ध्याः । अनेन वृद्धेर्निर्पधः । अजनि । अजनिषाताम् । आतोन्तो० ।
अजनिषत । इत्यादीनि । दीपो दीप्ती । ईकार इत् । दिवादेर्यः । दीप्यते ।
चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य ऋस्वः । दिदीपे ।
दिदीपाते । दिदीपिरे । इत्यादीनि । सिसता० । दीपिषीष्ट । अन्येषां
रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे । भूते सिः । सिसता । षत्वम् । ण्वत्त्वम् ।
दिवादावट् । अदीपिष्ट । पदादेः । अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण्
तदा लोपः । अदीपि । अदीपिषाताम् । आतोन्तो० । अदीपिषत । इत्या-
दीनि । पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तत्रादयः । दिवादेर्यः । पूर्यते ।
चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य ऋस्वः । पुपूरे । पुपूराते ।
पुपूरिरे । सिसता० । षत्वम् । पूरिषीष्ट । अन्येषां सुगमानि । लुङ् लकारे ।
वा सेरिण् भवति । अन्यसाधनं तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट । अपूरि-
षाताम् । अपूरिषत । ण्वत्त्वम् । अपूरिष्टाः । इत्यादीनि । पद् गतौ । तत्रा-
दयः । दिवादेर्यः । पद्यते । इत्यादीनि । लिट् लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य ।
लोपः पचाम् । पेदे । पेदाते । पेदिरे । पद् सीष्ट इति नाति । स्वसे० ।

पत्सीष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अ पद सि दिप् इति जाते ।
 'पदादेः' अनेन सेरिण् । णित्त्वाद् वृद्धिः । लोपः । अपादि । अपत्साताम् ।
 अपत्सत । इत्यादीनि । बुध अवबोधने । त आदयः । दिवादेर्यः । बुध्यते । अन्येषां
 सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । बुबुधे । बुबुधाते । बुबुधिरे । इत्या-
 दीनि । बुध् सीष्ट इति स्थिते । आदिजवानाम् । सिस्थीः । अनेन गुणाभावः । खसे
 चपा० । सुत्सीष्ट । उपधायाः । तथोर्धः । बीडा । बीडारौ । बीडारः ।
 आदिजवानाम् । भीत्स्यते । अभीत्स्यत् । लुङ्लकारे । पदादेः । गुणः । लोपः ।
 अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । अभुत्सत । इत्यादीनि । तायङ् पालन-
 सन्तत्यीः । ङकार आत्मनेपदार्थः । त आदयः । अप् कर्त्तरि । अनेन अप्-
 प्रत्ययो भवति । स्वादित्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । ऋस्वः ।
 तताये । ततायाते । ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता० । अनेनेट् ।
 षत्वम् । तायिषीष्ट । तायिता । लुङ्लकारे । वा सेरिण् भवति । अन्यत्-
 साधनं तु पूर्ववत् । अतायिष्ट । अतायि । अतायिषाताम् । अतायिषत इत्या-
 दीनि रूपाणि भवन्ति । ॥ ओप्यायिङ् वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । ओकारे-
 कारौ इतौ स्तः । त आदयः । अप् कर्त्तरि । प्यायते । अन्येषां लकाराणां
 रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे द्विष । पूर्वस्य
 ऋस्वः । प्याये, प्यायाते । प्यायिरे । इत्यादीनि । सिसता० अनेनेट् । प्यायि-
 षीष्ट । प्यायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् ।
 अप्यायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिषाताम् । अप्यायिषत । अप्यायिष्ठाः । अप्यायि-
 षाथाम् । अप्यायिध्वम् अप्यायिषि । अप्यायिष्वहि, अप्यायिष्वहि । इमौ द्वौ
 घातू भ्यादिकौ । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया कथिता ।

अथोभयपदिनः ।

णह् बन्धने । नह्यति, नह्यते, नह्येत्, नह्येत, नह्यतु,
 नह्यताम्, अनह्यत्, अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिथ-
 ननद्ध । नेहे, नह्यात्, नत्सीष्ट । नहो धः । नद्वा, नत्-
 स्यति-नत्स्यते, अनत्स्यत्-अनत्स्यत । अनात्सीत्, अनाद्दाम्,
 अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत । इति दिवादिषु

उभयपदिप्रक्रिया । इति यविकरणा दिवादयो धातवः । इति चतुर्थगणः ।

अथोभयपदिप्रक्रिया कथ्यते । णह् बन्धने । अकार उभयपदार्थः । आदेः णः स्रः । अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्त आदयश्च प्रत्यया भवन्ति । दिवादयः । अनेन यप्रत्ययः । नह्यति । नह्यते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः पिष्टपेषणं न कृतम् । लिट् लकारे । विश्व । पूर्वस्य । अल्ल उपधायाः । ननाह । लोपः पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपी । नेह्यतुः । नेह्यः । नेह्यिष्य । अल्लती० । ननह् थप् इति जाते । नही धः । तथोर्धः । ऋक् जशा । ननह । नेहे । नेहाते । नेह्यरे । नह्यात् । नह् सीष्ट इति स्थिते । नही धः । खसे चपा० । नह्यीष्ट । नह् ता । नही धः । तथोर्धः । ऋक् जवाः । नहा । नही धः । खसे० । नह्यति । नह्यते । इत्यादीनि । लृङ् लकारे । अत उपधायाः । अनाह्यीत् । 'असात्' अनेन सेर्लोपी भवति । अनाह्याम् । अनाह्युः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । अनह । अनह्याताम् । अनह्यत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिप्रक्रिया समाप्ता । इति यविकरणा दिवा-
दयो धातवः कथिताः ।

अथ स्वादयः ।

तत्रादावुभयपदिनः ।

षुञ् अभिषवे ।

अ उभयपदार्थः । आदेः णः स्रः ।

अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । षुञ् अभि-
षवे । अकार उभयपदार्थः । आदेः णः स्रः । तिवादयस्त आदयश्च प्रत्ययाः
सर्वे भवन्ति इति ज्ञातव्यम् ।

स्वादेर्नुः ।

स्वादेर्गन्तुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः ।

स्वादेर्नुः । स्वादेः । (षं० ए०) नः । (प्र० ए०) विपदं सप्तम् । स्वादे-
र्गन्तात् । चतुर्षु तिवादिषु परेषु तु प्रत्ययो भवति स तु तिप् इति जाते । सप्तम् ।

नूपः ।

विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणी भवति पिति परे । सुनोति सुनुतः । नु धातोः । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुयः सुनुय । सुनोमि ।

नूपः । नुप्र उप् च । नूप् । तस्य । नूपः (ष० ए०) । स्वादेरुत्पन्नस्य नुप्रत्ययस्य । तनादेरुत्पन्नस्य । नुप्प्रत्ययस्य । पिति प्रत्यये परे गुणी भवति । अनेन गुणः । सुनोति । सुनुतः । नुधातोः । सुन्वन्ति । षत्वम् । सुनोषि । सुनुयः । सुनुय । नूपः । अनेन गुणः । सुनोमि । सुनुवन् इति जाते । सूत्रम् ।

ओर्वमोर्वा लोपः ।

असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसम्बन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः । सुनुवः-सुन्वः सुनुमः-सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात्, सुन्वीत, सुनोतु-सुनुतात् । सुनुताम्, सुन्वन्तु ।

ओर्वमोर्वा लोपः । ओः (ष० ए०) वमोः (स० द्वि०) वा अव्ययम् । लोपः । (प्र० ए०) चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसम्बन्धिन उकारस्य वमोः परयोः सतीर्लोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः । सुन्वः । सुनुमः । सुन्मः । सूते । सुन्वाते । आतोऽन्तो० । सुन्वते । षत्वम् । सुनुषे । सुन्वाये । सुनुध्वे । सुन्वे । ओर्वमोर्वा लोपः । सुनुवहे । सुन्वहे । सुनुमहे । सुन्महे । सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः । नुधातोः । सुन्वीत । सुन्वीयाताम् । सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । नूपः । अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनोतु । नुद्धोः । सुनुतात् । सुनुतां सुन्वन्तु । 'सुनु हि' इति स्थिते सूत्रम् ।

ओर्वा हेः ।

प्रत्ययसम्बन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुगभवति वाग्रहणात्

संयोगान्न । तेन तच्चाहि त्वच्चाहित्यत्र न । सुनु, सुनुतात्, सुनवानि, सुनुताम्, असुनोत्, असुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ-सुषोथ । सुषुवे, सूयात्, सोषीष्ट, सोता, सोष्यति, सोष्यते, असोष्यत्, असोष्यत ।

ओर्वाहे । ओः (प० ए०) वा । अन्वयम् (प्र० ए०) हेः (घ० ए०) प्रत्ययसम्बन्धिन उकारादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वाग्रह-
णात् संयोगात् न लुग् भवति । हेः । तेन । तच्चाहि त्वच्चाहित्यत्र न सुनु ।
सुनुतात् सुनुत सुनुत । नूपः सुनवानि । सुनवाव । सुनवाम । सुनुताम् ।
सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुध्वम् । सुनवै । सुनवा-
वहै । सुनवामहै । दिवादावट् । नूपः । असुनोत् । असुनुताम् । असु-
न्वन् । असुनोः । असुनुतम् । असुनुत । असुन्वम् । असुनुव । नुर्वमीः ।
असुन्व । असुनुम । असुन्व । असुनुत असुन्वाताम् । आतीऽन्ती० । असु-
न्वत । असुनुथाः । असुन्वाथाम् । असुनुध्वम् । असुन्वि । असुनुवहि । असु-
न्वहि । असुनुमहि । असुन्महि । लिट्लकारे । दिथ्य । सस्वरादिः ।
क्लिप्तात्० । धातीर्नामिनः । सुषाव । नुधातोः । नानप्योर्वः । सुषुवतुः ।
सुषुवुः । अत्वतः । गुणः सुषविथ । सुषोथ । आत्मनेपदे । सुषुवे । सुषु-
वाते । सुषुविरे । ये । सूयात् । गुणः । पत्वम् । स्वषीष्ट । अन्येषां रूपाणि
सुगमानि । लुङ्लकारे । अमु सि दिप् । इति जाते । सेः । सूचम् ।

सुसुधूजां पे सेरिड्वा वक्तव्यः ।

असावीत् असौपीत् दुसुस्तुनुधातूनामिड्वाति केचित् ।
असविष्ट असोष्ट । चिञ् चयने । चिनोति, चिनुते, चिनु-
यात्, चिन्वीत, चिनोतु, चिनुताम्, अचिनोत्, अचिनुत ।

सुसुधूजाम् । धातूनां परस्मैपदे सेः इड् वा वक्तव्यः सेर्णिच्वात् ।
धातीर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । असावात् । असाविष्टाम् । असाविषुः ।
इडभावे । अनिटी० । असौपीत् । असौष्टाम् । असौषुः । इत्या-
दीनि । आत्मनेपदे । दुसुस्तुनुधातूनाम् इड् वा भवति । इति केदि-

दाचार्या बद्धन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि । सेरिट् । गुणः । असविष्ट । अस-
विषाताम् । असविषत । इडभावे । असोष्ट । असोषाताम् । असोषत ।
चिञ् चयने । स्वादेर्नुः । नूपः । चिनोति । चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते ।
चिन्वाते । चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत । चिनोतु । चिनुतात् । चिनु-
ताम् । चिन्वन्तु । और्वाहः । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचि-
नोत् अचिनुत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । छिट् लकारे । चि अप् इति
स्थिते । सूत्रम् ।

चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् ।

चिकाय चिक्वतुः चिक्वुः । चिचाय । चिक्ये-चिच्ये ।
चीयात्, चेष्ठीष्ट, चेता २ चेष्यति-चेष्यते, अचेष्यत्-अचेष्यत,
अचैष्ठीत्, अचेष्ट । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते ।
तस्तार । गुणोर्ति-संयोगादौ । तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्थ ।
तस्तरे, स्तर्यात् ।

चिनोतेः । चिनोतेर्धातोः । सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् ।
अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । सस्तरादिः । कुहोयुः । धातोर्नामिनः ।
चिकाय । नुधानीः । चिक्वतुः । चिक्वुः । चिकयिथ । चिक्ये । चिचाय ।
चिच्यतुः । चिच्युः आत्मनेपदे । कित्त्वे कृते सति । चिक्ये । चिक्व्याते ।
चिक्व्यरे । कित्त्वाभावे । चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । येः । चीयात् । गुणः
षत्वम् । चेष्ठीष्ट । चेता । चैता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे ।
अनिटो नामिवतः । अचैष्ठीत् । अचैष्टाम् अचैषुः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट ।
अचेष्टाताम् । अचेष्टत । स्तृञ् आच्छादने । स्वादेर्नुः । पुर्नोऽनन्ते । नूपः ।
स्तृणोति स्तृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृणप् इति जाते
द्विष । सस्तरादि० । अस्मात् स्वपाः । धातोर्नामिनः । तस्तार । गुणोऽर्त्ति० ।
अनेन गुणः । तस्तरतुः । तस्तरुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आत्मनेपदे ।
तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिरे । इत्यादीनि । गुणोऽर्त्ति० । अनेन मादादौ
गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि । छः । अनेन गुणनिधेयः ।
क्लिप्तात् । अनेन षत्वम् । स्तृष्ठीष्ट । संयोगादेः । अनेन अस्य वेद् सीष्टादौ ।

शृणुः । स्तरिषीष्ट । गुणः । स्तर्ता । स्तर्ता । हवतः सपः । स्तरिष्यति ।
स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अस्तार्षीत् । आत्मनेपदे ।

संयोगादि ऋदन्तवृड्वजां सीस्योरात्मनेपदे
इडा वक्तव्यः ।

स्तरिषीष्ट । उ । स्तृषीष्ट, स्तर्ता २, स्तरिष्यति-स्तरिष्यते,
अस्तरिष्यत्, अस्तरिष्यत, अस्तार्षीत्, अस्तरिष्ट, अस्तृत ।
वृञ् वरणे । वृणोति, वृणुते । ववार वव्रतुः वव्रुः ।

संयोगादि । अनेन वेट । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । स्त्रीषी० ।
अनेन सेर्लोपः । अस्तृषाताम् । अस्तृषत । इत्यादीनि । वृञ् वरणे । जकार
उभयपदार्थः । स्वादेर्नुः । पुर्नोऽनन्ते । नूपः । वृणुते । चतुर्णां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । हित्वादिकम् । धातोर्नामिनः । ववार ।
वव्रम् । वव्रतुः । वव्रुः । ववर् घप् इति जाते । सूत्रम् ।

वृणोतेस्यो नित्यमिट् ।

ववरिष्य वव्रथुः वव्र । ववार-ववर वव्रव वव्रम् । वव्रे, वव्रद्धे ।
व्रियात्, वरिषीष्ट । ईटो अहाम्० । वरिषीष्ट, वरिता-वरीता,
वरिष्यति-वरीष्यति, वरिष्यते-वरीष्यते, अवरिष्यत्-अवरीष्यत्,
अवरिष्यत-अवरीष्यत, अवारीत्, अवरिष्ट-अवरीष्ट, अवृत, । धूञ्
कम्पने । धूनीति, धुनुते, धुनुयात्, धुन्वीत, धूनीतु, धुनुताम्,
अधूनीत्, अधुनुत, दुधाव, दुधुवे, धूयात्, धविषीष्ट-धोषीष्ट ।

वृणोतेः । वृणोतेर्धातोः धपी नित्यं भवति इट् । ववरिष्य । क्वादित्वाच्चेट् ।
वव्रथ । इत्यादीनि । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । यादादौ । व्रियात् । संयोगादेः ।
वृषीष्ट । ईटो अहाम् । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिषीष्ट । वरीषीष्ट ।
इत्यादीनि । वरिता । वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि ।
लुङ्लकारे । धावितौ वृद्धिः । अवारीत् । अवारिष्टम् । अवारिषुः ।

आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।
तेषां साधनमपि सुगमम् । धूञ् कम्पने । जकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्
प्रत्यया भवन्ति । स्वादेर्नुः । नूपः । अनेन चतुर्षु पिति गुणो भवति ।
धूनीति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्ववद्रूपाणि । लिट्लकारे ।
द्वित्वादिकं सर्वं भवति । धातोर्नामिनः । भूपानां अनेन धस्य दः । ऋसः ।
दुधाव । दुधवतुः । दुधुवुः । दुधविधौ । इत्यादीनि । दुधुवे । दुधुवाते ।
दुधुविरे । धूयात् ।

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्रधादीनां वा ।

धविता-धोता, धविष्यति-धोष्यति, अधविष्यत्-अधोष्यत्,
अधावौत्, अधविष्ट-अधोष्ट । इति स्वादिषु उभयपदिप्रक्रिया ।

स्वरति० । अनेनाय वेट् । गुणः । धविषीष्ट । इडभावे धीषीष्ट ।
अन्यानि रूपाणि सुगमानि । धविता । धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि ।
सर्वत्रेड्विकल्पः । लुङ्लकारे । अधावौत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः ।
साधनं सुगमम् । इडभावे । अनिटी० । अधौपीत् । अधौष्टाम् । अधौषुः ।
आत्मनेपदे । अधविष्ट । अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एतादृशानि
रूपाणि शतशः साधितानि । अतो व्याख्यानं न कृतम् । इत्युभयपदिप्रक्रिया
कथिता ।

अथ परस्मैपदिनः ।

हि गतौ वृद्धौ च हिनोति ।

अथाधुना परस्मैपदिप्रक्रिया कथ्यते । हि गतौ वृद्धौ । तिवादयो भवन्ति ।
स्वादेर्नुः । नूपः । हिनोति हिनतः हिनन्ति इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।
लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । सूत्रम् ।

द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् ।

जिघाय, हौयात्, हेता, हेयति, अहेष्यत्, अहेषीत् ।

शक्नु शक्तौ । शक्नोति, शशाक । लोपः पचां कित्ये चास्य ।
शेकतुः शेकुः । शक्यात्, शक्ता, शक्यति, अशक्यत्, अशकत् ।
धिवि प्रीतौ । इदित इति नुम् ।

द्विरुक्तस्य । द्विरुक्तस्य द्विनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन हस्य घः ।
धातोर्नामिनः । भूपानाम् । जिघायाँ जिघ्रतुः । जिघ्रुः । जिवयिष ।
जिघेथ । इत्यादीनि । ये । ह्रीयात् । गुणः । हेता । हेयति । अहे-
षत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अनिटी नामिवतः । अनेन
वडिः । अहेषीत् । अहेष्टाम् । अहेषुः । इत्यादीनि । शक्नु शक्तौ । लृकारो
लृदित्कार्यार्थः । तिवादयः । स्वादेर्नुः । नृपः । शक्नोति । शक्नुतः ।
नृधातोः । शक्नुवन्ति । लाट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने । शक्नुहि । अन्यानि
सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । अत उपधायाः । शशाक ।
लोपः पचाम् । शकतुः शेकुः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता ।
किलात्० । कषसंयोगे शक्यति अशक्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे
लित्पदादिः । अनेन उग्रव्ययी भवति । अशकत् । अशकताम् । अशकन् ।
इत्यादीनि भवन्ति । धिवि प्रीतौ । इकार एत् । इदितोनुम्० । तिवादयः ।
स्वादेर्नुः । धिन् व् नृ तिप् । इति ज्ञाते । सूत्रम् ।

धिविक्लृण्व्योर्नी लोपो वाच्यः ।

चतुर्थ ।

धिविक्लृण्व्यो० । अनयोर्लकारस्य लोपो वाच्यः । चतुर्थं परेपु । अनेन
नकारस्य लोपः । सूत्रम् ।

यवयोर्वसे हकारे च लोपः ।

धिनोति, धिनुयात्, धिनोतु, अधिनोत्, दिधिव्, धिन्-
व्यात्, धिविन्ता, धिविन्थति, अधिविन्थत्, अधिविन्थीत् । क्वि
हिंसायाम् । क्लृणोति, चक्लृण्व । धिनोतिवत् । शु अवणे ।

यवयोः० । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । नृपः । धिनीबि ।

धिवृतः । धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट् लकारे । हित्वम् । पूर्वस्य ।
 ऋपानाम् । दिधिन्व । दिधिन्वतुः । दिधिन्वुः । दिधिन्विथ इत्यादीनि
 भवन्ति । सिसता० अनेनेट् । धिन्विता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्-
 लकारे । हाविहौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्टाम् ।
 अधिन्विषुः । इत्यादीनि । कवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । णत्वम् ।
 कृषीति । अयं धातुर्धिनीतिवत् ज्ञातव्यः । शु अवणे । तिवादयः । स्वादेर्नुः ।
 सूतम् ।

श्रुवः शृ ।

श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु । शृणोति, शुश्राव, शुश्रोथ,
 श्रूयात्, श्रोता, श्रोष्यति, अश्रोष्यत्, अश्रोषीत् । इति स्त्रादिषु
 परस्मैपदिप्रक्रिया ।

श्रुवः । श्रवः । (ष० ए०) शृ (प्र० ए०) साङ्केतिकम् । द्विपदं सप्तम् ।
 श्रुवो धातोः शृ इत्यादेशो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन श्रुवः शृ । णत्वम् ।
 शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । इत्यादीनि भवन्ति । चतुर्णां रूपाणि सुग-
 मानि । लिट् लकारे हित्वादिकं पूर्वस्य धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः ।
 शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । इत्यादीनि भवन्ति । ये । श्रूयात् । गुणः ।
 श्रोता । श्रोष्यति अत्र षत्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लिङ्-
 लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रो-
 षीत् । अश्रोषिष्टाम् । अश्रोषीः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति परस्मैपदि-
 प्रक्रिया समाप्ता ।

अथात्मनेपदिनः ।

अशूङ् व्याप्तौ ।

ऊडावितौ ।

अश्रुते, अश्रुवीत, अश्रुताम्, आश्रुत । नुगशाम् । आम्बो-

र्षादौ । घानश्च । ऊदितौ वा । अशिषीष्ट-अक्षीष्ट अशिता-
अष्टा, अशिष्यते-अक्ष्यते, आशिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट-आष्ट
आक्षाताम् आक्षत । इति स्वादिषु आत्मनेपदिप्रक्रिया । इति
नुविकरणाः स्वादयः ।

अजात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । अगृङ् व्याप्तौ ऊडावितौ क्तः । तिवादयः ।
स्वादन्तुः । अश्रुते । अश्रुवाते । आतोऽन्ती० । अश्रुवते । इत्यादीनि । अश्रु-
वोत । अश्रुवीयाताम् । अश्रुवीरन् । अश्रुताम् । अश्रुवाताम् । अश्रु-
वत्तम् । स्वरादित्वाद् द्वावडागमौ भवतः । आश्रुत । अन्यानि सुगमानि ।
लिट् लकारे । डित्वादिक सर्वम् । नुगशां० । आम्बीर्णादौ । आनश्च ।
आनशाते । आनशिरि । इत्यादीनि ऊदितौ वा अनेनास्य घातीरिङ्बिकल्बो
भवति । अशिषीष्ट । इडभावे कृष० । अनेन षत्वम् । षटोः कः से ।
षत्वम् । कषसंयोगे० । अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मृलात्
श्रेयानि । लुङ् लकारे । द्वावडागमौ स्वरादित्वात् । आशिष्ट । आशिषाताम् ।
आशिषत । इडभावे भ्रसात्० । कृष० । एत्वम् । आष्ट । आक्षाताम् ।
आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिमगमत् । इति नुविकरणाः
स्वादयो घातवः कथिताः ।

— — —

अथ रूधादयः ।

तत्रादावुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ।

अथ रूधादयो घातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो घातवः सन्ति । रुधिर्
आवरणे । इरित् । उभयपदित्वात् । तिवादय स्त्रादयश्च प्रत्यया भवन्ति ।
सूचम् ।

रूधादेर्नम् ।

रूधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः ।
भकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथोर्धः । रूणाद्ध ।
नमसोऽस्य ।

रुधादेर्नम् । रुध् आदिर्यस्य स रुधादिः तस्य रुधादेः (प० ए०) नम्
(प्र० ए०) रुधादेर्गणान्नप्रत्यये भवति चतुर्थे लकारेषु परेषु । अपोऽपवादः ।
प्रत्यये सकारः स्थाननियमार्थः । पुर्नो णोऽनन्ते अनेन णत्वं च । तथोर्धः । अनेन
तकारस्य धकारः । भावेजवाः । रुणत्ति । रुध् तस् इति जाते । नमसोऽस्य ।
अनेन अकारस्य लोपः । तथोर्धः ।

ह्रसात् भासस्य सर्वर्णे भासे लोपो वाच्यः ।

रुन्धः रुन्धति । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध । रुणधि रुन्धुः रुन्धः ।
रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात्, रुन्धीत, रुणद्, रुन्धाम्, अरु-
णत्-अरुणद्, अरुन्ध । रुरोध, रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिथ ।
रुरुधे रुरुधाते । रुध्यात्, रुत्सोष्ट, रोद्धा २, रोत्स्यति, रोत्स्यते,
अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः । अरोत्सोत् ।
सिस्थोः । अरुद्ध अरुत्सातां अरुत्सत । इरितो वा । अरुधत् ।
उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उद्धरावितो । कृणत्ति-कृन्तः
कृन्दन्ति । कृन्ते, कृन्ध्यात्, कृन्दीत, कृणत्तु, कृन्ताम्, अक्कृ-
णत्, अक्कृणद् । दः सः । दकारस्य वा सकारो भवति सिपि
विषये । अक्कृणः अक्कृणतं अक्कृणत । चच्छर्द, चच्छृदे,
कृद्यात्, कृत्सोष्ट-कृर्दिषोष्ट, कृर्दिता, कृर्दिष्यति कृत्स्यति,
कृर्दिष्यते-कृत्स्यते, अक्कृर्दिष्यत्-अक्कृत्स्यत्, अक्कृर्दिष्यत-
अक्कृत्स्यत । इरितो वा । अक्कृदत्, अक्कृदीत्, अक्कृदिष्ट ।
उ हृदिर् हिंसानादरयोः । हृणत्ति हृन्तः हृन्दति । हृन्ते,
हृन्ध्यात्, हृन्दीत, हृणत्तु, हृन्ताम्, अहृणत्, अहृन्त, ततर्द,
तहृदे, हृद्यात्, हृत्सोष्ट-तर्दिषोष्ट, तर्दिष्यति-तत्स्यति, तर्दिष्यते
तत्स्यते, अतर्दिष्यत्-अतर्दिष्यत्, अतर्दिष्यत-अतर्दिष्यत, अतृ-
दत्, अतर्दीत् । नृतत्तृदृदवनञ्जयोऽसिः सादेरिद्धा । अत-
र्दिष्ट । इति रुधादिषु नृभयपादप्रक्रिया ।

ह्रस्वात्० । अनेन धकारस्य लोपो भवति । नश्चा० । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
 खसे० रुन्धति । रुन्धः । रुन्ध अन्धानि मूले सन्ति । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते ।
 इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुन्धात् । रुन्धाताम् । रुन्धुः । सुगमानि ।
 रुन्धीत । रुन्धीयाताम् । रुन्धीरन् । रुन्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु ।
 क्त्वादिर्देः । ह्रस्वात् । रुन्धि । रुन्धात् । रुन्धम् । रुन्ध । रुन्धानि ।
 रुन्धाव । रुन्धाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । इत्यादीनि । अरु-
 णत् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणः । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत ।
 अरुन्धाः । अरुन्धाताम् । अरुन्धन् । अरुणधम् । अरुन्ध । अरुन्ध । इत्या-
 दीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । तानि यथामन्त्रं साध्यानि । खिट्-
 लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । उपधाया लघोः । रुग्धि । रुग्धतुः ।
 रुग्धुः । रुग्धिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदं । रुग्धे । रुग्धाते । रुग्-
 धिरे । अन्धानि सुगमानि । रुग्धात । रुग्धीष्ट । तद्योर्धः । गुणः । रोज्जा ।
 रोज्जा । खसे० । रोज्जति । रोज्जते । लुङ्लकारे । अनिटः । अनेन ।
 ह्रस्वः । खसे० । अरुग्धीत । अरुग्धीताम् । अरुग्धुः । इत्यादीनि । आत्मने-
 पदं । ह्रस्वात् । अनेन सेलोपो भवति । अरुग्ध अरुग्धाताम् । अरुग्धत ।
 इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोर्गिरिती वा अनेन उग्रत्ययी भवति ।
 हरित्त्वात् । डित्त्वात् । गुणाभावः । अरुग्धत् । अरुग्धताम् । अरुग्धन् । सुग-
 मानि । उक्कृदिर् दीतिर्देवनयोः । उक्कृगवितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः । रुधादे-
 र्नाम् । अनेन चतुर्थं नमप्रत्यया भवति । कृणत्ति । अत्र खसे चपा भसानाम् ।
 अनेन दस्य तः । नश्चापदान्ते भस्मि । अनेन नखानुस्वारी भवति । कृन्तः
 कृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि सन्ति । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ।
 कृन्ते । कृन्दाते । कृन्दन्ते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि । खिट्-
 लकारे । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । पूर्वस्य रः । उपाध्यायाः । अनेन । गुणः ।
 भपानाम् । चक्कृदं । चक्कृदतुः । चक्कृदुः । चक्कृदथ । आत्मनेपदं । चक्कृदे ।
 चक्कृदाते । चक्कृदिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । कृद्यात् । सिखीः ।
 अनेन गुणनिर्देशः । खसे० कृत्सीष्ट । नृत् तद कृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेट् ।
 उपधाया लघोः अनेन गुणः । कृदिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । कृदि-
 ष्यति । नृत्तद० । अनेन वा इट् । खसे० । कृत्स्यति । इत्यादीनि ।
 लुङ् । हाविटौ सेलोपः । गुणः । अडागमः । अक्कृदीत् । अक्कृदिष्टाम् ।

अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट ।
 अच्छर्दिषाताम् । अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन
 छप्रत्ययी भवति । छित्त्वाद्गुणाभावः । अकृदन् । अकृदताम् । अकृदन् ।
 अकृदः । अकृदतम् । अकृदत । अकृदम् । अकृदाव । अकृदाम् । साधन-
 मेतादृशं शतशः कृतम् । छ तदिर् हिंसानादरघोः । छद्मराविती । पूर्ववत्
 प्रत्यया भवन्ति । रुधादेर्नम् । अनेन चतुर्थं नञ्प्रत्ययी भवति । णत्वम् ।
 दृणत्ति । अग्निनूपे खसे० । अनेन दस्य तः । छिति प्रत्यये परे 'नमसोऽस्य'
 अनेन नमोऽकारस्य लोपो भवति । नञ्वा० । अनेन भूते परे नकारास्यानुसारी
 भवति । ह्रस्वात्० अनेन वा तकारस्य लोपो भवति । कृन्तः । कृन्तः । एता-
 दृशमपि रूपं स्यात् । तन्दन्ति । तन्ते । तन्दाते । तन्दने । इत्यादीनि चतुर्णां
 रूपाणि सुगमानि । पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्धन्ति । लिट् लकारे । विश्व । पूर्वस्य
 रः । उपधाया लघीः । अनेन गुणः । ततर्द । कित्त्वात् गुणाभावः किति
 णशादौ । अन्यत्साधनं पूर्वात् । तददतुः । तददुः । गुणी भवति यपि ।
 ततर्दिष । इत्यादीनि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । तददे । तददाते ।
 तददिरे । अन्यानि सुगमानि । दद्यात् । खसे० । नृत्तद० । अनेन वा इङ्निषेधः ।
 सिखीः । अनेन गुणनिषेधः । तक्षीष्ट । इति कृते गुणी भवति । तर्दिषीष्ट ।
 अन्यानि रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्वेषां लकाराणां मूलात् ज्ञेयानि ।
 सिवर्जितसादिप्रत्यये इङ्ङिकल्पः । लुङ् लकारे । सिसता० । से० । आभ्यां हा-
 विटौ । सेलोपो भवति । उपधायाः । अनेन गुणः । दिवादावट् । वावसाने ।
 अतर्दीत् । अतर्दिष्टाम् । अतर्दिषुः । इरितो वा अनेन वा छप्रत्ययी भवति ।
 छित्त्वाद्गुणाभावः । अददत् आत्मनेपदे । सिसता० । अनेनेट् । गुणः ।
 षत्वम् । एत्वम् । राद्यपोहिः । अनेन द्वित्वम् । अतर्दिष्ट । अतर्दिषाताम् ।
 अतर्दिषत । इत्युभयपदप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ परस्मैपदिनः ।

शिष्ल्य विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिष्लि । शिष्यात्,
 शिनष्टु, अशिनट्, शिशेष, शिष्यात्, शिष्टा, शिष्यति, अशिष्यत्,
 अशिषत् । हिसि हिंसायाम् । इदितः ।

अथ परस्मैपदिनः प्रक्रिया ज्ञायते । तिवादेयः प्रत्यया भवन्ति । रुधादेर्नम् ।

अनेन नम्रत्ययो भवति । शिप् लु विशेषणे । लृकारो लिङ्कार्यार्थः । पूर्ववत्सर्वे कार्ये भवति । शि नप् सिप् इति जाते । ण्वत्वं शिनष्टि । नश्चापदान्ते भस्से । शिष्टः । शिंपन्ति । षढीः कः से । षत्वम् । शिनच्चि । शिष्टः । शिष्ट । शिनशि । शिष्वः । शिषः । शिष्यात् । शिष्याताम् । शिष्युः । शिनष्टु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शिंपन्तु । भस्माद्विर्हेः । ण्वत्वं । षीडः । शिष्टि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे षीडः । अनेन षकारस्य डकारः । वावसाने । दिवादावट् । अशिनट् । अशिनड् । अशिष्टाम् । अशिषन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं पूर्वस्य । उपधाया लघोः । शिशेष । शिशिपतुः । शिशिषुः । शिशिषिथ । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् । उपधाया लघोः । ण्वत्वं । शिष्टा । गुणः । षढीः कः से । कषसंयोगे चः । शिष्ट्यति । दिवादावट् । अशिष्ट्यत् । लुङ्लकारे । लित्पुषादेर्ङः । अनेन ङप्रत्ययः । डित्त्वाद्गुणाभावः । दिवादावट् । अशिषत् । अशिषताम् । अशिषन् । हिंसि हिंसायाम् । तिवादयः । ईदतीनुम्० । पश्चात् । रुधादेर्नम् । अनेन नम्रत्ययो भवति । 'हिन्स् तिप्' इति जाते सूत्रम् ।

नमः ।

नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति । हिनस्ति । हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात्, हिनस्तु । धौ सलोपो वा सस्य द इति केचित् । हिन्धि हिन्धि, अहिनत् अहिनद् ।

नमः । नमः । (पं० ए०) एकपदं सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । खरहीनं० । हिनस्ति । नमसीऽस्यः नश्चापदान्ते अनेन नमी नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः । हिंसन्ति । 'अनेनैव प्रकारेणान्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु । हिंसात् । हिंसाम् । हिंसन्तु । भस्माद्विर्हेः तदा हिंस् धि । इति जाते सूत्रम् । धौ । धौ परे सति । सकारस्य लोपो भवति । वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः । तदा । हिंधि । यदा सकारस्य दकारस्तदा । हिंद्धि । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । दिवादावट् । अहिंस् दिप् इति जाते ।

दिपि सस्य दः सिपि वा ।

अहिनत्, अहिनः, जिहिंस, हिंस्यात्, हिंसिता, हिंसि-

थति, अहिंसिष्यत्, अहिंसीत् । भञ्जो आमर्दने । ओइत् ।
भनक्ति, भङ्क्ताः, वभञ्ज, भञ्ज्यात्, भङ्क्ता, भञ्ज्यति,
अभञ्ज्यत् ।

दिपि सस्य दः । अनेन सकारस्य दङ्कारः । दिखीर्हसात् । वावसाने ।
अहिनत् । अहिनद् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । अहिनत् । अहिनः ।
अहिंसम् । अहिंस्त । अहिनसम् । अहिंस । अहिंस । लिट् लकारे ।
द्वित्वादिकम् । कुहीयुः । जिहिंस । जिहिंसतुः । जिहिंसुः । हिंस्यात् ।
हिंसिता । सिसता अनेन इडागमी भवति । हिंसिष्यति । दिवादावट् ।
अहिंसिष्यत् । लुङ् लकारे । हाविटौ । सेलीपः । दिवादावट् । अहिं-
सीत् । अहिंसिष्टाम् । अहिंसिषुः । इत्यादीनि । भञ्जो आमर्दने । ओकार
इत् । तिवादयः । रुधार्दनेम् । भनज् तिप् इति जाते । नमः । चीः कुः ।
खसे चपा० । भनक्ति । नमसोऽस्य । अनेन ङित्यकारस्य लीपः । नञाप्-
दान्ते० । भंक्तः । भञ्जन्ति । क्लिलात्० । कष० । भनञ्चि । भञ्ज्यात् ।
भञ्ज्याताम् । भञ्ज्युः । भनक्तु । भंक्तात् । भंक्ताम् । भञ्जन्तु । भञ्जि ।
भंक्तात् । भंक्तम् । भंक्त । भनजानि । भनजाव । भनजाम । चीः कुः ।
दिखीर्हसात् । दिवादावट् । वावसाने । अभनक् । अभनग् । अभंक्ताम् ।
अभञ्जन् । अभनक् । अभनग् । अभंक्तम् । अभंक्त । अभनजम् । अभञ्ज्व ।
अभंज्म । लिट् लकारे । द्वित्वादिकं भूपानाम् । वभञ्ज । वभञ्जतुः ।
वभञ्जुः । वभञ्जिय । अत्वतः । चीः कुः । खसे चपा० । वभंक्ष्य । इत्या-
दीनि । भञ्ज्यात् । अत्र नीलीपः । अनेन ङकारस्य लीपः । भंज् ता
इति जाते । चीः कुः । खसेचपा० । भंक्ता । भंक्तारौ । भक्तारः 'भंज्
स्यप् तिप्' इति जाते । चीः कुः । खसे० । क्लिलात्० । कष० ।
भञ्ज्यति । दिवादावट् । अभञ्ज्यत् । लुङ् लकारे । भूते सिः । सीः । दिवा-
दावट् । अभंज् सि ईट् दिप् इति जाते । सूचम् ।

सावनिटो नित्यं वृद्धिः ।

अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । अभं-
क्षीत् अभङ्क्ताम् अभंक्षुः । अञ्जू व्यक्तिमृक्षणकान्तिगतिषु ।

अनक्ति, अञ्ज्यात्, अनक्तु, आनक् आनग् आनञ्ज, अज्यात्, ।
अञ्जिता, अङ्क्ता, अञ्जिष्यति, अञ्च्यति, आञ्जिष्यत्, आञ्च्यत् ।

सावनिटो नित्यं वृद्धिः । सौ (प्र० ए०) अनिटः । (ष० ए०) नित्यं
(प्र० ए०) वृद्धिः । (प्र० ए०) अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ
परे सुगममिदं सूत्रम् । चोः कुः । खसे० । किलात्० । कष० । अभाञ्चीत् ।
भसात्० । अभाङ्ताम् । अभाञ्चुः । अन्यानि सुगमानि । अञ्जू व्यक्तिमृच्छण-
कान्तिमतिपु । उकार इङ् विकल्पार्थः । तिवादयः । रुधादेर्नम् । चोः कुः ।
खसे० । अनक्ति । नमसीऽस्य । अङ्क्ताः । अञ्जन्ति । अञ्ज्यात् । अञ्ज्याताम् ।
अञ्ज्युः । अनक्तु । अङ्क्तात् । अङ्क्ताम् । अञ्जन्तु । अञ्घि । दिवादावट् ।
स्वरादेः परः । सवर्णे दीर्घः । चोः कुः । दिखीर्हसात् । वावसाने । आनक् ।
आनग् । नमः । आङ्ताम् । नञापदान्ते । आञ्जन् । अन्यानि सुगमानि ।
लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । नुगपां० । आभ्वीर्णादौ । आनञ्ज । आन-
ञ्जतुः । आनञ्जुः । आनञ्जिष्य । अज्यात् । ऊदितो वा अनेन सूत्रेण इङ् वि-
कल्पो भवति । अञ्जिता । इङभावे । चोः कुः । खसे० । अङ्क्ता । अञ्जि-
ष्यति । इङभावे । कुत्वम् । खसे० । षत्वम् । कष० । अञ्च्यति । दिवा-
दावट् । स्वरादेः । आञ्जिष्यात् । इङभावे आञ्च्यत् । लुङ् लकारे । इङ्
विकल्पे प्राप्ते सूत्रम् ।

अञ्जेः सौ नित्यमिडाच्यः ।

आञ्जीत् । इति रूधादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

अञ्जेः । अञ्जेर्धातोः सौ नित्यं इङ् वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ।
आञ्जीत् । आञ्जिष्यात् । आञ्जिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिप्रक्रिया
कथिता ।

अथात्मनेपदिनः ।

जिहन्धि दौष्टौ । जिह्व इती । इन्धे, इन्धीत, इन्ध्याम्,
ऐन्ध, इन्ध्याञ्चक्रे इन्धिषीष्ट, इन्धिता, इन्धिष्यते, ऐन्धिष्यत,
ऐन्धिष्ट । इति रूधादिषु आत्मनेपदिप्रक्रिया । इति नम्-
विकरणा रूधादयः ।

अथात्मनेपदिप्रक्रिया कथ्यते । जिह्वि दीप्तौ । जिह्वे इतौ । तश्चादयः ।
 रुधादेर्नम् । नमः । तथोर्धः । नमसोऽस्य । नश्चापदान्ते । हसात् । इन्धे ।
 इन्धाते । इन्धते । इन्धीत । इन्धीयाताम् । इन्धीरन् । इन्धाम् । इन्धाताम् ।
 इन्धताम् । दिवादावट् । स्वरादेः परः । अइए । एऐऐ । अन्यत् साधनं
 तु पूर्ववत् । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धाः । ऐन्धाथाम् । ऐन्ध्वम ।
 कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनाम् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धाच्चक्रे । इन्धा-
 मास । इन्धांश्चभूव । रुपाणि सुगमानि । सिसता० । अनेनेट् । इन्धिषीष्ट ।
 इन्धिता । इन्धिष्यते । हावभागसौ । अइए । एऐऐ ऐन्धिष्यत । लुङ्लकारि ।
 ऐन्धिष्ट । ऐन्धिषाताम् । ऐन्धिषत । इत्यात्मनेपदिप्रक्रिया समाप्तिसंगमत् ।
 इति नम्विकरणा रुधादयो धातवः कथिताः ।

अथ तनादयः ।

सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारि ।

तनादेरूपः ।

तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः ।
 नूपः । तनोति, तनुते, तनुयात्, तन्वीत, तनोतु, तनुताम्,
 अतनोत्, अतनुत । ततान तेनतुः तेनुः । तेने, तन्धात्, तनि-
 षीष्ट, तनिता २, तनिष्यति, तनिष्यते, अतनिष्यत्, अतनिष्यत,
 अतानीत्-अतनीत्, अतनिष्ट ।

अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु
 विस्तारि । तिबादयः तश्चादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् । तनादेरूपः । तनादेः
 (पं० ए०) उप् (प्र० ए०) तनादेर्गणात् चतुर्षु लकारिषु परेषु उप्प्रत्ययो
 भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तनु तिप् । इति जाते । नूपः ।
 अनेन गुणः । तनोति । तनुतः । नुधातोः । तन्वन्ति । तनीषि । तनुथः ।
 तनुथ । तनोमि । ओर्वसोर्वा लोपः । तनुवः । तन्वः । तनुमः । तन्मः ।
 तनुते । तन्वाते । आतोऽन्तोऽदनतः । तन्वते । इत्यादौनि । तनुयात् ।
 नुधातोः । तन्वीत । तनोतु । ऋतौ परे । ओर्वाह्विः । तनु । तनुताम् ।

तन्वाताम् । तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुगमानि । दिवादावट् । अत-
नीत् । अतनुताम् । अतन्वत् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि । रूपाणि
ज्ञातव्यानि । लिट् लकारे । द्विश्व । पूर्वस्य । अत उपधायाः । ततान ।
लीपः पचाम् । तेनतुः । तेनुः । अत्त्वतः । तेनिथ । ततय्य । इत्यादीनि ।
आत्मनेपदे । तेने । तेनाते । तेनिरे । अन्यानि सुगमानि । तन्वात् ।
सिसृता० । षत्वम् । तनिषीष्ट । तनिता । तनिता । लुङ् लकारे । णित्ये ।
अनेन णित्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीत् । अतानिष्टाम् ।
अतानिधुः । आत्मनेपदे । अतनिष्ट ।

तनादेरकरोतेस्तन्वासासोर्वा सिलोपो वाच्यः ।

लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अतत अतथाः अतनिष्ठाः । क्षण
क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते क्षणुयात् क्षण्वीत क्षणोतु
क्षणताम् अक्षणीत् अक्षणुत । चक्षाण, चक्षणे, क्षण्यात्,
क्षणिषीष्ट, क्षणिता २, क्षणिष्यति, क्षणिष्यते, अक्षणिष्यत्,
अक्षणिष्यत । ह्यन्तक्षणेति० न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्ष-
णिष्ट-अक्षत । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ।

तनादेः । अकरोतेस्तनादेस्तन्वासीः परयोः सिलोपो वाच्यः । अनेन वा
सिलोपः । लोपस्त्वनुदात्त० । अनेन नकारस्य लोपः । अतत । अतनिष्ठाताम् ।
अतनिषत । सिलोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः । अतनिष्ठाः । अन्यानि
सुगमानि । क्षण । क्षिणु । हिंसायाम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । तनादे-
रूपः । नूपः । षत्वम् । क्षणीति । क्षणुतः । क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षण-
यात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणताम् । अक्षणीत् । अक्षणुत । लिट् लकारे ।
द्विश्व । पूर्वस्य कहीशुः । अत उपधायाः । चक्षाण । चक्षणुतुः । चक्षणुः ।
चक्षणे । चक्षणाते । चक्षणिरे । क्षण्यात् । सिसृता० । षत्वम् । क्षणि-
षीष्ट । क्षणिता । क्षणिता । अन्येषां मूलात् ज्ञेयानि । लुङ् लकारे ।
हाविष्टौ । सैर्णित्वात् अत उपधायाः । अनेन वृद्धौ प्राप्तायां ह्यन्तक्षण० ।
अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट ।
तनादेः । अनेन वा सिलोपः । लोपस्त्वनुदात्त० । अक्षत । अक्षणिष्ठाताम् ।

अक्षिषत । अक्षिषाः । वा सेर्लोपः । अक्षथाः । इत्यादीनि । क्षिणु-
धातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । तनादेरुप् ।

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ।

क्षिणीति क्षेणीति अक्षेणीत् अक्षित-अक्षिष्ट । षणु
दाने । सेने सायात् सन्यात् असात-असनिष्ठ असाथाः-अस-
निष्ठाः । डुकृञ् करणे । डुजावितौ । गुणः । नूपः ।
करोति ।

तनादेः । तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणीति ।
क्षेणीति । क्षिणुते । क्षिणुयात् । क्षिणी । क्षिणीतु । क्षेणीतु । क्षिणुताम् ।
अक्षिणीत् । अक्षेणीत् । अक्षिणुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे
उपधाया लघीः । चिक्तेण । चिक्क्षिणुतुः । चिक्क्षिणुः । चिक्क्षिणे । चिक्क्षि-
णाते । चिक्क्षिणिरे इत्यादीनि । क्षिण्यात् । सिस्तता० । क्षेणिषीष्ट ।
क्षेणिता । क्षेणिता । लुङ्लकारे । अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट ।
अक्षेत । इत्यादीनि । षणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । तनादेरुप् । आदेः
णः क्तः । नूपः । सनीति । सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनीतु ।
हौ परे । सनु । सनुताम् । असनीत् । असनुत । रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससान । लोपः पचां० । सेनतुः ।
सेनुः । सेने । सेनाते । सेनिरे । सन् यान् इति स्थिते । जनखनसनाम्
अनेन वा आकारी भवति । सायात् । सन्यात् । सिस्तता० । सनिषीष्ट ।
सनिता । सनिता । लुङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत । अस-
निष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि । डुकृञ् करणे । डुजावितौ । तनादेरुप् ।
गुणः । नूपः । करोति । कृ उप् तस् इति जाते । गुणः । सूत्रम् ।

डित्यटुः ।

करोतेरकारस्य उकारी भवति डिति विभक्तौ परतः ।
कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ।

डित्यटुः । डिति (ष० ए०) अन् (प० ए०) नुः (प्र० ए०) करोते-

धातोर्कारस्य उकारो भवति डिति विभक्तौ परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति ।
करोषि । कुरुथः । कुरुथ । करोमि । कुरुवस् इति जाते । नुर्वमीर्वा ।
अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कृञो नित्यं वसोरुलोपो वाच्यः ।

कूर्वः कुर्मः । कुरुते ।

कृञः । कृञो धातोर्नित्यं वकार मकारयोरुकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन
नित्यं लोपः । यूविहसे अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कुरुकुरोर्न दीर्घः ।

कुरुकुरोः । कुरुकुरोः दीर्घा न भवति । अनेन कुरुते । दीर्घाभावः । कूर्वः ।
कुर्मः । कुरु यात् । इति जाते । सूत्रम् ।

कृञो ये ।

कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे । कुर्यात्
कुर्वीत करोतु करवाणि कुरुताम् करवै अकरोत् अकुरुत ।
चकार चक्रतुः चक्रुः । चकर्थ, चक्रे, क्रियात्, कृषीष्ट, कर्त्ता,
करिष्यति, अकरिष्यत्, अकर्षीत्, अकृत अकृषाताम् अकृषत ।

कृञो ये । कृञः । (पं० ए०) ये । (स० ए०) कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य
लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् । कुर्वीत । करोतु । कुरु-
तात् । कुरुताम् । कुर्वन्तु । आवाहि० । कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरु-
ताम् । कुरुताम् । कुर्वताम् । करवै । अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुग-
मानि । लिट् लकारे । दिवादिक्त् । रः कुह्योश्चुः । धातोर्नामिनः । चकार ।
चक्रम् । चक्रतुः । चक्रुः । क्रादित्वान्नेट् । चकर्थ । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे ।
चत्सोरिङ् । क्रियात् । पत्वम् । कृषीष्ट । गुणः कर्त्ता । कर्त्ता । ह्रन्तः
स्यपः । गुणः । करिष्यति । करिष्यते । दिवादावट् । अकरिष्यत् अकरिष्यत ।
लुङ्लकारे । धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः । अकर्षीत् । अकर्षाम् । अकर्षुः ।
तनादेः । अकृत । अकृषाताम् । अकृषत ।

सम्पर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थे सुट् ।

संस्करोति ।

संपर्युपेभ्यः । सम्पर्युपेभ्यः उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे सुट् भवति ।
संस्करोति । इत्यादीनि ।

अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात् ।

समस्करोत् सञ्चस्कार ।

अड्द्वित्व० । अड्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुट् स्यात् । समस्करोत् । सञ्च-
स्कार । टित्वादादौ भवति सुट् । सूत्रम् ।

ससुट् कृजो णादौ नित्यमिड्वाच्यः ।

सञ्चस्करिथ । एवमुपस्कुरुते । मनु अवबोधने । मनुते
मेने मन्ता । वनु याचने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ।
इति तनाद्युभयपदिप्रक्रिया । इत्युर्विकरणास्तनादयः ।

ससुट्कृजः । सुटा सह वर्तमानः ससुट् । ससुट् चासौ कृज् च ससुट्कृज् ।
तस्य ससुट्कृजः । ससुट्करोतेर्धातोर्णादां परे सति नित्यमिड् वाच्यः । सञ्च-
स्करिथ एवमुपस्कुरुते । मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । तनादेरूप् ।
अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते । मन्ताते । मन्वते । मन्वीत । मनुताम् ।
दिवादावट् । अमनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् ।
लीपः पत्ताम् । मेने । मेनाते । मेनिरे । इत्यादीनि । नश्चापदान्ते ।
मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । दिवादावट् । अमंस्यत । लुङ् लकारे । अमंस्त ।
अमंसाताम् । अमंसत । इत्यादीनि । वनु याचने । अवमप्यात्मनेपदी ।
त आदयः प्रत्यया भवन्ति । तनादेरूप् । वनुते । वन्वीत । वनुताम् । अव-
नुत । लिट् लकारे । वादित्वाच्चैतत्पूर्वलीपौ भवतः । ववने । ववनाते । वव-
निरे । वंसीष्ट । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत । लुङ् लकारे । अवंस्त । अव-
साताम् । अवंसत । सर्वत्र नश्चापदान्ते भासी । अनेन अनुस्वारः । अयं
धातुः परस्मैपदी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते । वनीति । इत्या-
दीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युर्विकरणास्तनादयो धातवः कथिताः ।

अथ तुदादयः ।

तत्वादावुभयपदिनः । तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः ।

अथ तुदादयो घातवः कथ्यन्ते । तत्वादावुभयपदिनो घातवः सन्ति । तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः । तिवादयस्त आदयस्त प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् ।

तुदादेरः ।

तुदादेर्गणादः प्रत्ययो भवति चतुषु परेषु । अपोऽपवादः ।
ङित्त्वान्न गुणः । तुदति, तुदते, तुदेत्, तुदेत, तुदतु, तुदताम्,
अतुदत्, अतुदत, तुतोद, तुतुदे, तुद्यात्, तुत्सीष्ट, तोत्ता,
तोत्स्यति, तोत्स्यते, अतोत्स्यत्, अतोत्स्यत । अतोत्सीत् अतो-
त्ताम् अतोत्सुः । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत । भस्जो
पाके । ओइत् ।

तुदादेरः । तुदादैः । (पं० ए०) अः (प्र० ए०) तुदादेर्गणात् अः प्रत्ययो
भवति चतुषु परेषु । अपोऽपवादः । ङित्त्वान्न गुणः । तुदति । आत्मनेपदे ।
तुदते । रूपाणि सुगमानि । तुदेत् । तुदेत । तुदतु । तुदताम् । अतुदत् ।
अतुदत । रूपाणि भूधातुवत् । किन्तु गुणाभावः । लिट् लकारे । इत्वा-
दिकम् । उपधाया लघीः अनेन गुणो भवति । तुतोद । तुतुदतुः । तुतुदः ।
तुतोदिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे । तुद्यात् । खसे० । तुत्सीष्ट ।
अन्येषां मूलतो ज्ञेयानि । लुङ् लकारे । अनिटी नामिवतः । अनेन वृद्धिः ।
अतोत्सीत् । ऋसात् । अनेन सेर्लोपः । अतोत्ताम् । अतोत्सुः । इत्यादीनि ।
आत्मनेपदे । ऋसात् । अनेन ऋसे परे सेर्लोपः । सिन्धोः । अनेन गुण-
निषेधः । अतुत्त । अतुत्साताम् । अतुत्सत इत्यादीनि भवन्ति । भस्जो
पाके । ओकार इत् । तिवादयो भवन्ति । तुदादेरः । अनेन अप्रत्ययो
भवति । सूत्रम् ।

अन्यत्र सो जः ।

भस्वरत्वाभावे सस्य जो भवति । अहां किङ्ति च ।

अन्यत्र सीजः । अन्यत्र । (स० ए०) सः (ष० ए०) जः (प्र० ए०)
 भस्परत्वाभावे सति सकारस्य जकारी भवति । अनेन सस्य जकारः । सूत्रम् ।

अप्रत्ययो ङिङ्ङत् ।

भृज्जति, भृज्जते, वभ्रज्ज । ऋसंयोगात्० । इति कित्त्वा-
 भावान्न संप्रसारणम् । वभ्रज्जतुः वभ्रज्जुः वभ्रज्जिथ-वभ्रष्ट
 वभ्रज्जे ।

अप्रत्ययो ङिङ्ङत् ज्ञातव्यः । ङिङ्ङत्वात्सम्प्रसारणम् । 'ग्रहां कङ्ङिति च' ।
 अनेन भवति । भृज्जति । भृज्जते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि
 लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ह्रसादिः । आपानाम् । 'अन्यत्र सी जः ।'
 अनेन सस्य जः । वभ्रज्ज । कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणं न भवति । वभ्रज्जतुः ।
 वभ्रज्जुः वभ्रज्जिथ । वभ्रष्ट । आत्मनेपदे । वभ्रज्जे । वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिरे ।
 इत्यादीनि । सूत्रम् ।

भृज्जतेः सकाररेफौ लुग्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः ।

वभ्रज्ज, वभ्रज्जे, भृज्यात्-भ्रज्यात्, भ्रक्षीष्ट-भ्रक्षिष्ट, भ्रष्टा-भ्रष्टा,
 भ्रक्ष्यति-भ्रक्ष्यति, अभ्रक्ष्यत्-अभ्रक्ष्यत्, अभ्राक्षीत्-अभ्राक्षीत्,
 अभ्रष्ट-अभ्रष्ट । दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट, अदिक्षत्, अदि-
 क्षत । क्षिप प्रेरणे । क्षिप्सीष्ट, अक्षिप्त । कृष् विलेखने ।
 कृक्षीष्ट, कृष्टा-कृष्टा, अकाक्षीत्-अक्राक्षीत् । अकृक्षत-अकृष्ट
 अकृक्षाताम् अकृक्षत । मिल संगमे । मिमिले, अमेलिष्ट ।
 मुच्ल्म मोक्षणे ।

भृज्जतेः । भृज्जतेर्धातोः सकाररेफौ लुग्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुगम-
 मिदं सूत्रम् । मिदन्त्यात् स्वरान्तरी भवति । तत्पक्षे । वभ्रज्ज । वभ्रज्जतुः ।
 वभ्रज्जुः आत्मनेपदे । वभ्रज्जे । 'इत्यादीनि । अन्यत्र सीजः । सम्प्रसारणम् ।

भज्जात् । भज्जते । भज्जात् । भस्ज् सीष्ट । इति स्थिते । स्कोराद्योश्च ।
 अनेन सस्य लोपः । चोः कुः । खसे० । षत्वम् । कषसंयोगे० । भचीष्ट ।
 भज्जते । तदा भर्चीष्ट । अन्येषां मूलाद् ज्ञातव्यानि सर्वाणि रूपाणि । अनेनैव
 प्रकारेण सिध्यन्ति । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अन्य-
 त्साधनं तु पूर्ववत् । अभाचीत् । भसात् अनेन सेर्लोपो भवति । अभाष्टाम् ।
 अभाचुः । रमागमे कृते । अभाचीत् । आत्मनेपदे । स्कोराद्योश्च । कृष्ण०
 अनेन पकारः । अभष्ट । अभचाताम् । अभक्षत । रमागमे कृते । अभष्ट ।
 इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । दिश् अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्व-
 वत् प्रत्यया भवन्ति । तुदादरः । दिशति । दिशति । चतुर्णां लकाराणां
 रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । उपधाया लघोः । अनेन गुणः । दिदेश ।
 दिदेशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । 'दिश् सीष्ट' इति स्थिते ।
 कृष्ण० । षट्ठी० । षत्वम् । कषसंयोगे चः । दिचीष्ट । षत्वम् । ण्वत्वम् ।
 दंष्टा । अत्र गुणो भवति । दंष्टा । दंक्षति । दंक्षते । 'अदंक्षत् ।
 अदंक्षत ।' ह्रस्वान्तात् । अनेन लुङि सक् । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ।
 अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षत । अदिचाताम् । अदिक्षत । इत्यादीनि
 भवन्ति । क्षिप् प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति । क्षिपते । लिट्-
 लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः । चिक्षेप । चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट ।
 क्षेप्ता । क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अनिटः । अनेन
 वृद्धिः । अक्षेप्तीत् । भसात्० । अक्षेप्ताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्या-
 दीनि रूपाणि । कृष्ण विलेखने । तुदादरः । क्षपति । क्षपते । चतुर्णां रूपाणि
 सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । रः । कुहोद्युः । उपधाया लघोः ।
 चकर्ष । चक्षपतुः । चक्षपुः । अक्षतः । चक्षपिथ । चक्षट । चक्षे ।
 चक्षघाते । चक्षपिरे । इत्यादीनि । कृष्यात् । कृष् सीष्ट । इति स्थिते ।
 सिस्वीः । अनेन गुणनिषेधः । षट्ठीः० । षत्वम् । कषसंयोगे चः । कृचीष्ट ।
 गुणः । ण्वत्वम् । कर्षा । 'रारोभसेदृशां' अनेन अरो रकारी वा भवति ।
 कृष्टा । कर्षा । कर्क्षति । कर्क्षति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रका-
 रेण । लुङ्लकारे । 'अनिटः ।' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्व सदृशमस्ति ।
 अकार्चीत् । अकार्ष्टाम् । 'अत्र भसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्चुः ।
 रारो भसे । अक्राचीत् । आत्मनेपदे । सिस्वीः अनेन गुणनिषेधः । 'भसात्०'

अनेन भ्रसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट । अकृष्ताताम् । आतोऽन्ती० । अकृक्षत ।
 इशषान्तात् । अकृक्षत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृष्ताताम् । आती-
 ऽन्ती० । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । मिल सङ्गमने । अकारः ।
 तुदादेरः । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे ।
 द्वित्वादिक् । उपधाया लघोः । मिमेल । मिमिलतुः । मिमिलुः । मिमे-
 लिष । इत्यादीनि । मिमिले । मिमिषात् । उपधाया लघोः । मेलिषीष्ट ।
 अव षत्वं च भवति । मेलिता । मेलिता । मेलिष्यति । मेलिष्यते । अमे-
 लिष्यत् । अमेलिष्यत । लुङ् लकारे । हाविटौ । इट ईटि । अनेन सेर्लोपी
 भवति । दिवादावट् । अमेलीत् । अमेलिष्टाम् । अमेलिषुः । आत्मनेपदे ।
 अमेलिष्ट । अमेलिषाताम् । अमेलिषत । इत्यादीनि । मुच्ल । मोक्षणे ।
 लृकारो लिट्कार्यार्थः । तुदादेरः ।

मुचादेर्मुम् ।

मुचादीनां सुमागमो भवति अपत्यये परे । मुञ्चति,
 मुञ्चते, सुमोच, सुमुचे, मुच्यात् । 'सिस्थोः' अनेन गुणाभावः ।
 चोः कुः । मुचोष्ट, मोक्ता, मोक्ष्यति, मोक्ष्यते, अमोक्ष्यत्,
 अमोक्ष्यत, अमुचत्-अमुक्ता । लुङ् लृक् छेदने । लुञ्जति, लुप्सीष्ट,
 अलुपत् । विद्ललाभे । विन्दति, अवेदिष्ट । अनिडयमित्येके ।
 वेत्ता । लिप् उपदेहे । मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश्
 खिद् एते मुचादयः । लिम्पति, लिलेप, अलिपत्, अलिपत ।

मुचादेर्मुम् । मुचादेः । (ष० ए०) मुम् (प्र० ए०) मुचादीनां धातूनां
 सुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मिदं० । मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश्
 खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः । मुञ्चति । मुञ्चते । चतुर्णां लका-
 राणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः ।
 सुमोच । सुमुचतुः । सुमुचुः । अत्त्वतः । सुमोचिष । चोः कुः । सुमोक्ष ।
 सुमुचे । मुच्यात् । चोः कुः । षत्वम् । कषसं० । 'सिस्थोः' अनेन गुण-
 नां षः । मुचोष्ट । गुणः । चोः कुः । मोक्ता । मोक्ता । मोक्ष्यति ।

सीक्षते । असीक्षत् । असीक्षत । लिप्पुपादेर्ङः । अनेन लुङि डप्रत्ययी भवति । डित्वाद्गुणाभावः । अमुचत् । आत्मनेपदे । भ्रसात् । अनेन सेलीपो भवति भ्रसे परे । असुक्त । अमुचाताम् । असुजत । लुप् छंदने । तुदादेरः । मुचादेर्भुम् । लुम्पति । लुम्पते । चतुर्णां मुगमामि । लिट् लकारे । लुलीप । लुम्पे । लुप्यात् । 'सिन्धोः' अनेन गुणनिषेधः । लुसीष्ट । लीता । लीता । लीमति लीमते । अलीमात् । अलीप्स्यत । त्रिप्-पादेर्ङः । अनुपत् । आत्मनेपदे । भ्रसात् । अनुभ । अनुभाताम् । अनु-पसत । इत्यादीनि ।

लिपिसिचिद्वयतीनामात्मनेपदे सेङी वा

वाच्यः ।

अलिप्त । पिच्ल् क्षरणे । सिञ्चति, सिषेच, सिच्यात् सिञ्चीष्ट, सेक्ता २, सेक्षति, असिचत्, असिक्त । इति तुदादिषु उभयपदिप्रक्रिया ।

लिपिसिचिद्वयतीनाम् । एषां धातूनामात्मनेपदे सेङी वा वाच्यः । अने-नात्मनेपदेऽपि । सेङः । अलिपत । अलिपेताम् । अलिपन्त । इत्यादीनि । पिच्ल् क्षरणे । तुदादेरः । मुचादेर्भुम् । आदेः णः क्तः । सिञ्चति । सिञ्चते । अन्येषां मुगमामि । लिट् लकारे । डित्वादिकम् । पत्वम् । गुणः । सिषेच । सिषिचतुः । सिषिचुः । सिषेचिथ । अत्वतः । चोः कुः । सिषेक्थ । सिषिचे । सिच्यात् । चोः कुः । पत्वम् । कष० । 'सिन्धोः' अनेन गुण-निषेधः । सिञ्चीष्ट । गुणः । चोः कुः । सेक्ता । सेक्ता । सेक्षति । सेक्षते । असेक्षत् । असेक्षत । लिप्पुपादेर्ङः । असिचत् । लिपि-सिचि० । असिचत । असिचताम् । असिचन्त । डेरभावर्णः । भ्रसात्० । चोः कुः । असिक्त । असिक्ताताम् । असिचत । इत्यादीनि । इत्युभय-पदिनो धातवः कथिताः ।

अथ परस्मैपदिनः ।

कृतौ छंदने । कन्तति चकर्त कृत्यान् कर्तिता कर्ति-

यति अकर्तिष्यत् अकर्तीत् । लुभ विमोहने । लोभिता-
लोब्धा अलोभीत् । चृती हिंसाग्रन्यनयोः । चर्तिष्यति
चर्त्स्यति अचर्तीत् । विध विधाने । वेधिता । कुट कौटिल्ये ।

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । तिवादयः सर्वत्र भवन्ति । तुदादेरः ।
अयमपि चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । सुचादेर्मुम् । कृन्तति ।
कृन्तते । चतुर्णां सुगमानि रूपाणि । लिट् लकारे । विश्व । रः । उपधाया
लघीः । कुहोयुः । चकर्त्त चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्वात् । सिसता० ।
गुणः । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ ।
सेलीपः । उपधाया लघीः । अकर्त्तीत् । अकर्त्तिष्टाम् । अकर्त्तिषुः । लुभ्
विमोहने । तुदादेरः । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट् लकारे ।
द्वित्वादिकं० । उपधाया लघीः । लुलोभ । लुलुभतुः । लुलुभुः । लुभ्यात् ।
इषुसह० । लोभिता । इडभावे गुणः । तथोर्धः । भवेजवाः । लोब्धा ।
लोब्धारौ । लोब्धारः । लोभिष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ ।
उपधाया लघीः । अलोभीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः । चृति हिंसा-
ग्रन्यनयोः । ईकार इत् । तुदादेरः । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् ।
लिट् लकारे । विश्व । पूर्वस्य रः । उपधाया लघीः । चचर्त्त । चचृततुः । चचृतुः ।
चृत्वात् । सिसता० । गुणः । चर्त्तिता । चर्त्त । तद् । अनेन स्यपि वा
इट् । चर्त्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्त्तिष्यत् । अचर्त्स्यत् । लुङ् लकारे ।
द्वाविटौ । अचर्त्तीत् । अचर्त्तिष्टाम् । अचर्त्तिषुः । विध विधाने । तुदा-
देरः । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः ।
विवेध । विविधतुः । विविधुः । विध्यात् । सिसता० । गुणः । वेधिता ।
वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ् लकारे । द्वाविटौ । गुणः । सेलीपः । अलो-
भीत् । अलोभिष्टाम् । अलोभिषुः । इत्यादीनि । कुट कौटिल्ये । अकार
इत् । तुदादेरः । कृटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । विश्व
पूर्वस्य । कुहोयुः । उपधाया लघीः । चुकोट । चुकृततुः । चुकटुः । 'चुकट्
इट् थप्' इति जाते । उपधाया लघीः । अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् ।

कुटादेर्ज्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् ।

चुकोट चुकुटिथ कुटिता अकुटीत् । लुट् छेदने । चुक्यति

तुटति । ओब्रश्चू छेदने । ओज इती । अहां क्ङिति च । वृश्चति । वब्रश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वब्रश्चिथ वब्रष्ठ वृश्चगात् । ऊदितो वा । व्रश्चिता-व्रष्टा । स्कोराद्योश्च व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति अब्रश्चीत् अब्राक्षीत् अब्राष्टाम् । कृ विक्षेपे । ऋत इर् । किरति चकार चकरतुः कौर्यात् करिता । ईटो ग्रहाम् । करोता करीष्यति-करिष्यति अकरीष्यत् अकरिष्यत् अकारीत् ।

कुटादेः । कुटादेषातोर्ज्णिद्वर्जः । प्रत्ययो ङित् । ङित्त्वाद्गुणाभावः । चुकुटिष । कुट्यात् । कुटादेः । अनेन ङित्त्वाद्गुणी न भवति । कुटिता । कुटिष्यति । अकुटिष्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । हाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् । अकुटिषुः । इत्यादीनि । चुट् छेदने । क्रमुभ्रमु० अनेनास्य घातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । तुदादेरः । चुट्यति । अप्रत्यये कृते सति । तुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुनीट । तुनुटतुः । तुनुटुः । तुनुटिथ । तुन्यात् । तुनुटिता । कुटादित्वाद्गुणी न भवति । तुनुटिष्यति । अतुनुटिष्यत् । लुङ्लकारे हाविटौ । सेलीपः । दिवादावट् । अतुनीट । अतुनुटिष्टाम् । अतुनुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । ओब्रश्चू० छेदने । ओकारोकारावितौ । तुदादेरः । 'अहांक्ङिति च' अनेन सम्प्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । विश्व । पूर्वस्य । वब्रश्च । सम्प्रसारणम् । ववृश्चतुः । ववृश्चुः । वब्रश्चिथ । ऊदितो वा । संयोगान्तस्य लोपः । अनेन चकारस्य लोपः । कृष्ण० । ण्वल् । वब्रष्ठ । इत्यादीनि । सम्प्रसारणम् । वृश्चगात् । सिस्तता० । व्रश्चिता । ऊदितो वा० अनेन वा इट् । संयोगान्तस्य लोपः । षत्वम् । ण्वल् । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । इडभावे । स्कोराद्योश्च । चोः कुः । षत्वम् । कषसंयोगी० । व्रक्ष्यति । अब्रश्चिष्यत् । अब्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । हाविटौ । सेलीपः । दिवादावट् । अब्रश्चीत् । अब्रश्चिष्टाम् । अब्रश्चिषुः । इडभावे । स्कोरा० । चोः कुः । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिः । अब्राक्षीत् । 'भ्रसात्' अनेन सेलीपः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अब्राष्टाम् । अब्राक्षुः । कृ विक्षेपे । तुदादेरः । ऋत इर् । अनेन ऋकारस्य इड् भवति । किरति । किरित् । किरतु । अकि-

रत् । लिट् लकारे द्विश्च । रः । कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । चकार ।
 ऋसंयोगात् । अनेनाकिच्चात् गुणाभावः । चकरत् । चकरः । चकरिथ ।
 ऋत इट् । यूर्विहसे । कीर्यात् । सिसता० । गुणः । करिता । 'इटो
 यहाम्' अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां नूलाद् ज्ञेयानि । लुङ् लकारे ।
 णित्ये । अनेन सेर्णिच्चात् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अकारीत् । वृद्धिहेतौ ।
 अनेन दीर्घाभावः । अकारिष्टाम् । अकारिषुः । इत्यादीनि ।

उपात्किरतेऽङ्गदेऽर्थे सुङ् वाच्यः ।

उपात्० । उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः ऋदनेऽर्थे सुङ् वाच्यः ।

हिंसायां प्रतेश्च ।

उपस्किरति, उपचस्कार, प्रतिस्किरति । गृ निगरणे ।
 गिरति ।

हिंसायाम् । किरतेर्धातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुङ् वाच्यः । उपस्किरति ।
 उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्किरति । गृ निगरणे । ऋत इट् । अनेनेट् ।
 तुदादिरः । गिरति ।

गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः ।

गिलति । जगार-जगाल-जगरत्-जगलत् । जगरुः-जगलुः ।
 अगारीत् अगालीत् । स्पृश् स्पृशने । स्पृशति पस्पर्श स्पृश्यात्
 स्पृष्टा स्पृष्टा स्पृक्ष्यति-स्पृक्ष्यति, अस्पृक्ष्यत्-अस्पृक्ष्यत्, अस्प्राक्षीत् ।
 रो वा । अस्प्राक्षीत् ।

गिरतेः । गिरतेर्धातोर्लकारस्य लकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य
 लकारः । गिलति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । रः ।
 कुहोश्चुः । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । जगार । जगाल । ऋसंयोगात् ।
 अनेनाकिच्चाद्गुणी भवति । जगरत् । जगलत् । इत्यादीनि । ऋत इट् ।
 यूर्विहसे । गीर्यात् । गरिता । गलिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्-

लकारे । डाविटी । धातीर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । अगारीत् । अगारिष्टाम् ।
अगारिषुः । लृत्वे कृतं सति । अगालीत् । अगालिष्टाम् । अगालिषुः ।
इत्यादीनि । स्पृग् स्पर्शने । तिवादयः । तुदादेरः । स्पृगति । लिट् लकारे
द्विष्ट । रः । पूर्वस्य ह्रस्वादिः । उपधाया लघोः । पस्पर्श । पस्पृशतुः ।
पस्पृशः । इत्यादीनि । स्पृग्यात् । स्पृग् ता इति स्थिते । कृष्ण० । अनेन
पकारः । उपधाया लघोः । अनेन गणः । रारीभृसे० अनेन अरी रकारः ।
कृषादीनां० । अनेन विकल्पः । एत्वम् । स्पृष्टा । स्पृष्टा । षट्ठीः कः से ।
स्पृच्यति । स्पृच्यति । अस्पृच्यत् । अस्पृच्यत् । लुङ् लकारे 'अनिटी नामिवत्ः'
अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पृच्यत् । 'भृसात्०' अनेन सीर्लोपः ।
अस्पृष्टाम् । अस्पृचुः । अरी रकारे कृते । अस्पृच्यत् । अस्पृष्टाम् ।
अस्पृचुः । इत्यादीनि । 'कृषादीनां०' अनेन 'भूते सिः' अनेन विहितः
निप्रत्ययी वा भवति ।

कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः ।

तत्पक्षे । ह्रस्वान्तात्त्वक् । असृजत् । प्रच्छ ज्ञीष्ठा-
याम् । मन्त्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ
पप्रठ, पृच्छ्यात्, प्रष्टा, प्रच्यति, अप्राचीत् । सृज विसर्गे ।
सृजति, लसर्ज लसृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ-ससृष्ट । सृज्यात्
रारो भृसे दृशाम् । सृष्टा, सृच्यति, असृच्यत् । टुमर्जो
मृजौ । टु ओ इती । अन्यत्र सो जः । मज्जति, भमज्ज,
मङ्क्ता । सन्जिनशोभसे नुम् । मञ्चति, अमाञ्चोत्
अमाङ्क्ताम् अमाञ्चुः । विष् प्रवेशने । वेष्टा, अविच्यत् ।
सृग् आमर्षणे । असृच्यत्, अमाञ्चोत्, असृजत् । विच्छ
गती । आयः । विच्छायति, विच्छायाञ्चकार-विविच्छ-
विच्छायात्, विच्छ्यात्, विच्छायिता-विच्छिता, अविच्छा-
यीत् । इषु इच्छायाम् । गमां छः । इच्छति, इच्छेत्,
इवेष्ट, एषिता, एष्टा । कुप स्पर्श । कोषा, अक्षीप्सोत् ।

लिङ् गती । लीष्टा अलिङ्गत् । खिद परिघाते । खिन्दति,
खेत्ता, अखेत्सीत् । पिङ् अवयवे । पिङ्गति, पेङ्गिता ।
इति तुदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

कृषादीनाम् । अनेन कृषादीनां धातूनां सर्वत्र सेर्विकल्पः । तदा 'हृष्-
षान्तात्' । अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पृचत् । अस्पृचताम् ।
अस्पृचन् । इत्यादीनि । प्रच्छ जीत्सायाम् । तुदादेरः । ग्रहां क्ङिति च ।
अनेन सम्प्रसारणं० । पृच्छति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्व ।
पूर्वस्य । प्रपृच्छ । सम्प्रसारणं० । पपृच्छतुः । पपृच्छुः । प्रपृच्छिथ । अत्त्वतः ।
षत्वम् । ण्वत्त्वम् । पप्रष्ठ । इत्यादीनि । सम्प्रसारणं० । पृच्छात् । षत्वम् । ण्वत्त्वम् ।
प्रष्टा । षट्ठीः कः से । क्लिलात्० । कष० । प्रक्ष्यति । अप्रक्ष्यत् । लुङ्-
लकारे । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अप्राचीत् ।
कृष्ण० । ण्वत्त्वम् । अप्राष्टाम् । अप्राचुः । इत्यादीनि । सृज विसर्गे ।
तुदादेरः । सृजति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्व । रः । उप-
धाया लघीः । ससर्ज । ससृजतुः । ससृजुः । अत्त्वतः । ससर्जिथ । ससृज्
यप् इति जाते । उपधाया लघीः । रारो भ्रसे० कृष्ण० । ण्वत्त्वम् । ससृष्ट ।
सृज्यात् । रारोभ्रसे । षत्वम् । ण्वत्त्वम् । स्रष्टा । षट्ठीः कः से । षत्वम् ।
कपसंयोगे० । स्रक्ष्यति । अस्रक्ष्यत् । अनिटो नामिवतः । अस्त्राचीत् ।
अस्त्राष्टाम् । अस्त्राचुः । टुमस्जो शुद्धौ । टुकारौकारौ इतौ । तुदादेरः ।
अन्यत्र सीजः । अनेन सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्व । पूर्वस्य । अन्यत्र सीजः । ममज्ज ।
ममज्जतुः । ममज्जुः । इत्यादीनि । मस्ज् ता इति स्थिते स्तोरादीश्च । अनेन
सकारस्य लोपः । चीः कुः । खसे चपा० । मस्जिनशीः । अनेन मुष् ।
नश्चापदान्ते । मन्ता । मन्तारौ । मन्तारः । मन्क्ष्यति । अमन्क्ष्यत् । अत
उपधायाः । अमांचीत् । भ्रसात् । अनेन सेर्लोपः । अमांताम् । अमांचुः ।
इत्यादीनि । विश् प्रवेशने । तुदादेरः । विशति । लिट् लकारे । द्विश्व ।
पूर्वस्य ह्रसा० । गुणः । विवेश । विविशतुः । विविशुः । विवेशिथ । अत्त्वतः ।
षत्वम् । ण्वत्त्वम् । गुणः । विवेष्ट । विश्यात् । गुणः । षत्वम् । ण्वत्त्वम् ।
वेष्टा । षत्वम् । षट्ठीः कः से । क्लिलात्० । कष० । गुणः । वेक्ष्यति ।
अवेक्ष्यत् । हृष्पान्तात् अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अविचत् । अवि-

क्षताम् । अविचन् । मृश् आमर्षणे । तुदादेरः । मृशति । लिट् द्वित्वा-
दिकम् । रः । गुणः । ममर्श । ममृशतुः । ममृशुः । ममर्शिथ । अत्वतः ।
ममर्श । मृश्यात् । गुणः । घृत्वम् । रारो मृष्टा । षढीः कः से । मृक्षति ।
अमृक्षत् । अनिटो नामिवतः । अमृक्षीत् । अमृष्टाम् । अमृक्षुः । 'क्षशा-
दीनां' अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । हृशप्रान्तात् । अमृक्षत् । अमृक्षताम् ।
अमृक्षन् । विच्छर्त्ता । आयः । अनेन आयः प्रत्ययः । तुदादेरः । अदे ।
विच्छायति । लिट् । विच्छायांचकार । अत्र कासादि० अनेनाम् । अनपि
वा इति उक्तत्वात् । अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ । विविच्छतुः ।
विविच्छुः । विच्छायात् । अत्र । 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः । आया-
भावे । विच्छात् । सिसता । विच्छायिता । विच्छिता । विच्छायिष्यति ।
विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । लुङ्लकारे । वाविटौ ।
अविच्छायीत् । अविच्छीत् । इषु इच्छायाम् । तुदादेरः । गमिच्छुः । इच्छति ।
लिट् । द्विथ । गुणः । असवर्णे । इयेष । सवर्णे । ईषतुः । ईषुः । इत्या-
दीनि । इष्यात् । इषु सह० । गुणः । एषिता । घृत्वम् । एष्टा । एषिष्यति ।
स्वरादेः । ऐषिष्यत् । लङ् । ऐषीत् । कुप स्पर्शे । तुदादेरः । कृपति ।
चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् द्विथ । गुणः । कृपानाम् । चुच्छीप ।
कृष्यात् । गुणः क्क्षीप्ता । क्क्षीप्स्यति । अक्क्षीप्स्यत् । अनिटो नामिवतः ।
अक्क्षीप्सीत् । कृषात् । अक्क्षीप्ताम् । अक्क्षीप्सुः । लिष् गतो । तुदादेरः ।
लिशति । लिट् । लिलेश । लिलिशतुः । लिलिशुः । लिलेशिथ । अत्वतः ।
लिलेष्ट । लिष्यात् । गुणः । षत्वम् । लैष्टा । षढीः कः से । लेक्ष्यति ।
अलेक्ष्यत् । ह्रस्वप्रान्ता० । छशप० । षढीः कः से । षत्वम् । कष० । अलि-
क्षत् । अलिक्षताम् । अलिचन् । खिद परिघाते । तुदादेरः । अनेनाप्रत्ययी
भवति । सुचादेर्मुम् । अनेन सुमागमी भवति । नशापदान्ते भस्ति । अनेनानु-
स्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । दिवादावट् । अखिन्दत् । रूपाणि
सुगमानि । लिट्लकारे । द्विथ । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः ।
चिखिद । चिखिदतुः । चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् । खिसे० । गुणः ।
खेत्ता । खेत्यति । अखेत्यत् । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अखैसीत् ।
भस्तात्० । अनेन सेलोपः । तथोर्धः । अखैज्ञाम् । अखैक्षुः । इत्यादीनि । पित्र
अवयवे । तुदादेरः । सुचादेर्मुम् । पिंपति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुग-

मानि । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । पिपेश । पिपिशतुः ।
पिपिशुः । पिपेशिष्य । पिश्यात् । सिस्तता० । उपधाया लघोः । पेशिता ।
षत्वम् । पेशिष्यति । दिवादावट् । अपेशिष्यत् । लुङ् लकारे हाविटौ । अन्य-
त्साधनं तु पूर्वसङ्गम् । अपेशीत् । अपेशिष्टाम् । अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति
परस्मैपदिनी धातवः कथिताः ।

अथात्मनेपदिनः ।

सृङ् प्राणत्यागे ।

अयकि ।

ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ।
नुधातोः । स्त्रियते ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । सृङ् प्राणत्यागे ङ्कार आत्मनेपदार्थः । तुदादेरः ।
सूचम् । अयकि । अश्च यक् च । अयक् । तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य
'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिङादेशो भवति ।
अत्र ङ्कारव्यवधानात् 'ये' अनेन दीर्घा न भवति 'अनुबन्धः प्रत्यक्षवत्' इति
न्यायात् । नुधातोः अनेनेय् भवति । स्त्रियते । आदायङ् । अङ् । स्त्रियते ।
स्त्रियन्ते । स्त्रियेत । स्त्रियताम् । अस्त्रियत ।

सपरीक्षयोस्तादौ स्त्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ।

ममार मम्वतुः । मृषीष्ट, मर्ता, मरिष्यति, अमरिष्यत् ।
लोपो ऋस्वाङ्गसे । अमृत अमृषाताम् अमृषत । ङ् आदरे ।
द्वियते, दद्रे, दृषीष्ट, दर्ता । इमृतः स्यपः । दरिष्यते, अद-
रिष्यत, अदृत । षृङ् अवस्थाने । ध्रियते । तद्वत् । षृङ्
व्यापारे । व्याप्रियते, व्यापरिष्यते, व्यापृत व्यापृषाताम् ।
ओविजो भयचलनयोः । विजते, विजेत, विजताम्, अविजत,
विविजे, विजिता ।

सपरीक्षयोः । सपरीक्षयो स्तादौ स्वपि परतो स्त्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्यम् ।
तदा णवादयः प्रत्यया भवन्ति । द्विश्च । रः । धातोर्नामिनः । ममार ॥

ऋरम् । मस्रुः । मसुः । मसर्थ । इत्यादीनि । उः । अनेन गुणनिषेधः ।
 पत्वम् । मृषीष्ट । गुणः । मर्ता । हृत्तः स्यपः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । लोपो ऋस्वाञ्भस् । अनेन सेर्लोपः । अमृत । अमृषातां ।
 अमृषत । ष्ट् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । तुदादेरः । अयक्ति ।
 नुधातोः । द्वियते । द्वियत । द्वियताम् । अद्वियत । लिट्लकारे । द्विश् ।
 रः । ऋरम् । दट् । दट्राते । दट्रिरे । दृषीष्ट । गुणः । दर्ता । हृत्तः ।
 दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपोऋस्वाञ्भस्' अनेन सेर्लोपः ।
 अदृत । अदृषतां । अदृषत । इत्यादीनि । ष्ट् अवस्थाने । ङकार आत्म-
 नेपदार्थः । तुदादेरः । अयक्ति । नुधातोः । अनेन इध् भवति । द्वियते ।
 द्वियत । द्वियताम् । अद्वियत । लिट्लकारे । द्विश् । रः । ऋषातां ।
 ऋरम् । दध्रे । दध्राते । दध्रिरे । उः । धृषीष्ट । अत्र पत्वं भवति । गुणः ।
 धर्ता । 'हृत्तः' अनेनेट् । धरिष्यते । अधरिष्यत् । लुङ्लकारे । सेर्लोपः ।
 अधृत । अधृषताम् । अधृषत । ष्ट् व्यापारे । ङकारः । अन्यसाधनं
 तु पूर्वसदृशम् । व्यापृषीष्ट धातुः । व्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
 लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्याप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वदृशानि । लुङ्
 लकारे । सेर्लोपः व्यापृत । व्यापृषातां । व्यापृषत । इत्यादीनि । ओविजौ भय-
 चलनयोः । इङ्कारीकारावितौ नः । तुदादेरः । विजते । लिट्लकारे ।
 द्वित्वादिकं । विविज । विविजाते । विविजिरे । विज् इट् ता इति जाते ।
 तत्र गुणे प्राप्ति ।

विजेः पर इट् किङ्क्तव्यः ।

ततो नोपधागुणः । विजिष्यते, अविजिष्यत, अविजिष्ट
 ओलसृजौ व्रीडायाम् । अन्यत्र । सो जः । लज्जते, ललज्जे
 अलज्जिष्ट । इति तुदादिषु आत्मनेपदिप्रक्रिया । इति अविक-
 रणास्तुदादयः । इति धातूनामष्टमो गणः । ८ ।

विजिः । विजि धातोः पर इट् किङ्क्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता
 पत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत । लुङ्लकारे । ष्ट्वम् । अविजिष्ट ।
 अविजिषाताम् । अविजिषत । ओलसृजौ व्रीडायाम् । ङावितौ । तुदादेरः ।
 अन्यत्र 'सोजः' अनेन सकारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुग-

मानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । ललज्जे । इत्यादीनि । लज्जिषीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिष्यत । अलज्जिष्ट । अलज्जिषातां । अलज्जिषत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः । इति अविकारणास्तुदादयो धातवः कथिताः ।

अथ क्रारादयः ।

तत्रादावुभयपदिनः डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । ना क्रारादेः । क्रारादेर्गणान्ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । णत्वम् । क्रीणाति ।

अथ क्रारादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । द्रव्यपरावर्त्तने । वस्तूनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारज-कारावनुबन्धौ । डुकारो द्वितस्त्रिमक् इति कार्यार्थः । जकारानुबन्धत्वादुभय-पदी । तिवादयः प्रत्ययाः । क्री तिप् इति स्थिते सूत्रम् । नाक्रारादेः । ना । सांके० (प्र० ए०) क्रारादेः । (पं ए०) क्रारादेर्गणात् नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । 'क्री ना तस्' इति जाते ।

ई हसे ।

नाइत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे परे । क्रीणीतः ।

ईहसे । ई । (प्र० ए०) सांकेतिकं हसे । (स० ए०) ना इति प्रत्यय-संबन्धिन आकारस्य ङिति हसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र ङिति हसे आकारस्य ईकारः कार्यः । पुर्नोऽनन्ते । अनेन णत्वम् । क्रीणीतः । क्री ना अन्ति इति स्थिते ।

नातः ।

नाइत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङिति खरे परे । क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः ।

नातः । ना (प० ए०) सांके० । आतः (प० ए०) द्विपदं सूत्रम् । क्रादे-
रुत्पन्नस्य ना इति प्रत्ययसंवायिन आकारस्य डिति स्वरे लोपी भवति । अनेन
डिति स्वरे सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । पिच्छा-
दीकारो न । अन्यानि मूले सन्ति । आत्मनेपदे । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ।
आतोऽन्तो० । अनेन अन्त अत् । अन्यानि सुगमानि यथासम्भवं साध्यानि ।
यादादावीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात् । क्रीणीयातां । क्रीणीयुः । इत्यादीनि ।
'नातः' अनेन आकारस्य लोप ईतादौ भवति । क्रीणीत । क्रीणीयाताम् ।
क्रीणीरन् । इत्यादीनि । लोट्लकारेऽपि साधनं सदृशम् । क्रीणातु । तातडि ।
डित्त्वादीकारः । क्रीणीतात् । क्रीणीतां । नातः । अनेनाकारस्य लोपः ।
क्रीणन्तु । हौ परे । आकारस्येकारः । क्रीणीहि । आनिवादी सवर्णे ।
क्रीणानि । क्रीणीव । क्रीणीम । इत्यादीनि । आत्मनेपदे० । क्रीणीतां ।
क्रीणातां । क्रीणतां षत्व' भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि । दिवादावट् ।
अक्रीणात् । अक्रीणीतां । अक्रीणन् । अक्रीणोः । अनिपि सवर्णे दीर्घः ।

अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत । नातः । अक्रीणातां । अक्रीणत ।
 इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । सर्वेषां रूपाणां वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति ।
 लिट् लकारे । द्विच । सस्त्रादिः । ऋस्वः । कुहीशुः । धातोर्नामिनः ।
 अनेन वृद्धिः । चिक्राय । लुधातीः । अनेन इय् । चिक्रियतुः । चिक्रियुः ।
 अत्वतः । गुणः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियधुः । चिक्रिय । इत्यादीनि
 रूपाणि भवन्ति । चिक्रिये । चिक्रियाते । चिक्रियिरे । क्रीयात् । गुणः ।
 षत्वम् । क्रेपीष्ट अन्यानि मृत्तात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । अनिटो नामिवतः ।
 षत्वम् । दिवादावट् । अक्रेपीत् । अक्रेष्टाम् । अक्रेपुः । आत्मनेपदे । गुणः ।
 षत्वम् । षुत्वम् । दिवादावट् । अक्रेष्ट । अक्रेपातां । अक्रेषत । इत्यादीनि
 भवन्ति । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । तिवादयो भवन्ति । नाक्रादेः । अनेन
 चतुर्थं ना प्रत्ययः । णत्वम् । प्रीणाति । ईहसे । प्रीणीतः । नातः । प्रीणन्ति ।
 रूपाणि पूर्ववत् । प्रीणीते । प्रीणीयात् । प्रीणीत । प्रीणीतु । प्रीणाताम् । अप्री-
 णात् । अप्रीणीत । लिट् लकारे । द्विच । सस्त्रादिः । ऋस्वः । धातो-
 र्नामिनः । पिप्राय । पिप्रियतुः । पिप्रियुः । अत्वतः पिप्रयिथ । पिप्रेथ ।
 इत्यादीनि । पिप्रिये । पिप्रियाते । पिप्रियिरे । प्रीयात् । गुणः । प्रेपीष्ट ।
 अत्र षत्वं भवति । प्रेता । प्रेता । षत्वम् । प्रेष्यति । प्रेष्यते । अप्रेष्यत् ।
 अप्रेष्यत । अनिटो नामिवतः । अप्रेपीत् । आत्मनेपदे गुणः । अप्रेष्ट ।
 अप्रेषातां । अप्रेषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । पूञ् पवने । तिवादयः ।
 नाक्रादेः ।

ष्वादेर्ऋस्वः ।

ष्वादीनां ऋस्वी भवति चतुर्थं परेषु । पुनाति, पुनीते,
 पुनीयात्, पुनीत, पुनातु, पुनीताम्, अपुनात्, अपुनीत,
 पुपाव, पुपुवे, पूयात्, पविषीष्ट, पविता २, पविष्यति, पवि-
 ष्यते, अपविष्यत्, अपविष्यत, अपावीत्, अपविष्ट । कृञ्
 हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते, चकार, चकरे, कीर्यात्,
 करिषीष्ट, अकारौत् । धूञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते,
 दुधाव, अधविष्ट-अधीष्ट । ग्रह उपादाने । ग्रहां कृडिति च ।

गृह्णाति गृह्णीतः । गृह्णीते, गृह्णीयातात्, गृह्णीत, गृह्णातु
गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु ।

घादेर्ऋस्वः । घादेः (घ० ए०) । ऋस्वः । (प्र० ए०) घादीनां घातूनां
ऋस्वी भवति चतुर्थे परेषु । अनेन ऋस्वः । पुनाति । पुनीते । अन्यानि पूर्व-
सदृशानि । लिट् लकारे । विश्व । सस्वरादिः । ऋस्वः । धातोर्नामिनः ।
पुपाव । नुधातोः । पुपुवतुः । पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे ।
पुपुवाते । पुपुविरे । पूयात् । 'सिसता' अनेन इट् । गुणः । पत्वम् ।
पविषीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञातव्यानि । लुङ् लकारे । धातोर्नामिनः ।
अनेन वृद्धिः । अन्यसाधनं सुगमम् । अपावीत् । अपाविष्टाम् । अपाविषुः ।
आत्मनेपदे तु गुणः । पत्वम् । षत्वम् । अपविष्ट । अपविषाताम् । अप-
विषत । इत्यादीनि भवन्ति । कृञ् हिंसायाम् । जकार उभयपदार्थः । तिबा-
दयः प्रत्यया भवन्ति । नाक्रादेः । अनेन नाप्रत्ययी भवति । घादेर्ऋस्वः ।
णत्वम् । कृणाति । ईहसे । कृणीतः । 'नातः' अनेन अकारस्य डिति
स्वरे लीपः । कृणन्ति । आत्मनेपदे । कृणीते । कृणाते । कृणते । कृणी-
यात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । लिट्-
लकारे । हित्वादिकम् । रः । कुहोयुः । धातोर्ना । चकार । चक्रतुः ।
चक्रुः । चकरिथ । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे । यादादौ । यूर्विहसे ।
कौर्यात् । सिसता । गुणः । षत्वम् । करिषीष्ट । करिता । करिता ।
षत्वम् । गुणः । इट् । करिष्यति । करिष्यते । अकरिष्यत् । अकरिष्यत ।
रूपाणि सुगमानि सन्ति । अतो न लिखितानि । लुङ् लकारे । सेर्णिच्वात् ।
'धातोर्ना' अनेन वृद्धिः । अकारीत् । अकारिष्टाम् । अकारिषुः । आत्मने-
पदे० । गुणः । षत्वम् । षत्वम् । अकरिष्ट । अकरिषाताम् । अकरि-
षत । इत्यादीनि भवन्ति । घृञ् कम्पने । जकारः । तिबादयः । घादेर्ऋस्वः ।
नाक्रादेः । धुनाति । धुनीते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तेषां
साधनमपि पूर्वसदृशमस्ति । लिट् लकारे । हित्वादिकम् । ऋस्वः । ऋपानाम् ।
धातोर्ना । दुधाव । नुधातोः । नानप्योर्वः । अनेनोव् भवति । दुधवतुः ।
दुधुवुः । दुधविथ । दुधुवे । दुधुवाते । दुधुविरे । इत्यादीनि । धूयात् ।
स्वरति० । अनेनास्य धातोर्लिङ् विकल्पः । गुणः । षत्वम् । धविषीष्ट । इड-

भावे । गुणः । षत्वम् । धीषीष्ट । धविता २ । धीता २ । धविष्यति
 इडभावे । धीष्यति । धविष्यते । धीष्यते । अधविष्यत् । अधीष्यत् । अध-
 विष्यत । अधीष्यत । लुङ्लकारे । 'स्तुसुधूजां' अनेन सेरिट् । वृद्धिः ।
 अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट । अध-
 विषाताम् । अधविषत । इडभावे । गुणः । षत्वम् । ण्वत्वम् । अधीष्ट ।
 अधीषाताम् । अधीषत । ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिबादयः ।
 ना क्रयादेः । ग्रहां कङिति च । अनेन सम्प्रसारणम् । णत्वम् । गृह्णाति ।
 गृह्णीतः । गृह्णन्ति । गृह्णीते । गृह्णीयात् । गृह्णीत । गृह्णातु । गृह्णी-
 तात् । गृह्णीताम् । गृह्णन्तु । 'गृह् हि' इति स्थिते । सूत्रम् ।

हसादान हौ ।

हसान्तात् क्रयादेर्गणादानः प्रत्ययो भवति हौ परे । नाप्र-
 त्ययाभावः । गृहाण, अगृह्णात्, जग्राह, जगृहे, गृह्यात् ।
 ईटो ग्रहाम् । इति ईः । ग्रहीषीष्ट, ग्रहीता २, ग्रहीष्यति,
 अग्रहीष्यत्, अग्रहीष्यत, अग्राहीत्, अग्रहीष्ट । इति क्रयादिषु
 उभयपदिप्रक्रिया ।

हसादान हौ । हसात् । (पं० ए०) आनः । (प्र० ए०) हौ । (स० ए०)
 हसान्तात् क्रयादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययाभावी
 भवति । अतः । अनेन हेर्लुक् । सम्प्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुग-
 मानि । गृह्णीताम् । अगृह्णात् । अगृह्णीत । लिट् लकारे । विश्व । सम्प्रसारणम् ।
 रः । कुहोशुः । अत उपधायाः । जग्राह । जगृहतुः । जगृज्जः । जगृहे । जगृ-
 हाते । जगृहिरे । सम्प्रसारणम् । गृह्यात् । ग्रह सीष्ट । इति स्थिते । सिसता ।
 'ईटो ग्रहां०' अनेन दीर्घः । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते
 अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अत-
 उपधायाः अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अग्राहीत् । अग्राहिष्टाम् ।
 अग्राहिषुः 'वृद्धिहेतौ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रहीष्ट ।
 अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ।

अथ परस्मैपदिनः ।

पुष् पुष्टौ । पुष्णाति, पुष्णीयात्, पुष्णातु पुष्णीतात्, पुष्णीताम्, पुष्णन्तु । पुषाण, अपुष्णात्, पुपोष, पुष्यात्, पोषिता, पोषिष्यति, अपोषिष्यत्, अपोषीत् । मुष स्तेये । मुष्णाति, मुमोष, मुष्यात्, मोषिता, मोषिष्यति, अमोषिष्यत्, अमोषीत् । शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शौर्यात्, शरिता, शरिष्यति, अशरिष्यत्, अशारीत् । ज्या वयोहानौ । ब्रह्मादित्वात्संप्रसारणम् । जीनाति, जीनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ-जिज्याथ । जीयात्, ज्याता, ज्यास्यति, अज्यास्यत्, अज्यासीत् । ज्ञा अवबोधने । जाजनिज्ञौ । जानाति, जज्ञौ, ज्ञायात्, ज्ञेयात्, ज्ञाता, अज्ञासीत् । ली श्लेषणे । लीनाति । लील्लिङ्गोरात्वं वा । लली, लिलाय, लिल्यतुः, लाता-लेता, अलासीत्, अलैषीत् । बन्ध् बन्धने । बध्नाति, बधन्ध, भन्त्स्यति, अभान्त्सीत् । मन्य विलोडने । मथ्नाति । कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति, कुषाण, चुकोष, कुष्यात्, कोषिता, अकोषीत् । अश भोजने । अश्नाति, अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् अश्नन्तु । अशान, आश, अशिता, आशीत् । इति क्रादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदिनी धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ । तिवादयः । ना क्रादिः । णत्वम् । अन्यद साधनं तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि द्वौ परे पुषाण । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । विष् । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । पुपोष । पुपुषतुः । पुपुषुः । क्रादिर्णादिः । गुणः । पुपोषिथ । पुष्यात् । मिसता० । उपधाया लघोः । पोषिता । षत्वम् । पोषिष्यति । दिवादावट् । अपोषिष्यत् । लुङ् लकारे । दाविटौ । सेर्लोपः ।

गुणः । अपीषीत् । अपीषिष्टाम् अपीषिषुः । इत्यादीनि । मुष् स्तेये । तिबादयः ।
 नाक्रादेः । णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् । मुष्णातु । ह्री परे । मुषाण ।
 अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया
 लघोः । मुमीष । मुमुषतुः । मुमुषुः । गुणः । मुमीषिथ । मुष्यात् ।
 सिसता० । गुणः । मीषिता । षत्वम् । मीषिष्यति । अमीषिष्यत् । लुङ्-
 लकारे । हाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अमीषीत् अमीषिष्टाम् अमीषिषुः ।
 शृ हिंसायाम् । तिबादयः । नाक्रादेः । षादेर्ऋस्वः । णत्वम् । शृणाति ।
 शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । लिट् लकारे । द्विश्च । रः । धातो-
 र्नामिनः । शशार । शृसंयोगात् । अनेनाकित्त्वात् गुणः । शशरतुः । शशरुः ।
 शशरिथ । शत इट् । यूर्विहसे । शीर्यात् । सिसता० । गुणः । शरिता ।
 षत्वम् । शरिष्यति । अशरिष्यत् । धातोर्नामिनः । अशारीत् । अशारि-
 ष्टाम् अशारिषुः । ज्या वयोहानौ । तिबादयः । नाक्रादेः । ग्रहां क्ङिति
 च । अनेन सम्प्रसारणम् । दीर्घस्वरत्वात् । दीर्घः । जीनाति । जीनीतः ।
 जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि । अजीनात् अजीनीताम् ।
 अजीनन् । लिट् लकारे । द्विश्च । णदादौ पूर्वस्य ऋस्वः । आतो णप् डौ ।
 जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्युः । जिज्यिथ । जिज्याथ । सम्प्रसारणं० ।
 जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अजास्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ ।
 अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम् । अज्यासिषुः । ज्ञा अवबोधने । तिबादयः ।
 पूर्ववत् । नाक्रादेः । अनेन चतुर्षु नाप्रत्ययो भवति । जाजनिज्ञीः । अनेन
 सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । ईहसे० । जानीतः । नातः । जानन्ति ।
 इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु ।
 ह्री परे सति । 'ई हसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्-
 लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ऋस्वः । आतो णप् डौ । डित्त्वात् टिलोपः । जज्ञौ ।
 आतोऽनपि । जज्ञतुः । जज्ञुः । अत्त्वतः । आतोऽनपि । अनेन आकारस्य
 लोपी भवति । जज्ञिथ । जज्ञाय । संयोगादेः । ज्ञायात् । ज्ञेयात् । ज्ञाता ।
 ज्ञास्यति । दिबादावट् । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां०' अनेन इट्सकौ भवतः ।
 अन्यत्साधनं सुगमम् । अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् । अज्ञासिषुः । इत्यादीनि ।
 ली श्लेषणे । तिबादयः । नाक्रादेः । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु ।
 दिबादावट् । अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सूत्रम् ।

लीलीडीः । लीलीडीर्धातीर्गुणवृद्धिविषये आत्वं वा भवति । षष्ठी । अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । लली । आत्वाभावपक्षे । दित्वादिकम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । लिङ्गाय लिङ्यतुः । लुधातीः । अनेन यत्वम् । लिङ्युः । अत्वतः । ललिघ । ललाथ । लिङ्गयिघ । लिङ्गिथ । इत्यादीनि । लीयात् । 'आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लास्यति । लेप्यति । अला- सत् । अल्लप्यत् । पादन्तानां० । अनेनात्वपक्षे । इट्सकौ । अलासीत् । अलासिष्टम् । अलासिपुः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अल्लेपीत् । अनेष्टाम् । अल्लेपुः । बन्ध बन्धने । तिवाद्यः । नाक्रादेः । नो लोपः । अनेन नकारस्य लोपः । वज्राति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । दित्वादिकम् । ववन्ध । ववन्धतुः । ववन्धुः । ववन्धिय । अल्लतः । तथोर्धः । भवे जवाः । नोलोपः । बध्यात् । ववन्ध । इत्यादीनि । वद्धा आदि- जवानाम् । अनेन वन्ध भः । वध्ने चपा । भन्त्यति । दिवादावट् । अभन्त्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अनेन वृद्धिः । अभान्सीत् । प्रत्यय- लोपे० । अन्धानित्यत्वान्न भकारः । 'ऋसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । तथोर्धः । अवाड्याम् । अभान्कुः । इत्यादीनि । मन्ध विलोडने । नाक्रादेः । नोलोपः । मय्याति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । समन्ध । समन्धतुः । समन्धुः । समन्धिय । अन्येषां लकाराणां आदिगणोक्तमन्यधातुवत् रूपाणि । कुप् निष्कर्षे । नाक्रादेः । एत्वम् । कृणाति । कृणीतः । कृण्वन्ति । इत्यादीनि । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । दित्वादिकम् । कुहोशुः । उपधाया लघीः । शुकीष । चुक्रपतुः । चुक्रपुः । चुकीर्षिथ । कुप्यात् । सिस्तता० । गुणः । कोपिता । पत्वम् । कोपिष्यति । दिवादावट् । अकोपिष्यत् । लुङ्लकारे । क्षाविटो । सेर्लोपः । गुणः । अकोपीत् । अकोपिष्टम् । अकोपिषुः । अश् भोजने । तिवाद्यः । ना क्रादेः । अश्राति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुग- मानि । हौ परे । हसादान हौ । अतः । अशान । लुङ्लकारे । स्त्रादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमः । सवर्णं । आशत् । लिट्लकारे । दित्वादिकम् । अत उपधायाः । सवर्णं । आश । आशतुः । आयुः । आशिथ । अश्यात् । मिस्रता । अशिता । शत्वम् । अशिष्यति । दिवादावट् । स्त्रादेः । आशि- प्यत् आशीत् आशिष्टम् आशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनी धातवः कथिताः ।

अथात्मनेपदिनः ।

वृङ् संभक्तौ । वृणीते, वृणीत, वृणीताम्, अवृणीत, वव्रे, वरिषीष्ट-वरीषीष्ट । संयोगादिऋदन्तवृङ् वृजां सिस्थोरात्मनेपदे इडा वाच्यः । वृषीष्ट । उः । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत । इति क्रादिषु आत्मनेपदिप्रक्रिया । इति नाविकरणाः क्रादयः ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । वृङ् संभक्तौ । उकार आत्मनेपदार्थः । तत्रादयः प्रत्यया भवन्ति । नाक्रादेः । ईहसे । णत्वम् । वृणीते । नातः । वृणाते । वृणते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् । लिट् लकारे । द्विश्च । रः । ऋरम् । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । क्रादित्वान्नेट् । ववषे । इत्यादीनि । व सीष्ट । इति स्थिते । सिसता । गुणः । वरिषीष्ट । ईटो ग्रहां० । वरीषीष्ट । संयोगादि० अनेन सीष्टादौ वेट् । उः । अनेन गुणनिषेधः । वृषीष्ट । वरिता । वरीता । वरिष्यते । वरीष्यते । अवरिष्यत । अवरीष्यत । लुङ् लकारे । अवरिष्ट । अवरिषाताम् । अवरिषत । दीर्घे कृते । अवरीष्ट । अवरीषाताम् । अवरीषत । इडभावपक्षे । 'लीपो ऋस्वाज्भस्ते' अनेन भस्ते परे सीर्लोपः । अवृत । अवृषाताम् । अवृषत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः । इति नाविकरणाः क्रादयो धातवः ।

अथ चुरादयः ।

चुर स्तोत्रे । चुरादेः । चुरादेर्गणात् स्वार्थे जिः प्रत्ययो भवति । उपधाया गुणः । स धातुः । अप्गुणायः । चोरयति, चोरयेत्, चोरयतु, अचोरयत्, चोरयाञ्चकार, चोरयाम्बभूव, चोरयामास, चोरयाञ्चक्रे । जेः । चोर्यात्, चोरयिता, चोरयिष्यति, अचोरयिष्यत् । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ ऋस्व उपधायाः । लघोर्दीर्घः । अचूचुरत् । चित्ती संज्ञाने । चेतयति, अचीचितत् । चिति स्मृत्याम् । इदित्ती नुम् ।

चिन्तयति । लघोरभावान्न दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादे-
र्जिर्वेति केचित् । चिन्तति । पीड अवगाहने । पीडयति ।

अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम् । चुरादेः । चुरादेः ।
(पं० ए०) चुरादिधातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थे
विनैव जिप्रत्ययो भवति । यथा स्वादीनां अबादिविकरणं तथा चुरादीनां जिवि-
करणमित्यर्थः । अनेन जिप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्नो सृजाभावे । उप-
धाया लघोः । अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । स धातुः । अनेन
धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिवाद्यः । अक् कर्तरि । अनेन अप्प्रत्ययः । गुणः ।
णअप् । स्वरहीनं० । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति
तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । दिवादावट् । अचोरयत् । लिट्
लकारि कासादिप्रत्ययादाम् । अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् ।
चोरयाञ्चकार । चोरयामास । चोरयावभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।
जित्वाटुभयपदी । चोरयते । चोरयाञ्चक्रे । चोरियात् इति जाते । जेः ।
अनेन जेलीपः । चोर्यात् । 'सिसता' अनेनेट् । चोरयिता । चोरयिष्यति ।
दिवादावट् । अचोरयिष्यत् । चूर् जि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विश्र । अनेन
सिबिष्ये अङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । पूर्वस्य । चुचूर् जि अङ् दिप्
इति जाते । 'जेः' अनेन जेलीपो भवति । चुचूर् अङ् दिप् इति जाते ।
लघो दीर्घः । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । दिवादावट् । स्वर० । वावसाने । अचू-
चुरत् । अचूचुरताम् । अचूचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा
चोर इति सिद्धयैव अङ्प्रत्यये कृते । 'जे' अनेन जेलीपे कृते । निमित्ताभावे
इति वचनात् चोइत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । अचू-
चुरञ्जन्द्रमसोऽभिरामताम् इति माघः । चित्ती संज्ञाने । ईकार इत् । चुरादेः ।
उपधाया लघोः । सधातुः । तिवाद्यः । अप् कर्तरि । गुणः । णअप् ।
चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अर्चेतयत् । कासादि० अनेन सर्वञ् णादौ ।
णाम्प्रत्ययो भवति । चेतयाञ्चकार । चेतयामास । चेतयावभूव । 'जेः'
अनेन जेलीपः । चेत्यात् । सिमता । गुणः । चेतयिता । चेतयिष्यति ।
अर्चेतयिष्यत् । लुङ्लकारि । जेरङ् द्विश्र । अङि लघो । ऋस्वः । लघो-
दीर्घः । दिवादावट् । अचीचितत् । अचीचितताम् । अचीचितन् । इत्या-

दीनि । चिति स्मृत्याम् । चुरादेः । अनेन जिप्रत्ययो भवति । इदिती गुम् । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशं वर्तते । चिन्तयति । लिट् लकारे आम्प्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न भवति । दिवादावट् । अचिचिन्तत् । अचिचिन्तताम् । अचिचिन्तन् । इत्यादीनि । चुरादेर्धातुर्गणात् जिः प्रत्ययो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । चिन्तति । चिन्ततः । चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः । पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः । लघुभावात् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो न भवति । अप । गुणः । पीडयति । लिट् लकारे कासादि० । अनेनाम् । पीडयाञ्चकार । जेः । पीड्यात् । सिसता० । गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' अनेन अङ्प्रत्ययः । धातोर्वित् च । पूर्वस्य । दिवादावट् । ऋस्वः । अपि-पीड् जि अङ् दिप् इति जाते । सूत्रम् ।

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ऋस्वो उपरे औ ।

अपीपिडत्-अपिपीडत् । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ।

भ्राज० । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातूनामुपधाया वा ऋस्वो भवति । अङ्परि औ परे । अनेन वोपधाया ऋस्वः । जेः । अनेन सीलोपः । लघोर्दीर्घः । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् । अपीपिडताम् । अपीपिडन् । इत्यादीनि । यदोपधाया ऋस्वो न भवति तदा अपिपीडत् । अपिपीडताम् । अपिपीडन् । प्रथ प्रख्याने । चुरादेः । प्रथयति । लिट् लकारे आम्प्रत्ययः । प्रथयाञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य । अप्-प्रथ्जिअङ्दिप् इति जाते 'अङ् लघो' अनेनोपधाया ऋस्वः । अकारस्येकारे ग्राप्ते सूत्रम् ।

स्मृदत्वरप्रथमदस्मृत्सृशां पूर्वस्यातोऽङ्परि औ ।

इत्यपवादः । अपप्रथत् । पृथ प्रक्षेपे ।

सृ० । स्मृदत्वरप्रथमदस्मृत्सृशां धातूनां पूर्वस्य अकारस्य अकार एव भवति ।

इत्यपवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । 'जेः' अनेन सेर्लोपः । अपप्रथत् । अपप्रथताम् । अपप्रथन् । इत्यादीनि । पृथ प्रक्षेपे । चुरादेः । उपधाया लघोः । अन्यत् पूर्ववत् । पर्ययति । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । जेः । अपीपृथ् अङ्दिप् । इति जाते ।

उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ।

इररारामपवादः । अपीपृथत् अपपर्यत् । ज्ञप ज्ञान-ज्ञाप-नयोर्मित् ।

उपधायाः । उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः । इररारामपवादः । अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् । अपीपृथताम् । अपीपृथन् । यदा ऋकारो न भवति । तदा औ परे गुणः । अपपर्यत् । अपपर्यताम् । अपपर्यन् । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । चुरादेः । अत उपधायाः । ज्ञाप् जि इति जातेः । सूत्रम् ।

मितां ऋस्वः ।

मितां धातूनां ऋस्वो भवति औ परे । ज्ञपयति । चिञ् चयने । मित् ।

मितां ऋस्वः । मितां (ष० ब०) ऋस्वः (प्र० ए०) मितां धातूनां ऋस्वो भवति औ परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ऋस्वः । अन्यत् सुगमम् । ज्ञपयति । लिट् लकारे । आम्प्रव्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य ऋस्वः । जेः । अङि । अजिज्ञपत् । अजिज्ञपताम् । अजिज्ञपन् । चिञ् चयने । अयं धातुर्मित् । चुरादेः । अनेन जिः । सूत्रम् ।

चिस्फुरोर्जावात्वात् वा ।

चिस्फुरीः । चिस्फुरीर्धात्वीर्जिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । षष्ठी । अनेनायमादेशोऽन्यस्य । चा जि इति जाते । सूत्रम् ।

रातो औ पुक् ।

ऋ गतावित्यस्याऽऽकारस्य च पुगागमो भवति औ परे । चपयति-चययति । अर्च पूजायाम् । अर्चयति ।

रातो जौ पुक् । रातः (ष० ए०) जौ । (स० ए०) । पुक् (प्र० ए०)
 ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्जिप्रत्यये परे पुगागमी भवति । अनेन
 पुक् । कित्वादन्ते । 'मितां ऋस्वः' अनेन ऋस्वः । स धातुः । तिषादयः ।
 अष्कसंरि । गुणः । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट् लकारे ।
 कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयाचकार ।
 चपयामास । चपयांवमूव । जेः । चप्यात् । सिसता० । चपयिता । चपयि-
 यति । अचपयिष्यत् । लुङ् लकारे । चप् जि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विश् ।
 पूर्वस्य । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अचीचपत् । अचीचपताम् । अचीचपन् ।
 आत्माभावपच्चे । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । मितां ऋस्वः । स धातुः । अप् ।
 चपयति । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययः । चपयांचकार । जेः । चप्यात् । लुङ्-
 लकारे । चप्जिदिप् इति जाते । जेरङ् द्विश् । जेः । अङिलघौ । लघोर्दीर्घः ।
 अचीचयत् । अचीचयताम् । अचीचयन् । अर्च पूजायाम् । चुरादेः । अन्यत्साधनं
 तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट् लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्यादादौ । जेः ।
 अर्च्यात् । लुङ् लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विश् ।

स्वरादेः परः ।

स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।
 'नदराः संयोगादयो न द्विः' इति रेफस्य न द्वित्वम् । आर्चि-
 चत् । कृत संशब्दे ।

स्वरादेः परः । नदराः । अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । जेः । दिवादा-
 वट् । स्वरादेः । आर्चिचत् । आर्चिचताम् । आर्चिचन् । कृत संशब्दे ।
 चुरादेः । सूत्रम् ।

धातीरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो
 वाच्यो जिप्रत्यये परे ।

कीर्तयति, अचिकीर्तत् । गण संख्याने । अकारान्तः ।
 अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति ।

धातोः । धातीरुपधाया ऋकारस्य जिप्रत्यये परे ईरादेशो वाच्यः । 'यूवि-

हसे' अनेन दीर्घः । कौर्त्तयति । लिट् । कौर्त्तयाञ्चकार । लुङ् । जेर-
ङ् द्विश्च । ऋस्वः । कुहीयुः । दिवादावट् । अचिकीर्त्तत् । अचिकीर्त्तताम् ।
अचिकीर्त्तन् । गण संख्याने । अयमकारान्तः । चुरादेः । यतः । अनेना-
कारस्य लीपः । तत्र । अत उपधायाः । अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्ता सत्यां 'यदा-
देशस्तद्वद्वति' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति । उपधायामकाराभावात् । गणयति ।
चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयाञ्चकार । लुङ् । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य ।
कुहीयुः ।

अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् ।

अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजी-
गणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति, अचकथत्, अचौकथत् ।
जन परिहाणे । जनयति । जिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे
कर्त्तव्ये स्थानिवत् । स्वरादेः परः । अर्थङ् याचने । अर्थयते,
आर्तयत । संग्रामङ् युद्धे । अससंग्रामत । अन्ध दृष्टुपघाते ।
आन्दधत् । अङ्क अङ्क पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । इति
चुरादिप्रक्रिया ।

अल्लोपिनः । अल्लोपिनो धातोरङ्कार्यं न भवति । अङ् लघौ । लघो-
र्दीर्घः । आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् । अजगण-
ताम् । अजगणन् । कथगणयोर्धातोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या
वदन्ति । तन्मते । अजीगणत् । अजीगणताम् । अजीगणन् । कथ वाक्य-
प्रबन्धे । अयमप्यकारान्तः । चुरादेः । कथयति । कथयाञ्चकार । कथ्यात् ।
अल्लोपिनः । अनेनाङ्कार्यं न भवति । कुहीयुः । अचकथत् । अचकथ-
ताम् । अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्व-
वत् । अचौकथत् । अचौकथताम् । अचौकथन् । जन परिहाणे । चुरादेः ।
अकारान्तोऽयम् । जनयति । जनयेत् । जनयतु । स्वरादेः अनेनास्य धातो
र्द्वितीयोऽडागमो भवति । औनयत् । लिट्लकारे । कासादि० । अनेनाम् ।
जनयाञ्चकार । जेः । जन्यात् । सिसता० । जनयिता । जनयिष्यति ।
औनयिष्यत् । लुङ्लकारे । जनयिदिप इति स्थिते । जेरङ् द्विश्च । अनेन

ङप्रत्ययी धातोर्द्वित्वं च भवति । स्वरादेः परः । अनेन नकारस्य द्वित्वम् । जेः । यतः । दिवादावट् । स्वरादेः परः । औननत् । औननताम् । औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । अर्थङ् याचने । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । चुरादेः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयत । अर्थयताम् । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमी भवति । आर्थयत । लिट् लकारे । कासादि० अनेनाम् । अर्थयाचक्रे । आम्प्रत्ययः । अनेन । अर्थयामास । अर्थयाम्भूव । इत्यादीनि रूपाणि । सिसता । अर्थयिषीष्ट । लुङ् लकारे । अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । स्वरादेः परः । अनेन यकारस्य द्वित्वं भवति । ऋपानां० अनेन यकारस्य तकारः । जेः । यतः । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमः । आर्तयत । आर्तयेताम् । आर्तयन्त । इत्यादीनि । संग्रामङ युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् । चुरादेः । यतः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । संग्रामयते । संग्रामयेत । संग्रामयताम् । असंग्रामयत । कासादि० । संग्रामयाचक्रे । सिसता० । संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । लुङ् लकारे । सस्वरादिः । अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् असंग्रामत । अससंग्रामत । अससंग्रामेताम् । अससंग्रामत । इत्यादीनि भवन्ति । अन्व दृष्ट्युपधाते । अकारान्तोऽयम् । चुरादेः । यतः । सधातुः । तिवादयः । अवादयः । अन्वयति । अन्वयेत् । अन्वयतु । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमी भवति । आन्वयत् । लिट् लकारे आम्प्रत्ययी भवति । अन्वयाचकार । जेः । अन्व्यात् । सिसता० । अन्वयिता । आन्वयिष्यति । अन्वयिष्यत् । लुङ् लकारे । अङ्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् । ऋपानाम् । जेः । यतः । स्वरादेः । आन्वयत् । आन्वयताम् । आन्वयन् । इत्यादीनि । अङ् अङ्ग पदे लक्षणे च । अकारान्तौ । चुरादेः । यतः । अङ्गयति । अङ्गयति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे आम्प्रत्ययी भवति । अङ्गयाचकार । लुङ् लकारे अङ्प्रत्ययः । स्वरादेः परः अनेन ककारस्य द्वित्वम् । कुहोशुः । जेः । यतः । स्वरादेः । आञ्चकत् । आञ्चकताम् । आञ्चकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः कथिताः ।

अथ अन्ताः ।

अथ अन्ता धातवः कथ्यन्ते ।

धातोः प्रेरणे ।

प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्जिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति, कारयते, अचीकरत् । पाचयति, अपीपचत् । भवन्तं प्रेरयति भावयति, भावयते, भावयांश्च भूव । अङ्सयोः । पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवर्णाजकारेष्ववर्गपरंपु परतः । द्विर्निमित्तेऽचि । द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । अबीभवत् । भूङ् मोहने । भावयति अभीभवत् । यु मिश्रणे । अयीयवत् । रुग्ण्ये । अरीरवत् । लूज् छेदने । अलीलवत् । जु गतौ । अजीजवत् ।

धातोः प्रेरणे । धातोः । (ष० ए०) प्रेरणे (स० ए०) द्विपदं सप्तम् । भ्यादृधातोः प्रेरणार्थे कारितेऽर्थे जिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः । प्रयोजकव्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुरुषं यः कारयति 'एतत्-कार्यं' त्वं कुरु' इति प्रवर्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोज्य-द्वारेण रूपेण क्रियासम्बन्धनास्मिन् जिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वन्तम् अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृधातोर्जिः प्रत्ययः । कृजि इति जाते जकारी इत्यर्थः उभयपदार्थश्च । 'धातोर्नास्तिनः' अनेन वृद्धिः । स धातुः । अनेनास्मिन् प्रकरणे धातुसंज्ञा सर्वत्र भवति । तिवाद्यः । अप् कर्त्तरि । गुणः । ण अप् । कारयति । जिच्चाद्यनुभय-पदी । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनाम्प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कारया-च्चकार । कारयाच्चक्रे । कारयामास । कारयाम्भूव । इत्यादीनि । जेः । कार्यात् । सिसता० । षत्वम् । कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लृङ्लकारे । कार् जि दिप् इति जाते । डेरङ् द्विश्च । अदे-नाङ् । धातोर्द्वित्वं च । कृस्तः । कुह्युः । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । दिवादावट् । अचीकरत् । अचीकरताम् । अचीकरन् । आत्मनेपदे । अची-करत । अचीकरताम् । अचीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । ज्ञान्ता धातवः

सर्वे उभयपदिनः । जित्वात् । दुप चष् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे ।
धातोः प्रेरणे । अनेन जिः प्रत्ययः । अत उपधायाः । स घातुः । तिवाद्यः ।
अप् कर्त्तरि । गुणः । ण अप् । पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट् लकारे । आम्प्रत्ययः पाचयाञ्चकार । जेः । पाच्यात् । सिसता० ।
पाचयिता । षत्वम् । पाचयिष्यति । दिवादावट् । अपाचयिष्यत् । लुङ्-
लकारे । जेरङ् द्विश्च । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् । अपीपचताम् ।
अपीपचन् । इत्यादीनि । भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः
प्रेरणे । धातोर्नामिनः । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावया-
ञ्चकार । भाव्यात् । सिसता० । भावयिता । लुङ् लकारे । भूभूजिञ्ङदिप्
इति जाते । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धि । ऋस्वः । भूपानाम् । अङ्सयोः ।
अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्णयवरलजकारेषु
परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अवीभवत् ।
अवीभवताम् । अवीभवन् । इत्यादीनि । मूङ् मोहने भवन्तं प्रेरयति ।
धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । भावयति । लिट् लकारे । कासादि० अने-
नाम् । भावयाञ्चकार । जेः । भाव्यात् । सिसता । भावयिता । लुङ् लकारे ।
साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ।
यु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयति इति विग्रहे धातोः प्रेरणे । यावयति ।
लिट् लकारे । कासादि० अनेनाम् । यावयाञ्चकार । जेः । याव्यात् । याव-
यिता । लुङ् लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । अङ्सयोः । अनेन
इत्वम् । अयीयवत् । अयीयवताम् । अयीयवन् । रुशब्दे । धातोः प्रेरणे ।
अन्यत्पूर्ववत् जेयम् । रावयति । लिट् लकारे । रावयाञ्चकार । जेः ।
राव्यात् । रावयिता । लुङ् लकारे अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत्
कार्थं भवति । अरीरवत् । अरीरवताम् । अरीरवन् । इत्यादीनि । लुङ्
क्वेदनं । धातोः प्रेरणे । एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लाव-
यत् । लावयतु । अलावयत् । लावयाञ्चकार । लाव्यात् । सिसता । लाव-
यिता । लावयिष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ् लकारे । अलीलवत् । अली-
लवताम् । अलीलवन् । जु गतौ । धातोः प्रेरणे । जावयति । लिट् लकारे ।
जावयाञ्चकार । जाव्यात् । लिट् लकारे साधनं सुगमम् । अजीजवत् । अजी-
जवताम् । अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एषां धातूनां लुङ् लकारे ।

द्वित्वनिमित्ते स्वरैः स्वरादेशो न भवति । तस्मात् पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्बुद्धिः ।
सु सवे । एकः सवति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत् सुगमम् ।
आवयति । लिट् लकारे । आम्प्रत्ययः । आवायाञ्चकार । लुङ् लकारे । जेरङ्
द्विष्य । पूर्वस्य । जेः अनेन जेलोपी भवति । असुसव् अङ् दिप् इति जाते ।
अङ्गिलघौ । सूत्रम् ।

सवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ।

अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरेधात्वक्षरे परे । असिस-
वत्, असुसवत्, अशिशवत्, अशुशवत्, अदिद्रवत्, अदुद्रवत् ।

सवति । सवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनाम् अङ्सयोः
परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति । अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः ।
असिसवत् । असिसवताम् । असिसवन् । इत्वाभावपक्षे । असुसवत् । असु-
सवताम् । असुसवन् । शु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे ।
धातोर्नामिनः । आवयति । आवयेत् । आवयतु । अत्रावयत् । लिट् ।
कासादि० । अनेनाम् । आवायाञ्चकार । जेः । आव्यात् । सितता० ।
आवयिता । आवयिष्यति । अत्रावयिष्यत् । लुङ् । जेरङ् द्विष्य । पूर्वस्य
हसादिः । धातोर्नामिनः । जेः । अङ्गिलघौ । सवतिशृणोति० । अनेन
पूर्वस्येत्वंम् । अशिशवत् । अशिशवताम् । अशिशवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं
पूर्वसदृशम् । अशुशवत् । अशुशवताम् । अशुशवन् । दुगतौ । धातोः
प्रेरणे । द्रावयति । चतुर्णां सुगनानि । लिट् । द्रावयाञ्चकार । लुङ्-
लकारे । सवति० अनेन पूर्वस्य वा इत्वंम् । अदिद्रवत् । अदिद्रवताम् । अदि-
द्रवन् । इत्वाभावपक्षे । अदुद्रवत् । अदुद्रवताम् । अदुद्रवन् । हन् हिंसा-
गत्योः । घ्नन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः प्रेरणे । हन् जि इति जाते । सूत्रम् ।

हनो घत् ।

हन्तेर्घदादेशो भवति जिणति णप्रवर्जिते परतः । घात-
यति, अजीवतत् । शदुल्ल शातने ।

हनो घत् । हनः (प० ए०) । घत् (प्र० ए०) । द्विपदम् । हन्ते-

धातोर्घदादेशो भवति । णप् वर्जिते ञ्णिति प्रत्यये-परतः । अनेन घदादेशः ।
अत उपधायाः । स धातुः । घातयति । घातयेत् । घातयतु । अघातयत् ।
लिट् । कासादि० । घातयाञ्चकार । जेः । घाल्यात् । सिसृता० । घात-
यिता घातयिष्यति । अघातयिष्यत् लुङ्लकारे । घात् जि दिप् इति स्थिते ।
जेरङ् विश्व । कुक्षीयुः । भूपानाम् । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । दिवा-
दावट् । अजीघतत् । अजीघतताम् । अजीघतन् । इत्यादीनि । शदल
शातने । शदन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः प्रेरणे ।

शदेः शत् ।

शदेः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे । शातयति ।
गतौ तु शादयति अशीशतत् । आतो जौ पुक् च । डुदाज्
दाने । दापयति, अदीदपत्, धापयति, अदीधपत् ।

शदेः शत् । शदेः (ष० ए०) । शत् (प्र० ए०) । शर्द्धातोः शतादेशो
भवति । अगतौ जौ परे । अत उपधायाः । शातयति । लिट् । शातया-
ञ्चकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् । अशीशतन् ।
गतौ तु । शादयति । अशीशदत् । डुदाज् दाने । ददन्तं प्रेरयति इति
विग्रहे । धातोः प्रेरणे । रातो जौ पुक् च । अनेन पुगागमः । दापयति ।
लिट् । दापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् विश्व । ऋस्त्रः । अङि लघौ ।
लघोर्दीर्घः । अदीदपत् । डुधाज् । धारणपीषणयोः । दधन्तं प्रेरयति ।
इति विग्रहे धातोः प्रेरणे । रातो जौ पुक् च । धापयति । धापयाञ्चकार ।
लुङ् ।- भूपानां० अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् । अदीधपत् । अदीधप-
ताम् । अदीधपन् । ऋ गतौ । ऋच्छन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । धातोः
प्रेरणे । रातो जौ पुक् च । ऋप् जि इति जाते सूत्रम् ।

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ।

अर्पयति । स्वरादेः परः । आर्पिपत् । ष्टा गतिनिवृत्तौ ।
स्थापयति ।

पुगन्तस्य० । पुगन्तस्य धातुर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट्
अर्पयाञ्चकार । जेः । अर्प्यात् । सिसृता० । अर्पयिता । लुङ्लकारे ।

अर्पिं दिप् इति स्थिते । जेरङ् द्विच । खरादेः । नदराः अनेन रकारस्य
द्वित्वं न भवति । जेः । दिवादावट् । खरादेः । सवर्णं० । आर्पिपत् ।
आर्पिपताम् । आर्पिपन् । षा गतिनिवृत्तौ । आदेः णः क्तः । धातोः प्रेरणे ।
तिष्ठन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । जिः प्रत्ययः । राती जौ पुक् च । स्थापयति ।
स्थापयाञ्चकार । जेः । स्थाप्यात् । सिमता० । स्थापयिता । स्थापयि-
ष्यति । अस्थापयिष्यत् । लङ्लकारे । स्थाप् । जि दिप् इति स्थिते ।
जेरङ् द्विच । जेः । त्वम् ।

तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे ।

ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ।

तिष्ठतेः । तिष्ठतेर्धातीरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः द्वित्वं
भवति क्त्वात् खपाः । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् । अति-
ष्ठिपः । अतिष्ठिपतम् । अतिष्ठिपत । इत्यादीनि । पा पाने । पिबन्तं
प्रेरयति इति विग्रहे धातोः प्रेरणे अनेन जिप्रत्ययः । पा जि इति जाते मूचम् ।

पादेर्युक् ।

पाशाक्यासाह्वेज्वेजां युगागमी भवति जौ परे । पाययति ।

पादेर्युक् । पादेः (प० ए०) । युक् (प्र० ए०) । पाशाक्यासाह्वेज्
वेजामेतेषां धातूनां युगागमी भवति जिप्रत्यय परे । पुकोऽपवादः । पाय् जि
इति जाते । स धातुः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपाणि
सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । पाययाञ्चकार । जेः । पाय्यात् ।
सिमता० । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाय् जि अङ्
दिप् । जेः अनेन जेलोपी भवति । मूचम् ।

पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपो वक्तव्यौ ।

अपीप्यत् । शीतनूकरणे । संध्यचराणासा । शाययति,
अशीशयत् । ह्यो क्तेदने । अचीच्छयत् । षोऽन्तकर्मणि ।
साययति, असौषयत् । ह्वेज् सधायां ।

पिबतेः । पिबतेर्धातोर्लङि पूर्वस्य ईकारोपधात्तोपी वक्तव्यौ । सुगममिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति । उपधात्तोपश्च । अपीप्यत् । अपीप्यताम् अपीप्यन् । इत्यादीनि । शी तनूकरणे । सम्यच्चराणाम् । श्यन्तं प्रेरयति । पाद्व्युक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययाञ्चकार । जेः । शाय्यात् । सिसता० । शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् जि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विष्य । अङ्लिघौ । लघोदीर्घः । दिबादावट् । अशीशयत् । अशीशयताम् । अशीशयन् । क्त्वी क्तेदने सम्यच्चराणाम् । एकः सति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पाद्व्युक् । अनेन युगागमो भवति । ह्याययति । ह्याययाञ्चकार । जेः । ह्याय्यात् । सिसता० । ह्याययिता । ह्याययिष्यति । अह्याययिष्यति । अह्याययिष्यत् । लुङ्लकारे । भूपानां० अनेन हकारस्य चकारः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अचीक्यत् । अचीक्यताम् । अचीक्यन् । षी अन्तर्कर्मणि । आदेः णः सः । सम्यच्चराणाम् । एकः सति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पाद्व्युक् । साययति । साययाञ्चकार । जेः । साय्यात् । सिसता० । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । लुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम् । असौषयत् । असौषयताम् । असौषयन् । इत्यादीनि । ह्वेज् स्पर्धायां । एकी ह्वयति तमन्यः प्रेरयति । सम्यच्च० । धातोः प्रेरणे । पाद्व्युक् । ह्याययति । ह्याययाञ्चकार । लुङ्लकारे । सूत्रम् ।

ह्वयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः ।

कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धौ वाच्ये । अजुहावत्, अजुहवत्, अजुहवताम् । व्येज् संवरणे । व्याययति, अव्ययत् । वेज् तन्तुसन्ताने । वाययति, अव्ययत् ।

ह्वयतेः । ह्वयतेः (ष० ए०) ह्वयतेर्धातोर्लङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेर्धातोर्लङि क्रमात् गुणवृद्धौ वाच्ये । कुहीशुः अनेन हस्य जः । अजुहावत् । अजुहावताम् । अजुहावन् । गुणे कृते सति । अजुहवत् । अजुहवताम् अजुहवन् । व्येज् संवरणे । सम्यच्चराणाम्० । पाद्व्युक् । एकी व्ययति तमन्यः प्रेरयति । व्याययति । व्याययाञ्चकार । लुङ्लकारे । व्याय् जि दिप् इति जाते । जेरङ् द्विष्य । जेः । पूर्वस्य । अङि

लघौ । अवीव्ययत् । अवीव्ययताम् । अवीव्ययन् । वेज् तन्नुसन्नाने । एको
वयति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे सध्यच्च० । पादेर्युक् । वाययति । लिट्-
लकारे । कासादि० । अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययाच्चकार । जेः वायात् ।
सिसता० । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे । पूर्वोक्तैरेव
सुत्रैः रूपाणां सिद्धिः । अवीवयत् । अवीवयताम् । अवीवयन् । पा रचणे । धातोः
प्रेरणे । सञ्जम् ।

पातेर्जी लुग्वक्तव्यः ।

युकोऽपवादः । पालयति अपीपलत् । रभ राभस्ये ।
रभसो वेगहर्षयोः ।

पातेः । पातेर्धातोर्जिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्यः । युकोऽपवादः । पाल-
यति । लिट् । पालयाच्चकार । लुङ् । अपीपलत् । अपीपलताम् । अपी-
पलन् । रभ राभस्ये । सञ्जम् ।

रभलभोः स्वरं णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः ।

रभयति अररभत् । डुलभप् प्राप्तौ । लभयति, अल-
लभत् ।

रभलभोः । वेगहर्षयोः रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरं परे नुम् वाच्यः । नयाप-
दान्ते । धातोः प्रेरणे । रभयति । लिट्लकारे रभयाच्चकार । जेः । रभयात् ।
सिसता० । रभयिता । लुङ्लकारे । डेरङ् द्विश्च । अनेनाङ्प्रत्ययः । धातो-
र्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अररभत् । अररभताम् । अररभन् । इत्यादीनि ।
डुलभप् प्राप्तौ । डुकारपकारावितौ । धातोः प्रेरणे । रभलभोः । अनेन
नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लभयति । लिट्लकारे । लभयाच्चकार ।
सिसता । लभयिता । लुङ्लकारे । अललभत् । अललभताम् । अल-
लभन् । ग्रीङ् तर्पणे । धातोः प्रेरणे । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति । सूत्रम् ।

ग्रीङ्धूङोर्नुक् ।

अनयोर्नुगागमो भवति जी परे । ग्रीज् तर्पणे । ग्रीणयति,

अपीप्रिणत् । धूङ् कम्पने धूनयति, अदूधुनत् । स्मिङ् ईष-
द्वसने ।

ग्रीङ्धूङीर्नुक् । ग्रीङ् च धूङ् च ग्रीङ्धूङौ तयोः । ग्रीङ्धूङीः (ष० द्वि०)
नुक् (प्र० ए०) अनयोः ग्रीङ्धूङीर्धातोर्नुगागमी भवति डिप्रत्यये परे । णत्वं
भवति । ग्रीण्याञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । पूर्वस्य ऋस्वः । अङि
लघौ । अनेनोपधाया ऋस्वः । अपीप्रिणत् । अपीप्रिणताम् । अपीप्रिणन् ।
धूङ् कम्पने । धातोः प्रेरणे । ग्रीङ्धूङीर्नुक् । धूनयति । धूनयाञ्चकार ।
धून्वात् । धूनयिता । लुङ्लकारे । डेरङ् । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः ।
भूपानाम् । अदूधुनत् । अदूधुनताम् । अदूधुनन् । स्मिङ् ईषद्वसने । एकः
स्मयति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

स्मयतेरात्वं औ वाच्यम् ।

विस्मापयते, असिष्मपत । अति किम् । विस्मापयति,
असिष्मपत् ।

स्मयतेः । स्मयतेर्धातोरात्वं वा भवति जिप्रत्यये परे । अनेनात्वं वा । स्माप-
यति । अत्र रातो जौपुक् । अनेन पुक् । स्मापयाञ्चकार । लुङ्लकारे ।
पूर्वस्येकारः । षत्वम् । असिष्मपत् । असिष्मपताम् । असिष्मपन् । आत्मा-
भावपक्षे । वृद्धिः । ऐआय् । विस्माययति । विस्माययाञ्चकार । लुङ्लकारे ।
असिष्मयत् । असिष्मयताम् । असिष्मयन् । साधनं सुगलम् । रुह बीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च । धातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

रुहेर्जौ पो वा वाच्यः ।

रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति । रोपयति ।
अरूरुहत्-अरूरुपत् । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्प-
यति ।

रुहेः । रुहेर्धातोर्डिप्रत्यये परे पो वा वाच्यः । षष्ठी । अनेनात्यस्यैव । उप-
धाया अनेन गुणः । रोपयति । रोपयाञ्चकार । लुङ्लकारे । अङ्कार्ये

भवति । अरूपत् । अरूपताम् । अरूपन् । पत्वाभावपक्षे । रोहयति ।
रोहयाञ्चकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरुहत् । अरुहताम् । अरुहन् ।
क्लृप् सामर्थ्ये । धातोः प्रेरणे । गुणी भवति । क्लपोरीलः । अनेन रकारस्य
लः । कल्पयति । कल्पयाञ्चकार । डेः । कल्पात् । सिसता । कल्पयिता ।

उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ।

इररारामपवादः । अचीकृपत् अचकल्पत् । वृत्तुङ्
वर्तने । वर्तयति, अवीवृतत्, अववर्तत् । मृजृष् शुद्धौ ।
मार्जयति, अमीमृजत्, अममार्जत् ।

उपधाया ऋवर्णस्य । अचीकृपत् । विकल्पेन । अचकल्पत् । अवाङ्कार्यं
न भवति । अचकल्पताम् । अचकल्पन् । वृत्तुङ् वर्तने । धातोः प्रेरणे । उप-
धाया लघोः । वर्तयति । वर्तयाञ्चकार । उपधाया ऋवर्णस्य । अनेन वा
ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति । अवीवृतत् । अवी-
वृतताम् । अवीवृतन् । ऋकाराभावपक्षे । अङ्कार्यं न भवति । सूत्रप्राप्ता-
भावात् । अववर्तत् । अववर्तताम् । अववर्तन् । मृजृष् । शुद्धौ । धातोः प्रेरणे ।
मृजेः । अनेन वृद्धिः । मार्जयति । लिट् लकारे कासादि० । अनेनाम् ।
मार्जयाञ्चकार । अन्वेषां सुगमानि । लुङ् लकारे । उपधायाः । अन्वत्माधनं
सुगमम् । अमीमृजत् । अमीमृजताम् । अमीमृजन् । मृजेः अनेन वृद्धिः ।
अममार्जत् । अममार्जताम् । अममार्जेन् । इङ् अध्ययने । धातोः प्रेरणे ।
सूत्रम् ।

इडादेर्जौ पुक् च ।

इङ्क्रीजौनामात्वं भवति जौ परे । क्लीब्लौरीक्यूयोक्त्मा-
यीनां पुगागमो भवति जौ परे । इङ् अध्ययने । अध्यापयति,
अध्यापिपत् ।

इडादेर्जौ पुक् च । इडादेः (प० ए०) । जौ (स० ए०) । पुक् (प्र० ए०)
च (प्र० ए०) इङ्क्रीजीनां धातूनां त्रिप्रत्यये परे आत्वं भवति । पुक् च भवति

क्रीब्लीरौक्थूयौच्चायीनां धातूनां जिप्रत्यये पुगागमी भवति । एकीऽधीते । तमन्यः प्रेरयति । इयंस्वरः । अध्यापयति । अध्यापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । अङ्लिघौ । अनेन पूर्वस्येकारः । अध्यापिपत् । अध्यापिपताम् । अध्यापिपन् । सूत्रम् ।

अङ्परि औ इङो गाङ् वा वक्तव्यः ।

अध्यजीगपत् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति । अचिक्रपत् । जि जये । जापयति, अजीजपत् । क्री लज्जायाम् । ज्ञेपयति, अजिज्ञिपत् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति । अबिविलपत् । रौङ् चरणे । रेपयति, अरौरिपत् । क्यू दुर्गन्धे ।

अङ्परि । अङ्परि जिप्रत्यये परि इङी धातोर्गाङ् वा वाच्यः । अनेन गाङ् इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । कुहोशुः । अङ् लिघौ । लघोर्दीर्घः । अध्यजीगपत् । अध्यजीगपताम् । अध्यजीगपन् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । एकः क्रोणाति । तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । इडादेर्जी पुक् । अनेनात्पुक् । क्रापयति । लिट् । आम्प्रत्ययः । क्रापयाञ्चकार । जेः । क्राप्यात् । सिसता० । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लिघौ । अचिक्रपत् । अचिक्रपताम् । अचिक्रपन् । जि जये । एकी जयति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । आत्पुक् । जापयति । लिट्लकारे । जापयाञ्चकार । जेः । जाप्यात् । सिसता० । जापयिता । जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लिघौ । लघोर्दीर्घः । अजीजपत् । अजीजपताम् । अजीजपन् । क्री लज्जायाम् । एकी जिज्ञेति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पुग् भवति । गुणः । ज्ञेपयति । ज्ञेपयाञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ् लिघौ । कुहोशुः । अजिज्ञिपत् । अजिज्ञिपताम् । अजिज्ञिपन् । ब्ली वरणे । धातोः प्रेरणे । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वे पूर्ववत् । ब्लेपयति । ब्लेपयाञ्चकार । जेः ब्लेप्यात् । सिसता० । ब्लेपयिता । ब्लेपयिष्यति । अब्लेपयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ्लिघौ ।

अबिब्लिपत् । अबिब्लिपताम् । अबिब्लिपन् । रीङ् चरणे । घातोः प्रेरणे ।
पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयाञ्चकार । जेः । रेप्यात् । रेपयिता । लुङ्लकारे ।
पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् । अरीरिपताम् । अरीरिपन् । क्रूयी दुर्गन्धे ।
ईकार इत् । घातोः प्रेरणे । औ परे पुगागमः ।

यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः ।

क्रोपयति, अचुक्रुपत् । क्षायी विधूनने । एकाः क्षायति
तमन्यः प्रेरयति क्षापयति, अचिक्षपत् । लीङ् श्लेषणे ।

यवयोः । अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्रोपयति । क्रोपयाञ्चकार ।
जेः क्रोप्यात् । सिस्तता० । क्रोपयिता । अक्रोपयिष्यत् । क्रोपयिष्यति ।
लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ्ङि लघौ । कुहोशुः । अचुक्रुपत् । अचुक्रुप-
ताम् । अचुक्रुपन् । क्षायी विधूनने । घातोः प्रेरणे । पुगागमः । यवयोः ।
अनेन यकारस्य लोपः । क्षापयति । क्षापयाञ्चकार । क्षाप्यात् । सिस्तता० ।
क्षापयिता । क्षापयिष्यति । अक्षापयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च ।
पूर्वस्य । अङ्ङि लघौ । कुहोशुः । अचिक्षपत् । अचिक्षपताम् । अचिक्ष-
पन् । लीङ् श्लेषणे । एकी लिनाति । घातोः प्रेरणे । सूत्रम् ।

लीयतेर्जावात्वा वा ।

विलापयति ।

लीयतेः । लीयतेर्धातोर्जी परे आत्वा वा भवति । रातो औ पुक् च ।
विपूर्वीऽयम् । विलापयति । विलापयाञ्चकार । विलाप्यात् । सिस्तता० ।
विलापयिता । लुङ्लकारे । व्यलीलिपत् । व्यलीलिपताम् । व्यलीलिपन् ।
सूत्रम् ।

लीलोः पुग् वक्तव्यः ।

विलेपयति, व्यलीलिपत्, व्यलीलपत् ।

लीलोः । ली ला एतयोर्धातोः पुग् वक्तव्यः । तदा विलेपयति । विलेप-
याञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङ्ङि लघौ । लघोर्दीर्घः । व्यली-
लिपत् । व्यलीलिपताम् । व्यलीलिपन् । सूत्रम् ।

लीलोर्जी क्रमानुगुणकौ वा ।

विलीनयति, व्यलीलिनत् । ला ग्रहणे । लापयति, अलीलपत् । लालयति, अलीललत् अलीललताम् ।

लीलोः । ली ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुगुणकौ वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयाञ्चकार । विलीन्यात् । सिसता० । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वसूचैरेतद्रूपाणां सिद्धिः । व्यलीलिनत् । व्यलीलिनताम् । व्यलीलिनन् । ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पुक् । लापयति । लापयाञ्चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलपत् । अलीलपताम् । अलीलपन् । लुगामने कृते सति । लालयति । लालयाञ्चकार । लाप्यात् । सिसता० । लापयिष्यति । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अलीललत् । अलीललताम् । अलीललन् । ढौक गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । ढौकयति । चतुर्णां सुगमानि । ढौकयाञ्चकार । जेः । ढौक्यात् । सिसता० । ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । सूत्रम् ।

न रितः ।

ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति । ढौक गतौ । ढौकयति, अडुढौकत् । टुयाचृ याज्जायाम् । याचयति अययाचत् । शासु अनुशिष्टौ । शासयति, अशशासत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति, अददरिद्रत् अददरिद्रताम् । दुष वैलत्ये ।

न रितः । न (प्र० ए०) ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः (ष० ए०) ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासी धातोरङि प्रत्यये परे । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । इति ह्यभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । ह्रस्वः । ऋपानाम् । अडुढौकत् । अडुढौकताम् । अडुढौकन् । त्र्यादीनि । टुयाचृ याज्जायाम् ।

अकार इत् । धातोः प्रेरणे । याचयति । याचयाञ्चकार । जेः । याच्यात् ।
सिसता० । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । न रितः ।
अन्यत्सुगमं साधनम् । पूर्ववत् । अययाचत् । अययाचताम् । अययाचन् । शानु
अनुशिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । शासयति । शासया-
ञ्चकार । शासयिता । लुङ् । न रितः । अशशासत् । अशशासताम् । अश-
शासन् । दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे ।
णप् लुण् । अनेन आकारस्य लोपः । दरिद्रयति । लिट्लकारे । कासादि० ।
दरिद्रयाञ्चकार । जेः । दरिद्रियात् । सिसता० । दरिद्रयिता । दरिद्रयिष्यति ।
अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे । न रितः । सखरादिः । अददरिद्रत् । अददरि-
द्रताम् । अददरिद्रन् । दुष वैकृत्ये । धातोः प्रेरणे ।

दुषेर्जौ वा दीर्घौ वक्तव्यः ।

दूषयति, दोषयति, अदूदुषत् । घट चेष्टायाम् । मितां
ऋस्वः । धातुपाठे मित इत्येवं पठितानां धातूनां ऋस्वो
भवति जौ परे । घटयति, अजीघटत् । व्यथ दुःखभय-
चलनयोः । व्यथयति, अव्यथयत् । एवं पञ्चपञ्चाशतो
रूपम् ।

दुषेः । दुषेर्धातोर्जिप्रत्यये परे वा दीर्घो भवति । अनेन पूर्वस्य वा दीर्घः ।
दूषयति । दूषयाञ्चकार । लुङ्लकारे । ऊरङ् द्विष । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः ।
अदूदुषत् । अदूदुषताम् । अदूदुषन् । दीर्घाभावपक्षे । दोषयति । दोषया-
ञ्चकार । ऊः । दोष्यात् । सिसता० । दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् ।
लुङ्लकारे । पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुषत् । अदूदुषताम् । अदूदुषन् । घट
चेष्टायाम् । धातोः प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ऋस्वः । अनेन ऋस्वः ।
घटयति । लिट्लकारे कासादि० । अनेनाम् । घटयाञ्चकार । ऊः । घट्यात् ।
सिसता० । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊरङ् द्विष ।
अङिलघौ । लघोर्दीर्घः । अपानाम् । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् ।
व्यथ दुःखभयसञ्चलनयोः । एको व्यथति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे ।
अत उपधायाः । मितां ऋस्वः । अनेन ऋस्वो भवति । अन्यत् सुगमम् । व्यथ-
यति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । व्यथयाञ्चकार । ऊः । व्यथ्यात् ।
सिसता० । व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊरङ्-
द्विष । पूर्वस्य । अङि लघौ । अव्यथयत् । अव्यथयताम् । अव्यथयन् ।

जनीजृष्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च । एतेऽपि मितः । जनयति, अजीजनत् । जृष् वयोहानौ । ष्ङत् । जरयति, अजीजरत् । क्लसु ह्वरणदीप्त्योः । क्लसयति, अचिक्लसत् । रञ्ज रागे ।

जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तं० । धातोः प्रेरणे । वृद्धिः । मितं क्लस्वः । जनयति । लिट्लकारे । कासादि० । जनयाञ्चकार । जेः । जन्यात् । सिसता० । जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अजीजनत् । अजीजनताम् । अजीजनन् । इत्यादीनि । जृष् वयोहानौ । ष्ङत् । धातोः प्रेरणे । एको जृणाति तं० । धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । मितं क्लस्वः । अन्यत् सुगमम् । जरयति । जरयाञ्चकार । जेः । जर्यात् । सिसता० । जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे । त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः । अजीजरत् । अजीजरताम् । अजीजरन् । क्लसु ह्वरणदीप्त्योः । धातोः प्रेरणे । वृद्धिः । मितं क्लस्वः । क्लसयति । क्लसयाञ्चकार । जेः । क्लस्यात् । सिसता० । क्लसयिता । क्लसयिष्यति । अक्लसयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । अचिक्लसत् । अचिक्लसताम् । अचिक्लसन् । रञ्ज रागे । एको रज्यति तं० । धातोः प्रेरणे ।

रञ्जेर्जी मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ।

रज्यति मृगान्, अरीरजत् । शम दम उपशमे । शमयति, अशीशमत् । दमयति, अदौदमत् ।

रञ्जेः । रञ्जेर्धातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । अत उपधायाः । मितं क्लस्वः । रजयति । रजयाञ्चकार । जेः । रज्यात् । सिसता० । रजयिता । रजयिष्यति । अरजयिष्यत् । लुङ्लकारे । त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः प्रायः । अजीजरत् । अजीजरताम् । अजीजरन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रज्यति । रजयाञ्चकार । अररजत् । अररजताम् । अररजन् । शम् दम् उपशमे । एकः शमयति तं० । धातोः प्रेरणे । मितं क्लस्वः । शमयति । शमयाञ्चकार । जेः । शम्यात् । सिसता० । शमयिता । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । लघोर्दीर्घः । अशीशमत् । अशीशमताम् । अशीशमन् । दमयति । दमयाञ्चकार । अदौदमत् ।

उभत् । अदीदमताम् । अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः ।
ज्ञा अवबोधने । धातोः प्रेरणे । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ।

जानातेर्ज्ञौ वा ऋस्वः ।

ज्ञाऽवबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयति । ज्ञपयति,
अजिज्ञपत् ।

जानातेः । जानातेर्धातोर्जिप्रत्यये परे वा ऋस्वी भवति । ज्ञपयति । अत्र
प्रथमं दीर्घं कृत्वा पश्चात् ऋस्वी भवति । ऋस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाञ्चकार ।
ज्ञापयाञ्चकार । लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् । विसूत्रैः । अजिज्ञपताम् । अजि-
ज्ञपन् । ज्वल दीप्तौ । धातोः प्रेरणे । एको ज्वलति तं० । अत उपधायाः ।

ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः ।

ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति, ज्वालयति, अजिज्वलत् । ग्लै
हर्षक्षये । ग्लपयति, ग्लापयति, अजिग्लपत् । णा शौचे ।
आदेः णाः स्नाः । स्नापयति, स्नपयति, असिस्नपत् ।
ओ स्फायौ वृद्धौ ।

ज्वलग्लास्नाः । ज्वलग्लास्ना एते धातवी वा मितौ भवन्ति । मितां ऋस्वः ।
ज्वलयति । मिच्चाभावे । ज्वालयति । ज्वलयाञ्चकार । ज्वालययाञ्चकार । जेः ।
ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । सिसता० । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्लकारे ।
जेरङ् द्विश्व । अङि लघौ । अजिज्वलत् । अजिज्वलताम् । अजिज्वलन् ।
ग्लै हर्षक्षये । धातोः प्रेरणे । सन्ध्यचराणाम् । रातो औ पुक् च । ज्वल०
अनेन वा मित्वम् । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयाञ्चकार । ग्लपयाञ्चकार ।
जेः । ग्लाप्यात् । ग्लप्यात् । सिसता० । ग्लापयिता । ग्लपयिता । लुङ्लकारे ।
जेरङ् । अङि लघौ । अजिग्लपत् । अजिग्लपताम् । अजिग्लपन् । इत्यादीनि ।
णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । वा मित्वम् । रातो
औ पुक् च । स्नपयति । स्नापयति । लिट्लकारे । कासादि । स्नपयाञ्चकार ।
स्नापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्य । अङि लघौ । असिस्नपत् । असिस्नपताम् ।
असिस्नपन् । ओस्फायौ वृद्धौ । आकारेकारावितौ । धातोः प्रेरणे ।

स्फायो वकारः स्यात् औ परे ।

स्फावयति, अपिस्फवत् ।

स्फायः । स्फायो धातोर्वकारः स्यात् जिप्रत्यये परे । षष्ठी । अनेनान्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम्प्रत्ययो भवति । स्फावयाञ्चकार । जेः । स्फाव्यात् । सिसता० । स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । भ्रसात् । भ्रपानाम् । अङ्लघौ । अपिस्फवत् । अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् । जि भी भये । जकार इत् । एकी विभेति तं० । धातोः प्रेरणे ।

भियो औ वा षुगात्वे वाच्ये ।

भीषयति, भापयति, भाययति, अबीभिषत्, अबीभपत्, अबीभयत् ।

भियः । भियो धातीर्जिप्रत्यये परे षुगात्वे वाच्ये । क्रमाद् भवतः । भीषयति । भीषयाञ्चकार । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । भ्रपानाम् । अङ्लघौ । लघोर्दीर्घः । अबीभिषत् । अबीभिषताम् । अबीभिषन् । आत्वे कृते । राती औ पुक् च । भापयति । भापयाञ्चकार । भाप्यात् । भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे । त्रिमूत्रैः पूर्वोक्तैरेव रूपसिद्धिः । अबीभपत् । अबीभपताम् । अबीभपन् । सूत्रे वा ग्रहणं कृत्वा भापयति इति रूपमिच्छन्ति । भाययाञ्चकार । लुङ्लकारे । पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः । अबीभयत् । अबीभयताम् । अबीभयन् ।

व्यापारमात्रे जिर्वक्तव्यः स च डित् ।

हलं गृह्णाति हलयति । इति जग्रन्तप्रक्रिया ।

व्यापारमात्रे । व्यापारमात्रे जिप्रत्ययो वक्तव्यः । स च डित् । हलं गृह्णाति इति । अत्रानेन जिः प्रत्ययो भवति । डित्त्वात् टिलोपः । हलयति । लिट्लकारे हलयाञ्चकार । जेः । हल्यात् । सिसता० । हलयिता । हलयिष्यति । अहलयिष्यत् । लुङ्लकारे । जेरङ् द्विश्च । अतोपिनः । अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । कुहोशुः । अजहलत् । अजहलताम् । अजहलन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति जग्रन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते । ७

इच्छायामात्मनः सः ।

धातोरिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत् स्वसम्बन्धिनी । द्विश्च । भवितुमिच्छति बुभूषति । स धातुः । धातुत्वादतिवादि । अदे ।

इच्छायामात्मनः सः । इच्छायां (स० ए०) आत्मनः (ष० ए०) सः (प्र० ए०) धातोरर्थसम्बन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायाम् इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो भवति । स चेच्छा स्वसम्बन्धिनी चेत् । धातोर्दित्वं च भवति ॥ भवितुमिच्छति इति विग्रहे । अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः । दित्वं च भवति ॥ ऋसः । भूपानाम् । षत्वम् । नन्व० सिसता अनेनेट् कथं न क्रियते । तत्राह ।

बुः से ।

उश्च ऋच वृ तस्मात् बुः । उवर्णान्ताद्वर्णान्ताच्च ग्रहगुहोश्च से परे इट् न भवति ।

बुः से । उश्च ऋच वृ तस्मात् बुः (पं० ए०) से (स० ए०) अयं समासो बालबोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् 'ग्रह उपादाने' 'गुह संवरणे' इत्येताभ्यां परस्य सप्रत्ययस्य इडागमो न भवति इति इडागमनिषेधः । नन्वत्र गुणः कथं न क्रियते । तत्राह ।

नानिटि से ।

इडूर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति । तृ लृवनतरणयोः ।

नानिटि से । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कृतमस्ति । अनेन गुणनिषेधः । बुभूष इति जाते । स धातुः । अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात् तिवादयो भवति ॥ अप् कर्त्तरि । अदे । बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् । बुभूषाञ्चकार । यादादौ । यतः । अनेन आकारस्य लोपः । बुभूष्यात् । सिसता० । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । लुङ्लकारे । हाविटौ । सेलौपः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूषीत् । अबुभूषिष्टाम् । अबुभूषिषुः । तृ लृवनतरणयोः । त्रितुमिच्छतीति विग्रहे । इच्छायामात्मनः सः । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्दित्वं च ।

नाभ्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् ।

ऋत इर् । तरितुमिच्छति तित्तीर्षति, अतित्तीर्षति ।
डुक्कञ् करणे । कर्त्तुमिच्छति चिकीर्षति ।

नाभ्यन्तत् । नाभ्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । ऋत इर् । अनेन इर् । पश्चाद्वित् । योर्विहसे । षत्वम् । स धातुः । तित्तीर्षति । लिट्प्रकारः । तित्तीर्षाञ्चकार । मिसता० । तित्तीर्षिता । लुङ् । अतित्तीर्षति । अतित्तीर्षिताम् । अतित्तीर्षिषुः । इत्यादीनि । डुक्कञ् करणे । सप्रत्ययः । नाभ्यन्तात् । ऋत इर् । ततः हित्वम् । कुहोशुः । योर्विहसे । नैकस्वरात् । अनेन इङ्-निषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षाञ्चकार । अचिकीर्षति । अचिकीर्षिताम् । अचिकीर्षिषुः । ऋत इति तपरकरणात् ऋकारस्यैव इर् क्रियते । स विधिः सार्वत्रिको न । तेन ऋस्वस्यापि ऋवर्णस्य इर् भवति । चिञ् चयने । इच्छायाम् ।

चिनोतेः से णादौ कित्त्वं वा वाच्यम् ।

चिकीर्षति, चिचीर्षति । जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः ।
जेतुमिच्छति जिगीषति । यु मिश्रणे । युयुषति । डु पचष्-
पाके । यः से । पक्तुमिच्छति पिपक्षति । पातुमिच्छति
पिपासति ।

चिनोतेः । चिनोतेर्धातोः सप्रत्ययेणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चस्य कः ।
ततो हित्वम् ।

से दीर्घः ।

से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । चिञ् चयने ।

से दीर्घः । सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । नैकस्वरात् षत्वम् । स
धातुः । चिकीर्षति । चिकीर्षाञ्चकार । अचिकीर्षति । कत्वाभावे । सेदीर्घः ।
अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीर्षति । चिचीर्षाञ्चकार । अचिचीर्षति । जि जये ।
इच्छायाम् । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । अनेन जस्य गः । ततः हित्वम् । कुहोशुः ।
से दीर्घः । षत्वम् । नैकस्वरात् अनेन सूत्रेण । सर्वेषाम् एकस्वराणां धातूनां
सप्रत्यये परे इङ् न भवति । इति ज्ञातव्यम् । जिगीषति । जिगीषाञ्चकार ।

सिसता । जिगीषिता । अजिगीषीत । यु मिश्रणे । इच्छायाम् । यवितुमिच्छति
इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । से दीर्घः । युयूषति । युयूषाच्चकार ।
यतः । युयूष्यात् । सिसता० । युयूषिता । युयूषिष्यति । अयुयूषिष्यत् । अयु-
यूषीत् । अयुयूषिष्टाम् । अयुयूषिषुः । ड् पचष् पाके । पक्तुमिच्छति इति विग्रहे ।
इच्छायां द्वित्वं पूर्वस्य । यः से । चोः कुः । किलात् । कष संयोगे० । स धातुः ।
पिपक्षति । पिपक्षाच्चकार । यतः । पिपक्ष्यात् । सिसता० । पिपक्षिता ।
पिपक्षिष्यति । दिवादावट् । अपिपक्षिष्यत् । लुङ्लकारे हाविटौ । सेर्लोपः ।
अपिपक्षीत् । अपिपक्षिष्टाम् । अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति । पा पाने ।
पातुमिच्छति । इति विग्रहे । इच्छायाम् । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च
भवति । ऋस्वः । यः से । पिपासति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ।
कासादि० । अनेनाम् प्रत्ययो भवति । पिपासाच्चकार । यतः । पिपास्यात् ।
सिसता० । पिपासिता । पिपासिष्यति । अपिपासिष्यत् । अपिपासीत् । अपि-
पासिष्टाम् । अपिपासिषुः । एतेषां साधनं तु पूर्ववत् । ननु देवदत्तः काष्ठेन
पिपक्षति । पक्तुमिच्छति । इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन सखन्त्यः किं वा
इच्छायाम् । इत्याशङ्क्यामाह ।

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ।

प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये
तु वैपरीत्यं, प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र
तृतीयायाः पाकेन सखन्त्यो न त्विच्छया । सृङ् प्राणत्यागे ।
मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पीरुर् । मृ पालनपूरणयोः । पुर्षति ।

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् । सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो
धात्वर्थो गौणीऽसुख्यः प्रत्ययार्थो सुख्यः । सप्रत्यये तु धात्वर्थो सुख्यः । अतोऽत्र
काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पाकलक्षणी धात्वर्थस्तान्मिच्छति
इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इषध्धातीरिच्छार्थस्य
गौणत्वम् । अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किन्तु पाकलक्षणं
प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् । सृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । इच्छायाम् । पीरुर् ।
ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य । यूर्विहसे । मुमूर्षति । मुमूर्षाच्चकार । यतः । मुमूर्-
ष्यात् । सिसता० । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । लुङ्लकारे ।
हाविटौ । सेर्लोपो भवति । अमुमूर्षीत् । अमुमूर्षिष्टाम् । अमुमूर्षिषुः । पृपालन-
पूरणयोः । पूरितुमिच्छति इति विग्रहे । इच्छायाम् । पीरुर् । यूर्विहसे ।

षत्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूर्षति । पुपूर्षाञ्चकार । अन्येषां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूर्षीत् । अपुपूर्षिष्टाम् । अपुपूर्षिषुः ।
इत्यादीनि । वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति । इच्छायाम् ।

वृङ् वृत्त्यस्य उर्वाच्यः ।

वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ।

वृङ् । वृङो धातोः सप्रत्यये परे उर् वाच्यः । षष्ठी । अन्यत् साधनं पूर्व-
सदृशम् । वुवूर्षति । वुवूर्षाञ्चकार । लुङ्लकारे । अवुवूर्षीत् । अवुवूर्षिष्टाम् ।
अवुवूर्षिषुः । रुदिर् अश्रुविमोचने । इच्छायाम् ।

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः कित्वाच्यः ।

रुदिर् अश्रुविमोचने । रुरुदिषति । विद् ज्ञाने ।
विविदिषति । मुष स्तेये । मुमुषिषति । ग्रह उपादाने ।
हो ढः । आदिजवानाम् । षढोः कः से । षत्वम् । चः ।
गृहीतुमिच्छति जिघृक्षति । सुषुप्सति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ।

रुद० । रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यः सः कित् वाच्यः ।
द्वित्वम् । सिसता० । षत्वम् । रुदितुमिच्छति । रुरुदिषति । लिट्लकारे ।
कासादि० । रुरुदिषाञ्चकार । यतः । रुरुदिष्यात् । सिसता० । रुरुदिषिता ।
रुरुदिषिष्यति । अरुरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे । हाविटौ । सेर्लोपः । अरु-
रुदिषीत् । अरुरुदिषिष्टाम् । अरुरुदिषिषुः । इत्यादीनि । विद् ज्ञाने ।
विदितुमिच्छति । इच्छायाम् सः प्रत्ययः । द्वित्वम् । सिसता० । षत्वम् । विवि-
दिषति । विविदिषाञ्चकार । लुङ्लकारे । अविविदिषीत् । मुष स्तेये । मुषितु-
मिच्छति । इच्छायां साधनं पूर्ववत् । मुमुषिषति । मुमुषिषाञ्चकार । अमुमु-
षिषीत् । अन्यानि सुगमानि । ग्रह उपादाने । गृहीतुमिच्छति । इच्छायाम्
अनेन सः प्रत्ययः । ततः । गृह्णां कङिति च । ततो द्वित्वम् । रः । कुह्योशुः ।
अपानाम् । यः से । होढः । आदिजवानाम् षढोः कः से । षत्वम् । कष संयोगे० ।
जिघृक्षति । जिघृक्षाञ्चकार । लुङ्लकारे । अजिघृक्षीत् । अजिघृक्षिष्टाम् ।
जिघृक्ष् श्ये इच्छायाम् । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । षत्वम् । स्वप्नुमिच्छति
सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्साञ्चकार । लुङ्लकारे । असुषुप्सीत् । असुषुप्शि-
ष्टाम् । असुषुप्शिषुः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । इच्छायाम् ।

कृगृधृट्प्रच्छस्मिङ्अशूङ्तीनां सस्येङ् वक्तव्यः ।

पिपृच्छिषति । करितुमिच्छति चिकरिषति । जिग-
रिषति, जिगलिषति, दिदरिषति, दिधरिषति, सिस्मयिषति ।
स्वरादेः परः । अञ्जिजिषति, अशिषिषते, अरिरिषति । अद
भक्षणे । सिसयोः इति घसादेशः । सस्मोऽनपि । अत्तु-
मिच्छति जिघत्सति ।

कृगृधृट्प्रच्छस्मिङ् अशूङ्तीनां धातूनां स्यप्रत्ययस्य इङ् वक्तव्यः ।
संप्रसारणम् । यः से । षत्वम् । पिपृच्छिषति । लिट्लकारे । पिपृच्छिषाञ्चकार ।
लुङ्लकारे । ङाविटौ । सेर्लोपः । अपिपृच्छिषीत् । अन्यानि सुगमानि । कृ
विक्षेपे । करितुमिच्छति । इच्छायाम् । रः । गुणः । इट् । षत्वम् । कुह्येः ।
यः से । चिकरिषति । चिकरिषाञ्चकार । अचिकरिषीत् । गृ निगरणे ।
गरितुमिच्छति । इच्छायाम् । हित्वम् । रः । कुह्येः । यः से । इट् गुणः ।
षत्वम् । जिगरिषति । जिगरिषाञ्चकार । यतः । जिगरिष्यात् । सिसता०
जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । लुङ्लकारे ङाविटौ । सेर्लोपः । अजिगरि-
षीत् । अजिगरिषिष्यात् । अजिगरिषिषुः । गिरतेः । अनेन रस्य लः । जिग-
लिषति । ट् विदारणे । दरितुमिच्छति । इच्छायाम् । सः प्रत्ययः । धातो-
र्हित्वम् । रः । यः से । गुणः । इट् । षत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषाञ्चकार ।
यतः । दिदरिष्यात् । सिसता० । दिदरिषिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् ।
अदिदरिषीत् । अन्यानि सुगमानि । घृ धारणे । धर्तुमिच्छति । इच्छायाम् ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । आपानां अनेन धस्य दः । दिधरिषति । दिधरिषाञ्चकार ।
लुङ्लकारे । अदिधरिषीत् । स्मिङ् ईषड्सने । स्मयितुमिच्छति । सः । हित्वम् ।
पूर्वस्य । गुणः । सिस्मयिषति । सिस्मयिषाञ्चकार । लुङ्लकारे । ङाविटौ ।
सेर्लोपः । दिवादावट् । असिस्मयिषीत् । असिस्मयिषिष्यात् । असिस्मयिषिषुः ।
इत्यादीनि । अञ्जु व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु । अजितुमिच्छति । इच्छायाम् । कृ
गृ अनेनेट् । पश्चात् । स्वरादेः परः । जस्य हित्वम् । षत्वम् । अञ्जिजिषति ।
चतुर्णां सुगमानि । कासादि० । अञ्जिजिषाञ्चकार । यतः । अञ्जिजिष्यात् ।
सिसता० । अञ्जिजिषिता । लुङ्लकारे । ङाविटौ । सेर्लोपः । अन्यत् सुगमम् ।
स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमो भवति । सवर्णे । आञ्जिजिषीत् । अन्यानि
सुगमानि । अशूङ् व्याप्ती । अभितुमिच्छति । इच्छायाम् । स्वरादेः परः ।

अशिशिषति । कासादि० । अनेनाम् । अशिशिषाञ्चकार । यतः । अशिशिष्यात् ।
सिसता० । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । स्वरादेः । अशिशिषिष्यत् ।
लङ्लकारे । हाविटौ । सेर्लोपः । अशिशिषीत् । अद् भक्तणे । अन्तुमिच्छति ।
इच्छायाम् अनेनास्य सः प्रत्ययः । मिसयोः । अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् ।
कुहोशुः । भूपानाम् । यः से । सस्तीऽनपि । अनेन सकारस्य तकारः ।
जिघत्सति । लिट्लकारे । जिघत्साञ्चकार । यतः । जिघत्स्यात् । सिसता० ।
जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । लङ्लकारे । हाविटौ ।
सेर्लोपः । अजिघत्सीत् । अजिघत्सिषाम् । अजिघत्सिषुः । हन् हिंसागत्योः ।

हन्तीडोः सो णित् ।

हन्तीडोर्धात्वोः सो णिङ्भवति । हन् हिंसागत्योः ।
द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । कुहोशुः । भूपानां
जबचपाः । यः से । हनो घे । अत उपधायाः । नश्चाप-
दान्ते भ्रसे । स धातुः । अप् । अदे । हन्तुमिच्छति
जिघांसति ।

हन्तीडोः । सो णित् । हन्तीडोः (ष० द्वि०) सः (प्र० ए०) णित्
(प्र० ए०) हन्तीडोर्धात्वोः सः प्रत्ययी णित् भवति । णित्त्वात् वृद्धिः ।
अन्यत् साधनं मूले लिखितम् । हन्तुमिच्छति । जिघांसति । लिट्लकारे ।
जिघांसाञ्चकार । लङ्लकारे । हाविटौ । सेर्लोपः । अजिघांसीत् । इत्या-
दीनि । इङ् अभ्ययने । अभ्येतुमिच्छति । इच्छायाम् ।

इङ् से गम् वाच्यः ।

अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ।

इङ् । इङी धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् ।
अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० ।
अधिजिगांसाञ्चक्रे । सिसता० । अधिजिगांसिषीष्ट । अधिजिगांसिता । अधि-
जिगांसिष्यते । दिवादानट् । अध्यजिगांसिष्यत् । लङ्लकारे । अध्यजिगां-
सिष्ट । इत्यादीनि । गम् । गन्तुमिच्छति । इच्छायाम् ।

गमेः से इङ् वाच्यः ।

गन्तुमिच्छति जिगमिषति ।

गमेः । गमेर्धातोः सप्रत्यये इङ् वाच्यः । अनेनास्येत् । हित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । षत्वम् । जिगमिषति । लिट्लकारे । कासादि० । जिगमिषाच्चकार । यतः । जिगमिष्यात् । सिसता० । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । लुङ्लकारे । हाविटौ । सेर्लोपः । अजिगमिषीत् । इत्यादीनि भवन्ति । दादाने । दातुमिच्छति । इच्छायाम् । अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ।

इस्से ।

अपिहाधारभूभक्षक्पदपत्-मिमौमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । स्कोराद्योश्च । खसे चपा० । रिप्सति, लिप्सति, शिचते, पित्सते ।

इस्से । इस् (प्र० ए०) से (स० ए०) अपित् दा धा रभ् लभ् शक् पद पत् मि मी मा माङ् मेङ् हिंसार्थराधां धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति । अनेनेस्, पूर्वस्य लोपः । सस्तीनपि । अनेन सस्य तः । दित्सति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । दित्साच्चकार । यतः । दित्स्यात् । सिसता० । दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि । डुधाज् धारण-पोषणयोः । धातुमिच्छतीति इच्छायाम् । इस्से । धित्सति । धित्साच्चकार । लुङ्लकारे । अधित्सीत्, अधित्सिष्टाम् । * अधित्सिषुः । रभ् राभस्ये । रब्धु-मिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । खसे । स्कोराद्योश्च । रिप्सति । रिप्साच्चकार । लुङ् । अरिप्सीत् । डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुमिच्छति । इच्छायाम् । हित्वम् । इस्से । स्कोराद्योश्च । खसे० । लिप्सति । लिट्लकारे । कासादि० । लिप्सा-च्चकार । यतः । लिप्स्यात् । सिसता० । लिप्सिता । लुङ्लकारे । हाविटौ । अलिप्सीत् । अलिप्सिष्टाम् । अलिप्सिषुः । इत्यादीनि । शक् शक्तौ । शक्तु-मिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । षत्वम् । कषसंयोगे चः । शिचते । लिट्लकारे । शिचिच्चकार । यतः । शिच्यात् । सिसता० । शिचिता । लुङ्लकारे । साधनं सुगमम् । अशिचीत् । इत्यादीनि । पत्ल पतने । पतितु-मिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । पित्सति । पित्साच्चकार । लुङ्लकारे । अपित्सीत् ।

पतो वेट् ।

पित्सति, पिपतिषति । इट्पक्षे इस्पूर्वलोपी न भवतः ।
मीज् हिंसायाम् । डुमिज् प्रक्षेपे । मित्सति । माङ् माने ।
मेङ् शोधने । मित्सते । राध् संसिद्धौ । रित्सति ।

पतः । पत्ल पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति । यः से अनेन पूर्वस्या-
कारस्येकारः । इट्पक्षे इस्पूर्वलोपी न भवतः । पिपतिषति । लिट्स्वकारे ।
पिपतिषाञ्चकार लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अपिपतिषीत् । पट् गतौ ।
पत्नुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । पित्सते । पित्साञ्चक्रे । लुङ्लकारे ।
अपित्सिष्ट । इत्यादीनि । मीज् हिंसायाम् । डुमिज् । प्रक्षेपे । अनयोर्धातौः
सप्रत्यये कृते । इस्से । सस्तीनति अनेन सकारस्य तकारः । मित्सति । लिट्-
लकारे । मित्साञ्चकार । लुङ्लकारे । साधनं सुगमम् । अमित्सीत् । अमित्-
सिष्टाम् । माङ् माने । मेङ् शोधने । अनयोर्धातौः सप्रत्यये कृते । इस्से ।
मित्सते । मित्साञ्चक्रे । सिसता । अनेनेट् । मित्सिषीष्ट । लुङ्लकारे । अमित्सिष्ट ।
इत्यादीनि । राध् संसिद्धौ । राडुमिच्छति । इच्छायाम् । इस्से । अनेनेस्-
पूर्वलोपी भवतः । स्कोराद्यश्च । स्वसे । रित्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट्लकारे । कासादि० । अनेनाम् । रित्साञ्चकार । लुङ्लकारे । दिवा-
दावट् । अरित्सीत् । इत्यादीनि । आप्ल व्याप्तौ । आनुमिच्छति । इच्छा-
याम् । खरादेः ।

आप्नोतेरीः ।

आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः ।
आप्नु व्याप्तौ । ईप्सते ।

आप्नोतेरीः । आप्नोतेः (ष० ए०) ईः । (प्र० ए०) आप्नोतेर्धातो-
राकारस्य ईकारो भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च लोपी भवति । ईप्सते ।
लिट्लकारे । कासादि० । ईप्साञ्चक्रे । लुङ्लकारे दिवादावट् । खरादेः
परः । अदए । एऐए । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषाताम् । ऐप्सिषत । अश् भोजने ।
अशितुमिच्छति । इच्छायाम् ।

अशेरनायो वा ।

अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति । अशना-
यति । अशिशिषति ।

अशेरनायो वा । अशेः (ष० ए०) अनायः (प्र० ए०) वा (प्र० ए०)
अशेर्धातोरिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातो-
र्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनायाञ्चकार । लुङ् । अशनायीत् ।
इत्यादीनि । यदा आनायः प्रत्ययो न भवति तदा इट् । खरादेः परः ।
षत्वम् । अशिशिषति । लिट् लकारे । अशिशिषाञ्चकार । लुङ् लकारे ।
खरादेः । अशिशिषीत् । इत्यादीनि । तनु विस्तारे । तनितुमिच्छति ।
इच्छायाम् । अनेन सः प्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च । सिसता० । यः से । षत्वम् ।
तितनिषति । तितनिषाञ्चकार । अतितनिषीत् ।

पततनदरिद्राभ्यः से वा वृड्वाच्यः ।

तितनिषति तितंसति ।

पततनदरिद्राभ्यः । पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये वा वृड् वाच्यः ।
तदा । नञ्सापदान्ते । तितंसति । लिट् लकारे । तितंसाञ्चकार । यतः ।
तितंसात् । सिसता० । तितंसिता । लुङ् लकारे । अतितंसीत् ।

तनेः से वा दीर्घः ।

तितांसति, दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ।

तनेः । तनोतेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितांसति ।
तितांसाञ्चकार । यतः । तितांसात् । लुङ् लकारे । अतितांसीत् । इत्या-
दीनि । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रातुमिच्छति । इच्छायात् । द्वित्वम् । यः से ।
सिसता० । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । षत्वम् । दिदरिद्रिषति । पत०
अनेनास्येङ्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट् लकारे । कासादि० । दिदरि-
द्रासाञ्चकार । यतः । दिदरिद्रासात् । सिसता० । दिदरिद्रासिता । लुङ्-
लकारे । अदिदरिद्रासीत् । इत्यादीनि । दम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भितुमिच्छति ।

वेडिस्मो दीर्घता च ।

दम्भिन्नप्योर्धात्वोर्वा इट् भवति सप्रत्यये परे । यदा

नेट् तदा किम् । अनयोर्दन्भिन्नयोर्धात्वोः सांनुस्वारस्य
स्वरस्य इस् भवति । इकारस्य दीर्घता । दम्भेरिकारस्य वा
दीर्घता । चकारात् पूर्वस्य लोपः । दम्भ दम्भने । आत्मनः
दन्भितुमिच्छति दिदन्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिज-
वानाम् । खसे चपा भसानाम् । स्कोराद्योश्च । वा दीर्घता ।
धीप्सति-धिप्सति । ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः ।
द्विष । ह्रस्वः । पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः । यस्से । वा इट्
गुणः । णश्चय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातुः । तिप् ।
अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयि-
षति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य
दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । जेः । स्कोराद्योश्च । ज्ञीप्सति ।
ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः ।
जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति । इति सप्रक्रिया ।

वेडिच्छे दीर्घता च । वा (प्र० ए०) इट् (प्र० ए०) इस् (प्र० ए०) से
(स० ए०) दीर्घता (प्र० ए०) च (प्र० ए०) अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल
एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूले उक्तानि । दीर्घता वा भवति ।
धीप्सति । धिप्सति । यदा इट् तदा दिदन्भिषति । अस्य साधनं तु सुग-
मम् । लिट्लकारे । दिदन्भिषाञ्चकार । धीप्साञ्चकार । धिप्साञ्चकार ।
लुङ् अदिदन्भिषीत् । अधीप्सीत् । अधिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ।
ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य ज्ञानात् सः । सूत्राणि मूले
लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । कासादि० । जिज्ञापयिषाञ्चकार ।
लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इड् न भवति । तदापि अस्य साधनं
मूले उक्तम् । ज्ञीप्सति । लिट्लकारे ज्ञीप्साञ्चकार सिसता० । ज्ञीप्सिता ।
लुङ् । अज्ञीप्सीत् । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । इच्छायात् । ज्ञान्तानाम् । अन्यत्
साधनं तु मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । लिट्लकारे । जिज्ञपयिषाञ्चकार ।
लुङ् । अजिज्ञपयिषीत् । यदा इड् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्लकारे ।
कासादि० । ज्ञीप्साञ्चकार । लुङ् अज्ञीप्सीत् । अज्ञीप्सिष्टाम् । अज्ञीप्सिषुः ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात् सर्वाणि न लिखितानि । इति सप्रक्रिया
समाप्ता ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते ।

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ।

हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन् सति धातोर्द्वित्वम् ।

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च । अतिशये (स० ए०) हसादे (पं० ए०) हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य सः । हसादिः । तस्मात् । हसादेः यङ् । (प्र० ए०) च अव्ययम् । द्विः (प्र० ए०) हस्प्रत्याहारादेर्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदेकस्वराद्धातोरपि दृश्यते । तेन जागृ चकासृ इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति । अतिशयेन भवति इति विग्रहे अत्र भूधातोरैकस्वरत्वात् हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति जाते ।

यङि ।

यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति । सधातुः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति बोभूयते, बोभूयेत, बोभूयताम्, अबोभूयत, बोभूयाच्चक्रे, बोभूयिषीष्ट, बोभूयिता, बोभूयिष्यते, अबोभूयिष्यत, अबोभूयिष्ट, बोभुज्यते ।

यङि । यङि (स० ए०) यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तसम्बन्धिनो नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । रूपानाम् । स धातुः अनेनास्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् त आदयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्त्तरि । अदे । बोभूयते । बोभूयेते । बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयेत । बोभूयेयाताम् । बोभूयेरन् । लोट् । बोभूयताम् । बोभूयेताम् । बोभूयन्ताम् । अबोभूयत । अबोभूयेताम् । अबोभूयन्त । लिट् । कासादि० अनेन सूत्रेण सर्वत्राम्प्रत्ययो भवति । अन्यत् साधनं सुगमम् । बोभूयाच्चक्रे । बोभूयाच्चक्राते । बोभूयाच्चक्रिरे । सिसता० । यतः । षत्वम् । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता ।

बीभृयिष्यते । दिवादावट् । अबीभृयिष्यत । लुङ्लकारे । भूते सिः । ईट् । षत्वम् । ण्वत् । अबीभृयिष्ट । अबीभृयिषाताम् । अबीभृयिषत । इत्यादीनि । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विग्रहे । यङ् । द्वित्वम् । अपानाम् । यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । बीभृज्यते । बीभृज्येत । बीभृज्यताम् । गुणः । अबीभृज्यत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् प्रत्ययः ।

अनपि च हसात् ।

हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये ।

अनपि च हसात् । अनपि (स० ए०) च (प्र० ए०) हसात् (षं० ए०) हसादुत्तरस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति । अनपि विषये । अनेन यङो लुक् । अत्र गुणे प्राप्ते ।

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ।

बीभृजाञ्चक्रे । मुह वैचित्ये । मीमुह्यते । लिह आस्वादने । लेलिह्यते । हु दानादनयोः । जोह्यते । विद ज्ञाने । वेविद्यते ।

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभावः । बीभृजाञ्चक्रे । सिसता० । षत्वम् । बीभृजिषीष्ट । बीभृजिता । बीभृजिष्यते । दिवादावट् । अबीभृजिष्यत । लुङ्लकारे । भूते सिः । ईट् । षत्वम् । ण्वत् । अबीभृजिष्ट । अबीभृजिषाताम् । अबीभृजिषत । इत्यादीनि । मुह वैचित्ये । अतिशये द्वित्वम् । गुणः । स धातुः । मीमुह्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे कासादि० । अनेनाम् । अनपि च हसात् । अनेन यङो लीपः । मीमुहाञ्चक्रे । सिसता० । मीमुहिषीष्ट । मीमुहिता । मीमुहिष्यते । अमीमुहिष्यत । अमीमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि । लिह आस्वादने । अतिशये अनेन यङ् । अतिशयेन लेटि । लेलिह्यते । लिट् । अनपि च हसात् । लेलिहाञ्चक्रे । सिसता० । लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अलेलिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि । हु दानादनयोः । अतिशयेन । जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । जुहोयुः । गुणः । जोह्यते । लिट् । जोह्याञ्चक्रे । सिसता० । जोह्यिषीष्ट ।

लुङ् । अजोडुयिष्ट । रूपाणि सुगमानि । विद ज्ञाने । अतिशयेन वेत्तीति ।
अतिशये अनेन यङ् । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । वेविद्यते । लिट् । वेविदाच्चक्रे ।
लुङ् । अवेविदिष्ट । पच्ल पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयीर्यङ् ।

आतः ।

यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति
अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्तायां वाचि । पापच्यते ।

आतः । आ (प्र० ए०) अतः (प्र० ए०) यङि लुकि च पूर्वस्य अका-
रस्य आकारो भवति । अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट । पापच्यते । अपाप-
चिष्ट । रूपाणि सुगमानि ।

सूचिसूत्रिमूत्राद्यर्थाशूर्णीतिभ्यो यङ् वाच्यः ।

सोसूच्यते, सोसूत्रयते, सोमूत्रयते । गत्यर्थात्कौटिल्य
एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतौ । यङ्सहितस्य
द्वित्वम् । अय्य व्य इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः ।
आतः । इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाच्यते,
अटाटाच्चक्रे, अटाटिषीष्ट । व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति
वाव्रज्यते । अश् भोजने अशास्यते । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
ऊर्णीनूयते । नदराः संयोगादयो द्विर्न । सुयोतिसंयोगादयोः ।

सूचि० । सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अर्त्ति अश् ऊर्णीति एभ्यो धातुभ्यो यङ्प्रत्ययो
वाच्यः । एषामप्राप्तत्वात् सूत्रमिदम् । साधनं तु सुगमम् । सोसूच्यते । लिट् ।
सोसूत्राच्चक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट । सोसूत्रयते । लिट् । सोसूत्राच्चक्रे ।
लुङ् । असोसूत्रिष्ट । सोमूत्रयते । लिट् । कासादि० । अनपि च हसात् ।
सोमूत्राच्चक्रे । लुङ् । असोमूत्रिष्ट । अट गतौ । गत्यर्थाद्वातोः कौटिल्येऽर्थे
यङ् । स्वरादेः परः । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अय्य व्य इति स्थिते । पूर्वस्य ।
आतः । कुटिलं अटति । अटाच्यते । लिट् । अटाटाच्चक्रे । लुङ् । अटा-
टिष्ट । कोपि व्रजति । यङ् । आतः । साधनं सुगमम् । वाव्रज्यते । लिट् ।
वाव्रजाच्चक्रे । लुङ् । अवाव्रजिष्ट । अश् भोजने । अतिशयेन अश्नातीति ।
यङ् । द्वित्वम् । आतः । अशास्यते । लुङ् । अशाशिष्ट । ऊर्णुञ् आच्छा-

दने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यङ् । खरादेः । नदराः । गुणः । ये
ऊर्णोनूयते । लिट् । ऊर्णोनूयाञ्चक्रे । लुङ् । और्णोनूयिष्ट । अत्र खरादेः ।
अनेन द्वितीयोऽडागमः । ऋ गतौ । अतिशयेन द्यति । यङ् गुणीर्त्ति० अनेन
गुणः ।

यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् ।

अरार्यते ।

यकारसहितरेफस्य द्वित्वम्० । पूर्वस्य । आतः । अरार्यते । लिट् ।
अराराञ्चक्रे । लुङ् । खरादेः । अरारिष्ट ।

लुप्सदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हाया- मेव यङ् ।

गर्हितं लुम्पतीति लीलुप्यते । सासद्यते ।

लुप् । लुप् सद चर जप जभ दह दश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्-
प्रत्ययी भवति । गर्हितं लुम्पति लीलुप्यते । साधनं सुगमम् । लिट् । लीलुपा-
ञ्चक्रे । लुङ् । अलीलुपिष्ट । षट् लु विशरणगत्यवसाधनेषु । सत्वम् । आतः ।
सासद्यते । लिट् । सासदाञ्चक्रे । लुङ् । असासदिष्ट ।

जमजपां नुक् ।

जमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो यङि लुकि
च सति । जप् जम् दह दश् भञ्ज पश् एते जपादयः ।
जङ्गम्यते बभ्रज्यते । अज्जसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो
निर्दिश्यते । यंयम्यते । कण शब्दे । चङ्गम्यते तन्तन्यते ।
जप मानसे च । जपतीति जञ्जम्यते । जभ गात्रविनामे ।
जभतीति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते । नो
लोपः । दन्दश्यते । बभ्रज्यते । पश्यतीति पम्पश्यते ।
पश् बाधनग्रन्थनयोः ।

जमजपां नुक् । जमजपाम् । (ष० ब०) नुक् (प्र० ए०) जमान्तस्य

धातौश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति । अनेन नुक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । कुहोशुः । नश्चापदान्ते । अङ्गम्यते । अङ्गसेऽपि अनुस्वारी भवति । नकारस्य आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते । अङ्गमाञ्चक्रे । अजङ्गमिष्ट । असु चल्ने । अतिशयेन । भास्यति । यङ्प्रत्ययः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । भूपानाम् । जमजपाम् । बभ्रम्यते । लिट् । बभ्रमाञ्चक्रे । चुङ् । अवभ्रमिष्ट । यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य । जमजपाम् । अङ्गसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना अदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अङ्गसेऽपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमाञ्चक्रे । अयंयमिष्ट । कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य । कुहोशुः । जम-जपाम् । नश्चा० । चङ्गण्यते । चङ्गणाञ्चक्रे । अचङ्गणिष्ट । तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं तु पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्तनाञ्चक्रे । अतन्तनिष्ट । जप मानसे । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जङ्गप्यते । जङ्गपाञ्चक्रे । अजङ्गपिष्ट । जभ गात्रविनामे । गर्हितं जभति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । अजङ्गभ्यते । अजङ्गभाञ्चक्रे । अजङ्गभिष्ट । दह भस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्दह्यते । दन्दहाञ्चक्रे । अदन्दहिष्ट । दंश दशने । गर्हितं दशति । यङ् । नीलीपः । द्वित्वम् । जमजपां नुक् । दन्दश्यते । दन्दशाञ्चक्रे । भञ्जो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नीलीपः । द्वित्वम् । जमजपाम् । भूपानाम् । बभ्रज्यते । बभ्रजाञ्चक्रे । अबभ्रजिष्ट । अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । जमजपाम् । पश्च बाधनग्रन्थनयोः । पम्पश्यते । पम्पशाञ्चक्रे । अप्प-पशिष्ट । चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति । यङ् । द्वित्वम् ।

चरफलीरुच्चास्य ।

अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्फुल्यते ।

चरफलीरुच्चास्य । चरफलीः (ष० द्वि०) उत् (प्र० ए०) च (प्र० ए०) अस्य (ष० ए०) अनयोर्धातोर्यङि लुकि च पूर्वस्य नुगागमो भवति । पूर्वात् परस्य अकारस्य उकारः । अनेन नुक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । नश्चाप-दान्ते । योर्विहसे । चञ्चूर्यते । चञ्चूराञ्चक्रे । अचञ्चूरिष्ट । फल निष्पत्तौ ।

अतिशयेन फलति । यङ् । हित्वम् । चरफलोः । मृपानाम्० । पम्फुल्यते ।
पम्फुलाञ्चक्रे । अपम्फुलिष्ट ।

बलयान्तस्य वा नुक् ।

मव स्थौल्ये । मम्यव्यते मामव्यते । चल कम्पने । चञ्च-
ल्यते चाचल्यते । दयङ् दाने । दन्द्यते दादय्यते ।

बलयान्तस्य० । बलयान्तस्य धातोर्वा नुक् भवति । तत्पक्षे । आतः । मव
स्थौल्ये । यङ् । हित्वादिकम् । मम्यव्यते मम्यवाञ्चक्रे । अमम्यविष्ट । नुगभावे ।
मामव्यते । मामवाञ्चक्रे । अमामविष्ट । चल कम्पने । अतिशयेन चलति ।
यङ् । हित्वादिकम् । अमजपाम् । चञ्चल्यते । चञ्चलाञ्चक्रे । अचञ्चलिष्ट ।
नुगभावे आतः । चाचल्यते । चाचलाञ्चक्रे । अचाचलिष्ट । दयङ् दाने । यङ् ।
हित्वादिकम् । अमजपाम् । दन्द्यते । दन्दयाञ्चक्रे । अदन्दयिष्ट । नुगभावे ।
दादय्यते । दादयाञ्चक्रे । अदादयिष्ट । नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति ।
यङ् हित्वम् । रः ।

रीगदुपधस्य ।

ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ।
कित्वादाकाराभावः । नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति
नरीनृत्यते नटः । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । वृत्तुङ् वर्त्तने ।
वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ।

रीगदुपधस्य । रीक् (प्र० ए०) ऋदुपधस्य (ष० ए०) ऋकारोपधस्य
धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते ।
अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृताञ्चक्रे । अनरीनृतिष्ट । वृत्तुङ् वर्त्तने । अति-
शयेन वर्त्तते । यङ् । हित्वादिकम् । रः । रीगदुपधस्य । वरीवृत्यते । वरीवृता-
ञ्चक्रे । अवरीवृतिष्ट । ग्रह उपादाने । यङ् । सम्प्रसारणम् । हित्वादिकम् ।
रीगदुपधस्य । जरीगृह्यते । जरीगृहाञ्चक्रे । अजारीगृहिष्ट । ओत्रशू क्तेदने ।
अतिशयेन वृश्चति । यङ् । सम्प्रसारणम् ।

ऋत्वतो रीगवाच्यः ।

ओत्रशू क्तेदने । वरीवृश्चते । प्रच्छञ्जीषायाम् । परी-

पृच्छते । कृप् सामर्थ्ये । कृपो रो लः । ऋलृ । चरीकृष्यते ।

ऋत्वती रीग् वाच्यः । ऋत्वती धातोरीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । वरीवृष्यते । वरीवृष्याच्चक्रे । अवरीवृष्यति । प्रच्छञ्जीप्सायाम् । यङ् । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । रः । रीक् । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छाच्चक्रे । अपरीपृच्छति । कृप् सामर्थ्ये । अतिपयेन कल्पति । यङ् द्वित्वम् । रः । कुहोशुः । रीक् । कृपो रोलः । चरीकृष्यते । चरीकृष्याच्चक्रे । अचरीकृष्यति । वञ् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् ।

वशेर्यङि न सम्प्रसारणम् ।

वावश्यते ।

वशे । वशेर्यातीर्यङि सम्प्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । पूर्वस्य । आतः । वावश्यते । वावशाच्चक्रे । अवावशति ।

पदसंसुध्वंसुभंसुदंशुकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि
लुकि च सति पूर्वस्य नीगागमो वाच्यः ।

पनीपद्यते । नो लोपः । संसु ध्वंसु अधःपतने । सनीसस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते, दनीदस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, चनीस्कद्यते ।

पद० । अनेन नुगागमः अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः । किच्चादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदाच्चक्रे । अपनीपदतिष्ठ । संसु ध्वंसु अधः पतने । यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीसस्यते । सनीससाच्चक्रे । असनीससिष्ठ । भूपानाम् । अनेन धस्य दः । अन्यत्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसाच्चक्रे । अदनीध्वसिष्ठ । भंसुधातीर्यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य । भूपानाम् । पद० अनेन नीगागमः । नोलोपः । वनीभ्रस्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । कासादि० । अनपि च ह्रसात् । वनीभ्रसाच्चक्रे । सिसता० । वनीभ्रसिष्ठी । वनीभ्रसिता । लुङ्लकारे । भूते सिः । इट् । षत्वम् । एत्वम् । अवनीभ्रसिष्ठ । वञ्चु वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति । यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । अनेन नोलोपः । इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्लकारे । कासादि० । वनीवचाच्चक्रे । लुङ्लकारे साधनं तु पूर्ववत् । अवनी-

वचिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । दंश् दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । नीगागमः । नीलोपः । दनौदस्यते । लिट् । कासादि० । दनौदसाञ्चक्रे । लुङ् । अदनौदसिष्ट । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । अतिशये नीगागमः । नीलोपः । कुहोयुः । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदाञ्चक्रे । लुङ् । अचनीस्कदिष्ट । कस गतौ । अतिशयेन कसति । यङ् । हित्वादिकम् । नीगागमः । कुहोयुः । चनीकस्यते । लिट् लकारे । कासादि० । अनेगाम् । अनपिच । चनीकसाञ्चक्रे । लुङ् । अचनीकसिष्ट । पत्ल । पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत् सुगमम् । नीगागमः । पनीपत्यते । लिट् । कासादि० । पनीपताञ्चकार । लुङ् लकारे । अपनीपतिष्ट । डुकञ् करणे । अतिशयेन करोति । अतिशये० अनेन यङ् ।

ऋ तो रिः ।

ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति । ततो हित्वम् ये । चेक्रीयते, चेक्रीयञ्चक्रे, जेक्रीयते ।

ऋतो रिः । ऋतः (ष० ए०) । रिः (प्र० ए०) । ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सति । ये अनेन दीर्घः । ततो हित्वम् । ऋस्वः । पूर्वस्य कुहोयुः । यङि अनेन गुणः । चेक्रीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । कासादि० । चेक्रीयञ्चक्रे । लुङ् लकारे । अचेक्रीयिष्ट । इत्यादीनि । हञ् करणे । अतिशयेन हरति । यङ् । हित्वादिकम् । पूर्वम् ऋतो रिः । अन्यत् सुगमम् । जेक्रीयते । लिट् लकारे । कासादि० । जेक्रीयञ्चक्रे । लुङ् लकारे अजेक्रीयिष्ट । इत्यादीनि । दा दाने । अतिशयेन ददाति । अतिशये अनेन यङ् ।

दादेरिः ।

अपिहाधामाडोहाक्पिबसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते, देदीयाञ्चक्रे । ये । देधीयते, मेमीयते, जेगीयते, जेह्यीयते, पेपीयते, सेषीयते, तेष्ठीयते ।

दादेरिः । दादेः (ष० ए०) । रिः (प्र० ए०) । अपिहा धा मा ना हाक् पिब सो स्थानाम् । एतेषां धातूनां इकारो भवति किति ङिति हसे परे । षष्ठी० अनेन अन्तस्य भवति । ततो ये अनेन दीर्घः । ततो हित्वम् । ऋस्वः । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । कासादि० । देदीया-

अक्षी । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । डुधाञ् चारणपोष-
णयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । दादेरिः । अन्यत् सुगमम् । देधीयते ।
लिट्लकारे । कासादि० । देधीयाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ट । इत्या-
दीनि । मा माने । अतिशयेन माति । यङ् । दादेरिः । मेमीयते । लिट् ।
मेमीयाञ्चक्रे । लुङ् । अमेमीयिष्ट । इत्यादीनि । गाङ् गतौ । अतिशयेन
गाते । यङ् । दादेरिः । अन्यत् सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयाञ्चक्रे ।
लुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि । पा पाने । अतिशयेन पिबति । अतिशये ।
यङ् । दादेरिः । अन्यत् सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । कासादि० । पेपीया-
ञ्चक्रे । लुङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि । षी अन्तकर्मणि । आदेः षः स्रः ।
अतिशयेन स्रति । यङ् । दादेरिः । षत्वम् । सेषीयते । लिट् । कासादि० ।
सेषीयाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । असेषीयिष्ट । इत्यादीनि । ष्टा गतिनिवृत्तौ ।
आदेः षः स्रः । अतिशयेन तिष्ठति । अतिशये । यङ् । दादेरिः । गुणः ।
षत्वम् । तेष्ठीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । अनेनाम्
तेष्ठीयाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अतेष्ठयिष्ट । इत्यादीनि । ब्रा गन्धोपादाने ।
अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ।

प्राधोरीः ।

अनयोरीकारो भवति यङि सति । जेघ्रीयते, देध्रीयते ।

प्राधोरिः । प्राधोः (ष० हि०) । इः (प्र० ए०) । प्रा धा अनयो-
र्धात्वोरिकारो भवति । यङि सति । षष्ठी० अनेनान्तस्य । ततो हित्वम् । पूर्वस्य
अपानाम् । अन्यत् सुगमम् । जेघ्रीयते । लिट्लकारे । कासादि० । जेघ्रीयाञ्चक्रे ।
लुङ्लकारे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि । धा शब्दाग्निसंयोगयोः । अतिशयेन
धमति । यङ् । प्राधोरिः । अनेनेकारः । हित्वम् । पूर्वस्य । अन्यत् सुगमम् ।
देध्रीयते । देध्रीयाञ्चक्रे । अदेध्रीयिष्ट । इत्यादीनि । इन् हिंसागत्योः । अति-
शयेन इन्ति । यङ् ।

हन्तेर्हिंसायां घी वा वाच्यः ।

जेघ्रीयते । जमजपां नुक् । द्वित्वस्य हन्तेः कुत्वं
वाच्यम् । जङ्घन्यते ।

हन्तेः । हन्तेर्धातोर्हिंसायां वा घी वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्
साधनं सुगमम् । जेघ्रीयते । जेघ्रीयाञ्चक्रे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ।

हिंसाभावे तु । द्विरुक्तस्य अनेन कुत्वम् अमजपां० अनेन लुक् । नशापदान्ते ।
जङ्गन्यते । लिट् जङ्गनाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अजङ्गनिष्ट । इत्यादीनि । चायृ
सन्तानपालनयोः ।

चायो यङि की वाच्यः ।

चायृ सन्तानपालनयोः । चेकीयते ।

चायः । चायो धातोः की वाच्यः यङि परे । अनेन कीः । कुह्योशुः ।
गुणः । चेकीयते । लिट्लकारे कासादि० । चेकीयाञ्चक्रे । सिसता० चेकीयि-
षीष्ट । चेकीयिता । चेकीयियते । अचेकीयिष्यत । लुङ्लकारे । अचेकीयिष्ट ।
इत्यादीनि । कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ।

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः ।

कु शब्दे । कोक्षयते ।

कवतेः । कवतेर्धातोर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनिषेधः । ये ।
गुणः । कोक्षयते । लिट् । कासादि० । कोक्षयाञ्चक्रे । लुङ्लकारे । अको-
क्षयिष्ट । इत्यादीनि । शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन श्रुते । अतिशये अनेन यङ् ।

शीङोऽयङ् कङिति ये वक्तव्यः ।

शाश्वप्यते । ढौल गतौ । डोढौक्यते । त्रौक गतौ ।
तोत्रौक्यते । इति यङ्प्रक्रिया ।

शीङः । शीङो धातोरयङ् कङिति यप्रत्यये परे वक्तव्यः । ङिदन्तस्य ।
अश्वात् द्वित्वम् । आतः । यतः । शाश्वप्यते । लिट्लकारे । शाश्वयाञ्चक्रे । अशाश्व-
यिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । ढौल गतौ । अतिशयेन ढौकति । यङ् । द्वित्वम् ।
ऋसः । गुणः । आपानाम् डोढौक्यते । लिट्लकारे । डोढौकाञ्चक्रे । लुङ्लकारे ।
अडोढौकिष्ट । इत्यादीनि । त्रौक गतौ । अतिशयेन त्रौकति । यङ् । द्वित्वम् ।
पूर्वस्य । ऋसः । गुणः । तोत्रौक्यते । लिट्लकारे । तोत्रौकाञ्चक्रे । लुङ्ल-
कारे । अतोत्रौकिष्ट । अतोत्रौकिषाताम् । अतोत्रौकिषत । इत्यादीनि
भवन्ति । इति यङ्प्रक्रिया समाप्ता ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया कथ्यते ।

वान्यत्र लुगनुवर्त्तते ।

अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति ।

वान्यत्र । द्विपदं सूत्रम् । लुक् एतत् पदम् पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अनुवर्त्ति-
क्रमन्तु । सूत्रपाठाद् ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वातिशयार्थं
विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति । चन्द्रकीर्त्यां तु, उक्प्रत्यये परे यङो लुग्
भवति । अन्यत्रापि ऊक्प्रत्ययाभावेऽपि यङो लुग् भवतीति व्याख्यातम् ।
वायह्वणात् क्वचित् । यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः । भू सत्ता-
याम् । अस्य धातोरतिशयार्थं विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं धातुरूपं
परस्मैपदे प्रयोज्यम् । तच्च ह्यादिवत् साध्यम् । ह्यादित्वात् । ह्याद्विश्च । अनेनाम् ।
'कर्त्तरि' अनेन सूत्रेण विहितस्यापो लुग् भवति । लुकि कृते सति धातोर्द्वित्वं
च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् धातोर्द्वित्वम् । यङि अनेन गुणः ।
'भूपानां' अनेन भस्य व. ।

लुकि सति पितित्स्मिवा इकारो वक्तव्यः ।

बोभवीति बोभोति बोभूतः बोभुवति । यङ्लुगन्तं परस्मै-
पदं ह्यादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्यादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि
ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूताम्
बोभुवतु । अबोभवीत् । अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवुः ।
बोभवाञ्चकार, बोभूयात्, बोभविता, बोभविष्यति, अबोभ-
विष्यत् । दादेः पे । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुक् । अबो-
भूवीत् अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवुः । पापचीति पापक्ति
पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु पापक्तु । भसा-
द्विर्हेः । पापग्धि । अपापचीत्, अपापक्, पापचाञ्चकार,
पापच्यात्, पापचिता, पापचिष्यति, अपापचिष्यत्, अपा-
पचीत् ।

लुकि० । लुकि कृते पिति, तकारे, सकारे, मकारे च परे वा ईट् वक्तव्यः ।
 अनेन ईट् । गुणः । अनेन गुणी न भवति । ओअव् । बोभवीति । यदा
 ईट् न भवति । तदा गुणी भवति । बोभोति । बोभूतः । बुधातोः । अनेनीव् ।
 बोभुवति । बोभवीषि । बोभोषि । बोभूयः । बोभूय । बोभवीमि । बोभोमि ।
 बोभूवः । बोभूमः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभवीतु । बोभोतु ।
 बोभूतात् । बोभूतां बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् । बोभूतम् । बोभूत । बोभ-
 वानि । बोभवाव । बोभवाम । दिवादावट् । अबोभवीत् । अबोभोत् ।
 अबोभूताम् । अन उस् । उस् परे गुणः । अबोभवुः । अबोभवीः । अबोभोः ।
 अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभवम् । अबोभूव । अबोभूम । कासादि० ।
 अनेनाम् । गुणः । बोभवाञ्चकार । बोभवामाञ्च । बोभवाञ्चभूव । बोभूयात् ।
 सिसता० । अनेनेट् । गुणः । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् ।
 लुङ्लकारे । दादेः पे । अनेन सेलीपः । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुक् ।
 अबोभूवीत् । इडभावे गुणः । अबोभोत् । अबोभूताम् । अन उस् ।
 गुणः । अबोभवुः । अबोभवीः । अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभूवम् ।
 अबोभूव । अबोभूम । पच् धातोर्यङो लुकि कृते । साधनं तु पूर्ववत् । ‘आतः’
 अनेन सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारः लुकि सति । अनेन वा ईट् । पापचीति ।
 ईडभावे । चोः कुः । पापक्ति । पापक्तः । पापचति । अन्यानि सुगमानि ।
 पापच्यात् । पापचीतु । पापक्तु । पापक्तात् । पापक्ताम् । पापचतु । हौ परे ।
 ऋसाङ्गिहैः । चोः कुः । ऋवे जवाः । पापग्धि । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् ।
 ईडभावे । चोः कुः । दिस्योर्हसात् । अपापक् । अपापक्ताम् । अपापचुः ।
 अन्यानि सुगमानि । लिट् । कासादि० । पापचाञ्चकार । पापच्यात् । अनपि
 धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेङ् भवति । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् ।
 लुङ् । ङाविटौ । सेलीपः । अपापचीत् । अपापचिष्टाम् । अपापचिषुः ।
 इत्यादीनि । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । यङो लुकि कृते सति । अन्यत् साधनं
 तु पूर्ववत् । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणे प्राप्ते ।

द्वेः ।

द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरस्य नोपधाया गुणः ।
 बोभुजीति-बोभोक्ति । अबोभुजीत्-अबोभोक् । वावदीति
 वावन्ति । जाघटीति-जाघटि ।

द्वेः । द्वेः (ष० ए०) । द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके स्वर परेऽपि

उपधाया गुणी न भवति । अनेन गुणनिषेधः । बीभुजति । ईडभावे । चोः ।
 कुः । खसे० । उपधाया लघोः । बीभीक्ति । बीभुक्तः । बीभुजति । हेः ।
 अनेनाव अन्त अत् । अन्यानि सुगमानि । बीभुज्यात् । बीभुजीतु । बीभीक्तु ।
 हौ परे । भसाङ्गिर्हेः । चोः कुः । भवेजवाः । बीभुग्धि । अन्यानि सुगमानि ।
 अबीभुजीत् । ईडभावे । चोः कुः । दिस्योर्हसात् । वावसाने । अबीभीक् ।
 अबीभुक्ताम् । अबीभुजुः । इत्यादीनि । लिट् । कासादि० । बीभीजाञ्चकार ।
 इत्यादीनि । बीभुज्यात् । सिसता० । बीभीजिता । बीभीजिष्यति । अबीभी-
 जिष्यत् । लुङ् । अबीभीजीत् । वद व्यक्तायां वाचि । यङी लुक् । आतः ।
 अनेन पूर्वस्याकारः । लुकि सति अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । खसे० ।
 वावति । वावत्तः । वावदति । इत्यादीनि । वावद्यात् । वावदीतु । वावत्तु ।
 हौ परे । भसाङ्गिर्हेः । वावद्धि । अवावदीत् । ईडभावे अवावत् । अवावत्ताम् ।
 अवावदुः । इत्यादीनि । लिट् । कासादि० । वावदाञ्चकार । वावद्यात् ।
 सिसता० । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् । लुङ् । हाविटौ ।
 सेर्लोपः । अवावदीत् । अवावदिष्टाम् । अवावदिषुः । घट चेष्टायाम् । यङी
 लुक् । द्वित्वम् । कुह्येशुः । आतः । लुकि सति । अनेन ईट् । जाघटीति ।
 ईडभावे । एभिः एः । जाघट्टि । जाघट्टः । जाघटति । जाघद्यात् । जाघटीतु ।
 जाघट्टु । हौ परे । भसाङ्गिर्हेः । एत्वम् । जाघड्ढि । अजाघटीत् । ईडभावे ।
 अजाघट् । लिट् । कासादि० । जाघटाञ्चकार । जाघद्यात् । जाघटिता ।
 जाघटिष्यति । अजाघटीत् । डुकृञ् करणे । यङ्लुकि सति । द्वित्वम् । रः ।
 कुह्येशुः ।

ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि
 सति पूर्वस्य रुक्रिक्रीक् आगमा वक्तव्याः ।

रः । डुकृञ् करणे । चर्करीति-चरिकरीति-चरीक-
 रीति । चर्कर्त्ति-चरिकर्त्ति चरीकर्त्ति-चर्कृतः-चरिकृतः-चरी-
 कृतः चर्कति-चरिकति चरीकति । अचर्करीत् । अचरि-
 कारीत् अचरीकारीत् । वर्धतीति वरिधतीति वरीवृतीति ।
 वर्वर्त्ति वरिवर्त्ति वरीवर्त्ति । अवर्धतीत् अवरिधतीत्
 अवरीवृतीत् ।

कृकारान्तानाम् । कित्वादन्ते । रुक् इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः । ककारः
 कित्कार्यार्थः । अतीर इत्यागमः । रिक्क्रीकौ तु यथास्थितौ । तत्र ककारः
 कित्कार्यार्थः । लकि सति । अनेन पित्यडागमौ वा भवति । रुगागमे कृते
 ईडागमे कृते । चर्करीति । अत्र गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति ।
 रीगागमे कृते । चरीकरीति । ईडभावेऽपि त एवागमा भवन्ति । चर्कर्त्ति ।
 चरिकर्त्ति । चरीकर्त्ति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु रुक् रिक्क्रीगागमेषु कृतेषु सत्सु प्रत्येकं
 त्रीणि रूपाणि भवन्ति । चर्कृतः । चरिकृतः । चरीकृतः । अन्त अत् । ऋरम् ।
 पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति । चरिकति । चरीकति । एवं प्रथमपुरुषे
 द्वादशरूपाणि भवन्ति । मध्यमपुरुषेऽपि द्वादशरूपाणि भवन्ति । चर्करीषि ।
 अत्र षत्वं च भवति । चरिकरीषि । चरीकरीषि । ईडभावे । चर्कर्षि । चरि-
 कर्षि । चरीकर्षि । चर्कृथः । चरिकृथः । चरीकृथः । चर्कथ । चरिकथ ।
 चरीकथ उत्तमपुरुषेऽपि द्वादश । ईड् वा भवति । चर्करीमि । चरिकरीमि ।
 चरीकरीमि । चर्कृवः । चरिकृवः । चरीकृवः । चर्कमः । चरिकमः । चरीकमः ।
 एवं षट्त्रिंशद्रूपाणि वर्त्तमाने स्युः । विधिसम्भवनयोः । एते आगमा भवन्ति ।
 चर्कृयात् । चरिकृयात् । चरीकृयात् । चर्कृयाताम् । चरिकृयाताम् । चरी-
 कृयाताम् । चर्कृयुः । चरिकृयुः । चरीकृयुः । चर्कृयाः । चरिकृयाः । चरी-
 कृयाः । चर्कृयातम् । चरिकृयातम् । चरीकृयातम् । चर्कृयात । चरिकृयात ।
 चरीकृयात । चर्कृयाम् । चरिकृयाम् । चरीकृयाम् । चर्कृयाव । चरिकृयाव ।
 चरीकृयाव । चर्कृयाम । चरिकृयाम । चरीकृयाम । लोट्लकारे ईडागमे
 त्रीणि रूपाणि । तदभावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासम्भवम् । चर्क-
 रीतु । चरिकरीतु । चरीकरीतु । ईडभावे । चर्कर्त्तु । चरिकर्त्तु । चरीकर्त्तु ।
 तातडादेशे कृते । चर्कृतात् । चरिकृतात् । चरीकृतात् । एवं तुपि नव
 रूपाणि । द्विवचनेऽपि त्रीणि रूपाणि । चर्कृताम् । चरिकृताम् । चरीकृताम् ।
 बहुवचने त्रीणि रूपाणि । द्वेः अनेन अन्त अत् । ऋरम् । चर्कृतु । चरिकृतु ।
 चरीकृतु । मध्यमपुरुषे । चर्कृहि । चरिकृहि । चरीकृहि । तातडादेशे ।
 चर्कृतात् । चरिकृतात् । चरीकृतात् । चर्कृतम् । चरिकृतम् । चरीकृतम् ।
 चर्कृत । चरिकृत । चरीकृत । उत्तमपुरुषे । पित्वात् गुणः । णत्वम् । चर्क-
 राणि । चरिकराणि । चरीकराणि । चर्कराव । चरिकराव । चरीकराव ।
 चर्कराम । चरिकराम । चरीकराम । एवमाशीः प्रेरणयोः षट्त्रिंशद्रूपाणि ।
 लङ् । त्रिष्विमागमः । दिवादावट् । अचर्करीत् । अचरिकरीत् । अचरीकरीत् ।
 ईडभावे । दिखीर्हसात् । खीर्विसर्गः । अचर्कः । अचरिकः । अचरीकः ।
 अचर्कृताम् । अचरिकृताम् । अचरीकृताम् । अन उस् । गुणः । अचक रुः ।

अचरिकरुः । अचरीकरुः । अचर्करौः । अचरिकरीः । अचरीकरीः । ईड-
भावे । दिखीर्हसात् । सीर्विसर्गः । अचरिकः । अचरीकः । अचर्कृतम् ।
अचरिकृतम् । अचरीकृतम् । अचर्कृत । अचरिकृत । अचरीकृत । अचर्करम् ।
अचरिकरम् । अचरीकरम् । अचर्कृव । अचरिकृव । अचरीकृव । अचर्कृम ।
अचरिकृम । अचरीकृम । लिट् । कासादि० । चर्कराञ्चकार । चरिकराञ्च-
कार । चरीकराञ्चकार । इत्यादीनि । चर्करामास । चरिकरामास । चरी-
करामास । चर्कराम्बभूव । चरिकराम्बभूव । चरीकराम्बभूव । इत्यादीनि
रूपाणि भवन्ति । चर्क्रियात् । चरिक्रियात् । चरीक्रियात् । सिसता० अनेन
इट् । चर्करिता । चरिकरिता । चरीकरिता । इत्यादीनि । चर्करिष्यति ।
चरिकरिष्यति । चरीकरिष्यति । अचर्करिष्यत् । अचरिकरिष्यत् । अचरी-
करिष्यत् । लुङ् । हाविटौ । सीर्लोपः । अचर्करीत् । अचरिकारीत् । इत्या-
दीनि । वृत्तुङ् वर्तने । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अयं धातुर्दु-
पधीऽस्ति तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति लुकि सति । अनेन ईडागमः ।
वर्वतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । ईडभावे । वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरी-
वर्त्ति । इत्यादीनि । लिङ् । वर्वृत्त्यात् । वरिवृत्त्यात् । वरीवृत्त्यात् । इत्यादीनि ।
लोट् । वर्वृतीतु । वरिवृतीतु । वरीवृतीतु । तातडादेशे । वर्वृतात् । वरि-
वृतात् । वरीवृतात् । इत्यादीनि । लुङ् । 'हिः' अनेन गुणनिषेधः । अव-
र्वृतीत् । अवरिवृतीत् । अवरीवृतीत् । ईडभावे । 'संयोगान्तस्य' अनेन
सकारस्य लोपे प्राप्तिः ।

रात्स्य ।

रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । अवर्वत् । अवरी-
वत् । अवरिवत् । अवर्वताम् । अवरिवृताम् । अवरीवृताम् ।
वर्वर्त्ताञ्चकार । वरिवर्त्ताञ्चकार । वरीवर्त्ताञ्चकार । वनीवच्चीति
वनीवङ्क्ति । नो लोपः । वनीवक्तः । वनीवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्गन्तः । गत्तां स्वरे ।
जङ्गमति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति,
जङ्गमीमि ।

रात्स्य । अनेन तन्निषेधः । अवर्वत् । अत्र सिखी० अनेन लोपः ।
अवरिवत् । अवरीवत् । अवर्वताम् । अवरिवृताम् । अवरीवृताम् । इत्या-

दीनि । लिट् । कासादि० । वर्वर्त्ताञ्चकार । वरिवर्त्ताञ्चकार । वरीवर्त्ताञ्चकार । : वर्वर्त्तामास । वरिवर्त्तामास । वरीवर्त्तामास । वर्वर्त्ताम्बभूव । वरिवर्त्ताम्बभूव । वरीवर्त्ताम्बभूव । वर्वृत्यात् । वरिवृत्यात् । वरीवृत्यात् । सिसता० । वर्वर्त्तिता । वरिवर्त्तिता । वरीवर्त्तिता । वर्वर्त्तिष्यति । वरिवर्त्तिष्यति । वरीवर्त्तिष्यति । अवर्वर्त्तिष्यत् । अवरिवर्त्तिष्यत् । अवरीवर्त्तिष्यत् । लुक् । अवर्वर्त्तीत् । अवरिवर्त्तीत् । अवरीवर्त्तीत् । वच् वच्चे । यङ्लुकि कृते । पूर्वपत् साधनम् । लीगागमः । लुकि सति । अनेन ईट् । वनीवच्चीति । ईडभावे । चीः कुः । वनीवङ्क्ति । नो लोपः । वनीवक्तः । हेः । वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवच्चीतु । वनीवङ्क्तु । अवनीवच्चीत् । अवनीवक् । इत्यादीनि । लिट् । वनीवच्चाञ्चकार । वनीवच्चाभास । वनीवच्चास्वभूव । नो लोपः । वनीवच्यात् । सिसता० । वनीवच्चिता । वनीवच्चिष्यति । अवनीवच्चिष्यत् । अवनीवच्चीत् । अवनीवच्चिष्टाम् । अवनीवच्चिषुः । गाङ् गतौ । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकं कार्यम् । कुहोशुः । अनेन गस्य जः । जमजपां० अनेन पूर्वस्य लुक् । नञा० । लुकि सति अनेन वेट् । जङ्गमीति । ईडभावे । नञा० । जङ्गन्ति । लोपस्तनुदात्ततनां० अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गत । जमां स्वरे । अनेनोपधालोपः । जङ्गमति । इत्यादीनि । घातु-ग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति । इति केषिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जङ्गमति । अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि । जङ्गम्यात् । जङ्गमीतु । जङ्गन्तु । अजङ्गमीत् । ईडभावे । दिस्थीः ।

नो नो धातोः ।

धातोर्भकारस्य नकारो भवति भ्रसे पदान्तवमयोश्च ।

जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ।

नो नो धातोः । अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् । जङ्गमाञ्चकार । जङ्गमाभास । जङ्गमास्वभूव । इत्यादीनि । जङ्गम्यात् । सिसता० । जङ्गमिता । जङ्गमिष्यति । अजङ्गमिष्यत् । लुङ्लकारे । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । अजङ्गमिषुः । हन् हिंसागत्योः । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकं सर्वं भवति । कुहोशुः । भ्रपानाम् ।

द्विरुक्तस्य हन्तेः कृत्वं वाच्यम् ।

जङ्घनीति-जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घति जङ्घति । जाहेति-
जाहाति जाहीतः जाहति । एवं दाधेत्यादि । दादेति-
दादाति दत्तः दादति । दादेतु, दादेयात्, अदादात् ।
एवं धेत् । दाधेति-दाधाति दाधः दाधति । दाधेयात्,
अदाधासीत्, अदाधात्, अदाधत् । धाज् । दाधाति धत्तः ।
पितोस्तु । दादेति दाहीतः । दादीहि, दादायात्, अदा-
दासीत् । जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् । जहाति ।
इति यङ्लुक्प्रक्रिया ।

द्विरुक्तस्य । जमजपाम् । नशा० । लुकि सति । जङ्घनीति । ईडभावे ।
नशा० जङ्घति । लोपस्वनु० । गमांस्वरि । जंघति । जङ्घत्यात् । जङ्घनीतु ।
जङ्घन्तु । इत्यादीनि । अजङ्घनीत् । ईडभावे । अजङ्घत् । अजङ्घताम् ।
अजंघुः । जङ्घनाञ्चकार । जङ्घनामास । जङ्घनाम्बभूव । वधादेशः । आशिषि ।
बध्यात् । जङ्घनिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् । वृद्धिनिषेधः । अवधीत् ।
इत्यादीनि । ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । कुहीशुः । ऋस्वः ।
भपानाम् । आतः । लुकि सति । अनेन ईट् । अइए । जाहेति । ईडभावे ।
जाहाति । ईस्त्वि अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् ।
जाहेतु । जाहातु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहाञ्चकार । जाहायात् ।
सिप्तता० । जाहिता । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् आदन्तानाम्० । अजासीत् ।
दा दाने । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । ऋस्वः । आतः । लुकि सति ।
दादेति । दादाति । दादेः । दात्तः । दादति । दाद्यात् । दादेतु । अदादेत् ।
अदादात् । दादाञ्चकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् ।
अदादासीत् । दादेः पे । अदादात् । एवम् । दाधेति । दाधाति । दाधः ।
दाधति । लिट् । दाधाञ्चकार । लुङ् । अदाधासीत् । वा सिलीपः । अदा-
धात् । डुधाज् धारणपोषणयोः । अस्यापि रूपाणि पूर्ववत् । दैप् शोधने ।
दादेति । दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु । दादातु ।
अदादेत् । अदादात् । दादाञ्चकार । दादायात् । लुङ्लकारे । आदन्तानाम् ।
अदादासीत् । जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । इति केचिदाश्चाव्या-
वदन्ति । तन्मते । जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वान्
व्याख्यानं न कृतम् । इति यङ्लुक्प्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रिया ।

अथ नामधातुप्रक्रिया कथ्यते ।

नाम्नो य ई चास्य ।

नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगिनाकारस्य ईकारः । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत्, पुत्रीयति, अपुत्रीयत् । इत्यादि ।

अथ नामधातुप्रक्रिया । नाम्नो य ई चास्य । नाम्नः । (प० ए०) । यः (प्र० ए०) । ईः (प्र० ए०) । च (प्र० ए०) । अस्य (ष० ए०) नाम्नःशब्दात् इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति । तस्य सन्नियोगे सति अकारस्य ईकारो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विग्रहे । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'समासप्रत्यययोः' अनेन विभक्तिलोपः । स धातुः । अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात् तिबादयः । अप् कर्त्तरि । यतः । पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीय्यात् । सिसता० । पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् । इत्यादीनि । गामिच्छति । नाम्नो य ई चास्य । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यम् ।

यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ ।

गामिच्छतीति । गव्यति । नावमिच्छतीति नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युषद्यति । अस्त्रद्यति । धनीयति । काम्यश्च । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । गव्याञ्चकार ।

यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः ।

गवाञ्चकार, गव्यात्, गव्यिता गविता । अगव्यीत् अगवौत् अगव्यिष्टाम् अगविष्टाम् अगव्यिषुः अगविषुः । नाव्यात् नाव्यिता नाविता अनाव्यीत् अनावीत् ।

यादौ । यादौ प्रत्यये परे आकारौकारयोः अनावौ वक्तव्यौ । अनेन
अव् । गव्यति । लिट्लकारे । कासादि० । गव्याञ्चकार । यकारस्य ।
हनात् । यकारस्य अनपि विषये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः ।
गवाञ्चकार । एवमन्येषामपि । नावमिच्छति । यः प्रत्ययः । आव् च भवति ।
नाव्यति । नाव्याञ्चकार । नावाञ्चकार । नाव्यात् । नाव्यता । नाविता ।
इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अनाव्यीत् । अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति ।
त्वामिच्छति । यः । त्वन्मदे । अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिट् । त्वद्याञ्चकार ।
यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे ।
अत्वदीत् । मामिच्छति । यः । मत् । मद्यति । मद्याञ्चकार । मदाञ्चकार ।
लुङ्लकारे । अमदीत् । अमदीत् । युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्याञ्चकार ।
युष्मदाञ्चकार । लुङ्लकारे । अयुष्मदीत् । अयुष्मदीत् । इत्यादीनि । अस्मान्
इच्छति अस्मद्यति । लिट् । अस्मद्याञ्चकार । अस्मदाञ्चकार । स्मरादेः । अनेन
द्वितीयोऽङागमः । आस्मदीत् । आस्मदीत् । इत्यादीनि । धनमिच्छति इति
विग्रहे यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । धनीयति । धनीयाञ्चकार । धनी-
यात् । सिसता० । धनीयिता । लुङ्लकारे । अधनीयीत् । अधनीयिष्टाम् ।
अधनीयिषुः । इत्यादीनि । गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ।

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ।

गार्गीयति वाच्यति । हसाद्यस्य लोपो वानपि । समि-
ध्यता, समिधिता ।

हसात् । हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य
लोपः । निमित्ताभावे० अनेन अलोपाभावः । अकारस्य ईकारो भवति ।
गार्गीयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि० । गार्गीयाञ्चकार ।
गार्गीयात् । सिसता० । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्-
लकारे । अगार्गीयीत् । वाचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत् पूर्ववत् । वाच्यति ।
वाच्याञ्चकार । वा यकारलोपः । वाचाञ्चकार । अन्येषां सुगमानि अनेनैव
प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे । अवाचीत् । अवाचीत् । समिधमिच्छति ।
समिध्यति । समिध्याञ्चकार । वा यलोपः । समिधाञ्चकार । सिसता० ।
समिध्यिता । समिधिता । लुङ्लकारे । असमिध्यीत् । असमिधीत् ।
इत्यादीनि ।

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ।

किमिच्छति इदमिच्छति स्वरिच्छति ।

मान्ताव्ययाभ्याम्० । मान्तशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति । अतो वाक्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । इत्यादीनि ।

करणे च ।

नास्त्रः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डूं करोतीति कण्डूयति, नमस्यति, तपस्यति, वरिवस्यति । गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः ।

करणे । करणे (स० ए०) नास्त्रः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डूं करोति अनेन यः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । कण्डूयति । लिट्लकारे । कण्डूयाञ्चकार । लुङ्लकारे । अकण्डूयीत् । नमः करोति । यः प्रत्ययः । नमस्यति । चतुर्णां सुगमानि । नमस्याञ्चकार । नमस्यात् । नमस्यिता । लुङ्लकारे । अनमसीत् । इत्यादीनि । तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपस्याञ्चकार । अतपसीत् । अतपसीत् । यत्नीपस्य विकल्पः । वरिवस्शब्दस्य यः प्रत्ययः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । वरिवस्यति । वरिवस्याञ्चकार । वरिवसाञ्चकार । अवरिवसीत् । अवरिवसीत् । इत्यादीनि भवन्ति । गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः ।

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च ।

क्षीरस्यति, लवणस्यति ।

क्षीरलवणयोः । क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुट् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुट् । अन्यत् पूर्ववत् । क्षीरस्यति । क्षीरस्याञ्चकार । क्षीरसाञ्चकार । लुङ्लकारे । अक्षीरसीत् । अक्षीरसीत् । लवणमिच्छति । यः । सुट् । लवणस्यति । लवणस्याञ्चकार । लवणसाञ्चकार । लवणस्यात् । सिप्ता० । लवणस्यिता । लवणसिता । लुङ्लकारे । अलवणसीत् । अलवणसीत् । इत्यादीनि ।

शब्दादिभ्यो यङ् ।

ये । शब्दायते, वैरायते, कलहायते, अभ्यायते, मेघायते, कष्टायते ।

शब्दादिभ्यः । शब्दादिभ्यः शब्दभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । ऊकार आत्मने-
पदार्थः । अयमपि प्रत्ययः करीत्यर्थे । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । ऊकारी
ङित्कार्यार्थः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिट्लकारे । शब्दाया-
च्चकार । लुङ्लकारे । अशब्दायिष्ट । इत्यादीनि । कलहं करोति । यङ् । ये
कलहायते । कलहायाच्चक्रे । लुङ्लकारे । अकलहिष्ट । वैरं करोति । यङ् ।
ये । वैरायते । वैरायाच्चक्रे । वैरायात् । सिसृता० । वैरायिता । वैरायि-
ष्यते । अवैरायिष्यत् । अवैरायिष्ट । इत्यादीनि । अभं करोति । यङ् ।
ये । अभ्यायते । अभ्यायाच्चक्रे । खरादेः । आभयिष्ट । मेघं करोति । यङ् ।
ये । मेघायते । मेघायाच्चक्रे । अमेघायिष्ट । कष्टं करोति । यङ् । ये । कष्टा-
यते । कष्टायाच्चक्रे । अकष्टायिष्ट । इत्यादीनि ।

ऊष्णवाष्पाभ्यामुदमने यङ् वाच्यः ।

ऊष्माणमुदमति ऊष्मायते, वाष्पायते ।

ऊष्णवाष्पाभ्याम्० । ऊष्णवाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुदमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति ।
ऊष्माणमुदमति । यङ् । नकारलोपः । ये । ऊष्मायते । ऊष्मायाच्चकार ।
खरादेः । औष्मायिष्ट । वाष्पमुदमति । यङ् । ये । वाष्पायते । वाष्पाया-
च्चक्रे । अवाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात् सर्वाणि न लिखितानि ।

जिङित्करणे ।

नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च । ङित् जकार उभय-
पदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो
नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोतीति महयति,
अममहत् ।

जिङित्करणे । जिः (प्र० ए०) ङित् (प्र० ए०) करणे (स० ए०)
नाम्नो जिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो ङित् भवति च । जकार उभय-
पदार्थः । ङित्त्वाङ्लोपः । घटं करोति । इति विग्रहे । अनेन जिः प्रत्ययः ।
टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् । घटयति । घटयते । अघटयाच्चकार । लुङ्लकारे ।

जेरङ् द्विश्च । 'अल्लोपिनो नाङ्कार्यं इति उक्तत्वात् । अङि लघौ । लघौर्दीर्घः ।
द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । जेः । भूपानाम् । अजघटत् । महान्तं
करोति । जिः प्रत्ययः । टिलोपः । मृदयति । मृदयाञ्चकार । लुङ्लकारे ।
अममहत् ।

जाविष्ठवत्कार्यम् ।

जौ । जिप्रत्यये परे इष्ठवत् कार्यं भवति । द्वितीयम् ।

पृथ्वादेरः ।

पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति जौ परे । पृथुं करोति,
प्रथयति, मृदयति, दृढयति । स्थूलं करोति स्थावयति ।
अङि लघौ ऋस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति,
अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गर-
यति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढिं करोतीति ऊढ-
यति । जेरङ् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः । अङि पूर्वस्य
ठस्य वा जः । औढिठत्, औजिठत्, ऊढं करोतीति
ऊढयति ।

वहः कृतक्तौ कृतसम्प्रसारि हो ठस्तथोर्द्धः भभिना ढि ठश्च ।
ऊढिश्च जिडित्करणे स धातुर्जेरङ् स्वरादेर्ऋ औजठच्च ॥ १ ॥
औजठत् ।

पृथ्वादेरः । पृथ्वादेः (ष० ए०) रः (प्र० ए०) पृथ्वादेर्ऋकारस्य रकारो
भवति । पृथुं करोति । जिः । टिलोपः । रः । प्रथयति । प्रथयाञ्चकार ।
लुङ् । जेरङ् द्विश्च । अपप्रथत् । मृदुं करोति । जिः । टिलोपः । रः ।
मृदयति । मृदयाञ्चकार । लुङ् । अममृदत् । स्थूलं करोति । जिः । स्थूलस्य
स्थव् । स्थवयति । स्थवयाञ्चकार । लुङ् । जेरङ् । असात् । अङि लघौ ।
अतिस्थवत् । दूरं करोति । जिः । दूरस्य दव । दवयति । दवयाञ्चकार ।
लुङ् । सर्वं कार्यं भवति । अदीदवत् । प्रियं करोति । जिः । प्रियस्य
प्रादेशः । रातो जौ पुक् च । प्रापयति । प्रापयाञ्चकार । लुङ् । अपिप्रपत् ।
अपिप्रपताम् । अपिप्रपन् । 'गुरुं' करोति । जिः । गुरोर्गंरादेशः । गरयति ।

जरयाञ्चकार । अजगरत् । अज्जीप्ययं धातुः । स्थिरं करोति । जिः । स्थिरस्य
प्यादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । अतिस्थपत् ।
ऊढिं करोति । जिः । टिलोपः । ऊढयति ऊढयाञ्चकार । लुङ् । जेरङ् ।
स्वरादेः परः । जेः । स्वरादेः । औढिढत् । अङि पूर्वस्य ढस्य वाजः । औजि-
ढत् । ऊढं करोति । जिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयाञ्चकार । लुङ्लकारे ।
ह्लोकक्रमेण साधनं कार्यम् । औजढत् । औजढताम् । औजढन् । इत्यादीनि ।

कर्तुर्यङ् ।

कर्तुरुपमानादाचार्ये यङ् प्रत्ययो भवति । श्येन इव
आचरतीति श्येनायते काकः । पण्डितायते मूर्खः ।

कर्तुर्यङ् । कर्तुः (पं० ए०) यङ् (प्र० ए०) कर्तुरुपमानादाचार्ये
यङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति । इति
विग्रहे । अनेन सूत्रेण यङ् । ये । अन्यत् पूर्ववत् । श्येनायते । श्येनायाञ्चक्रे ।
लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते । पण्डित इव आचरति । यङ् ।
ये । पण्डितायते । पण्डितायाञ्चक्रे । लुङ् । अपण्डितायिष्ट । अप्सरा इव
आचरति । यङ् ।

यङि सलोपो वाच्यः ।

पयसस्तु विभाषया । अप्सरायते ओजायते पयायते
प्रयस्यते सुमनायते ।

यङि । यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः । द्वितीयं पयस्शब्दस्य विक-
ल्पेन भवति । ये । अप्सरायते । अप्सरायाञ्चक्रे । स्वरादेः । आप्सरायिष्ट ।
ओज इव आचरति । यङ् सकारलोपः । ये । पयायते । वा ग्रहणात् ।
प्रयस्यते । पयायाञ्चक्रे । पयस्याञ्चक्रे । यलोपो वा । पयसां चक्रे । अपयायिष्ट ।
अपयसिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि । सुमना इव आचरति । यङ् । सलोपः ।
ये । अन्यत् पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । कासादि० । सुमनायाञ्चक्रे ।
लुङ् । असुमनायिष्ट ।

नाम्न आचारे क्तिप् वाच्यः ।

हृण इव आचरति हृणति । क्तिपो लोपः ।

नास्त्रः । नास्त्रः पदात् आचारेऽर्थे क्तिप्प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव आचर-
तीति । क्तिप् प्रत्ययः । क्तिपो लोपः । क्तिप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । स धातुः ।
पश्चात् । लोपः कार्यः । अप्कर्त्तरि । कृष्णति । लिट् । कासादि० ।
कृष्णाच्चकार । कृष्णात् । सिसता० । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ।

आचार उपमानात् ।

कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे ।
आकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रसादीयति
कुड्याम् ।

आचारे उपमानात् । आचारे (स० ए०) उपमानात् (पं० ए०) कर्मा-
धारयोरुपमानात् आचारेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र
इव आचरति । अनेन यः प्रत्ययः अकारस्य ईकारः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ।
पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासाद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य
ईकारः । प्रासादीयति कुड्यं भिक्षुः । लिट् । प्रासादीयाच्चकार । लुङ् ।
अप्रासादीयीत् ।

भृशादिभ्योऽभूततज्ञावे यङ् वाच्यः ।

अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि ।

भृशादिभ्यः । भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभूततज्ञावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः । अभृशो
भृशो भवतीति यङ् । ये । भृशायते । लिट् । भृशायाच्चक्रे । लुङ् । अभृशा-
यिष्ट । अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् । ये । श्यामायते । लिट् । श्यामाया-
च्चक्रे । लुङ् । अश्यामायिष्ट ।

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च ।

अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ।

अश्ववृषयोः । अश्ववृषयोः शब्दयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगा-
गमश्च भवति । अश्व इव आचरतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति ।
अश्वस्याच्चकार । आश्वसीत् । वृष इव आचरतीति । यः । सुक् । वृषस्यति
गौः । पुरुष इव आचरतीति । यः । सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ।

सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् ।

सुखं ज्ञापयति सुखायते । इति नामधातुप्रक्रिया ।

सुखादिभ्यः । सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । यङ् । ये । सुखायते । सुखायाञ्चक्रे । असुखायिष्ट । इत्यादीनि । इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता । ॐ

अथात्मनेपदव्यवस्था ।

अथ आत्मनेपदव्यवस्था कथ्यते ।

निविशादेः ।

नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं भवति । निवि-
शते ।

निविशादेः । निपूर्वो विश् आदिर्यस्य स निविशादिः । तस्य निविशादेः (पं० ए०) । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते । तुदादेरः । अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ।

विपराभ्यां जेः ।

विजयते पराजयते ।

विपराभ्याम् । विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति ।
विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ।

समो गमादिभ्यः ।

सङ्गच्छते ।

समः । ससुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सङ्गच्छते ।

गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ
वाच्यौ ।

लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । सङ्गसीष्ट । लोपो ऋस्वाञ्जसे ।

समगत, समगंस्त । ऋच्छ गतोन्द्रियप्रलयमूर्तिभाविषु ।
समृच्छते, संपृच्छते । स्तृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते, संस्वरिषीष्ट,
संस्वरिषीष्ट । समियृते, संमृणुते, संवित्ते, संविदाते । वित्ते-
रन्तो वा रुद् आति । संविद्रते, संविदते, संपश्यते, गम
ऋच्छ प्रच्छ स्तृ ऋ शु विद दृश एते गमादयः ।

गमः । गम्धातोः परौ सिखौ वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । तस्मा-
दाशिषि नकारस्य लोपो वा भवति । सङ्गंसीष्ट । सङ्गंसीष्ट । लुङ् । लोपो
ऋस्वाज्भसे । अनेन स्यकारस्य वा लोपः । समगत । समगंस्त । इत्यादीनि
रूपाणि । आदिशब्दात् । समृच्छते । समृच्छते । संमृणुते । समियृते । इत्या-
दीनि । स्तृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । अस्येङ्विकल्पः । उः अनेन गुणनिषेधः ।
संस्वरसीष्ट । संस्वरिषीष्ट । संवित्ते । अन्तो वा रुद् आत्मनेपदे । संविद्रते ।
संविदते । गमादयो मूले उक्ताः ।

आङो दीऽनास्यविहरणे ।

आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्ते-
ऽर्थे । आदत्ते । मुखं व्याददाति । अत्र न ।

आङोदीनास्य विहरणे । आङः (पं० ए०) दः (ष० ए०) अनास्य-
विहरणे (स० ए०) आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न
आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददाते-
र्धातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुखप्रसारणे तु ।
मुखं व्याददाति । अत्र आत्मनेपदं न भवति ।

क्रौडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

अनुसंपरिभ्यः क्रौडतेरात्मनेपदं स्यात् । क्रौड विहारि
शब्दे च । अनुक्रौडते संक्रौडते परिक्रौडते । शब्दे तु
न । संक्रौडति चक्रम् ।

क्रौडोऽनुसम्परिभ्यश्च । क्रौडः (ष० ए०) । अनुसंपरिभ्यः (पं० ष०)

च (प्र० ए०) अव्ययम् । अनुसम्परिभ्य उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य धातो-
रात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ।
इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं भवति । संक्रीडति चक्रम् । अत्र न
भवति ।

समवप्रोपविभ्यः स्थः ।

एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते,
प्रतिष्ठते, उपतिष्ठते, वितिष्ठते ।

समवप्रोपविभ्यः स्थः । समवप्रोपविभ्यः (पं० व०) स्थः (ष० ए०) ।
सम् अव् प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्यः षा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्मनेपदं
भवति । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ।
इत्युदाहरणानि ।

आङो यमहनः ।

आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते, आहते ।

आङो यमहनः । आङः (ष० ए०) यमहनः (ष० ए०) आङ्परयो-
र्यमहनोर्धातोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते ।

अकर्मकयोरात्माङ्कर्मकयोर्वा ।

आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा परशिर
आयच्छति शत्रुमाहन्ति ।

अकर्मकयोः । अकर्मकयोरात्माङ्कर्मकयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति ।
आयच्छते रूपाणि । आहते खशिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ।

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ।

नो लोपः । आहत । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । हन्तेः
स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आति वा । अवधिष्ट ।

हन्ते० । हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । लोपः । अनेन नकार-

लीपः । आहत । हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्बधादेश आत्मनेपदे वा भवति । अव-
धिष्ट इत्यादीनि ।

उद्दिभ्यां तपः ।

उद्दिभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मने-
पदं भवति । उत्तपते वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं
वितपत्यर्कः ।

उद्दिभ्यां तपः । उद्दिभ्यां (पं० द्वि०) तपः (ष० ए०) उत् वि एताभ्या-
मुपसर्गाभ्यां तपतेरकर्मकस्य आत्माङ्गकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते
वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न भवति ।

उदश्चरस्त्यागे ।

उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते ।
त्यजतोत्यर्थः । त्यागे किम् मन्त्रमुच्चरति ।

उदश्चरस्त्यागे । उदः (पं० ए०) चरः (ष० ए०) त्यागे (स० ए०)
उदुपसर्गपूर्वस्य चरतेर्धातोस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति
इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्रमुच्चरति ।

समस्तृतीयायुक्ताच्च ।

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति ।
अश्वेन सच्चरते ।

समस्तृतीयायुक्तात् । समः (पं० ए०) तृतीयायुक्तात् (पं० ए०)
संपूर्वाच्चरधातोस्तृतीयान्तीपपदयुक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः ।
संपूर्वस्यास्य आत्मनेपदम् । सच्चरते अश्वेन । अश्वेन इति तृतीयान्तमुपपदम् ।
अन्यथा सच्चरति अश्वः अत्र न भवति ।

व्यवपरिभ्यः क्रीजः ।

एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । विक्रीणीते, अव-
क्रीणीते, परिक्रीणीते ।

व्यवपरिभ्यः । (पं० ब०) क्रीजः (ष० ए०) वि अव परि एभ्य उप-
सर्गेभ्यः ङुक्तीच्धातीरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अव-
क्रीणीते । परिक्रीणीते । शप उपालम्भे । आक्रींश् च ।

शप उपालम्भे ।

उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति । वाचा शरीर-
स्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति,
शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं
ददातीत्यर्थः ।

उपालम्भेऽर्थे शपथकरणेऽर्थे शपधातीरात्मनेपदं भवति । वाचा शरीर-
स्पर्शनमुपालम्भः । विष्णीः शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेतदिति कथ-
यति । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददाति । अत्रात्मने पदं न
भवति । शत्रुं शपति । आक्रींश्च इत्यर्थः ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् ।

सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति । यः से । जिज्ञा-
सते, शुश्रूषते, सुस्मृषते, दिदृक्षते ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् । सप्रत्ययान्तानामितेषां धातूनां आत्मनेपदं
भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । यः से । इत्यादि । जिज्ञासते ।
शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते । इत्यादीन्मुदाहरणानि ।

अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मने- पदं वाच्यम् ।

गां जानीते ।

अनुपसर्गात् । जानातेर्धातीरात्मगामिनि । क्रियाफले सति आत्मनेपदं
वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीते इत्युदाहरणम् ।

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ।

कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान् पठजल्पह-
सान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य
आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः ।
अज्ञा आस्तिक्यबुद्धिः । अज्ञा व्यतिभवते । परस्परं भवती-
त्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् ।
व्यतिघ्नन्ति, व्यतिगच्छन्ति, व्यतिपठन्ति, व्यतिजल्पन्ति,
व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परम् अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ।

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । कर्मव्यतिहारे (स० ए०) कर्मणो
व्यतिहारः । विनिमयः । पराभवतो वा कर्मव्यतिहारः । तस्मिन् कर्मव्यतिहारे ।
अन्यत्र हिंसादेः । आत् कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान्
धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य
आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । अज्ञा आस्तिक्य-
बुद्धिः । अज्ञा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते ।
विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति ।
व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं
न भवति । सूत्रनिषेधात् । इतरेतरम् अन्योन्यं परस्परं व्यतिलुनन्ति । इत्यत्रापि
आत्मनेपदं न भवति ।

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ।

भुङ्क्ते ओदनम् । भुङ्क्ति महीं नृपः । इत्यात्मनेपद-
व्यवस्थाप्रक्रिया ।

भुजो भोजने । भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं
भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुङ्क्ति महीं
नृपः । अत्रात्मनेपदं न भवति । इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणौ तयोः
भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमिदं समाससूत्रम् ।

यक् चतुर्षु ।

धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ।

यक् चतुर्षु । यक् (प्र० ए०) चतुर्षु (स० ङ०) धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिबादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह ।

आद् भुवि कर्मणि ।

अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति । ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः । भूएध्-आस्शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम् ।

आद् भुवि कर्मणि । आत् (प्र० ए०) भुवि (स० ए०) कर्मणि (स० ए०) । अकर्मकेभ्यो न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यां भुवि भावीकौ ।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिचयभयजीवितमरणम् ।

शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथम-

पुरुषस्य ।

भूयते, भविता, भूयेत, भूयताम्, अभूयत, बभूवे ।

अकर्मका लज्जासत्ताद्यर्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः भावीकौ तृतीयान्तः कर्त्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्त्ता, प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्-प्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् । कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ।

कर्त्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि ।

धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृत्वलिङ्गम् ॥

कर्त्तरि तृतीया.यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि ।

यक्प्रत्ययान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥

भावे कर्त्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्न हि ।

क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यक्यात्मनेपदम् ॥

अथाकर्मकान् धातूनाह । ये कर्मेति । ये धातवः कर्मवाञ्छारहितां क्रियां कथयन्ति । ते अकर्मकाः । ते धातवो लज्जासत्ता० । अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येऽपि ज्ञातव्याः । भावस्तु एक एव भावलक्षणमाह । धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते । ततो भावस्यैकत्वात् प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति । भवति । भू सत्तायाम् । ते आदयः प्रत्यया भवन्ति । यक् चतुर्थे अनेन यक्-प्रत्ययो भवति । भूयते । भूयेते । भूयन्ते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । भूयेत । भूयेयाताम् । भूयेरन् । भूयेताम् । भूयेताम् । भूयन्ताम् । दिवादावट् । अभूयत । अभूयेताम् । अभूयन्त । भवता भूयते । इत्युदाहरणम् । लिट्लकारे तु पूर्ववत् साधनं कार्यम् । बभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।

स्वरान्तानां ङ्ग्रहदृशां च भावकर्मणीः

सिसतासीस्यपामिट् वा ङ्ग्वद्वक्तव्यः ।

वाशब्दात् सेटां धातूनां नित्यमिट् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् । एवं च ङ्ग्रहदृशोरनिटोर्वा इट् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिट् स च वा णित् । णित्त्वाद्बुद्धिः । भाविषीष्ट । णित्त्वाभावे भविषीष्ट । भाविता भविता, भाविष्यते भविष्यते, अभविष्यत अभविष्यत ।

स्वरान्तानाम् । स्वरान्तानां धातूनां ङ्ग्रहदृशां च धातूनां भावकर्मणीः सिसतासीस्यपामिड् वा ङ्ग्वद्वक्तव्यः । वाग्रहणात् सेटां धातूनां नित्यमिट् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इड् भवति स नित्यं णिट् भवति । अन्यद् व्याख्यानं मूले कृतम् । तत् सुगममेव । लिङ् । अनेन इट् । स णित् वा भवति । णित्त्वाद् बुद्धिः 'धातोर्नासिनः' अनेन सूत्रेण । भाविषीष्ट । णिट्-भावपक्षे । गुणः । औअव् । भविषीष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । भाविता । भावि-तारौ । भावितारः । णित्त्वाभावपक्षे । गुणः । भविता । भवितारौ । भवितारः । भाविष्यते । भाविष्यते । भाविष्यन्ते । इत्यादीनि । दिवादावट् । अभविष्यत ।

अभाविष्यताम् । अभाविष्यन्त । अभविष्यत । अभविष्येताम् । अभविष्यन्त ।
लुङ्लकारे ।

इण् तन्यकर्त्तरि ।

धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ।
सैरपवादः । णो वृद्धार्थः । लोपः ।

इण् तन्यकर्त्तरि । इण् (प्र० ए०) तनि (स० ए०) अकर्त्तरि (स० ए०)
धातोस्तानि परे । अकर्त्तरि भावे लोपः कर्मणि च । इण्प्रत्ययो भवति । भूते
सिः । अस्यापवादोऽयम् । णिच्चाद् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अनेन सूत्रेण ।
णकारस्तु वृद्धार्थः ।

इण्संयोगे तनो लोपो भवति ।

अभावि । अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ।
उक्तं च ।

इण्संयोगे । इणः संयोगे सति तनः प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन तनो
लोपः । दिवादावट् । अभावि । अभाविषाताम् । अभविषाताम् । अभा-
विषत । अभविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि सुगमान्येव अनेनैव
प्रकारेण साध्यानि । विकल्पेन णिच्चाद् वृद्धिविकल्पः । अकर्मकोऽपि धातुः
कदाचिदुपसर्गबलात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तञ्च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

विहाराहारसंहारप्रतिहारप्रहारवत् ॥

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते ।

विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता ।

अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् अन्वभाविषत अन्व-
भविषत ।

उपसर्गेणेति । उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत

इत्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्द्धे सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोर्ध्वं बाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोर्ध्वमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । भूस्तत्तायां अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् । शीङ् स्वप्ने । यक् चतुर्षु । अनेनास्य यक्प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते ।

शीङो यङ् किति ङिति ये वक्तव्यः ।

शय्यते, शिष्ये, शायिषीष्ट, शयिषीष्ट, अशायि । अन्व-
शायि अन्वशायिषाताम् अन्वशयिषाताम् अन्वशायिषत
अन्वशयिषत । ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः ।
अयकि । घटः क्रियते देवदत्तेन । त्वं दुःखी क्रियसे रागैः ।
विरागैः सुख्यहं क्रिये । चक्रे, कारिषीष्ट कृषीष्ट, कारिता
कर्त्ता, कारिष्यते, करिष्यते, अकारिष्यत अकरिष्यत ।
अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् अकारिषत अकृषत ।
चिञ् चयने । चौयते, चिचे, चायिषीष्ट चेप्रीष्ट, चायिता
चेता, चायिष्यते चेष्यते, अचायिष्यत अचेष्यत । अचायि
अचायिषाताम् अचेषाताम् । दादेरिः । दौयते । ददे ददाते
ददिरे ।

शीङो यङ् । शीङ् (ष० ए०) अयङ् (प्र० ए०) शीङ्धातोः यकि
परं सति अयङादेशो भवति । ङकारोऽन्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार
उच्चारणार्थः । शय्यते शूद्रेण । केचिदाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किन्तु ।
शीङ् सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः । क्वचित् स्वरवद् यकारः अनेन
यकारस्य स्वरत्वात् यञ् । शय्यते । शय्यते । शय्यन्ते । शय्यत । शय्येयाताम् ।
शय्येरन् । शय्यताम् । शय्यताम् । शय्यन्ताम् । दिवादावट् । अशय्यत ।
अशय्येताम् । अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट् लकारे । द्विश्च ।
नुधातोः । ऋस्वः । अनेन पूर्वस्य ऋस्वो भवति । शिष्ये । शिष्याते । शिष्यिरे ।
इत्यादीनि । स्वरान्ता० अनेनेट् । इटी वा णित्वम् । धातोर्नामिनः । अनेन
उङिः । ऐ आय् । शायिषीष्ट । णित्वाभावपक्षे गुणः । ए अय् । शयिषीष्ट ।

एवं सर्वत्र वा शित्वं ज्ञेयमस्य धातोः । शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयि-
ष्यते । दिवादावट् । अशायिष्यत । अशयिष्यत । लुङ्लकारे । इण्तन्यकर्त्तरि
अनेन इण् । वृद्धिः । अशायि । अशायिषाताम् । अशयिषाताम् । अशायिषत ।
अशयिषत । यदा । अनुपूर्वीऽयं तदा । अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ।
सकर्मकधातुलक्षणमाह । ये कर्मसापेक्षाम् । ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रिया-
माहुस्ते धातवः सकर्मका ज्ञेयाः करोत्यादयः । डुकृञ् करणे अस्य धातोः यक्
चतुर्थं अनेन यक् । अयकि । अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत ।
क्रियताम् । अक्रियत । लिट्लकारे । विश्व । रः । कुहोशुः । ऋरम् । चक्रे ।
चक्राते । चक्रिरे । इत्यादीनि । खरान्ता अनेन इट् । अयं धातुरनिट् ।
तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । ईटो णित्वात् धातोर्नामिनः अनेन वृद्धिः ।
कारिषीष्ट । इडभावे । नुः अनेन गुणनिषेधः । षत्वम् । कृषीष्ट । कारिता ।
कारितारौ । कारितारः । इडभावे । गुणः । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
कारिष्यते । कारिष्येते । कारिष्यन्ते । णित्वाभावपक्षे । हनृतः स्यपः । अनेन
इट् । गुणः । करिष्यते । करिष्येते । करिष्यन्ते । अकारिष्यत । अकारिष्यताम् ।
अकारिष्यन्त । णित्वाभावपक्षे । अकरिष्यत । अकरिष्यताम् । अकरिष्यन्त ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् तन्यकर्त्तरि । धातोर्नामिनः ।
लोपः । अनेन तनी लोपः । अकारि । अकारिषाताम् । अकृषाताम् । अकारि-
षत । अकृषत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुखी क्रियसे । रोगैस्त्वं दुःखी
क्रियसे । विरागैः सुख्यहं क्रिये । चिञ् चयने । यक् चतुर्थं अनेन यक्प्रत्ययः ।
ये अनेन दीर्घः । चीयते । चीयेते । चीयन्ते । चीयेत । चीयेयाताम् ।
चीयेरन् । चीयताम् । चीयेताम् । चीयन्ताम् । दिवादावट् । अचीयत ।
अचीयताम् । अचीयन्त । लिट् । विश्व । नुधातोः । चिच्चे । चिच्चाते ।
चिच्चिरे । खरान्तानां० अनेन इट् । णित्वात् वृद्धिः । धातोर्नामिनः । अनेन ।
ऐ आय् । चायिषीष्ट । इडभावपक्षे । गुणः । चेषीष्ट । चायिता । चेता ।
चायिष्यते । चायिष्येते । चायिष्यन्ते । इडभावपक्षे । चेष्थते । चेष्थेते ।
चेष्थन्ते । दिवादावट् । अचायिष्यत । अचायिष्यताम् । अचायिष्यन्त । इड-
भावपक्षे । अचेष्थन्त । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनी लोपः । दिवादावट् ।
अचायिषाताम् । इडभावपक्षे । अचेषाताम् । अचायिषत । अचेषत । इत्या-
दीनि । दा दाने । यक् चतुर्थं । अनेन यक् । दादेरिः अनेन इकारः । ये ।
अनेन दीर्घः । दीयते । दीयेते । दीयन्ते । दीयेत । दीयेयाताम् । दीये-
रन् । दीयताम् । दीयेताम् । दीयन्ताम् । दिवादावट् । अदीयत ।
अदीयेताम् । अदीयन्त । लिट् । विश्व । ऋखः । आतीऽनपि । ददे ।

ददाते । ददिरे । दासीष्ट । इति स्थिते । खरान्तानां० अनेन इट् । इटी
णित्वम् ।

आतो युक् ।

आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति जिति च परे । दायि-
षीष्ट दासीष्ट, दायिता दाता, दायिष्यते दास्यते । अदायि
अदायिषाताम् । दाधास्यामित्वम् । अदिषाताम् । धीयते,
अधायि, अधायिषाताम् । अधिषाताम् । स्थीयते, अस्थायि ।
स्तूयते, तुष्टुवे, अस्तावि अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरि-
हरौ भक्तेन । हन्यते । हनो घे । जघ्ने, घानिषीष्ट, हंसीष्ट ।

आतो युक् । आतः (पं० ए०) युक् (प्र० ए०) आकारान्ताद्धातो-
र्युगागमो भवति जिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः ।
ककारः कित्कार्यार्थः । दायिषीष्ट । इडभावपक्षे । दासीष्ट । दायिता ।
दायितारौ । दायितारः । इडभावपक्षे । दाता । दातारौ । दातारः ।
दायिष्यते । दास्यते । दिवादावट् । अदायिष्यत । अदायिष्यताम् । अदायि-
ष्यन्त । इडभावपक्षे । अदास्यत । अदास्यताम् । अदास्यन्त । लुङ् । इण् ।
युक् । तनी लीपः । अदायि । अदायिषाताम् । दाधास्याम् । अनेन इड-
भावपक्षे इकारः । अदिषाताम् । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि ।
लुधाञ् धारणपोषणयोः । यक् चतुर्थे । अनेन यक् । दादेरिः अनेनाकारस्य
इकारः । ये । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधी-
यतः । इत्यादीनि भवन्ति । लिट्लकारे । हिश्व । ऋस्वः । भूपानान् । आतो-
ऽनपि । अनेनाकारलीपः । दधे । दधाते । दधिरे । खरान्तानाम् । इटी
णित्वम् । आतो युक् । षत्वम् । धायिषीष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता ।
धाता । धायिष्यते । धास्यते । दिवादावट् । अधायिष्यत । अधास्यत ।
लुङ्लकारे । इण् । युक् । तनी लीपः । अधायि । अधायिषाताम् । इड-
भावपक्षे । दाधास्याम् । अधिषाताम् । अधायिषत । अधिषत । इत्यादीनि ।
ष्ठा गतिनिवृत्तौ । षत्वम् । यक् । दादेरिः । ये । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीय-
ताम् । अस्थीयत । लिट्लकारे, तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ । तस्थुः । तस्थुः ।

स्वरान्तानाम् । आतो युक् । स्थायिषीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता ।
 स्थाता । स्थायिष्यते । स्थास्यते । अस्थायिष्यत । अस्थास्यत । लुङ्लकारे ।
 इण् । युक् । तनी लोपः । अस्थायि । अस्थायिषाताम् । इडभावे । दाधास्याम् ।
 अनेनेत्वम् । अस्थिषाताम् । इत्यादीनि । ण् । स्तुतौ । सत्वम् । यक् । ये ।
 स्तूयते । स्तूयत । स्तूयताम् । अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वा-
 दिकम् । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । तुष्टवे । तुष्टवाते । तुष्टविरे । स्वरान्तानाम्० ।
 अनेनेट् । इटो णित्त्वम् । वृद्धिः । स्ताविषीष्ट । इडभावपक्षे गुणः । षत्वम् ।
 स्तोषीष्ट । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्ताविष्यत । अस्तोष्यत । लुङ्लकारे ।
 इण् । वृद्धिः । तनी लोपः । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । इडभावपक्षे ।
 अस्तोषाताम् । इत्यादीनि । हन् हिसागत्योः । यक् । हन्यते । हन्यत ।
 हन्यताम् । अहन्यत । लिट्लकारे । द्वित्वम् । कुह्यथुः । गमां स्वरे । हनो
 घ्ने । जघ्ने । जघ्नाते । जघ्निरे । इत्यादीनि । स्वरान्तानाम् । हनो घ्ने ।
 घानिषीष्ट । इडभावपक्षे । नशा० । हंसीष्ट ।

हन्तेः स्थाशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः

आति वा ।

वधिषीष्ट, घनिता हन्ता, घानिष्यते हनिष्यते, अघानि-
 ष्यत अहनिष्यत, अघानि अघानिषाताम् ।

हन्तेः । हन्तेर्धातोः स्थाशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा
 भवति । जनिवध्यो । अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिषीष्ट । घानिता । नशा० ।
 हन्ता । घानिष्यते । हनृतः । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । लुङ्-
 लकारे । इण् । हनोघ्ने । अत उपधायाः । अघानि । अच हनो घत् ।
 अनेन घदादेशो न भवति । तत्र सूत्रे वृद्धिनिषेधः । अघानिषाताम् ।

हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ।

लोपस्वनुदात्ततनाम् । अहसाताम् अघानिष्यत अह-
 सत । अवधि अवधिषाताम् । अहां कडिति च । गृह्यते,
 जगृहे, ग्राहिषीष्ट । ईटो ग्रहाम् । ग्रहीषीष्ट, ग्राहिता
 ग्रहीता ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते, अग्रोहिष्यत, अग्राहि अग्राहि-

षाताम् अग्रहीषाताम् । दृश्यते, दृष्टे, दर्शिषीष्ट दृक्षीष्ट,
दर्शिता दृष्टा, दर्शिष्यते द्रक्ष्यते, अदर्शि अदर्शिषाताम् अदृ-
क्षाताम् । डुपचष् पाके । पच्यते, पेचे, पक्षीष्ट, पक्ता, पच्यते,
अपच्यत, अपाचि अपक्षाताम् ।

हृन् । हृन् धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किङ्वाच्यः । लोपः । अनेनेकार-
लोपः । अहसाताम् । अघानिषत । अहमत । इत्यादीनि । हन्तेः । अनेन
वा बधादेशः । वृद्धिनिषेधः । अवधि अवधिषाताम् । अवधिषत । अवधिष्ठाः ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । ग्रह उपादाने । यक् चतुर्थ । अनेन यक्प्रत्ययः ।
ग्रहां कङिति च । अनेन सम्प्रसारणम् । गृह्यते । गृह्यत । गृह्यताम् । दिवा-
दावट् । अगृह्यत । लिट्लकारे । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । रः । कुहीशुः ।
जगृहे । जगृहाते । जगृहिरे । इत्यादीनि । स्वरान्तानाम् । अनेन इट् ।
इटो णित्वम् । अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । ग्राहीषीष्ट । इटोग्रहाम् ।
अनेन इट इकारो भवति । ग्राहीषीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घो न भवति ।
अनिष्टत्वात् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । दिवादावट् । अग्राहिष्यत ।
अग्रहीष्यत । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनोलीपः अग्राहि ।
अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । अग्राहिषत । अग्रहीषत । इत्यादीनि
भवन्ति । दृशिर् प्रक्षणे । यक् चतुर्थ । अनेन यक् । दृश्यते । दृश्येते । दृश्यन्ते ।
इत्यादीनि । दृश्येत । दृश्यताम् । अदृश्यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे ।
द्विश्च । रः । दृष्टे । दृष्टाते । दृष्टिरे । स्वरान्तानां अनेन इट् । इटो
णित्वम् । णित्वाद् वृद्धेरप्राप्तत्वाद् गुणः । दर्शिषीष्ट । इडभावपक्षे । चक्षुष
अनेन षत्वम् । षटीः कः से । षत्वम् । कषसंयोगे । सिखीः । अनेन गुण-
निषेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इडभावे षत्वम् । गुणः
रारीभसे । दृष्टा । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । दिवादावट् । अदर्शिष्यत । अद्र-
क्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे इण् । गुणः । तनोलीपः ।
अदर्शि । अदर्शिषाताम् । इडभावपक्षे 'सिखीः' अनेन गुणनिषेधः । षत्वम् ।
अदृक्षाताम् । अदर्शिषत । अदृक्षत । इत्यादीनि भवन्ति । डुपचष् पाके । यक्
चतुर्थ । अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । दिवादावट् । अपच्यत ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति, तानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य ।
'लोपः पचां' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । इत्यादीनि ।
चोः कुः । षत्वम् । कषसंयोगेऽन्तः । पक्षीष्ट । चोः कुः । पक्ता । पक्तारी ।
पक्तारः । पच्यते । अपच्यत । लुङ्लकारे । इण् । अत उपधायाः । अनेन

वृद्धिः । तनीलोपः । अपाचि । अपक्षाताम् । अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तनु विस्तारे । यक् चतुर्थे । अनेन यक् ।

तनोतेर्नो वा ।

तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे । तायते, तन्यते, तेने, अतानि अतानिषाताम् अतनिषाताम् । भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकिच्चात् वभञ्जे, भङ्-क्षीष्ट, भङ्क्ता, भङ्गते ।

तनोतेर्नो वा । तनोतेः (ष० ए०) नः (ष० ए०) वा (प्र० ए०) अव्य-यम् । तनोतेर्धातीर्नकारस्य वा आकारो भवति यक्प्रत्यये परे सति । सवर्णे ॥ तायते । तायेत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत ॥ तन्यताम् । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । द्विश्च ॥ पूर्वस्य । लोपः । पचाम् । अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेने । तेनाते । तेनिरे ॥ इत्यादीनि । स्वरान्तानाम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानि-ष्यते । तनिष्यते । दिवादावट् । अतानिष्यत । अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनी लोपः । दिवादावट् । अतानि ॥ अतानिषाताम् । अतनिषाताम् । अतानिषत । अतनिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । भञ्जो आमर्दने । यक् चतुर्थे । अनेन यक् । नोलोपः ॥ अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । दिवादावट् । अभ-ज्यत । लिट्लकारे । अकिच्चात् नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यम् । ऋषानाम् । पूर्वस्य । वभञ्जे । वभञ्जाते । वभञ्जिरे । इत्यादीनि ॥ भञ्ज्क्षीष्ट । इति स्थिते । चोः कुः । खसे० । षत्वम् । कषसंयोगे क्षः । भञ्क्षीष्ट ॥ चोः कुः । खसे० । भङ्क्ता । भङ्ग्यते । दिवादावट् । अभङ्ग्यत । लुङ्लकारे । इण्तन्य० अनेन इण् ।

भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः ।

अभञ्जि अभजि । शम उपशमे । शस्यते मुनिना ॥ धातोः प्रेरणे । मितां क्लृप्तः । जेः । शस्यते मोहो हरिणा ॥ शमयाञ्चक्रे ।

भञ्जेः । भञ्जैर्धातीरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । अत उपधायाः । तनो लोपः । अभाजि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि । अभञ्जाताम् । अभञ्जत । इत्यादीनि । श्म उपश्मने । धातीः प्रेरणे । अनेन जिः । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । मितं ऋस्वः । अनेन ऋस्वः । यक्चतुर्षु । अनेन यक् । जेः । अनेन जिलोपः । श्म्यते मीढो हरिणा । श्म्येत । श्म्यताम् । दिवादावट् । अश्म्यत । कासादि० । अनेन आम् । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । श्मयाच्चक्रे ।

अप्रन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ।

अशमि अशामि अशामिषाताम् अशमिषाताम् । णिद्विदिटिभावपक्षे अशमयिषाताम् । गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः । अर्थ्यते, स्मर्यते । यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्त्ता । तदुक्तम् ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धमिति ।

सुकरैः स्वैर्गणैर्यस्मात् कर्मकर्त्तैति तद्विदुः ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ।

अप्रन्तानां मितं धातूनाम् । इणि णिद्विदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्विदिटि जेलोपो वाच्यः । अनेन जेलोपः । वा वृद्धिः । शामिषीष्ट । वृद्धाभावपक्षे । शमिषीष्ट । शमिता । शमिता । शमिष्यते । शमिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । लुङ्लकारे । इष्टन्त्य० अनेन इष् । जेलोपः । वा वृद्धिः । अशामि । अशमि । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । अशामिष्यत । अशमिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि । ऋ गतौ । यक् चतुर्षु । अनेन यक् प्रत्ययः । गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः । अनेन गुणः । अर्थ्यते । अर्थ्येत अर्थ्यताम् । दिवादावट् । स्वरादेः । अनेन द्वितीयोऽङागमः । सवर्णे । आर्थ्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । साधनं पूर्ववत् । आर । आरतुः । आरुः । इत्यादीनि । आरिषीष्ट । ऋषीष्ट । आरिता । अर्त्ता । आरिष्यते । आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि । आरिषाताम् । इत्यादीनि । एवं ऋ स्मरणे । यक् । गुणोर्त्ति० अनेन गुणः । स्मर्यते । स्मर्येत । स्मर्यताम् । अस्मर्यत । लिट्लकारे ।

सञ्चरे । स्मारिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मारिता । स्मर्त्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे ।
अस्मारि । अस्मारिषाताम् । अस्मृषाताम् । इत्यादीनि । अथ कर्मोक्ताधिकारे
कर्मकर्तृलक्षणम् । तस्योदाहरणं चाह । यत्कर्मैति । यत्कर्मापि गुणयोगात् वस्तु-
मध्यस्थितसुकरादिमार्द्वादिगुणस्य संयोगात् । उपचारात् कर्तृत्वेन विवक्ष्यते सः
कर्मकर्त्तृत्युच्यते । यतः ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्त्तैति तद्विदुः ॥

तत्रापि एतदेव यक्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणमुच्यते ।

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति । लूयते
केदारः स्वयमेव । लुलुवे, अलावि, अलाविषाताम् । पच्यते
ओदनः स्वयमेव । भिदिर् विदारणे । भिद्यते काष्ठं
स्वयमेव । अभेदि ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मवत् (प्र० ए०) कर्मणा (ट० ए०) तुल्य-
क्रियः (प्र० ए०) कर्मस्था या क्रिया तया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्
भवति । अनेन कर्त्तुः कर्मत्वं भवति । लूज् छेदने । देवदत्तः केदारं लुनाति ।
स एवं वदति । नाहं लुनामि किन्तु केदारः स्वयमेव लूयते । लूज्धातोः 'यक्-
चतुर्थः' अनेन यक्प्रत्ययो भवति । लूयते । लूयत । लूयताम् । दिवादावट् ।
अलूयत । लुट्लकारे । द्विश्च । लुधातोः । लुलुवे । लुलुवाते । लुलुविरे ।
स्वरान्तानां० अनेन इट् । इटो वा णित्त्वम् । णित्त्वाद् वृद्धिः । लाविषीष्ट ।
लविषीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे । इदं रूपम् । लाविता । लविता । लाविष्यते ।
लविष्यते । दिवादावट् । अलाविष्यत । अलविष्यत । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः ।
तनो लोपः । अलावि । अलाविषाताम् । अलविषाताम् । अलाविषत । अल-
विषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । उपचष् पाके । पच् ते । यक्प्रत्ययो
भवति । कश्चिद् वक्ति देवदत्त ओदनं पचति । स एवं वदति नाहं पचामि किन्तु
ओदनः स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाकसिद्धौ सामर्थ्यं ततः
कर्मकर्तृत्वम् । कर्म एव कर्त्ता जातः । न पुनस्तृतीयान्तः कर्त्ता भवति । पच्यते ।
पच्यत । पच्यताम् अपच्यत । लिट्लकारे । द्विश्च । पूर्वस्य । लोपः पचाम् ।
पेचे । पेचाते । पेचिरे । चोः कुः । षत्वम् । कषसंयोगे । पचौष्ट । पक्ता ।
पच्यते । अपच्यत । लुङ्लकारे । इण् । अत उद्भायाः । तनोलीपः । अपाचि ।

अपचाताम् । अपक्षत । इत्यादीनि । भिदिर् विदारणे । कश्चिदेवं वक्ति ।
 देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति । स एवं वक्ति नाहं भिनन्ति । किन्तु काष्ठं स्वयमेव
 भिद्यते । यक्चतुर्षु । भिद्यते । भिद्येत । भिद्यताम् । अभिद्यन्त । लिट्लकारे ।
 विद्य । पूर्वस्य । विभिदे । विभिदाते । विभिदिरे । भित्सीष्ट । भित्ता ।
 भित्स्यते । अभित्स्यत । लुङ् । इण् । गुणः । तनोऽलोपः । अभेदि । अभित्साताम् ।
 अभित्सत ।

दुहस्तुनमां कर्मकर्त्तरि यगिणौ न ।

दुग्धे स्तुते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध,
 अस्तोष्ट, अस्ताविष्ट, अनंस्त । अथ द्विकर्मकाः ।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्सुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृक्ष्वहाम् ॥

न्यादयो जगन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥

नित्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि सम्भोगम् ।

गोपौह्यास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

कर्त्तरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते
 नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ-
 यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते ।
 कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः । बोभूज्यते । अनपि च
 हृसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि इत्यादि ।
 इति भावकर्मप्रक्रिया ।

दुहस्तुनमाम् । दुह । स्तु । नम् । एतेषां धातून् कर्मकर्त्तरि यगिणौ न
 भवतः । तेषां धातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । आत्मनेपदे । दुग्धे । दुह्याते ।
 दुहते । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । स्तुधातीः । स्तुते । स्तुवाते । स्तुवते ।
 इत्यादीनि । नमधातीः । नमते । नमेते । नमन्ते । त्रयाणां लुङ्लकारे ।
 अदुग्ध । अधुच्चाताम् । अधुक्षत । अस्तोष्ट । अस्ताविष्ट । अनंस्त । अनं-
 साताम् । अनंस्तत । अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । हे कर्मणी यस्य स

द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः । ते धातवः
श्रीकेन गणिताः ।

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्सुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नौढकृष्णहाम् ॥

दुह् । याच् । पच् । दण्ड् । रुधि । प्रच्छि । चि । ब्रू । शास् । जि । मथ् ।
सुष् । नी । ह । कृष् । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् । न्यादयो अग्रन्त-
निकर्मगत्यर्थो मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ।
न्यादयः । अग्रन्तनिःकर्मगत्यर्थाः धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणे
कर्मणि प्रत्ययं याति । अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा मुख्ये वा ।
उभयत्रापि वा । तत्र द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं
कर्म । यदर्थं क्रिया आरभ्यते । तत् मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां
मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु
मुख्येऽमुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा । नित्ये विजनमजागरि रजनीमगमि
मदमयाचि सम्भोगम् ॥ गोपी हास्यमकार्यत भावश्चेनामनन्तेन । अस्य व्याख्या ।
अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि । गोपीमद-
मगमि । चिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी सम्भोगमयाचि । गोपी हास्य-
मकार्यत । एनां भावीऽकार्यत । अथ दुह्यादीनामुदाहरणानि आह । मूले
तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समी-
चीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य
गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे
द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति । इति विवेकः । यदा
मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयते तदुभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते
यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । पृच्छते पन्थानं
पधिकेन पान्यः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं
पृच्छते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि । सप्रत्ययान्तात् कृधातो-
र्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकीर्ष्यताम् । अचिकीर्ष्यत । लिट्लकारे ।
चिकीर्षाञ्चक्रे । चिकीर्षिषीष्ट । अचिकीर्षि । कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन ।
यङन्तात् भूधातोर्त्यक् । यक्चतुर्षु । अनेन यतः । अनेनाकारलीपः । बोभू-
यते । बोभूयत । बोभूयताम् । दिवादावट् । अबोभूयत् । बोभूयाञ्चक्रे । इत्या-
दीनि । लुङ्लकारे अबोभूयिषीष्ट । यङन्तात् पचधातोर्त्यक् । पापच्यते ।
पापच्यत । पापच्यताम् । अपापच्यत । अनपि च हसात् । अनेन अनपि विषये ।
यङी लीपः । पापचाञ्चक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपाप-

चिध्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । इति भाव-
कर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते ।

हठपौनःपुन्ययोर्लोष्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता
निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते
काले ।

पूरीमवस्कन्द लुनोहि नन्दनं सुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वशी य इत्यमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥

हठपौनःपुन्ययोः । हठात्कारेऽर्थे । पौनःपुन्यार्थे च धातोर्लोष्मध्यमपुरुषस्य
एकवचनं ततो हिः निपात्यते । सर्वकाले । सर्वपुरुषविषये । अतीते काले ।
अस्योदाहरणानि । पूरीमवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि ज्ञेयानि । तत्र परोक्षे
काले लोष्मध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोकार्थः सुगमोऽस्ति ।

वर्त्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूता-
र्थता वक्तव्या ।

आह स्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

वर्त्तमानार्थायाः । वर्त्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स्मइत्यस्य योगे भूता-
र्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम् । आह स्म हारीतः । अत्र वर्त्तमानेऽपि
स्मयोगेन भूतार्थता । द्वितीयमुदाहरणम् । यजति स्म युधिष्ठिरः । अत्रापि
वर्त्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता भवति ।

वैचित्पापङ्गवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः ।

सुप्तोऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ।

वैचित्पापङ्गवयोः । वैचित्पापङ्गवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । अस्योदाहर-

णम् । वैचित्ये । सुप्तोऽहं किल विललाप । अपङ्गवे । नाहं कलिङ्गं जगाम ।
इत्युदाहरणम् ।

**यावत् पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिवा-
दयः लट् ।**

पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोः । यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिवा-
दयः प्रत्यया भवन्ति । लिट्लकारश्च । अस्योदाहरणम् । पुरा करोति । पुरा
करिष्यति इत्यर्थः । यावत् करोति । करिष्यति इत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लुट् ।

स्मरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि उपकुरुथा इत्यर्थः । इति
लकारार्थप्रक्रिया ।

स्मृत्यर्थधातुयोगे । स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेऽपि लुट्लकारे भवति ।
स्मरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः । इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ।

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥

**इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वती-
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ।**

अथ आख्यातोपसंहारमाह धातूनामिति । यतो धावतीऽनन्ता यद्यपि
कविकल्पद्रुमादौ चतुःपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि (१७५४) धातुसंख्या प्रति-
पादिता । तथापि प्रयोगाणां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य
धातोः अनेकेऽर्थाः । यथा दिव् क्रौड़ाविजीगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमीदस्वप्न-
कान्तिगतिषु । इत्यादि । एवमेकैको धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तथा ये
गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेकार्थत्वम् । तथा उपसर्गयोगादप्यनेकार्थत्वं
तत उक्तम् । धातूनामनन्तत्वात् नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं
तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नानाबहुप्रकारेण अर्थो
येषां ते नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्माच्चकारात् सर्वथा सर्वप्रकारेण

सम्पूर्णतयाभिधानं कथनं शब्दशास्त्रम् अभिधातुं वक्तुं मथयितुं वा अशक्यम् । यदि बृहस्पतिः स्वयं वक्ता । इन्द्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्धसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति सर्ववैयाकरणैरुक्तत्वात् तेषां प्रक्रियाप्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या मया वक्तुं न शक्यते इति कारणात् । आख्यातस्य व्याकरणनवसाधिकारस्य ख्यापनैः कथनैरलं पर्यापूर्यतामिति यावत् ।

निजजनैर्विधिना निखिलापदो भटिति यो विनिवर्त्तयति स्मृतः ।
जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥१॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ।

अथेत्याख्यातकथनानन्तर कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्थप्रत्ययानां 'कृत्' इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृतसंज्ञकाः प्रत्यया येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः शब्दाः साध्यन्ते तत्र चेदमादिसूत्रम् ।

कृत्कर्त्तरि च ।

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्त्तरि च भवन्ति । चकाराद्भावकर्मणोरपि । स्वतन्त्रः कर्त्ता । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् । शुद्धो धात्वर्थो भावः कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्त्तुः क्रियया प्राप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । तथायुक्तं चानौप्सितम् ईप्सिततमवदनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । विषं भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ।

कृत् कर्त्तरि । कृत् (प्र० ए०) हसे पः । कर्त्तरि (स० ए०) करोतीति कर्त्ता तस्मिन् ऊँ इति र् स्वर० । अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृतसंज्ञकाः कृतज्ञानी ज्ञेयाः । अत्र जातान्नेकवचनमिति वचनावक्ष्यमाश्व इति कथितं स

च कृत्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि कृत्तावेव भवति, चकारात् विशेषनिधाने भाव-
कर्मणोरपि ।

तृवुणौ ।

धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः । डुपचष् पाके । पच् तृ
इति स्थिते । चोः कुः । पक् तृ इति स्थिते । कृत्तद्धित-
समासाश्च । प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् । इति नाम-
त्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति । स्तुरार् । सेरा ।
पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्तारम् । पुंलिङ्गे पक्ता ।
द्वितः । स्त्रियां पक्ती । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तृणि इत्यादि ।
डुकृञ् करणे । करोतीति कर्त्ता । हृञ् हरणे । हरतीति
हर्त्ता । मृड् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्त्ता । डुभृञ्
धारणपोषणयोः । विभर्त्तीति भर्त्ता ।

तृवुणौ । तृश्च वुण्च तृवुणौ (प्र० द्वि०) स्वर० । धातोरग्रे तृवुणौ इत्येतौ
हौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि वुण् इत्यत्र णकारो वृद्धार्थः । उदाहरणम् । डुपचष्
पाके पच् तृप्रत्ययः । चोः कुः स्वर० पक्तृ इति जातं कृत्तद्धितसमासाश्चेति नाम-
संज्ञायाम् । (प्र० ए०) स्तुरार् यदादेशस्तद्वहति इति न्यायात् । सेरा स च डित्
डित्त्वाट्टिलोपः । स्वर० । पक्ता पक्तारौ । स्तुरार् स्वर० पक्तारः । एवं कृत् तृप्र०
गुणः राद्यपी द्विः । कर्त्तृ (प्र० ए०) स्तुरार् सेरा स्वर० । कर्त्ता कर्त्तारौ ।
एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्त्ता । पचतीति पक्ता । करो-
तीति कर्त्ता । हरतीति हर्त्ता एवं भर्त्ता भर्त्तारौ भर्त्तारः । भोक्ता दाता पाता
स्याता माता गन्ता वक्ता भंक्ता मंक्ता इत्यादि स्त्रीलिङ्गे पक्ती हर्त्ती कर्त्ती म्रण् ईप्
इतीप् ष्टरं नपुंसकलिङ्गे पक्तृ पक्तृणी पक्तृणि इत्यादि ।

कृतः ।

सेट्धातोः परस्य कृत्यत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ।
कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् । सूसूतिसूयतिधूञ् रधादीनां
इड्वा वक्तव्यः । धूञ् प्राणिप्रसवे । सूते वा सूयतेऽसौ सोता-

सविता । स्तृ शब्दे । गुणः । वा इट् । स्वरतीति स्वरिता
स्वर्त्ता । ष्टृ स्तुती । स्तौतीति स्तोता । एध् वृद्धौ एधतेऽसौ
एधिता । यु मिश्रणे । यौतीति यविता । रु शब्दे । रौतीति
रविता । णु स्तुती । नीतीति नविता । भू सत्तायाम् । भव-
तीति भविता । गुप् रक्षणे ।

कृतः । कृत् (ष० ए०) स्वर० स्त्री० एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य
वसादः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वस्प्रत्याहार आदौ यस्य तस्यैव कृत्-
प्रत्ययस्येडागमः न त्वन्यस्य । उदाहरणम् । भू ट० प्र० कृत इति इडागमः ।
गुणः । ओअव् । स्वर० । भवित् (प्र० ए०) कर्तृशब्दवत् साधना । भवतीति
भविता । एध्वृद्धौ एध् कृतः एधिता ।

ऊदितो वा ।

ऊदितो धातोरिडा भवति । गोपायतीति गोपिता
गोपायिता गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता सेडा ।
इषुसहलुभरिषरुषामनपि नस्येडा भवति । इषु इच्छायाम् ।
इच्छतीति एषिता एष्टा । लुभ् विमोहने । लुभ् गार्डे ।
लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे । भवे जवाः । तथोर्द्धः ।
लुभ्यतीति लोब्धा । रिप् बन्धने । रेषतीति वा रिष्यतीति
रेषिता । रेष्टा । रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता । रोष्टा ।
बह् मर्षणे । आदेः ष्णः स्त्रः । हो ढः । तथोर्द्धः । ष्टुभिः
ष्टुः । ढि ढो लोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । सहिवहोर्धात्वोर-
कारस्य ओकारो भवति । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे ।
वहति इति वोढा ।

ऊदितो वा । ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् (षं ए०) स्त्री०
वा (प्र० ए०) अव्य० ह्रस्वे ऊदिताद्धातोः गुप् रक्षणे षिधू माङ्गल्ये इत्यादीर्वा
इडागमः वस्प्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदा० गुप् रक्षणे गुप् तद्वन्तौ त्प्र०
उपधाया लघोर्गुणः ऊदितो वा इति इडागमः स्वर० । उभयत्रापि (प्र० ए०)

सुरार् सेरा डित्वा० स्वर० गोपिता गोप्ता गोपयतीति गोपिता गोप्ता । विधू
शास्त्रे माङ्गल्ये च । विधू 'आदेः णः क्तः' सिध् तप्र० । उपधायाः लघोः ।
(प्र० ए०) ऊदितो वेत्येकत्रेडागमः द्वितीये तथोद्धः तस्याने धु ऋवेजवाः स्वर०
उभयत्रापि (प्र० ए०) सेरा सुरार् टिलोपः० स्वर० सेधिता सेडा वा शब्दा-
देव इषु इच्छायामित्यस्य एष्टा एषिता षह्मषेणे सहने 'आदेः णः क्तः' सहते
इति षोढा तप्रत्ययः षोढः तथोद्धः 'ष्टुभिः ष्टुः' ष्टि षो लोपो दीर्घश्च सहि-
वहोरिति सहिवहोः षह् मर्षणे वह्प्रापणे इत्येतयोः धातोः सम्बन्धिनीऽवर्णस्य
अकारी भवति ढकारलोपे सति न । दुःसहं सह्यं भारवाट् इत्यादौ अकारी न
भवति अनेन सा इत्यस्य सी सीढ् (प्र० ए०) सुरार् सेरा इत्यादि कर्तृशब्दवत्
एवं वह्प्रापणे वहतीति षोढा ।

युव्वोरनाकौ ।

यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन
णित्वाह्विः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति
पाचकः पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठति वा
पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति
याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति वा
लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः ।
श्रुज् श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु
मिश्रणे । औ आव् यीति यावयतीति यावकः । बध हिंसा-
याम् । बधतीति बधकः । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति
घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । जनिबध्योर्न
वृद्धिः । मितां क्रस्वः । घटते वा घटयतीति घटकः । आतो
युक् । आकारान्ताद्धातोर्गुणागमो भवति जिति णिति च
परे । डुदाज् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । दैप्
शोधने । सम्यक्क्षराणामा० । दायतीति दायकः । वुण्स-
युटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः । दरिद्रा
दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरि-

द्रिता । नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे ।
उपधाया लघोः । राद्यपो द्विः । नृत्यतीति नर्त्तकः । न
दादेः । नर्त्तकी । खनकः, खनकी । रञ्जेर्नलोपो वा । रञ्जकः
रजकः, रजकी । युवीरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति
वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ।

युवीरनाकौ । युश्च वुश्च युवौ तयोः (ष० द्वि०) उवं स्वर स्त्री० अनाक ।
अनश्च अकश्च (प्र० द्वि०) ओञ्चौञ्चौ पश्चान्नामिनोरः । स्वर० द्विषदम् । यु बु
इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु इत्यस्य अन वु इत्यस्य
अकः । उदाहरणम् । पच् त्वुणौ इति वुण् णकारो वृद्धार्थः अत उपधाया
इति युव्वीरिति बु इत्यस्य अकादेशः स्वर० पचतीति पाचकः (प्र० ए०) स्त्री०
एवं पठ् पठति पाठयति वा पाठकः डुकृञ् करणे त्वुण् धातोर्नामिनः कार वु
इत्यस्य अक स्वर० करोति कारयति वा कारकः । (प्र० ए०) स्त्री० एवं
भू वुण् उकारस्य औकारो वृद्धिः औ आव् अक० स्वर० भवतीति भावकः । एवं
लूञ् छेदने लुनातीति लावकः । यु मिश्रणे यौतीति यावकः । शु अवशे शृणो-
तीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् । तद्धितसम्बन्धियुप्रत्ययस्थानादेशो
न । तेन ऊर्णायुः । श्रयुः ।

नाम्युपधात् कः ।

नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति । ककारो गुणा-
भावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः । छिदिर् द्वैधी-
करणे । छिनत्तीति छिदः । भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति
भिदः । दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारः
प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा । दुहः के वा घो
वाच्यः । तेन कामदुहा । दुहः दुघः । तुद व्यथने । तुद-
तीति तुदः । विद ज्ञाने । वेत्तीति विदः । द्विष् अप्रीती ।
द्वेष्टीति द्विषः । सुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति सुरः । शुभ्
शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ।

नास्युपधात् कः । नामी उपधा यस्य स नास्युपधात् (प्र० ए०) डसि-
रत् । सवर्णे० क (प्र० ए०) स्त्री० नामी अवर्णवर्जाः । स्वर० इकारादिः स
उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । क्षिप् प्रेरणे
क्षिप् अत्र नास्युपधात् कप्रत्ययः । स्वर० स्त्री० क्षिपः क्षिपते प्रेरयतीति क्षिपः ।
एवं भिदिर् विदारणे भिनत्तीति भिदः छिदिर् द्वैधीकरणे छिनत्तीति छिदः ।

जानातेश्च ।

जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति । जानातेश्चेति
चकारात् कृ गृ दृ धृ प्री ब्रुवामपि कः प्रत्ययो भवति । कृ
विक्षेपे ।

जानातेश्चेति ज्ञा अवबोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति ज्ञा
अकित्वादातोऽनपीत्याकारलोपः । स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० ज्ञः जानातीति
ज्ञः । चकारात् कृत् प्रत्ययोरपि कप्रत्ययः किर ।

ऋत इत् ।

दौर्घञ्कारान्तस्येर् नान्यस्य । किरतीति किरः । धृज्
धारणे । धरतीति ध्रः । प्रीज् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणी-
तेऽसौ प्रियः । नु धातोः । गृ जिगरणे । गिरतीति गिरः
स्वरे परे गिरस्य लत्वं वा वाच्यम् । गिले परेऽगिलस्य ।
गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य भुम् वक्तव्यः । तिमिं गिलतीति
तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः । ब्रूज् व्यक्तायां
वाचि । नु धातोः । ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशब्दात् कर्त्तरि
ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्-
स्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ।

ऋतइर् । प्रियः प्रीज् कप्र० नुधातोरिति इय् ।

पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ।

पचादेर्नन्द्यादेर्ग्रहादेश्च अयुणि नि इत्येते प्रत्यया भवन्ति

यथासंख्येन । पचतीति पचः । वक्तीति वच् । वेत्तीति वेदः । वपतीति वपः । चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्यागागमश्च अप्रत्यये परे । ह्रसादशेषाभावः । चर गति-भक्षणयोः । चरतीति चराचरः चरः । चल चलने । चलतीति चलाचलः चलः । पत्ल पतने । पततीति पतापतः पतः । वदतीति वदावदः वदः । हन्तेर्घनश्च । हन्तीति घनाघनः हनः । चकाराह्वन शब्दे । घनतीति घनाघनः घनः इत्यादि । णद अव्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः । प्लुङ् गतौ । प्लवतेऽसौ प्लवः । चरतेऽसौ चरः । क्षमूष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । पचादिषु देवट् नदट् इति टकारानुबन्धत्वाद्दीप् । दीव्यतीति देवौ । पिवु तन्तुसन्ताने । पेषेण सेवने । सेवतेऽसौ सेवः । सौव्यतीति सेवः । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति व्रणः । अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यतीति दर्शः । सृप्ल गतौ । सर्पतीति सर्पः । भृज् भरणे । भरते वा भरतीति भरः । डुभृज् धारणपोषणयोः । विभर्त्ति वा विभृतेऽसौ भरः । सहतेऽसौ सहः । पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्ययो निरूपपदस्यैव ज्ञातव्यः । इति पचादिः ।

पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि । पचिश्च नन्दिश्च ग्रहश्च पचिनन्दिग्रहं तदादिर्यस्य स पचनन्दिग्रहादिस्तस्मात् (पं० ए०) ङिति ङस्येत्यलोपः । स्त्री० अयुणिनि अश्च युश्च णिनिश्च अयुणिनि (प्र० ए०) नपुंसकात् स्यमीर्लुक् पश्चात् नामिनोरः स्वर० वृत्तिः कण्ठ्या । पचादेः अप्रत्ययः नन्दादेर्युः प्रत्य० ग्रहादेर्युनिः प्र० णकारो वृद्धार्थः इकार उच्चारणार्थः उदा० पच् अप्र० स्वर० स्त्री० पचः । एवं वदतीति वदः । दिव क्रीडा० दिव् दीव्यतीति देवः अप्र० उपधाया लघोः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० । एवं पिव् सेवायां 'आदेः णः क्तः' सिव् सेवः सेवते इति सेवः । पच् वद देव् सेव् चप् नन्द् भष् प्लव् चर् जर् मर् चर् वेद् सेध् क्रीध् कीप् नर्त् व्रष् सर्पं भृज् स्तप इत्यादि पचादयः ।

अथ नन्द्यादिनिर्णयः ।

टुणदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दति वा नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः । रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ रमणः । वाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः । वासृ । शब्दे । वासयतीति वासनः । मितां क्लृप्तः । मदि हर्षे । माद्यतीति मदनः । दुष वैकृत्ये दुषेर्जाँ कृति च दीर्घो वक्तव्यः । दूषयतीति दूषणः । राध् साध् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधयतीति राधनः, साधनः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्द्धयतीति वर्द्धनः । रु शब्दे । रौर्युण् । रु शब्द इत्येतस्माद्वातोर्युच् प्रत्ययो भवति । रौति वा रावयतीति रावणः । रुशब्दात् युरपि वक्तव्यः । तेन रवणः । ऋकारान्ताच्च । युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति कारणः, कारकः । शुभ् शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभनः । रुच् दीप्तौ । रोचयतीति रोचनः । विभीषयतीति विभीषणः । णश् अदर्शने । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति योधनः । एते जग्रन्ताः । सहतेऽसौ सहनः । तपतीति तपनः । ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शसनः । दाम्यतीति दसनः । जल्पतीति जल्पनः । हृप् प्रीणने । हृष्यतीति तर्पणः । रमणः । हृप् सन्दर्पे । हृष्यतीति दर्पणः । क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि आह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक्रन्दति वा संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः । कृष् निष्कर्षे । कृष् आमर्षणे । सङ्कर्षतीति सङ्कर्षणः । अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः । घृष् सङ्कर्षणे । अङ्कर्षतीति सङ्कर्षणः । पुनः-

तीति पवनः । पवतेऽसौ पवनः । षूद भक्षणे । षूद निवर्हणे ।
सूदो हिंसायाम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति
लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दाम-
यतीति शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः ।

टुणदि सम्बद्धौ । णद् 'आदेः णः स्तः' नदपचनन्दीति युप्र० । इदित इति
नुमागमः । नश्चा० युवीरनाकौ । अन स्वर० नन्दयति वर्द्धयति कुलमिति नन्दनः
(प्र० ए० स्त्री० रम् यु युवी स्वर० ष्रुर्नोणी० रमते इति रमणः नन्दनः रमणः
वासनः वसनः मदनः दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः
हर्षणः अर्हणः यवनः लवणः मधुसूदनः विचक्षणः इत्यादि नन्द्यादयः । रीर्युण्
कृ शब्दे इत्यस्य धातोर्युण् प्रत्ययो भवति णकारो वृद्धार्थः । कृ युणित्वाद्धाती-
नामिनः । रौ युवी० अन औआव् स्वर० ष्रुर्नोणी० (प्र० ए०) स्त्री० रौति
रावयति वा रवणः । युरपि । तेन रवणः ।

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते ।

ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ । हसे पः सेर्लोपः ।
णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति ग्राही उत्साही ।
आस् उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदामी । दास् दाने । उत्पूर्वः
उदासौ । भास् दीप्तौ । उद्भासतेऽसौ उद्भासौ । आतो युक् ।
छो छेदने । छयतीति छायी । तिष्ठतीति स्थायी । मन्त्रि
गुप्तभाषणे । मन्त्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद
मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । सम्मर्दति वा सम्म-
र्दयतीति सम्मर्दी । निस्तौतीति निस्तावी । निमृणोतीति
निम्रावी । रक्ष् पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वस् निवासे ।
निवसतीति निवासी । टुवप् बीजसन्ताने । निवपतीति
निवापी । शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी । नज्पूर्वेभ्यः
कृहणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च । न करोति वा कुरुतेऽसौ
अकारी । इनां शौ सौ । न हरतीत्यहारी । णीज् प्रापणे ।

न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्य-
वादी । रध हिंसायाम् । णिनिश्चेति चकारादपावपरिविभ्यो
णिनिः । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिरावरणे । अवरुण-
द्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचर-
तीति विचारी । विशेषेण रीतीति विरावी । इति ग्रहादयः ।

ग्रह उपादाने गृह्णातीति ग्राही । ग्रहादित्वात् णिनि प्र० इन् उपधाया
स्वर० । इनां शौ सौ । दीर्घः । हसे पः । नास्मि० । रुशब्दे । रु विपूर्वः ।
विशेषेण रीतीति विरावी । णिन् प्र० इन् णित्वाद्वातीर्ना० औ आव् स्वर०
(प्र० ए०) दण्डिन् शब्दवत् । उदासी उद्गासी स्थायी यायी संमर्द्दी वादी
परिभावी निःश्रावी निवासी इत्यादि ग्रहादयः ।

अथ दृशादिर्निरूप्यते ।

दृशादेः शः । दृश् हन् धेट् धा घ्रा पा दा धा विद् एभ्यः
शः प्रत्ययो भवति । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ।

दृशादेः शः । दृश्आदिर्यस्य स दृशादिः तस्मात् (पं० ए०) ङिति ङस्येत्य-
लोपः । स्त्री० श् (प्र० ए०) स्त्री० दृश् धेट् पा धा हन् इत्यादेर्धातोः शप्रत्ययो
भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । शित्प्रयोजनमाह ।

शिति चतुर्वत् ।

शिति प्रत्यये परे तिवादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्वति ।
दृशादेः पश्यादिः । अप् अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः ।
उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यः । हन् हिंसागत्योः । अप् ।
अदे । अदादित्वादपो लुक् । अपित्तादिर्ङित् । गमां स्वरे ।
हनो घे । गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः । धेट् पाने । अप् ।
अदे । धयतीति धयः । धा, धमादेशः । धमतीति धमः ।
उद्धमतीति उद्धमः । घ्रा, जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः ।
पा पाने । पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ।

ह्वादेर्हिश्च । दादेः । इत्याकारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ
ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः । मुचादेर्मम् । तुदादेरः ।
विदुल्ल लाभे । गां विन्दतीति गोविन्दः ।

शिति चतुर्वत् । श् शकार इत् यस्य स शित् तस्मिन् (स० ए०) स्वर०
चतुर्भिस्तुल्यं चतुर्वत् (प्र० ए०) अय्य० वृत्तिः सुकरा नवरम् । शिति प्रत्यये
परि तिबादिः वर्त्तमाना १ विधिसम्भावना २ आशीः प्रेरणा ३ अनद्यतनाख्य
४ विभक्ति चतुष्टयस्य यत्कार्यं दृशादेः पश्यादिः अप् कर्त्तरीत्यादि । तद्ववतीति ।
उदा० दृश् पश्यतीति पश्यः शप्र० चतुर्वत्त्वात् अप्कर्त्तरि । दृशादेः पश्यादिरिति
पश्यादेशः । स्वर० अदे० स्वर० (प्र० ए०) सि स्त्री० घेट् पाने । घे धयतीति
धयः शप्र० अप्कर्त्तरि एअय् स्वर० अदे० स्वर० एवं स्तनम्भयः । एवं पिबः ।
आ शब्दाग्निसंयोगयोः । धमादेशः उत्पूर्वः । उत् प्राबल्येन धमतीति उद्धमः ।
शप्र० अप्कर्त्तरि अदे० स्वर० । उद्धमः (प्र० ए०) स्त्री० । हन् हिंसागत्योः
हन् । गोपूर्वः । गां हन्तीति गोघ्नः । शप्र० अ अप्कर्त्तरि अदादेर्लुक् पश्चात्
ह्नोस्ते ह्य घः पूर्वं गमां स्वरं स्वर० स्त्री० एवं कृतघ्नः ।

ज्वलादेशः ।

ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति । ज्वलादेर्णो वेति
केचित् । पत्ने पचादित्वादः । ज्वल् दीप्तौ । ज्वालः ज्वलः ।
तपतीति तापः तपः । पथि गतौ । चुरादिः । इदित् पान्थ-
यतीति वा पन्थयतीति पान्थः पथः । अत्र वृद्धानन्तरं नुमा-
गमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्ल गत्यैश्वर्ययोः । पत-
तीति पातः पतः । कथ् पचने । कथयतीति काथः कथः ।
पथ् गत्याम् । पथयतीति पाथः पथः । मथ् गाहे । मथयतीति
माथः मथः । सहतेऽसौ साहः सहः । इति ज्वलादिः ।
अथाऽण् ।

ज्वलादेशः । ज्वल आदिर्यस्य स ज्वलादिस्तस्मात् (पं० ए०) छिति ङस्ये-
त्यलोपः स्त्री० नामिनो रः राद्यपो हिः जलतु० ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि पद
इत्यादेर्ज्ञातोः णप्रत्ययो भवति । णकारी वृद्धार्थः ज्वल् दीप्तौ ज्वल् णप्र० अ

स्वर० अत उपधायाः (प्र० ए०) स्त्री० एवं तप् सन्तापे तापः । पठ गतौ पदः ।
पथि गतौ पथ् णप्र० वृद्धिः स्वर० पथ्यति गच्छतीति पान्यः । लज्जसुहिस्थ
लज्जणस्य प्रवृत्तिरिति प्रथमवृद्धिस्तत इदित इति नुगागमः नशापदाम्० ।

कार्येऽण् ।

धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति कुम्भकारः ।

ग्रन्थकारः ।

कार्येऽण् । कार्ये (स० ए०) अइए अण् (प्र० ए०) हसे पः यत् क्रियते
तत् कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्वं प्रयुज्यमाने धातोः अण्प्रत्ययो भवति । क कुम्भपूर्वः
कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अण्प्र० धातो० इति वृद्धिः । कार स्वर० (प्र० ए०)
स्त्री० । एवं ग्रन्थपूर्वः ग्रन्थं करोतीति ग्रन्थकारः । एवं शास्त्रकारः । एवं
तनुवायः ।

आतो डः ।

आकारान्ताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति ।

गोदः । धनदः । जलदः ।

आतो डः । आत् (प्र० ए०) स्वर० स्त्री० ड (प्र० ए०) स्त्री० हवे
ओङ्गौ सिद्धम् आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां डप्रत्ययो भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने
डकारटिलोपार्थः । डुदाज् दाने । दा गोपूर्वः । गां ददातीति गोदः डप्र०
टिलोपः स्वर० । एवं धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ।

नाम्नि च ।

नाममात्रे प्रयोक्तव्ये डप्रत्ययो भवति कर्त्तरि भावे च ।

आखूत्यम् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ जायतेऽसौ
द्विजः । गृहैर्दारैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः । शीङ् स्वप्ने ।
गिरिशः । पादैः पिबतीति पादपः । द्रु गतौ । शुचं द्रव-
तीति शूद्रः ।

नाम्नि च । नामन् (स० ए०) अलोपः स्वर० स्वर० च (प्र० ए०)

अव्य० । नाम्नि नामभावे कर्मादिनियमरहिते प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति कर्त्तरि चकाराद्भावेऽपि । यथा आखूनां मूषकाणाम् उत्थानम् आखूत्य' एता । आदेः णः स्रः । स्या उत्पूर्वः उदः स्यादेरिति सलोपः । खसेचपाः । आखुपूर्वः सवर्णे० डप्र० टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) तोअम्इत्यादौ उदा० पा पाने वा द्विपूर्वः द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिवतीति द्विपः डप्र० अ टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० एवं द्विवारं द्वाभ्यां वा जन्मसंस्काराभ्याम् एकं जन्मती द्वितीयं दीक्षासंस्काराच्च जायते उत्पद्यते इति द्विजः जनी प्रादुर्भावे जनेर्जा आदेशः डप्र० टिलोपः स्वर० ष्टा गति ष्टा० आदेः णः स्रः । स्या षस्य स निमित्ताभावे इति षस्य यः । गृह-पूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्यः डप्र० टिलोपः स्वर० । द्रु गतौ शुच्पूर्वः शुचं श्लोकं द्रवति गच्छति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः डप्र० आ टिलोपः ।

शुचः शूद्रे ।

शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ।

शुचः शूद्रे । शुच्शब्दस्य द्रे इति डप्रत्ययान्ते द्रुधातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति अनेन शुचः शू । शूद्रः ।

उरसः सलोपो मुम्वा ।

उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमा-गमश्च वा । उरसा गच्छतीत्युरगः, उरङ्गः सर्पः ।

उरसः० । उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन नुगागमौ भवति । गम् उरस्पूर्वः उरसा हृदयेन गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । नाम्नीति डप्र० अ टिलोपः स्वर० उरस् इति सलोपः एकत्र मुमा-गमः नशा० एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशी वा गच्छतीति विहगः विहङ्गः ।

विहायसो विहश्च ।

विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ । विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः विहङ्गः । भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ । भुजो वक्रार्थे । भुजं

वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसी विहस्येति
चकारात् तरस्तुरादेशः । सुम्वेति अनुवर्त्तनीयम् । तरसस्तुरा-
देशः तुरस्य सुम्वा डान्ते गमौ । तरसा वेगेन गच्छतीति
तुरगः तुरङ्गः ।

विहायसी विह्व च । विहायस्त्र्यस्य विहादेशः सुमागमश्च वा । उप्र०
चकारात् भुजं कुटिलं गच्छतीति भुजगः । भुज् कौटिल्ये भुजगः भुजङ्गः,
स्रवगः स्रवङ्गः, तुरगः तुरङ्गः इत्याद्यपि ।

अटौ ।

नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ।
अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः श्वा । कवचं हरतीति कवच-
हरः कुमारः । धृज् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो
वा राजा । चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः ।
ट ईद्वयः । द्वितः । स्त्री चेत् कुरुचरी, महीचरी, सेनाचरी,
भिक्षाचरी, दीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्य-
यस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी कन्या ।
यशः करोतीति यशस्करी विद्या । सृ गतौ । पुरः सरतीति
पुरःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः । पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्व-
शयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः । उत्ताना-
दिषु कर्त्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बे रमते-
ऽसौ स्तम्बेरमः हस्ती । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णे-
जपः । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः । लाङ्गल-
ग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्गुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः ।
धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः
अधुरग्रहः । शम्पूर्वः कृज् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति

शङ्करः । शंवदः भारंवहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः ।
भारवाहः श्वेतवाहः इत्यादि ।

अटौ । अश् टश् अटौ (प्र० द्वि०) औऔऔ औ नाम्नि कार्ये च वाच्य-
माने अकारटकारौ प्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः । टप्रत्यये टकार ईर्ष्यः । पचि-
नन्दीति पचादीनां निरुपपदानाम् अप्रत्ययः उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानाम्
अप्रत्यय इति न पौनरुक्त्यम् । उदाहरणं हहरणे अस्थिपूर्वः अप्र० गुणः स्वर०
अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः आ कुर्कुरः । एवं कवचं सन्नाहं हरतीति कवच-
हरः कुमारः इन्द्रः वा । एवं ध्रु धनुषपूर्वः दोषामिति षस्य रः राव्यपीहिः भवे-
जवाः जल० धनुर्हरतीति धनुर्हरः कुमारः इत्यादयः अप्रत्ययान्ताः । चर्
गतिभक्षणयोः । चर् कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्री चेत् कुरु-
चरी । टप्रत्य० अ स्वर० एकत्र (प्र० ए०) स्त्री० द्वितीये टित्वात् द्वित
इतीप् । यस्य लोपः (प्र० द्वि०) ह्रसेपः नदीशब्दवत् ।

द्वखखि ।

धातोर्नाम्नि कार्ये च सति द्व ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ।
खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषणार्थः ।

द्वखखि । इश् खश् खिश् द्वखखि (प्र० व०) साङ्केतिकम् । यद्वा ।
(प्र० ए०) नपुंसकात् स्त्रीर्लुक् । धातोर्नाम्नि कार्ये च सति द्वखखि एते द्वयः
प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । उदा० क्त स्तम्बपूर्वः स्तम्बं करोतीति विग्रहे द्वप्रत्ययः
गुणः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० स्तम्बकरिः व्रीहिः शालिः । एवं शक्तत्करिर्वत्सः ।
आप्त् व्याप्त् । आप् देवपूर्वः देवानाप्नोतीति देवापिः, इप्र० स्वर० । एवं
वातपिः, एवं फलेग्रहिः, नाथहरिः, दृतिहरिः पशुः ।

खिति पदस्य ।

खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य सुमागमो
भवति । तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषा-
मन्यम् अहः ।

शक्तत्स्तम्बात्कुजः फलरजोमलाद्ग्रहो ह्वयः ।

दृतिनाथाद्देववातादापः कर्त्तरि वाच्य इः ॥

वत्सव्रीहोरेव । डुकृञ् करणे । शक्तकरोतीति शक्तृकरिः ।
कः वत्सः । स्तम्भं करोतीति स्तम्भकरिः । कः व्रीहिः । फले
गृह्णातीति फलेग्रहिः । वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः
वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजो-
ग्रहिः मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः ।
आप्लु व्याप्नो । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातम् आप्नो-
तीति वातापिः ।

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः प्रियवशाद्वदः ।

ऋतिमेघभयात्कृजः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषङ्कषः । 'तत्तु शुष्कं
करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । कूलं कषतीति कूलङ्कषः । सर्वं
कषतीति सर्वङ्कषः । अभ्रं कषतीति अभ्रङ्कषः । खकारो
सुमागमार्थः । वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियं-
वदः । वशंवदः । ऋतिं करोतीति ऋतिङ्करः, मेघङ्करः,
भयङ्करः । विकल्पपक्षे कार्य्ये अण् । क्षेमं करोतीति क्षेमङ्करः
क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रङ्करः भद्रकारः । प्रियं करो-
तीति प्रियङ्करः प्रियकारः ।

आशिताच्च भुवो भावे करणे चतुराङ्गजात् ।

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृजो धातोस्तु खिर्भवेत् ।

आत्मन् कुच्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥

आशितेन भूयते इति आशितम्भवम् । भावे नपुंसकता
वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदनः । तुरं
गच्छतीति तुरङ्गमः । भुजङ्गमः, विहङ्गमः, सुतङ्गमः, उर-
ङ्गमः, हृदयङ्गमः, जनङ्गमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः ।

डुभृज् धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः,
कुक्षिभरिः, उदरभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् ।
अतःपरं वाचयमान् कथयति । वाचयमादयो निपात्याः ।
वाचं यच्छतीति वाचयमः । अत्र अकारो निपात्यते । दृ वि
दारणे पुरं दारयतीति पुरन्दरः । तप सन्तापे । द्विषं ताप-
यतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वं सहः ।
विश्वं विभर्तीति विश्वभरः । भगं दारयतीति भगन्दरः । तू
प्लवनतरणयोः । रथं तरतीति रथन्तरः । वृज् वरणे । पतिं
वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा । जि जये । धनं जयतीति
धनञ्जयः । धृज् धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरते-
ऽसौ वसुम्भरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुसहः । अरिं दाम्यतीति
अरिन्दमः । शत्रुन्तपः । एते वाचयमादयः ।

खितिपदस्य । ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् (स० ए०) खर० पद
(घ० ए०) ङस्य खिति खकारेतप्रत्यये पूर्वपदस्य सुमागमो भवति । उकार
उच्चारणार्थः । क्त चेमपूर्वः चेमङ्करः इखखि इति खप्रत्ययः अ खकारो सुमा-
गमार्थः खितिपदस्येति मीनु० गुणः खर० । एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः,
वशंवदः, कूलङ्गवः, अभंलिहः, वाचयमः, पुरन्दरः, भयङ्करः, परन्तपः, सर्वसहः,
विश्वभरः, मितम्पचः, विधुन्तुदः, सूर्यम्पश्यः, ललाटन्तपः इत्यादि । डुभृज्
आत्मन्पूर्वः आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः खिप्रत्ययः इ नास्ती० खिति पदस्य
मीनु० खर० (प्र० ए०) सी० । एवं उदरभरिः कुक्षिभरिः इत्यादयोऽपि
ज्ञेयाः

एजा खश् ।

एजृ कम्पने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति । खकारो
सुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः
प्रेरणे । इति जिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ।

अप्रन्तैर्जर्मन्यतेर्मुञ्जकूलास्यपुष्पतो ध्रुवः ।

नाडीमुष्टिशुनीपाणिकरस्तनासनासिकात् ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पण्डितं मन्यते
स पण्डितमन्यः । घेष्ट् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जन्धयः ।
कूलन्धयः, आस्यन्धयः, पुष्पन्धयः । धाघेटोस्तुल्योपपदत्वं
ज्ञेयम् । धा शब्दाग्निसंयोगयोः । नाडीं धयतीति नाडि-
न्धयः, नाडिन्धमः । खशन्ते पूर्वपदस्य ऋस्वो वाच्यः । मुष्टि-
न्धयः, मुष्टिन्धमः, शुनिन्धयः, शुनिन्धमः, पाणिन्धयः, पाणि-
न्धमः, करन्धयः, करन्धमः, स्तनन्धयः, स्तनन्धमः, नासिकां
धयतीति नासिकन्धयः, नासिकन्धमः ।

धाखारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ।

अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योगादृशिस्तपिः ॥

ललाटतो वहाम्भ्रालिह् मितमाननखात्पचिः ।

वातादजिरिरायामट् जहातिः शर्धतस्तथा ॥

खारीं धमतीति खारिन्धमः, वातन्धमः, घटिन्धमः ।
रुजो भङ्गे । वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूलमुद्रुजतीति कूल-
मुद्रुजः । कूलमुद्रुहतीति कूलमुद्रुहः । अरुः किं मर्मस्थानम् ।
अरुस्तुदतीति । अरुन्तुदः, विधुन्तुदः, तिलन्तुदः । दृशिर्
प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यम्पश्याः । के राजदाराः ।
उग्रम्पश्याः, ललाटन्तपः । लिह् आस्वादने । वहं लेढीति
वहंलिहः, अभ्रंलिहः । मितं पचतीति मितम्पचः, प्रस्थम्पचः,
मानम्पचः, नखम्पचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति
वातमजः । मदी गर्वप्लवनयोः । इरया माद्यतीति इरम्पदः ।
ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धञ्जहा माषाः । इति
खश्प्रत्ययः ।

एजाङ्गश् । एज् (ष० व०) स्वर० मोनु० खश् (प्र० ए०) ङ्मे २ः

एज् कम्पने इत्यादीनां धातूनां खश्प्रत्ययो भवति । खकारो सुभागमार्थः । अकार-
श्चतुर्वत् कार्यार्थः । उदा० एज् जनपूर्वः जनं लोकम् एजयति कम्पयतीति विग्रहे
धातोः प्रेरणे जिप्रत्ययः स्वर० तत एजां खशिति खश् अखितिपदस्येति पूर्वस्य
सुम् स्वर० चतुर्वत्वात् अप् कर्त्तरि गुणः एअय् स्वर० अदे इत्यकारलोपः स्वर०
जनमेजयः मनु ज्ञाने मन् पण्डितपूर्वः आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितमन्यः
खश्प्रत्ययः अशित्त्वाद्दिवादेर्यः खित्त्वान् सुभागमः स्वर० अदे स्वर० एवं सुभजं
मन्यः श्रत्यादि ।

ख्युट् करणे ।

धातोः करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति ।

ख्युट्करणे । ख्युट् (प्र० ए०) हसे पः । करण (स० ए०) अइए
अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे । धातोः ख्युट् प्रत्ययो भवति खकारो
सुभागमार्थः । टकार ईवर्थः ।

अभूततद्भावे ।

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु क्लजः ख्युट् वाच्यः ।
अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यङ्करणं द्यूतम् । सुभग-
ङ्करणम् । स्थूलङ्करणं किं दधि । पलितङ्करणं किं शीतवस्तु-
सेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतम् ।
अन्धङ्करणं किं सूर्यावलोकनमसक्तत् । अप्रियः प्रियः क्रियते
अनेनेति प्रियङ्करणं मैत्र्यम् । दारवाहनो अण् वक्तव्यः ।
तकारस्य च टः । घदादेशो वक्तव्यः । उवम् । दारु आह-
न्तीति दारवाघाटः । चारौ वा । चारुम् आहन्तीति चारवा-
घाटः चारवाघातः । कर्मणि सम्पूर्वाच्च । वर्णान् संहन्तीति
वर्णसङ्घातः । जायापत्योष्टक् । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्-
प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्त्तरि । जायां हन्तीति जायाघ्नः
ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री । अमनुष्यकर्तृके च ।

जायाघ्नः तिलकालकः, कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ।
पाणिघताडघ्नी शिल्पिनि निपात्येते । राजघ उपसंख्यानम् ।

कृ नम्रपूर्वः । अनग्नो नम्रः क्रियते अनेनेति विग्रहे ख्युट् युप्र० । खितिपद-
स्थिति खित्वाद्युम् समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे सुमागमः युवीरनाकाविति
अनादेशः गुणः स्वर० पुर्नोणो० (प्र० ए०) नपुंसकान्तं नयकङ्करणं द्यूतम् एव
अस्थूलः धूलः क्रियते अनेनेति स्थूलङ्करणं दधि । कृ स्थूलपूर्वः ।

भजां विष् ।

भजसहवहां कर्त्तरि विष् प्रत्ययो भवति । णकारो
वृद्धार्थः ।

भजां विष् । भज् (ष० व०) स्वर० मीतु० विष् (प्र० ए०) हसे पः ।
भजां भजादीनां भज् वह्, षह्, ञम् इत्यादीनां धातूनां विष्प्रत्ययो भवति
कर्त्तृत्वविषये । णकारो वृद्धार्थः । भज् सेवायां भज् अर्द्धपूर्वः अर्द्धं भजती-
त्यर्द्धभाक् विविष्प्रत्ययः णित्वाद्दत्त उपधाया वृद्धिः भा अर्द्धभाज् वि इति स्थितिः ।

वेः ।

वेलोपो भवति । भज् सेवायाम् । अर्द्धं भजतीति अर्द्ध-
भाक् । चोः कुः । सुखभाग् दुःखभाक् । वह् प्रापणे । भारं
वहतीति भारवाट् भारवाङ् भारवाहौ भारवाहः । भार-
वाहम् भारवाहौ ।

वेः । वि (ष० ए०) ङिति ङस्य स्त्री० विप्रत्ययस्य लोपो भवति इत्यनेन
वेलोपः (प्र० ए०) स् चोः कुः हसे पः वावसाने । अर्द्धभाक् अर्द्धभाजौ अर्द्ध-
भाजः इत्यादि । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् । नपुंसकलिङ्गे तु अर्द्धभाक् अर्द्धभाजौ अर्द्ध-
भाज् इत्यादि । अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वमाट् इत्युदाहरणं पठन्ति ।
तदत्र न युज्यते । अग्रे क्तिप्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् । इह तु भसात् पठन्ति ।
वह् भारपूर्वः । भारं वहतीति विग्रहे विष्प्रत्ययः वृद्धिः विलोपः (प्र० ए०)
होढः हसेपः वावसाने ङस्य ङः भारवाट् ङ् । मधुलिङ्गशब्दवत् शमादौ म्बरे
परे विशेषः ।

वाहो वौ ।

वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । भारौहः । भारौहा भारवाङ्भ्याम् भारवाङ्भिः । षह मर्षणे । हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः । इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । तुरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ तुराषाड् ।

वाहो वौ । शसादौ स्वरे वाह इति विष्प्रत्ययान्तस्य वहधातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ । औऔऔ । भारौहः भारौहा भारवाङ्भ्याम् । होढः भवेजवाः स्वर० भारवाङ्भिरित्यादि । षह मर्षणे सहने आदेः णः स्रः सह विष् प्र० वृद्धिर्वै लोपः । (प्र० ए०) होढः ।

सहेः षः सो ढि ।

सहेः सकारस्य षकारो भवति ढि सति । तुरासाहौ तुरासाहः शसादौ तु अस्वूहः । अन उः । अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे । शालिवाट्, शाल्यूहः ।

सहेः षः सोढि । सहेः (ष० ए०) षः (प्र० ए०) सो (ष० ए०) ढि (स० ए०) सहेर्धातोः सकारस्य षकारो भवति ढकारे परे । कथम्भूते ढकारे एते पदान्ते च परे अनेन सस्य षः ह्रस्वेपः वावसाने तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुराषाड् इन्द्रः । तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः भकारादौ सुपि च तुराषाङ्भ्यां तुराषाङ्भिः इत्यादि रूपाणि ज्ञेयानि ।

शमेरपि विष् वक्तव्यः ।

शम् उपशमे । शम् प्रपूर्वः प्रकर्षेण शम्यतीति प्रश्नान् विष्प्र० वृद्धिः वेर्लोपः (प्र० ए०) ।

सो नो धातोः ।

सान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति धातोर्भसे परे

नाम्नश्च रसे पदान्ते च । शम दम उपशमने । प्रकर्षेण
शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ।

मीनोधातोः । धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते च वमोश्च इति
मस्य नः ह्रसेपः प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः वमोस्तु जङ्गन्भि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः ।

अभूततद्भावे कृत्वस्त्रियोगे नाम्नाश्चिः ।

अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस् इत्येतेषु नाम्नाश्चिः प्रत्ययो
भवति । सम्पद्यकर्त्तरीति वक्तव्यम् । तेन अगृहे गृहे भव-
तीति गृहेभवति । चकारश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । वा
चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः ।

अभूतेत्यादि । न प्राग्भूतम् अभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावः तस्मि-
न्नर्थे अतथात्वस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतर-
योगे नाम्नाश्चिप्रत्ययो भवति । चकारः चिदीर्घईचास्येति सूत्रविशेषणार्थः ।

चौ दीर्घ ई चास्य ।

चौ प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति, अन्यस्य
स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य । अमिथुनं मिथुनं सम्पद्य-
मानं तथा करणम् इति मिथुनीकरणं किं पाणिग्रहणम् ।
च्युन्तत्वादव्ययम् । अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । असहायः सहायः
सम्पद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात् । अकृष्णः कृष्णः
यथासम्पद्यमानस्तथाकरोतीति कृष्णीकरोति । हेतूक्तम् ।
अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा सम्पद्यमान-
स्तथा स्यादिति स्वस्ति स्यात् । सम्पद्यकर्त्तरि किम् । अगृहे
गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक् क्वचित् । इति विभक्ते-
रलुक् ।

चू दीर्घ ईचास्य । चू परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घ अकारस्य च यदा अस्य अवर्णस्य ईकारी भवति अनव्ययस्य तु न उदा० क मिथुन-पूर्वः अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे भावे युट् यु अभूततद्भावे क अनेन मिथुनस्याग्ने चिः इचास्येति अकारस्य ईकारः युवीरनाकौ गुणः स्वर० वेलोपः पुर्नोणी० भावत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं (प्र० ए०) कुलशब्दवत् एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति । मिथुनीस्यात् । भू शुक्तपूर्वः शुक्तभवनं शुक्तीभावः । घञ् भावे घञ् अ जित्वावृद्धिः औ भाव स्वर० चि अकारस्य ई वेलोपः एवं भूयोगे चि (प्र० ए०) स्त्री० अस् भुवि विधिसम्भावनयोः यात् अप्क० अदादेर्लक् नमसोऽस्येत्यलोपः सहायपूर्वः असहायः सहायः स्यादिति विग्रहे चि प्र० ईचास्य वेरिति वेलोपः सहायीत्यात् क्रियापदम् अत्र अस् योगे चिः कहेतपूर्वः अहेतु हेतुतया कृतं हेतू-कृतं कृतावत् तप्र० प्र० चू दीर्घः इति दीर्घः उकारस्य उकारः नपुंसकेति ।

चू सलोपश्च ।

मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति चू प्रत्यये परे । द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः । न उन्मनाः अनुन्मनाः । अनुन्मनाः चन्मनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः विगतं मनो यस्याऽसौ विमनाः । न विमनाः अविमनाः । अविमना विमनाः सम्पद्यमानः तथाभाव इति विमनीभावः । न विद्यते मनो यस्यासौ अर्मनाः । न अमनाः अनमनाः । अनर्मनाः अमनाः । सम्पद्यमानस्तथा भाव इति अमनी-भावः । तथा सुमनीभावः सुचेतीभावः महीकरोति अरू-करोति । चक्षूकरोति ।

चू । सलोपश्च चिप्रत्यये परे अकर्मनञ्चुपेतोरहीरजसां सकारस्य लोपो भवति सलोपे च कृते पूर्वस्य च दीर्घः अकारस्य ईकारः स्थिरस्य मनसः अमन-स्त्वेन भवनम् अमनीभावः अरूकरोति, चक्षूकरोति, चेतीकरोति, विरहीकरोति, विरजीकरोति । भू मनस्पूर्वः घञ् भावे अत्र चिप्रत्यये कृते चू सलोपश्चेति सलोपे कृते अकारस्य च ईकारः । एवं अपरिखा परिखा कृता परिखीकृता कृ

क्तप्र० परिखापूर्वः चिप्र० च्चौ दीर्घः ईचास्येति अवर्णस्य ईकारः । वरिति विलोपः (प्र० ए०) स्त्री० ।

डाच् क्वचिद्वक्तव्यः ।

अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो भवति । अदुःखं दुःखं सम्पद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्रा-करोति ।

क्वचित्प्रयोगान्तरे । क्वभस्त्रियोगे चूर्थे नाम्नो डाच् प्रत्ययो भवति डकारष्टि-लोपार्थः चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करोतीति दुःखा-करोति सिद्धमेव दुःखिन् पूर्वः डाच् टिलोपः स्वर० एवं सुखाकरोति सपत्ना-करोति प्रियाकरोति । भद्राकरणम् ।

आतो मनिप्क्वनिप्वनिपः ।

प्रादौ नाम्नि च प्रयुज्यमाने आकारान्ताद्वातोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । सुष्ठु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे चपा भक्षानाम् । अश्वे तिष्ठतीति अश्वत्यामा ।

आतोमनिप्क्वनिप्वनिपः । आत् (ष० ए०) स्वर० स्त्री० मनिप् च क्वनिप् च वनिप् च मनिप्क्वनिप्वनिपः (प्र० व०) स्वर० स्त्री० आकारान्ता-द्वातोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति कर्तरि । पकारः पित्-कार्थार्थः इकार उच्चारणार्थः क्वनिप् इत्यत्र ककारः कित्कार्थार्थः । डुंदाञ् दाने दा सुपूर्वः सुष्ठु ददातीति सुदामा मनिप् प्र० सुदामन् (प्र० ए०) लोप-भायाः हसेपः नाम्नो नोली० राजन्शब्दवत् साधनार्थः ।

स्थामी ।

इस्य ईस्य ई । दासोमास्थां ऋस्व इकारो भवति । धागै-हाक्पिबतीनां दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ कित्ती हसे परे न क्वपि क्विपि वा । क्वनिप्प्रत्ययः । सुष्ठु पिबतीति

सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । . घृतं पिबतीति घृत-
पीवा धनदिवा मलसिवा मार्गस्थिवा । धनधीवा सुगीवा
दोषहीवा । क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । सुष्ठु करो-
तीति सुकर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने ।
अत्र क्विप् । प्राणितीति प्राण् प्राणी प्राणः । हेप्राण् । अनः ।
यदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति
विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीयः । इण् गतौ । ऋस्वस्य पितीति
नुगागमः । प्रातरेतीति प्रातरित्वा । वनिपि जमस्याऽऽत्वं
वाच्यम् । जनौ प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केव-
लेभ्योऽपि वनिप् । ओण् अपनयने । ओणतीति अवावा
अवावानौ । इपि वनो नस्य रो वाच्यः । व्रण ईप् । ओणति
सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा । पारं पश्यति सा
पारदृश्वरी । केवलेभ्योऽपि क्वनिप् । षुज् अभिषवे । षूङ्
प्राणिगर्भविमोचने । सुनोतीति सुत्वा । तुक् । धेट् पाने ।
धयतीति धीवा । गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति
हीवा । पीवा ।

स्थामी । स्था (ष० ब०) आत्मे धातोर्लोपः खर० मोनु० ई (प्र० ए०)
साङ्केतिकम् । अथवा स्थां (ष० ब०) इ (प्र० ए०) ई (प्र० ए०) त्रिपदम्
अव्ययान्तिभक्तेर्लुक् इश् ईश् ई स्था, पा (पाने) गा, मा, हादीनां ईकारो भवति
क्विप्प्रत्ययव्यतिरिक्ते किति परे । स्थादीनामाकारस्य इकार ईकारश्च भवति
क्वचित्प्रयोगानुसारेण ऋस्व इकारः । यथास्थितं, संहितं, मितं, प्रमितं, दी
अवखण्डने, दितं पीनकर्मणि अवसितं, शीतनूकरणे निश्चितमित्यादौ । क्वचिद्दीर्घः
पापाने पा सुपूर्वः सुष्ठु पिबतीति विग्रहे आतो मनिप् इत्यादिना क्वनिप् प्रत्ययः
क्वित्वादाकारस्य ईकारः पाद्व्यस्य पी सुपीवन् (प्र० ए०) नोपधायाः हसेपः
नान्मोनी० सुपीवा इति क्वनिबन्तः दुदाज् दाने भूरि पूर्वः भूरि प्रचुरं स्वर्णं वा
ददातीति भूरिदा । वा वनिप् प्र० कित्वाभावात् स्थामी इतीकारो न राजन्-
शब्दवत् प्रक्रिया ।

क्विप् ।

उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति ।

क्विपः सर्वापहारित्वालोपः । कपावितौ । वेः ।

क्विप् । क्विप् (प्र० ए०) ह्रसेपः एकपदम् । सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः नुस्विधानार्थश्च अन्ये तु प्रत्यया उदाहरणार्थानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः । क्विप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । क् कर्मन्पूर्वः कर्म करोतीति विग्रहे क्विप्० वि ।

ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ।

ऋस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति । कृति तुक् । कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । दिशाम् । इति कुत्वम् । दिश् अति-सर्जने । दिशतीति दिक् क्विप् ।

ऋस्वस्य पिति कृति तुक् । ऋस्व ङस् स्व (ष० ए०) पित् (स० ए०) स्वर० कृति० (स० ए०) तुक् (प्र० ए०) ह्रसे पः । पिति कृति परे ऋस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति अनेन धातोः पुरतस्तुगागमो भवति क्विपः सर्वापहारी-लोपः इति क्विप्लोपः (प्र० ए०) ह्रसेपः कर्मन् इत्यत्र नाम्नी० कर्मकृत् । एवं अग्निं चिनोतीति अग्निचित् चिञ्चयने, देवान् स्तौति देवस्तुत् टुञ्स्तुतौ आदेः णः क्तः निमित्ताभावे इति टस्य तः देवपूर्वः क्विप् प्रत्ययः तुगागमः क्विपः सर्वापहारीलोपः । पापाने सोमपूर्वः क्विप्प्र० सोमं पिबतीति सोमपा अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः (प्र० ए०) स्त्री० । दृशिर्, प्रेक्षणे दृश् सर्व पूर्वः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् क्विप् प्र० क्विपः सर्वापहारी लोपः दिशामिति शस्य कः (प्र० ए०) ह्रसेपः सर्वदृक् सर्वदृशी इत्यादि । शिञ्धातुः सेवायां शिः सुपूर्वः सुष्ठु शयतीति विग्रहे क्विप् ।

वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुङ्जुश्रीणां दीर्घः सम्प्र-

सारणाभावश्च वक्तव्यः ।

वक्तव्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् । प्रच्छ
 श्रीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । कृशष-
 राजादेः षः । क्लृः शङ्क वाच्यौ किति ङिति भ्रसे परेऽनुना-
 सिके क्लौ च । तेन तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छः । ष्टुज् स्तुतौ ।
 आयतं स्तुतीति आयतस्तूः । पुङ् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ
 कटप्रूः । जु गतौ । जवतेऽसौ जूः । सुष्टु अयतीति सुश्रीः ।
 वा सुष्टु श्रीर्यस्यासौ सुश्रीः । अयन्ते जना यामिति श्रीः ।
 नहिद्वतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्तिबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-
 स्यान्ते दीर्घो वाच्यः । णह् बन्धने । आदेः षाः स्त्रः । नहो
 धः । उप समीपे नह्यतीति उपानत् । नितरां वर्ततेऽसौ
 नीहत् । व्यध ताडने । ग्रहां कङिति च । मर्माणि विध्य-
 तीति मर्मावित् । वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् ।
 रुचि दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् । गम्यमन्महन्-
 तनादीनां क्तिपि जमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा । तुक् ।
 परितः तनोतीति परितत् । कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः ।
 चिकीर्षतेः क्तिप् । यतः । इत्यकारलोपः । दोषाम् । इति
 षस्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च । इति मध्यमरेफस्य लोपः ।
 न तु संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात्
 रात्सस्य रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो भवति नान्यहसस्य ।
 सोर्विसर्गः । कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः । वह् प्रापणे । यजां
 यवराणाम् । अनो वहतीति अनड्वान् । क्तिबन्ते वक्ष्यन्सो,
 डान्तादेशो वाच्यः । अनड्वाहौ अनड्वाहः । राजृ दीप्तौ ।
 क्तिबन्ते राजती परे समो मस्यानुस्वाराभावो वाच्यः । तेन
 सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् । ध्ये चिन्तायाम् । ध्यायतेः क्तिपि
 सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या । सुष्टु ध्यायतीति सुधीः ।
 व्युतिगमिजुहोतीनां क्तिपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् । हंसादि-

शेषाभावः । द्योततेः क्वचित् पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं वाच्यम् ।
द्योततेऽसौ दिव्युत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नो-
तीति जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च जुहोत्यनया सा जुहः ।

वचीति । वच् प्रच्छ स्तुक्कट प्रजुश्रीणां दीर्घता भवति चकारात् सम्प्रसा-
रणाभावः इति स्वरस्य दीर्घः । क्विपः लोपः । सुश्री (प्र० ए०) स्त्री०
प्रच्छ तत्त्वपूर्वः क्विप् प्र० प्रच्छादेरिति दीर्घः (प्र० ए०) संयोगान्तस्य लोपः ।
कुश्रष राजादेः षः षोडः ह्रसेपः वावसाने तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राश्च्यौ
तत्त्वप्राच्छः । णह वन्वने नह उपपूर्वः उपनह्यते पादयोरिति उपानत् क्विप् प्र०
क्विपि परे नह्येर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या क्विप्परे इति पाठे
क्विप् परो यच्चात् स क्विप्परः ईदृशे नह्येर्धातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता च
वक्तव्या (प्र० ए०) नह्येधः ह्रस्य धः ह्रसेपः वावसाने उपानत्-द् उपानह्यौ
इत्यादि ह्रसान्तस्त्रीलिङ्गे चकारात् प्रावट् प्रवर्षतीति प्रावट् भर्मावित् गौरक्
इत्यादावपि दीर्घता नह्येत्युपलक्षणात् नह्ये वषिवद्धि व्यधिसहितनयका
गृह्यन्ते । क्व कट पूर्वः कटं चिकीर्षतीति विग्रहे इच्छायामिति स प्रत्ययः ।
कृत् इर् किर् द्वित्वं पूर्वस्य ह्रसादिशेषः रलोपः कुहोशुः चिकिर् यूर्विह्रसे
इति दीर्घः क्विला० कटं चिकीर्ष अग्रे क्विप् यत इति सप्रत्ययस्य अकारस्य
लोपः क्विपः सर्वापहारी लोपः (प्र० ए०) संयोगान्तस्य लोपः ह्रसेपः स्त्री०
कटचिकीः कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः । केचित्तु कटचिकीर्ष क्विप् यतः
इत्याकारलोपः दीषारः रिलोपी दीर्घश्च स्त्री० एवं साधयन्ति । ध्यै चिन्ता-
याम् । ध्यै सुपूर्वः । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । क्विप् । प्र० ध्यायते ध्यै चिन्ता-
यामित्यस्य धातोः क्विपि परे सम्प्रसारणं भवति दीर्घस्य दीर्घ ईकारः ध्यै
इत्यस्य धी क्विप्लोपः (प्र० ए०) स्त्री० सुश्री शब्दवत् ।

दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ।

दृशेर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः उपमाने
कार्ये सति । चकारात् क्विप् वक्तव्यः ।

दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये । दृश् (पं० ए०) ङिति ङस्य स्त्री० टक्
च सक् च (प्र० ए०) स्वर० पश्चाद्विसर्जनीयस्य सः णभिः णुः च (प्र० ए०)
अव्य० उपमान (स० ए०) अदृए सिद्धम् । दृशेर्धातोः टक्सकौ प्रत्ययौ
भवतः चकारात् तृतीयरूपे क्विप् प्रत्ययोऽपि भवति कार्ये कर्मात्तौ उपमाने

वाच्ये सति दृश् अन्य इव दृश्यते इति विग्रहे एकत्र टक् प्र० टकारोऽनुबन्धार्थः ।
ककारो गुणनिषेधार्थः ।

आ सर्वादेः ।

एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टैरात्वं भवति ।
दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । कृशपरा-
जादेः षः । षटोः कः से । किलात् । अन्यादृक्षः, अन्या-
दृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः तादृक्षः तादृक् । य इव
दृश्यतेऽसौ यादृशः यादृक्षः यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एता-
दृशः एतादृक्षः एतादृक् ।

आ सर्वादेः । (प्र० ए०) साङ्गे० सर्वादि (ष० ए०) ङिति ङस्य एतेषु
टक्नक् क्तिप् प्रत्यये परे सर्वादेः सर्वादि शब्दगुणस्य पूर्वपदस्य धातोरादौ
वर्तमानस्य सतः टेः आत्वं भवति स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० अन्यादृशः द्वितीये
सक् प्र० टैरात्वम् । दिशामिति शस्य कः किला० कषसंयोगे चः (प्र० ए०)
स्त्री० अन्यादृक्षः तृतीयरूपे क्तिप्प्र० टैरात्वं क्तिप् लोपः (प्र० ए०) दिशां
ह्रस्वपः अन्यादृक् टित्वादीप् अन्यादृशी । एवं स इव दृश्यते इति तादृशः
तादृक्षः तादृक् तत्पूर्वः ।

किमिदमः कीर्द्दृशी ।

किम्शब्दस्य इट्शब्दस्य च कीर्द्दृश् इत्येतावादेशौ
भवतः टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु । शकारः सर्वादेशार्थः ।
क इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् । अयमिव दृश्यते-
ऽसौ ईदृशः ईदृक्षः ईदृक् । ईदृशी वार्त्ता । सर्वादित्वा-
टैरात्वम् । भवदादिषु दृशेष्टकारादयः पूर्वस्य टेर्दीर्घता च
वक्तव्या । भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः भवादृक्षः भवादृक् ।
चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः ।
समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः सदृक्षः सदृक् ।

किमिदम् कौश्र्देशौ । किं च इदं च किमिदम् तस्य (ष० ए०) स्वर० स्त्री० कौच ईच की कौपूर्वः शकारः कौश् शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि योज्यते कौश् (प्र० ए०) ह्रसेपः केचित्तु किमिदम् कौशीश् एवं सूत्रं पठन्ति । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु दृशिधातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कौश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन किमिशब्दस्य कौश् इदमिशब्दस्य ईश् । शकारः सर्वादेशार्थः आदेशभेदज्ञापनार्थः । दृश् किम्पूर्वः क्रमेण टक् सक् क्विप्-प्रत्ययाः । क इव दृश्यते इति विग्रहे किमः कौ आदेशः । कौदृश् कौदृचः कौदृक् शेषं प्राग्वत् । एवम् इदम्पूर्वः इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृश् ईदृचः ईदृक् । भवदादिषु प्राक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानेऽर्थे दृशेधातोः टक्सक्क्विप्प्रत्यया भवन्ति पूर्वपदस्य टेः आत्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृश् भवादृचः भवादृक् अहमिव दृश्यते इति मादृश् मादृचः मादृक् । दृश् अस्माद् पूर्वः त्वन्मदेकत्वे इति मदादेशे कृते पञ्चादैराकारः । एवं त्वमिव दृश्यते इति त्वादृश् त्वादृचः त्वादृक् । चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः समान इव दृश्यते इति सदृश् सदृचः सदृक् । वयमिव दृश्यते इति अस्मादृश् अस्मादृचः । यूयमिव दृश्यते इति युष्मादृश् ।

अदसोऽमू आदेशः ।

अदसशब्दस्य ठगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे । असाविव दृश्यतेऽसौ अमूदृश् अमूदृचः अमूदृक् ग् । प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । त्वमिव दृश्यतेऽसौ त्वादृश् त्वादृचः त्वादृक् ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृश् मादृचः मादृक् ग् । त्यादेष्टेरस्यादौ इत्यकारः । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृश् युष्मादृचः युष्मादृक् । वयमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृश् अस्मादृचः अस्मादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी यादृशी एतादृशी त्वादृशी मादृशी अन्यादृशी युष्मादृशी अस्मादृशी भवादृशी इत्यादि । णिनिरतीते । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ।

णिनिरतीते । णिनि (प्र० ए०) स्त्री० अतीत (स० ए०) अदृष्ट पश्चात्

नामि भीरः स्वर० घातोः अतीते गते काले णिनिप्रत्ययो भवति शीले स्वभावैः ऽर्थे । णिनिरित्यत्र णकारो वृद्धार्थः । द्वकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ।

करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः ।

इनां शौ सौ । अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाचीत् इति अग्निष्टोमयाजी । वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अश्वाद्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अश्वाद्धभोजी । अर्द्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अर्द्धभोजी । सुखभोजी । उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी । हनो घत् । हन्तेर्निन्दायां णिनिर्वाच्यः । पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पितृघाती । दण्डिन्शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कर्त्तर्युपमाने णिनिर्वाच्यः । अभ्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेत् हंसगामिनी । ईप् ।

कर० । यज् पूजा० यज् अग्निष्टोमपूर्वः । अग्निष्टोमम् इष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी णिनिप्र० इन् णित्त्वावृद्धिः स्वर० इनां शौ सौ हसेपः नाम्नीनी० दण्डिन्शब्दवत् ।

क्विप्क्वनिप्डाः ।

धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप्क्वनिप्डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्विप् । वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्तेः क्विप् स्यात् । अतीते एव । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः । शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्टु करोति स्मासौ सुकृत् । कर्मकृत् पापकृत् पुण्यकृत् शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति स्मासौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति स्मासौ अग्निचित् । इत्येते

क्निवन्ताः । कनिप् । युधि सम्प्रहारे । राजानं युध्यते
स्मासौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा ।
सह युध्यतेस्माऽसौ सहयुध्वा । सहकृत्वा । पुञ् प्राणिप्रसवे ।
कनिप् तुक् । कित्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्मासौ सुतवान्
इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति स्मासौ यज्वा । पारमद्राक्षीत्
इति पारदृष्ट्वा । इत्येते कनिवन्ताः । जनी प्रादुर्भावे ।

क्विप्वनिप्डाः । क्विप् च क्वनिप् च ङश्च क्विप्क्वनिप्डा (प्र० ब०)
सवर्णे० स्त्री० वृत्तिः सुगमा हन् हिंसागत्योः हन वृत्तपूर्वः वृत्तं वृत्तासुरं हतवान्
इति विग्रहे क्विप्प्र० क्विपः सर्वापहारी लोपः (प्र० ए०) इनांशीसौ हसेपः
नाम्नी० वृत्तहा वृत्तहणौ । एवं ब्रह्महा भूणहा पूर्वं क्विप्प्रत्ययो वनिप् प्रत्ययश्च
वर्तमाने काले उक्तः अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यम् । यञ् वनिप्
प्र० वन् स्वर० यज्वन् (प्र० ए०) । नोपधायाः । हसेपः नाम्नीनी इष्टवान्
इति यज्वा यज्वानी ।

सप्तम्यां जनेर्ङः ।

सप्तम्यां जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति अतीते काले । सरसि
जायते स्म तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क्वचित् । सरसि
जातं सरोजम् । संस्कारजः प्रजा अजः द्विजः । परितः
खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं
गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति स्मासौ सर्वगः । गे
शब्दे । साम गीतवान् गायति स्मासौ सामगः । इति
ङप्रत्ययान्ताः । इति कर्तृप्रक्रिया ।

जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः ङप्र० अङित्वाट्टिखीपः स्वर० सरसि-
जातं सरसिजं अलुक् क्वचिदिति सप्तम्या अलुक् नपुंसके कुलशब्दवत् ज्ञा
अवबोधने ज्ञा सर्वपूर्वः ङप्र० टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० सर्वं ज्ञातवान्
इति सर्वज्ञः । गम्लगतौ गम् सामन्पूर्वः सामवेदं गतवान् ज्ञातवान् गीत-
वानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति ङप्र० टिलोपः स्वर० नाम्ना०
सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः । इति कर्तृप्रक्रिया ।

अथ निष्ठाप्रक्रिया ।

अथ निष्ठाप्रक्रिया कथ्यते ।

क्तवत् ।

धातोरतीते काले क्तवत् प्रत्ययौ भवतः । भाव-
कार्थ्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्त्तर्येव । क्ततो घटः । क्तवान्
घटम् । उकारो नुम्विधानार्थः । आगतं स्थितं देवदत्तेन ।
भावे नपुंसकान्तम् ।

क्तवत् क्तश्च क्तवतुश्च क्तवत् (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० । धातोः
यतीते गते काले क्तवत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि
च भवति क्तवतुश्च कर्त्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । डुक्कञ् करणे । क्त क्त
प्र० त (प्र० ए०) स्तो० क्ततः कटः कारुकेण अत्र कर्मणि क्तः क्तवतु उकारो
नुम्विधानार्थः तवत् (प्र० ए०) त्रितोनुम् अत्वसोः सौ दीर्घः ह्रस्वः संयोगा-
न्तस्यालोपः चकार इति क्तवान् द्वितः स्वीचेत् क्तवती अत्र कर्त्तरि क्तवतुः
गम् क्तत दात्तानामिति लोपः देवदत्तेन आगतम् अत्र भावे क्तः नपुंसक-
लिङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गता व० ष्टा आदेः णः स्तः स्या क्त
प्र० स्यामीति ऋस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ।

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्त्तरि क्तः ।

गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः कर्त्तरि क्तः प्रत्ययो भवति
चाङ्गाव कर्मणोः । स्थितः । शान्तः । दान्तः ।

गत्यर्थादकर्मकात् कर्त्तरि क्तः । गतिरर्थोयस्य स गत्यर्थस्तस्मात् (पं० ए०)
ङ्सिरत् सवर्णे । न विद्यते कर्मेत्यकर्मकः तस्मात् (पं० ए०) ङ्सिरत् मध्ये
अपा० स्वर० । च (प्र० ए०) अव्य० पश्चात् स्तोभुभि० स्वर० । कर्त्तृ (स०
ए० ङ्गैरः स्वर० क्त (प्र० ए०) स्तो० गत्यर्थो धातुरट गतावित्यादि अकर्मकश्च
खज्जासत्तादिः एवं द्विविधादपि धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदा० अट्
क्तप्र० क्तत इतीडागमः । अटित (प्र० ए०) स्तो० अत्र गत्यर्थत्वात् क्तप्र०
ङा स्या क्त स्यामीति इकारः स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तप्र० श्म दन्

उपशमे शम् क्त शमां दीर्घः । नञ्वा० शान्तः । एवं दम्दान्तः । टुवम् वान्तः ।
अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मर्देर्न दीर्घता तेन मत्त इति रूपम् ।

क्तो वा सेट् ।

क्तः प्रत्ययो वा किङ्गवति । द्युत द्योतने । प्रद्योतितः ।
प्रद्युतितः । रोदितः । रुदितः । मोषितः । सुषितः ।
गृहीतः । ग्रहीतः ।

क्तो वा सेट् । क्त (प्र० ए०) स्तो० वा (प्र० ए०) अव्य० ह्रस्वे उञ्चो ।
सेट् सह इटा वर्त्तमानः सेट् (प्र० ए०) ह्रस्वेपः । इट्सहितः क्तप्रत्ययो वा
किङ्गवति कित्त्वे सत्यपि विकल्पेन कित्त्वं कल्पनीयं कित्त्वादगुणप्रतिषेधः । यत्र
कित्त्वं न तत्र गुणी भवति । द्युत दीप्तौ । द्युत् २ प्रपूर्वः कर्त्तरि क्तः क्त
इतीडागमः एकत्र कित्त्वाभावस्तत्र गुणः उपधाया लघोः कित्त्वपक्षे गुणाभावः ।
प्रद्योतितः प्रद्युतितः । रुदिर् अशुविमोचने । रुद् रोदितः रुदिनः । सुष्
स्तेवे मोषितः सुषितः । एवं नोदितः नुदितः । वेदितः विदितः । ग्रह क्तवत्
इति क्त प्र० ग्रहा क्ङिचेति सम्प्रसारणं क्त इतीडागमः इटीग्रहामिति इका
रस्य ईकारः स्वर० (प्र० ए०) स्तो० गृहीतः ।

वृतः ।

उवर्णान्ताद्वर्णान्ताच्छ्रियश्च धातोः क्तप्रत्ययस्येङ् न
भवति । वृतः । मृतः । भूतः । श्रितः ।

वृत् (ष० ए०) स्वर० स्तो० एकपदं वु से इति सूत्रात् वुरित्यनुवर्त्तते
क्वापि वृ । श्रितः कितः इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिजश्च
धातीरिति वचनात् क्त इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटी निषेधः । एवं नुतः मृतः ।

आदीदितः ।

आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येङ् न भवति ।

आदीदितः । आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मात्
(पं० ए०) स्वर० स्तो० आकारानुबन्धात् ईकारानुबन्धाच्च धातोः परस्य कितः
प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ।

जीतां तक् वर्त्तमानेऽपि ।

जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्त्तमानेऽपि तक्-
प्रत्ययो भवति । अपिशब्दाद्भावकर्मणोश्च ।

जीताम् । जि इत् येषां ते जीतसेषां धातूनां वर्त्तमाने काले अर्थेऽपि
शब्दादतीतेऽपि अर्थे तक् प्रत्ययो भवति । जिमिदाधातुः स्नेहने स्रक्षणे । जिकार
आकारश्च अनुबन्धौ । मिद् अणुबन्धत्वात् तक् प्र० आकारानुबन्धत्वात् इट्
निषेधः । मिदत इति स्थिते ।

दस्तस्य नो दश्च ।

दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति । चकाराहका-
रस्य नकारो भवति । जिमिदा स्नेहने । मिन्नमन्नं तैलेन
घर्त्तते । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । आयासेन प्रस्विन्नः ।
जिच्छिदा सञ्चूर्णने । च्विष्णः ।

द (प्र० ए०) स्वर० स्त्री० तत् (ष० ए०) डस्स पञ्चादिसर्जनीयस्य सः ।
न (प्र० ए०) स्त्री० द (ष० ए०) स्वर० स्त्री० च (प्र० ए०) अव्य० दकारा-
न्ताद्धातोः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति धातुसम्बन्धिनी दकारस्यापि
नकारः इति तक्सम्बन्धितस्य नः दस्य च नः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम्
नपुंसकान्तम् । अन्नं तैलेन मिन्नं स्निग्धं वर्त्तते इत्युदाहरणम् । एवं जिष्विदा
धातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्विदने । ष्विद् । आदेः ण स्तः । स्विद् अणुबन्धत्वात्तक्
आदीदित इति आकारानुबन्धत्वादिट्निषेधः । दस्तस्येति दकारतकारयोर्नकारः ।
प्रपूर्वं । आयासेन स्वेदेन प्रस्विन्नः । जिच्छिदा सञ्चूर्णने पेषणे । च्विद् तक्प्र०
दकारतकारयोर्नकारः घूर्णो० अवकुप्यतेरपीति धातोर्नस्य णत्वे घृभिः घृरि-
त्युत्तरनकारस्य णकारः स्वर० च्विष्णः चूर्णित इत्यर्थः । मदी हर्षे इत्यस्य तु दकार-
तकारयोर्नकारो न । तेन मत्तः इति रूपम् ।

अदो जघुः ।

जग्धम् ।

अदी० । अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघृत्त्ययमादेशो भवति तकारादौ किति परे । अद् क्त प्र० जघ् आदेशः तथोर्द्धः जभेजवाः घस्य गः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् अम्प्रसी० मीनु० जग्धम्मन्नम् ।

रः ।

रेफादुत्तरस्य तकारस्य नत्वं भवति । कृ विदारणे । कृ हिंसायाम् । ऋत इर् योर्विहसे । विकीर्णः । जृष् भृष् वयोहानौ । जीर्णं भीर्णं शरीरम् ।

रः । (पं० ए०) स्वर० स्त्री० रेफात् रकारात् परस्य कितः तकारस्य नकारो भवति । उदा० कृ विक्षेपे विकरणे हिंसायां वा तप्र० त ऋत इर् र इति सूत्रेण तस्य नः विपूर्वः स्वीर्विहसे इति दीर्घः राद्यपोद्धिः जलतुम्बि० विकीर्णं (प्र० ए०) अतो अम् जृष्धातुभृष्धातुश्च वयोहानौ वार्द्धक्ये । षकारौ षित्कारार्थाथौ । जृ क्तप्र० ऋत इर् रकारान्तत्वात् रः इति सूत्रेण तस्य नः स्वीर्विहसे ष्रुर्नीर्णो० राद्यपोद्धिः जल० जीर्णं शरीरं एवं भृष् भीर्णम् । क्तवत् (प्र० द्वि०) निष्ठा (प्र१ ए०) क्तवत् निष्ठासंज्ञकौ स्तः ।

ल्लाद्योदितः ।

ल्लादेरोदितश्च धातोस्तो नो भवति । लूनः । चि चये । क्षीणः । ग्लानः । म्लानः । हीनः ।

ल्लाद्योदितः । लू ओदित् । लू आदिर्यस्य स ल्लादिः ओकार इत् यस्य सः ः ओदित् । ल्लादिश्च ओदितश्च ल्लाद्योदित् तस्मात् (पं० ए०) स्वर० स्त्री० ल्लादयो धातुपाठोक्ताः ओदितश्च ओहाक्त्यागे ओहाङ् गतौ ओप्यायी वृद्धौ इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदा० लूज् छेदने लू क्तवत् त ल्लाद्योदित इति तस्य नः (प्र० ए०) स्त्री० लूनः । चिचये चि क्तप्र० श्मां दीर्घः । केचित्तु प्रच्छादेर्दीर्घता च ल्लाद्यो० इति तस्य नः । ष्रु० क्षीणः । ग्लै हर्षचये ग्लै क्तप्र० सम्यचराणामा इत्यस्य ग्ला ल्लाद्यो० इति तस्य नः (प्रि० ए०) ग्लानः । एवं ग्लै गात्रविनामे ग्लानः । ओहाक् त्यागे हा क्तप्र० स्थामी ल्लाद्यो इति तस्य नः । हीनः ओप्यायी धातुवृद्धौ प्याय् क्तप्र० । प्यायःपी । प्यायी इत्यस्य धातोः पी इत्यादेशो भवतीति

प्या स्थाने पी । स्वाद्यो० ईति तस्य नः । पीनः एवं दीनः लीनः उड्डीनः
सीनः दूनः मग्नः ।

दोदत्ति ।

दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे । दत्तः दत्तवान् ।

दोदत्ति । दी (ष० ए०) आतो धातोरित्यालीपः स्वर० स्त्री० दत् (प्र०
ए०) ह्रस्वेपः त् (स० ए०) स्वर० दाज्दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति
परे दत् आदेशो भवति दा क्त दत् आदेशः स्वर० स्त्री० दत्तः । क्तवतुप्रत्ययो
दत्तवान् भवच्छब्दवत् ।

स्वरात्तो वा ।

स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य तो वा भवति किति परे । प्रत्तः ।
प्रदत्तः । अवत्तम् । अवदत्तं नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति ।
ददातेस्तो वाच्यः । नितरां दीयते स्म तत् नीतं, नीदत्तम् ।
पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परीत्तम् । परीदत्तम् ।
दधाते हिर्निष्ठायां वाच्यः । धीयते स्मासी हितः । दधाति
स्मासी हितवान् । जहातेश्च किति । जहातेर्धातोः किति
प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् । तेन पूर्वं हित्वा ह्यीयते स्मासी
हितः । अहासीदिति हितवान् । यजां यवराणां सम्प्र-
सारणम् । कृशप्रराजादेः षः । इष्टम् । टुवप् बीजतन्तु-
सन्ताने । उप्तं बीजम् । वह् प्रापणे । सम्प्रसारणम् । होढः ।
ढत्वम् । तथोर्द्धः । णुत्वम् । ढि ढो लोपः । ऊढोऽनडुहा
पङ्क्तुः । व्येज् संवरणे । संवीतः । ह्वेज् आह्वाने । आह्वतः ।
षद व्यक्तायां वाचि । उदितः । उक्तः ।

स्वर० । (पं० ए०) ऊसिरत् सवर्णे० त (प्र० ए०) स्त्री० वा (प्र०
ए०) अव्य० सस्वरात् उपसर्गात् परस्य दाधातोः त् इत्यादेशो वा भवति पक्षे
क्ता दत् इत्यादेशो भवति तक्तादौ किति परे । दा प्रपूर्वः एकवत् एकव

दत्तं क्तप्र० । प्रत्तं प्रदत्तम् । एवम् अवत्तम् अवदत्तं चेति रूपद्वयम् ।
 प्रादायि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । एवम् उपात्तम् उपादत्तम् । यज् देवपूजासङ्गति०
 यज् क्तप्र० त । यजां यवराणामिति सम्प्रसारणम् । यकारस्य इकारः कृश-
 षराजादेरिति षत्वम् । षुभिः षुः । इष्टं क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् । टुवप्धातुः
 बीजसन्ताने अन्नादिवपने इत्यर्थः । टुकारः ट्वितीय्युरिति कार्यार्थः । वप् क्तप्र०
 यजामिति वस्य उः । स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् उप्तं बीजम् अवापि
 इत्यर्थः । वह प्रापणे । वह क्तप्र० यजामिति वस्य उः । ह्रीढः तथोर्द्धः
 षुभिः षुः ढि ढी लोपी दीर्घश्च ढलोपः उकारस्य ऊकारः (प्र० ए०) स्त्री०
 ऊढः अनडुहा वृषभेण पङ्गुः खड्गः पुमान् ऊढः । व्यञ् संवरणे । व्ये संपूर्वः
 क्तप्र० कित्वात् यजामिति सम्प्रसारणं सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घं च दीर्घं
 इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः ह्वेञ् आह्वाने आङ्पूर्वः । क्तप्र० सम्प्रसार०
 ह्वे इत्यस्य ह्वे (प्र० ए०) स्त्री० आह्वतः एवम् आह्वतवान् । आह्वयते
 आ इत्याह्वतः । आजुहाव इत्याह्वतवान् । वद व्यक्तायां वाचि । वद क्तप्र०
 क्तव इतीडागमः । कित्वात् सम्प्रसारणं वस्य उः (प्र० ए०) अतो अम्
 उदितम् । वच क्तप्र० सम्प्रसारणं चोः कुः स्वर० उक्तः ।

वसिच्छुधोरिट् ।

वसिच्छुधोर्द्वयोर्धात्वोरिडागमो भवति क्ते क्तवतौ च ।

उषितः । क्षुधितः । सुप्तः ।

वसिच्छुधी० । (ष० द्वि०) इट् (प्र० ए०) यद्यपि धातुपाठे वसिच्छुधौ
 एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ अनिटौ कश्चित्तौ, तथापि तथोरिडागमो भवति ।
 वस् निवासे क्तप्र० सम्प्रसा० वसिच्छु धोरितीडागमः घसादेः घः अवात्सीदिति
 उषितः । एवं क्षुध् क्षुध्यायां क्षुधितः । निष्वपूशये आदेः णः क्तः स्त्रप्
 क्तप्र० सम्प्रसा० सुप्तः ।

त्राणाद्या निपात्यन्ते ।

त्राणः । त्रातः । क्लीणः । क्लीतः । निर्वाणः । निर्वातः ।

प्राणः प्रातः । परिहृढः । जनेर्जा । जातः ।

त्राणाद्याः शब्दाः अतीते काले अर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते त्रै रक्षणे

इत्यस्य व्राणः व्रातः इति रूपद्वयम् । त्रै क्तप्र० सम्बन्धराणामा व्रात्वपक्षे क्तप्रत्य-
येन सहैव व्राण इति निपात्यते । एवं क्रीलज्जायामित्यस्य क्रीणः क्रीतः । वा
धातुः गतिगन्धनयोः निर्पूर्वः निर्वाणः निर्वातः । एवं प्राणः व्रातः वित्तः विन्नः
उत्तः उन्नः वुत्तः वुन्नः ।

सम्पर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् ।

संस्कृतः । परिष्कृतः । उपस्कृतः ।

सम्पर्युपेभ्य इति । सम्, परि, उप् इत्येतेभ्य उपसर्गैभ्यः परस्य करोतेर्धातोः
भूषणे अलङ्करणेऽर्थे सुडागमो भवति टित्त्वादादौ उकार उच्चारणार्थः कृतः
क्रमेण सम्परि उप् पूर्वः क्तप्र० सर्वत्र धुडागमः खर० संस्कृतः परिष्कृतः,
उपस्कृतः अलङ्कृतः इत्यर्थः । जनेर्जा जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा आदेशः क्तप्र०
जातः । एवं खन् खन् इत्यस्य खा आदेशः । खातः ।

पचो वः ।

पक्वः ।

पचो वः । पचेर्धातोर्तृतीतेऽर्थे व प्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थे यद्वा क्त प्रत्यय-
स्यैव व इत्यादेशो भवति । चोः कुः । पक्वः ।

शुषेः कः ।

शुष्कः ।

शुषेः कः । शुष्पशोके इत्यस्य क्तप्र० शुष्कः ।

स्फायः स्फी ।

स्फीतः ।

स्फायः स्फी । स्फायेर्धातोः क्तप्रत्यये परे स्फी इत्यादेशो भवति । स्फायी
ब्रह्मै स्फाय क्त प्र० स्फी आदेशः स्फीतः । स्तौ चये सम्बन्धराणामा० स्ताय-
तेर्मप्र० चासः । इति ।

क्वसुकानौ णवेवत् ।

धातोः कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले । तौ च
णप् ए इति वङ्गवतः । णवादिवङ्गावो नः । विभिद्वान् ।
चक्रवान् । चक्राणः ।

कसुकानौ णवेवत् । कसुश्च कानश्च कसुकानौ (प्र० द्वि०) औऔऔ
णप्च एच णवे णवेभ्यां तुल्यौ वर्तेते इति णवेवत् (प्र० ए०) अव्य० धातो-
रतीते काले कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौ च णप् एवत् भवतः यथा आख्यात-
परस्मैपदिनां धातूनां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिनां कसुः । यथा
आत्मनेपदिनाम् ए आते तथात्र कानः उभयपदिनाम् उभावपि आख्याते तु
णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः ककारो गुणनिषेधार्थः कसोः उकारो नुम्विधा-
नार्थः णवादित्वाद्धिर्वचनं नतु वृद्धिः उदा० विदज्ञाने कसुकानाविति परस्मैप-
दित्वात् कसुप्र० वस् णवादित्वाद्धित्वं नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः । निविद्वस्
स् इति स्थिते उकारानुबन्धित्वाद्भ्रितोनुमिति नुमागमः । न्सम्भूत इति
दीर्घः ह्रस्वः संयोगान्तस्येति सलोपः । विविद्वान् विविद्वांसौ विविद्वांसः ।
विविद्वांसं विविद्वांसौ श्रसादौ खरे तु वसीर्वत्तः किलात्षः सः खर० विविदुषः
विविदुषा भकारादौ वसारसे विविद्वङ्गामित्यादि विवेद इति विविद्वान् । एवं
भिदिर् विदारणे भिद् कसु द्वित्वं चपानां जवचपाः भस्य वः शेषं पूर्ववत् ।
विभेद इति विभिद्वान् क कसु प्र० वस् णवादित्वात् द्वित्वं र इति पूर्वकृत्कारस्य
अकारः कुहोश्चः चक्रवत् (प्र० ए०) त्रितोनुम् न्सम्भूतो दीर्घः ह्रस्वः संयोगा-
नास्यलोपः । चक्रवान् चकार इत्यर्थः । चक्रवांसौ इत्यादि श्रसादौ खरे तु
वस्य उत्वे कृते ऋरं खर० किला० चक्रषः चक्रषा । इत्यादि आत्मनेपदे
कानप्र० आन द्वित्वं रः कुहोश्चः ऋरं खर० पुर्नो० (प्र० ए०) खो० चक्राणः
चक्री इत्यर्थः देववत् । षट्त्वविशरणे आदेः णः क्तः आङ्पूर्वः वसुप्र० द्वित्वं
लोपः णपाङ्गित्ये चास्येति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य च णकारः । क्रादेर्णादेः
कृत इति इडागमः खर० (प्र० ए०) नुमादिकं प्राग्वत् । आसेदिवान्
आसेदिवान्सौ इत्यादि । श्रसादौ वसीर्वत्तः निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः
इति वचनात् ठिठीलोपः खर० किला० आसेदुषः आसेदुषा आसेदिवङ्गाम्
आसेदिवङ्गिरित्यादि । एवमन्येऽप्युच्चाः । कसुप्रत्यये स् एकस्वर० ऋद्वण् आक-
राषान्तानाम् इट् वक्तव्यः यच्चिवान् पेच्चिवान् वाशब्दव्यवस्थार्थः विविद्वान्
आरिवान् ईयिवान् उपेयिवान् ददिवान् विदहन्गम्हृशां वा इट् इडभावे
गम् धातोर्मकारस्य नकारः । यथा क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्ततेति मोनोधावोः
विविद्वान् विविदिवान् जघन्वान् जघ्नवान् जगन्वान् जग्मिवान् ददृश्वान् ददृशि-
वान् वाशब्दव्यवस्थार्थः । विविद्वान् विविद्विर्वान् ।

शतशानौ तिप्तेवत्क्रियायाम् ।

क्रियापदे गम्यमाने । शतशानौ प्रत्ययौ भवतः । तौच ।
तिप् ते इति वत्परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः । पचन्नास्ते ।
पठंस्तिष्ठति । गायन्नागच्छति ।

शतश्च शानश्च शतशानौ । (प्र० द्वि०) औऔऔ तिप्तेवत् (प्र० ए०)
अव्य० क्रिया (स० ए०) आम्डे डितांघट् सवर्णे० क्रियापदे गम्यमाने प्रीच्य-
माने धातोः शतशानौ प्रत्ययौ भवतः । तौच तिप्तेवत् भवतः । परस्मैपदिनां
शत आत्मनेपदिनां च शान उभयपदिनाम् उभावपि इत्यर्थः । शकारः
शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुम् ईप्विधानार्थः पच् शतप्र० अत् चतुर्थत्वात्
अप् कर्त्तरि स्वर० अदे इति अलोपः स्वर० (प्र० ए०) त्रितीनुम् ह्रस्वः
संयोगां० पचन् आस्ते । एवं पठ् व्यक्तायां वाचि । पठन् तिष्ठति न सक-
कृते नश्चा० पठंस्तिष्ठति गैश्चदे गैश्चतप्र० अत् अप् कर्त्तरि ऐआय् स्वर० अदे
स्वर० त्रितीनुम् ह्रस्वः संयोगां० गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ।

मुमानेतः ।

अकारस्थाने परे मुमागमो भवति । पचमानः पिबति ।
यजमानः स्तौति । मन्वानः पिबति ।

मुमानेतः । मुम् (प्र० ए०) ह्रस्वः आन (स० ए०) अइए अत (ष०
ए०) स्वर० स्त्री० अकारस्य शानसम्बन्धिनि आने परे मुमागमो भवति । ककारः
स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः । डुपचष्पाके पच उभयपदित्वादा-
त्मनेपदित्वात् शानप्र० आनशिति चतुर्वत् इति अप् कर्त्तरि मुमागमः कित्वात्पच्
अग्रे म् स्वर० स्त्री० पचमानः पानीयं पिबति एवं यजदेवपूजा० यजमानः
सन् पूजां कुर्वन् सन् स्तौति । मन् ज्ञाने शानप्र० तनादेरुप् उप् प्र० स्वर०
उव स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० मन्वानः मनुते इति मन्वानः । आस् उपवेशने
आस् शतशानौ तिप्ते इति शान्प्र० आन् अप् कर्त्तरि अदादेर्लुक् ।

आसीराने ई ।

आसीनः ।

आसीरानई । आसि (ष० ए०) डिति डस्य स्त्री० आ (ष० ए०) साङ्गे० आन् (ष० ए०) स्वर० लो० ई (प्र० ए०) साङ्गे० चतुःपदं आस् उपवेशने इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य ईकारो भवति स्वर० । आसीनः ।

वादीपोः शतुः ।

अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति । ईकारे परे । तुदत् । तुदती । तुदन्ती । स्त्री तुदती । तुदतीवत्तान्ताः ।

वा (प्र० ए०) अव्य० अ (पं० ए०) डसिरत् सवर्णे० ईश्वईप्च इपौ तयोः (स० ए०) स्वर० पश्चाच्चपा अवेजवाः शत (ष० ए०) ऋतोड्डः टिलोपः स्वर० चतुःपदं अवर्णात्परस्य शतुः शतप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके इमौ इति सूत्रोत्पन्ने ईकारे परे तथा द्वित इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे । तुदव्यथने तुद शतप्र० अत् तुदादेरः स्वर० अदे स्वर० तुदत् नपुंसकात् स्यमोर्लुक् द्विवचने तुदत् अ इति स्थिते ईमौ औस्थाने ई । वादीपोः शतुरिति एकत्र नुमागमः मिदन्त्यात् स्वरान्तरो वक्तव्यः नशा० स्वर० तुदन्ती पक्षे तुदती वा कुले तुदन्ति । पुनरपि तुदत् तुदती तुदन्ती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् द्वित इतीप् वादीपोः शतुरिति एकत्र नुमागमः । तुदती तुदती वा स्त्री वर्तते तुदन्त्यौ तुदन्त्यौ तुदन्त्यः तुदन्त्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ।

अप्ययोरान्नित्यम् ।

अप्प्रत्ययायप्रत्ययसम्बन्धिनोऽकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति । पठन्ती । दीव्यन्ती दृश्यते । द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुमतिषेधो वक्तव्यः । ददतः । दधतः । जजतः । जाग्रतः । दरिद्रा दुर्गती । दरिद्रतः । चकासतः । अनुशासत् ।

अप्ययोरान्नित्यम् । अप्च यस्य अपौ तयोः (ष० द्वि०) ओसि ए अय् स्वर० स्त्री० अ (पं० ए०) डसिरत् सवर्णे० पश्चान्नामिनी रः स्वर० नित्यं (प्र० ए०) अव्य० जमेजमावा स्वर० अप्कर्त्तरि इति अप्प्रत्ययः द्विवादीर्यः

इति यप्र० । एतयोः सम्बन्धिन अकारात्परस्य शतप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमी भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपिच परे । मकारः स्थानविध्यर्थः । भू शतप्र० अत् अप्कर्त्तरि गुणः ओअव् स्वर० अदे० स्वर० द्वित इति ईप् प्र० अप्ययो-
रान्नित्यं नुमागमः नञापदान्ते भवन्ती एवं पचन्ती पठन्ती दिव् दिवादेर्यः
शत योर्विहसे दीर्घः अदे स्वर० अप्ययोरान्नित्यम् इति नुमागमः दिव्यन्ती
दृश्यते । एवं श्लिष् आलिङ्गने श्लिष्यन्ती । द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह ।
द्विरुक्तानां ह्यादीनां जक्षभक्षहसनयोः जक्षजागृदरिद्राचकास्शास् इत्यादीनां
च सम्बन्धिनः शतप्रत्ययस्य त्रितीनुमिति प्राप्ती यो नुम् तस्य निषेधोऽवक्तव्यः
नुमागमी न भवतीत्यर्थः । उदाहरणं दा शत अत् अप्कर्त्तरि ह्यादेर्द्विश्वेति
अप् लुक्द्वितञ्च ऋस्वः दादेरिति आलीपः स्वर० द्विरुक्तात् नुम् निषेधः (प्र०
ए०) हसेपः ददत् ददती ददतः इत्यादि स्त्रीलिङ्गे ददती ददत्यौ ददत्यः
नपुंसके ददत् ददती ददन्ति द्विरुक्तानां नपुंसके शौ परे वानुस् तेन ददन्ति
ददति इति रूपद्वयम् । दधत् दधती दधतः एवं विभत् डुभञ् शतप्र० अत्
अप्कर्त्तरि ह्यादेर्द्विश्व भूपानां जवचपाः भृजालुकि ऋरं स्वर० जिभीभये भी
अत् अप् ह्यादेर्द्विश्व भूपानां ऋस्वः यूवा अनेकस्वरस्येति यकारः विध्यत् एवं
जुह्वत् विदधत् इत्यादयो अन्येऽपि ह्यादितुल्या यङ्लुगन्ताश्च ज्ञातव्याः जक्षधातुः
भक्षहसनयोः जक्ष शतप्र० अप्कर्त्तरि अदादेर्लुक् स्वर० (प्र० ए०) जक्षा-
दित्वानुम्निषेधः हसेपः जक्षत् जक्षती जक्षतः । जागृ निद्राचये जागृ अत्
अप्कर्त्तरि अदादेर्लुक् ऋरं स्वर० (प्र० ए०) हसेपः जाग्रत् जाग्रती जाग्रतः ।
दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्रा अत् अप् अदादेर्लुक् दरिद्रादेरिद्रालीपश्चेत्याकारलीपः ।
स्वर० हसेपः दरिद्रत् चकास् दीप्तौ चकास् शतप्र० अप् अदादे० स्वर० चका-
सत् । शास् अनुशिष्टौ शास अनुपूर्वः शत अनुशासत् एषु द्विरुक्तानां जक्षा-
दीनामिति नुम्निषेधः इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये विभाणः विदधानः
इत्यादि ।

विदेर्वा वसुः ।

विदेर्धातोः शतविषये वा वसुप्रत्ययी भवति । विद्वान् ।
विदन् । अत्रभवत्तत्र भवच्छब्दौ पूजार्थं निपात्येते । अन्न-
भवन्तो भट्टमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितम् ।

विदेर्वा वसुः । विदि (प्र० ए०) ङिति ङस्व स्त्री० वा (प्र० ए०) अङ्ग०

वसु (प्र० ए०) सो० सिद्धं विदज्ञाने इत्यस्य धातोः शतप्रत्ययार्थे शतप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो भवति उदा० विद् एकत्र वसुप्रत्ययः विवस् हसान्त-पुंलिङ्गवत् । त्रिती० नृसम्प्रहती दीर्घः संयोगान्तस्य लोपः विद्वान् विद्वांसौ इत्यादि द्वितीये तु शतप्रत्यये कृते भवत्शब्दवत् प्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि । अर्हं पूजायां शतप्रत्ययः अत् अप् अदे स्वर० (प्र० ए०) त्रती नुम् संयोगान्तस्य लोपः ह्रसेपः अर्हतीत्यर्हन् अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ द्वौशब्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थे पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । षट्प्रत्ययं विनापीत्यर्थः । पूज्ये तत्र भतांश्चात्रभवांश्च भगवानपीत्यभिधानचिन्तामणिवचनात् (प्र० ए०) उकारानुबन्धत्वात् नुम् अत्वसोः साविति न भवति अत्रभवत् स्यादिः त्रिती नुम् अत्वसोः सौ अत्रभवान् अत्रभवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्याः । एवं तत्रभवान् तत्रभवन्तौ तत्रभवन्तः भट्टमिश्राः एते । तत्रभवद्भिः पूज्यैर्भगव-त्पादैर्युष्माभिर्भणितं कथितं शतप्रत्ययरहितावैतौ निपात्यौ ।

शीले तन् ।

धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे । करणशीलः कर्त्ता । हर्त्ता । इति ।

शीले तन् । शील (स० ए०) अइए तन् (प्र० ए०) ह्रसेपः शीले स्वभावेऽर्थे धातोः तन्प्रत्ययो भवति नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः क्त तन्प्र० गुणः जलतुं० (प्र० ए०) स्तुरार् सेरा डित्वाटिलोपः स्वर० करणशीलः कर्त्ता । एवं हरणशीलो हर्त्ता । भरणशीलो भर्त्ता । इति क्त्वादिप्रक्रिया ।

अथ शीलार्थप्रक्रिया ।

अथ शीलार्थप्रक्रिया कथ्यते ।

दृष्णु स्तुक्तुः ।

धातोः शीले स्वभावेऽर्थे दृष्णु स्तु क्तु इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्तञ् अलम्पूर्वः । अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजन उत्पच् उत्पत् उत्पद् अस् उत्पद् रुच् अपत्तप् हतु हधु सह चर भू भ्राज् जगन्त एभ्य दृष्णुः । अलङ्करोतीत्येवंशीलः अलङ्क-

रिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः ।
 उत्पचतीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः । पत्ल पतने । उत्पतती-
 त्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद् गती । उत्पद्यते इत्येवंशीलः
 उत्पदिष्णुः । ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः ।
 उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः । रुचि दीप्तौ । रोचती-
 त्येवंशीलः रोचिष्णुः । त्रपूष् लज्जायाम् । अपत्रपति वा
 अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः । वृत् वृत्तने । वर्त्तते
 इत्येवंशीलः वर्त्तिष्णुः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्द्धते इत्येवंशीलः
 वर्द्धिष्णुः । सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः । चरती-
 त्येवंशीलः चरिष्णुः भविष्णुः । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजते इति
 भ्राजिष्णुः । इष्णुप्रत्यये परे जन्तानां जिलोपाभावो वाच्यः ।
 कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः । एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ।

इष्णुस्सुक्लः । इष्णुश्च सुक्लश्च ऋश्च इष्णुस्सुक्लः नपुंसकात्त्य० धातोः शीलेऽर्थे
 इष्णु स्सु ऋ एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथाधीग्येन । भ्राज् भू सह रुच चर
 वृध वृत् प्रजन अपत्रप अलङ्कज् निराकृज् उन्मद उत्पद उत्पच एभ्य इष्णुः
 उदा० क्त अलंपूर्वः अलङ्करणशीली अलङ्करिष्णुः इष्णुप्र० गुणः स्वर० निराङ्पूर्वः
 निराकरिष्णुः निराकर्तुं शीलमस्येति निराकरिष्णुः भानुशब्दवत् । ग्रस् अदने
 ग्रसिष्णुः सहिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मदिष्णुः इत्यादि ।

ग्ला जि स्या भू स्ला क्षि पच् यज् परिमृज्
 एभ्यः स्नुः ।

ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नुः । जयती-
 त्येवंशीलः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः । जिभ्वोः
 स्त्री गुणाभावो न इट् क्षेप तथा । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्नुः ।
 क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पक्षतीत्येवंशीलः
 पक्ष्णुः । यजतीत्येवंशीलः यज्णुः । मृजूष् शुद्धौ । मृजेर्गुण-

निमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या । परिमाष्टीत्येवंशीलः परि-
माणुः ।

ग्ला क्षि स्या यज् पच परिसृज् जि भू एभ्यः स्तुः । जिभुवीगुणेऽ अभावश्च
जि जये इण् प्र० किला० नस्य णः जिणुः । एवं भूणः स्यास्तुः ग्लास्तुः
पक्षुः क्षाक्षुः ।

विष्लृ चस् गृध् धृष् क्षिप् एभ्यः स्तुः ।

विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि इत्येवंशीलः विणुः । तसी उद्देगी ।
तसी भये । तस्यतीत्येवंशीलः तस्तुः । गृध् अभिकाङ्क्षायाम् ।
दिवादिः । गृध्यतीत्येवंशीलः गृधुः । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
स्वादिः । धृष्णीतीत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपती-
त्येवंशीलः क्षिप्नुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ।

क्षप्त्रस्गृध्विष्लृ एभ्यः स्तुः । विष्लृव्याप्तौ वेवेष्टि जगदित्येवंशीली
विणुः स्तुप्र० ककारो गुणनिषेधार्थः धृर्नो० गृध् धातुः अभिकाङ्क्षायां वाञ्छायां
गृध् स्तु० नु स्वर० गर्जनशीली गृधुः क्षिप्नुः तस्तुः ।

षाकोकणः ।

धातोः शीलेऽर्थे षाक उ उकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

षाकोकणः । शाकश्च उश्च उकण् च (प्र० व०) स्वर० स्त्री० शीले
स्वभावेऽर्थे षाक उक उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति ।

जल्प भिच्च कुट् लुठ् वृड् एभ्यः षाकः
प्रत्ययो भवति ।

जल्प व्यङ्गायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ।
भिच्च याङ्गायाम् । भिच्चतीत्येवंशीलः भिच्चाकः । कुट्
ताडने वा क्लेदने । कुट्तीत्येवंशीलः कुट्टाकः । लुण्ठ चौर्ये ।

लुण्ठत्येवंशीलः लुण्ठाकः । वृङ् सम्भक्तौ । वृज् संवरणे ।
वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत इत्येवं-
शीलः वराकः । ष ईदर्थः । वराकी ।

जल्प भिच् कुट् लुठ् वृज् वर एभ्यः षाकः । षाक इति षकार ईदर्थः । वर
निवारणे वर आकप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० । स्त्री चेत वराकी द्वितः यस्य
लोपः स्वर० वारयति इत्येवंशीलो वराकः । भिच् याञ्जायां भिच् षाकप्र०
आक स्वर० स्त्री० । एवं जल्प जल्पने कुट्कुट्ने, लुठिलीये, जल्पाकः
कुट्टिकः लुण्ठाकः ।

सान्ताशंसु भिच् एभ्य उः प्रत्ययो भवति ।

सान्ताशंसयोश्च । सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुता-
वित्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति । वच्
परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः सः ।
द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः ऋत इर् । योर्विहसे ।
कुहोशुः । चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिष्टक्षती-
त्येवंशीलः जिष्टक्षुः । आङ्पूर्वः शंसु स्तुतौ । शंसु कथने ।
आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः ।
पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ।

सान्त आशस् भिच् उः । एभ्यः उः । भिच् उप्र० स्वर० भिक्षुः सान्ता-
शंसयोश्च इच्छार्थस्य सप्रत्ययान्तस्य धातोः आङ्पूर्वस्य शंसुः शंसुस्तुतावित्यस्य च
धातोः शीलार्थं विनापि उप्रत्ययो भवति । वच् परिभाषणे वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः
इच्छायामात्मनः सः द्विश्च यः से अकारस्य ईकारः चोः कुः क्क्ला० कषसंयोगेच्चः
विवक्ष इति सिद्धम् उप्र० यत इत्यलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० विवक्षुः शंसु
स्तुतौ कथने च शंसु आङ्पूर्वः उप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० आशंसुः गृह
इच्छार्थे उपादाने च सप्र० द्विश्च पूर्वस्य० कुहोशुः यःसे० गृहाङ्गिति सम्प्रसारणं
होठः आदिजवानामिति गस्य जः षठोः कः से क्क्ला० कषसंयोगेच्चः उप्र० यत
इति अलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० जिष्टक्षुः गृहीतुमिच्छुर्जिष्टक्षुः । पा पाने
षा सप्र० द्वित्वं ऋस्वः यःसे उप्र० पिपासुः भिक्षुः ।

लष पत पक्ष भिद स्या भू वष हन् कम्
गम् शृ एभ्य उक्कण् प्रत्ययो भवति ।

लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः लाषुकः । पततीत्येवं-
शीलः पातुकः । भिद याज्जायाम् । भिदतीत्येवंशीलः
भिदुकः । पद गतौ । पित्त्वाहृदिः । पद्यतीत्येवंशीलः
पादुकः । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः
वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः । वष वृष्टौ । वषु
सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येवंशीलः घातुकः ।
कम् कान्तौ । कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शील-
मस्यास्तीति कामुकः । गम् गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः
गामुकः । शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः ।
शृवन्द्योरारुः । शृवन्द्योर्धात्वोरारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः
वन्दारुः सृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः । सृह
ईप्सायाम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रय-
चुरादयोऽदन्ताः । आली जिलोपाभावो वाच्यः । सृहयती-
त्येवंशीलः सृहयालुः । गृहयतीत्येवंशीलः गृहयालुः ।
पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवं-
शीलः शयालुः ।

भू, स्या हन्, गम्, लष्, वष, पत, पद, एभ्यः उक्कण् कम्धातुः कान्तौ
अभिलाषे कामयतीति कामुकः कम् उक्कण् प्र० णकारो वृद्धार्थः अत उपाधायाः
स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० एवं भिदुकः भू सत्तायां भू उक्कण् प्र० घातीर्नामिन
इति वृद्धिः औआव् स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० भावुकः, स्थायुकः, आतो युक्
हनी घत् घातुकः, अभिलाषुकः, वार्षुकः, पातुकः, पादुकः, आगामुकः,
इत्यादि । नम् । १

नमादे रः ।

नम् कपि स्मिङ् नञ्पूर्वो जम् कम् हिंस दीप् एभ्यो रः
प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । नमतीत्येवं-
शीलः नम्रः । कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्पः ।
स्मिङ् ईषद्वसने । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः । जसु मोक्षणे ।
जसु गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्यतीत्येवंशीलम्
अजस्रम् । कामयते इत्येवंशीलः कम्पः । हिंसि हिंसायाम् ।
हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः । दीपो दीप्तौ । दीप्यते इत्येवं-
शीलः दीप्रः ।

नमादिः (ष० ए०) छिति ङस्य० स्त्री० र० (प्र० ए०) स्त्री० मध्ये
नामिनोरः रिलीपो दीर्घश्च नम्, कम्, स्मिङ्, अजस्, कम्प, दीप्, हिंस, एभ्यो
रः प्रत्ययः स्यात् णम् प्रह्वीभावे आदेः णः स्तः नम् रप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री०
नमनशीलो नम्रः । एवं कम् कान्तौ कम्पः स्मेरः अजस्रं कम्पः दीप्रः हिंस्रः ।

घसादेः क्तरः ।

घस् सृ अद् एभ्यः क्तरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।
घसृष्ट अदने । घसतीत्येवंशीलः घस्तरः । सृ गती । सृ
सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः स्तरः । अद्
भक्षणे । अत्तीत्येवंशीलः अद्तरः । भिदि छिदि विदि एभ्यः
कुर्ङ्वाचः शीलेऽर्थे । भिनत्तीत्येवंशीलः भिदुरः । विद् ज्ञाने ।
वेत्ति इत्येवंशीलः विदुरः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्ती-
त्येवंशीलः छिदुरः । भासादेर्घुरः । भास् भञ्ज् भिद् एभ्यो
घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भासृ
दीप्तौ । भासतीत्येवंशीलः भासुरः ।

घसादेः क्तरः । घस् आदिर्यस्यासौ घसादिस्तस्य (ष० ए०) क्तरः (प्र०
ए०) स्त्री० घसादेर्घातोः अदेश्च क्तरप्रत्ययो भवति शीलार्थे ककारो गुणनिषे-
धार्थः घसृष्ट अदने घस् क्तर प्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० सृगतौ सरप्र० स्त्री०

अद् भलणे अद् मर प्र० स्वर० अक्षरः भासादेर्घुरः भासदीप्तौ भञ्जभङ्गे जिमिदा-
स्त्रेङ्गे एभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः ।
भास् उरः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० भासनशीलो भासुरः भञ्ज आमर्दने भञ्ज
भासादेरिति उरप्र० ।

चजोः कर्गौ घिति ।

धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः घिति प्रत्यये
परे । भञ्जो आमर्दने । भनक्तीत्येवंशीलः भङ्गुरः । जिमिदा
गात्रविक्षेपे । मेद्यते इत्येवंशीलः मेदुरः । यङ् ऊकः ।
यज् जप् दंश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे ।

चजोः कर्गौ घिति । जस्य गः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० भङ्गुरः स्वयमेव
भज्यते इत्येवंशीलो भङ्गुरः मेद्यतीति शीलो मेदुरः छिदिभिदिविदां कुरः
ककारो गुणनिषेधार्थः छिदुरः, भिदुरः विदुरः, एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः ।

यङो लुक् तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् ।

यज् देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति
वा इज्यते इत्येवंशीलः यायजूकः । जप् व्यक्तायां वाचि । जम-
जपां लुक् । जञ्जप्यते इत्येवंशीलः जञ्जपूकः । दश् दंशने ।
दन्दशूकः । वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः ।

यङ् ऊक यङ् (प्र० ए०) स्वर० स्त्री० ऊक (प्र० ए०) स्त्री० अतिशयार्थे
यङ् प्रत्ययान्ताद्धातोः शीलेऽर्थे ऊक् प्रत्ययो भवति । यज्, जप्, जागृ, वद्,
दंशिश्वः इति वक्तव्यम् । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् यङन्तस्यापि जागर्तेः
ऊकप्रत्ययो भवति । लुक् । (प्र० ए०) ह्रस्वः तस्य ऊकस्य सन्नियोगेन यङ्प्रत्ययस्य
लुक् भवति । ऊदा० यज् अतिशयेन यजनशीलो यायजूकः । अतिशये
ह्रसादेर्यङ् द्वित्वं पूर्वं आत् इत्यकारस्य आकारः यायज्य इति स्थिते ऊकप्र० लुक्
इति यङो लुक् स्वर० स्त्री० दंश् दंशने दंश् अतिशयेन दंशतीत्येवंशील इति

विग्रहे यङ्प्र० नीलीपः द्वित्वं जमजपां लुक् नशा० ऊक० लुगिति यङीलुक्
दन्द्शब्दः सर्पः एवं जप् व्य० जङ्गपूकः । वद व्यक्ता० यायजूकः । वावदूकः ।

जागर्त्तेरुको वाच्यः ।

जागर्त्तीत्येवंशीलः जागरूकः । इण् नश्जिह्वगमिभ्यः
झरप् वाच्यः । इण् गतौ । क्लृप्त्वा पिति । एतीत्येवंशीलः
इत्वरः । णश्च अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः नश्वरः । जयती-
त्येवंशीलः जित्वरः । सरतीत्येवंशीलः सृत्वरः । गत्वरो
निपात्यते शीलेऽर्थे । गच्छतीत्येवंशीलः गत्वरः । भियः
क्रुक्रुकी वक्तव्यौ । विभेतीत्येवंशीलः भीरुः भीरुकः । इषे-
रुम्भश्च । इषेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च इच्छतीति
इच्छुः वरः । स्या ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः
प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः । ईश्
ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भासृ दीप्तौ । भासती-
त्येवंशीलः भास्वरः । पिसृ गतौ पिसतीत्येवंशीलः पिस्वरः ।
कस् गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ।

अयङन्तस्यापि जागर्त्तेः ऊकप्र० जागरूकः । यातेर्यङन्ताद्वरप्रत्ययः तत्-
सन्निधौ यङीलुक् अतिशयेन कुटिलं वा यातीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि ।

आहतः किर्द्विष्य भूते ।

आकारान्ताहकारान्ताद्वातोर्जननिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे
भूतकाले किः प्रत्ययो भवति ण्वादिवद्वातोश्च द्विर्वचनं
भवति । आतोऽनपि ।

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।

आजकान् वन्निराजङ्गिः पीण्डरीके महाहिजान् ॥ १ ॥

तदा जन्निर्महाश्रयं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

इति श्लोकदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ।

आहतः किञ्चिद् भूते । आच्च ऋच्च आहत् (पं० ए०) स्वर० स्त्री० किं (प्र० ए०) स्त्री० द्विः द्वित्रिभ्यांसुः (प्र० ए०) अव्य० च (प्र० ए०) अव्य० भूते (स० ए०) अइए आकारान्तादयः ऋकारान्ताः डुक्कञ् करणे ह्रज्हरवणे वज्रणे इत्यादयस्तेभ्यो धातुभ्यः शीले स्वभावेऽर्थे अतीते काले कीप्रत्ययो भवति ककारो गुणनिषेधार्थः । तत्सन्नियोगे धातोर्द्विवचनम् । पा पाने पा किप्र० इ द्वित्वं पूर्वस्य ऋस्वः आतोऽनपीत्याकारलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० पपिः । एवं डुदाज्दाने ददिः डुक्कञ् करणे क्त किप्र० इद्विशरः इति पूर्वकृकारस्य अकारः कुहोः शुः ऋरं स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० चक्रिः एवं वज्रकरणे वत्रिः ह्रज् हरणे ह्र० आङ्पूर्वः किप्र० इ द्वित्वं रः कुहोः जस्य भपानां जवचपाः भस्य जः ऋरं स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० आजक्रिः । श्लोकश्चात्र रामः सीमं यपिः यज्ञे व्याख्या० रामः पौण्डरीके नास्ति यज्ञे सीमम् असृतं पपिः पीतवान् पपौ इत्येवंशीलो पपिः पुनः घेनूः ददिः दत्तवान् पुनः अहुतम् आश्रयं चक्रिः कृतवान् पुनः याजकान् यज्ञकर्तृन् वत्रिः ववार इत्येवंशीलो वत्रिः । पुनः महाविजान् ब्राह्मणान् आजक्रिः आहतवान् आजहार इत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपधातोपानामपि किः प्रत्ययः । गम् जग्मिः हन् जघ्निः ज्ञा जज्ञिः । सहिवहिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किः । सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः, इत्यादि । इति शीलार्थप्रक्रिया ।

अथोणादयोप्रक्रिया निरूप्यन्ते ।

अथोणादयो कथ्यते ।

सदोणादयः ।

सर्वस्मिन् काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । क्त वा पा जिमि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । करोतीति कारुः कारुकः । वा गति० । आतो युक् । वातीति वायुः । पा० पाने । पिबतीति पायुः ।

जयति अनेनेति जायुः । डुमिज् प्र० । मि कौटिल्ये ।
 मिनोतीति मायुः । स्वादे आस्वादने । स्वद्यते इति स्वादुः ।
 साध्यतीति साधुः । अश्नोतीति आशु । सि तनि गमि
 मसि सचि अवि हि धा क्रुशि एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवति ।
 षिज् बन्धने । सिनोतीति सेतुः । तनोतीति तन्तुः । गच्छ-
 तीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः ।
 षच सम्बन्धे । सचतीति सक्तुः । अव रक्षणे । अवतेर्वका-
 रस्य उकारः । अवतीति ओतुः । हि गतौ वृद्धौ च । हिनो-
 तीति हेतुः । दधातीति धातुः । क्रुश आह्वाने । क्रुशि
 रोदने च । आक्रोशे । कृशपराजादेः षः । दृभिः दृः ।
 क्रोशतीति क्रोष्टा । अव रक्षणे पालने च । किच्चात् सम्प्रसा-
 रणमुकारः ।

सदीयादयः । सदा (प्र० ए०) अव्य० उण् आदिर्येषां तै उणादयः
 (प्र० ब०) ए ओ जसि एअय् स्वर० स्त्री० पश्चात् ओ । सर्वस्मिन् भूतभवि-
 ष्यवर्त्तमाने काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । उदा० करोतीति कारुः क उण्
 प्रत्ययः णित्वाद्बुद्धिः क्त्वा स्थापने कार स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० कारुः । वा
 गतिगन्धनयोः । वा अयं धातुर्गतौ गन्धने च । गन्धनमपकारप्रयोगो हिंसा
 च । वा उण् आतो युक् स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० वातीति वायुः पा पिबतीति
 पायुः मिनोति हिनस्तीति मायुः गोपूँक्तले गोमायुः क्रुश आह्वाने क्रुश् उणादय
 इत्यादि शब्दात् तु प्र० उपधाया लघोर्गुणः कृशपराजादेः षः दृभिः दृः स्वर०
 क्रोशति आह्वयति फूत्करोतीति वा क्रोष्टा ष्गालः । साधना स्वरान्तपुंलिङ्गे
 कथितास्ति । जायते जन्यते वा जन्तुः । जन तु प्र० । कामयति अभि-
 लषतीति कन्तुः ।

अवतेर्मुक् ।

अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम् ओमी
 ओमः ।

अव रक्ष पालने । अवधातुः रक्षधातुश्च दावपि पालनार्थं । अव मुक्

प्र० कित्वात् सम्प्रसारणं कित्त्वकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि वकारस्य सम्प्रसारणं भवति वस्य उः उ ओ मानुस्वारेः ओ अवतीति ओ जन्पूर्वः जनान् अवतीति जनौ, विश्ववसतीति विश्वौ, जनौ जनौमौ जनीमः इत्यादि यथा अवतीति अव्ययमेतत् ।

अतिवृद्धिभ्यां मनिण् ।

अत सातत्यगमने । सततम् अततीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा । वृद्धि वृद्धौ ।

अतधातुः सातत्यगमने निरन्तरगमने इत्यर्थः । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानिति आत्मा अत् मनिण् प्र० इकार उच्चारणार्थः यकारो वृद्धार्थः । मन् अत उपधायाः स्वर० आत्मन् (प्र० ए०) नीपधाया दीर्घः वृसेपः नाम्नी० ।

मन्युपधाया ऋ रः ।

मनिण्प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति वृंह-
तीति ब्रह्मा ।

वृहवृहिवृद्धौ वृह वृहति वृंहति वेति ब्रह्म मन्प्र० मन्युपधाया ऋरः मन्युपधायाः (ष० ए०) ऋरः मनि परे उपधाया उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रेफो भवति वृ इत्यस्य ब्र ब्रह्मन् इति सिद्धं (प्र० ए०) नपुंसकात् स्वमी० नाम्नीनी० पुल्लिङ्गे तु ब्रह्मा स्वयं वृहत्त्वात् अन्येषां वृंहणत्वाद्वा सहत्वाद्वापकत्वाद्वा ब्रह्म आगमजमनित्यमिति न्यायात् इदित इति न नुम् ।

धृधृपदो मः ।

धृ क्षरणे दीप्ती च । धरतीति वा ध्रियते इति धर्मः ।
धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः । पद गती ।
पद्यते तत् पद्मम् । ऋ स्तु सु ऋ ऋ ऋत्ति च भा मा या वा

जक्ष रै नौ श्यैङ् पद एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ऋ गतौ ।
 ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्त्रीतीति स्तोमः । षूङ् प्रसवे ।
 सूतेऽसौ सोमः । हर्मः । जुहोतीति होमः । म्रियते इति
 मर्मः । क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः । टुक्षु शब्दे ।
 क्षौतीति क्षोमः । भातीति भामः । मामः । यातीति यामः ।
 वातीति वामः । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्ष्मः । रायतीति ।
 रामः नेमः । श्यैङ् दीप्तौ । श्यायति इति श्यामः । पद्मः ।
 भीध्वोर्वा मक् । विभेत्यस्मादिति भीमः । धूयतेऽसौ धूमः ।

धृ धारणे धृ सप्र० गुणः राद्यपी द्विः कलतुं (प्र० ए०) स्त्री० धारणाद्धर्मः ।

ध्वादेरुलिक् ।

ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति । धुनोति वा धूयतेऽसौ
 धूलिः । अगि लघि रघि गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गते सा
 अङ्गुलिः ।

ध्वादेरुलिः (प्र० ए०) ध्वादेर्धातोः उलिप्रत्ययो भवति किञ्च । धूज्
 कम्पने उलि० सवर्णे० धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि, अगि, लगि,
 गत्यर्थाः । अग् उलि० इदित इति नुमागमः नञा० स्वर० स्त्री० अङ्गुलिः ।

भविष्यदर्थे णिनिः ।

आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यतीति भावी । शसादेः
 करणे त्रक् । शसादेर्धातोः करणेऽर्थे त्रक् प्रत्ययो भवति ।
 सर्वधातुभ्यस्त्वमनौ । शस् हिंसायाम् । शंसति वा शस्यते
 अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति
 शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने ।
 पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्रम् । दा प्लवने ।
 दीयते अनेनेति दात्रम् । युक्हागिभ्यो निः । एभ्यो धातुभ्यो

निः प्रत्ययो भवति । यु मिश्रणे । यीति इति योनिः ।
वहतीति वङ्गिः । अङ्गतेऽसौ अग्निः । इदिचदिकिरुदिभ्यो
रः । एभ्यो रप्रत्ययो भवति । इदि चदि आह्लादने दीप्तौ
च । इन्दतेऽसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्रः । शक्नोतीति
शक्रः । रोदितीति रुद्रः ।

पुष्पादेरः ।

पुष्पादेर्धातो रः प्रत्ययो भवति । पुष्प विकसने । पुष्पति
तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत् फलम् । मूल
व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् । रघ सामर्थ्ये । उप्रत्ययः ।
रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति रघुः ।

गम्लगतौ गम् आङ्पूर्वः भविष्यदर्थे णिन् प्रत्ययः णित्वाद्बुद्धिः स्वर०
(प्र० ए०) इनांशौसौ ह्रसेपः नान्नी नो० आगमिष्यतीति आगामी भू णिन्
बुद्धिः औआव् भविष्यतीति भावी । ईश् ऐश्वर्ये ईष्टे ऐश्वर्यं करोति इति
ईश्वरः ईश् वर प्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० एवं तिष्ठतीति स्थावरः ष्टा
गतिनिवृत्तौ आदेः णाः स्त्रः । स्था वरप्र० (प्र० ए०) स्त्री० भास्वरः । इण्
णश् जिसरतिभ्यः क्तरप् । पित्वात्तुक् । गत्वरः इति निपातः । जयति इत्येवं
शीलो जित्वरः । एति इत्येवंशीलो इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ।

राजादेः कन् ।

राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति । राज् धन्व यु द्यु
प्रतिदिव् वृष् तच् दंश् पचि षप् अशूङ् नु मह एते राजा-
दयः । राजृ दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा । धन्व गतौ । धन्व-
तीति धन्वा । यु मिश्रणे । यीतीति युवा । द्यु गतौ ।
द्यौतीति द्युवा । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । वृषु वृष्टौ ।
वर्षतीति वृषा । तच् तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा । दंश्-
तीति दश । पचि विस्तरे । पचि संख्याने । इदित् ।

जस्शसोर्लुक् । पञ्चतीति पञ्च । षप् सम्बन्धे । षप् गणने ।
 अशूढ् व्याप्नोति । षपेरशोः किति लुक् वक्तव्यः । सपन्ति ते
 सप्त । अश्रुवते इति अष्ट । णु स्तुतौ । अस्य गुणः । नुवन्ति
 ते तव । मह पूजायाम् । अस्य धान्तादेशो वुगागमश्च निपा-
 त्यते कन्प्रत्यये परे । मञ्चते इति मधवा । इति राजादयः ।
 इस्मन्त्वासुकः सर्वधातुभ्यः । सर्वधातुभ्यः इस्मन् त्व असुक्
 इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

राजादेरिति राज्ञ् दीप्तौ इत्यादेर्धातोः अन्प्रत्ययो भवति । राजते राजा
 राज् अन्प्र० स्वर० नोपधायाः ह्रसेपः नान्नी० यु मिश्रणे यु अन् गुधातीरित्युव०
 स्वर० यीतीति युवा ।

वचादेरस् ।

वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ।
 उच्यते इति वचः । मञ्चते इति मञ्चः । पीङ् पाने । पीयते
 तत् पयः । पिबतेरपि । पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति
 इकारान्तादेशश्च । पीयते इति पयः । तिज् निशाने क्षमायां
 च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रज्ज् रागे ।
 असि नलोपो वाच्यः । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् ।
 रक्षतीति रक्षः । अर्चिरुचिशुचिहुष्टपिच्छादिकृदिभ्य इस्
 प्रत्ययो भवति । अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः ।
 गुणः । रोचिः शोचिः । ह्रयते इति हविः । सर्षिः । छादे-
 रिस्मन् त्वघञ्क्षिप्सु क्लृप्सो वाच्यः । कृद संवरणे । चुरादिः ।
 छादयतीति कृदिः । उकृदिर् दीप्तिदेवनयोः । कृणुतीति
 कृदिः । सर्वधातुभ्यस्त्रमनी । तनु विस्तारे । तनोति तत्
 तन्त्रम् । मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम उपरमे ।
 यच्छतीति यन्त्रः । कृदि संवरणे । जग्रन्तः । छादयतीति

कृत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृञ् आच्छादने । वृणोतीति
वर्म । मर्म दाम धर्म । कृदयतीति कृद् । धनार्त्ति चक्षिङ्-
पृवपितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । धन शब्दे ।
धनतीति धनुः । ऋ गतौ । गुणः अरुः । चक्षिङ् व्यक्तायां
वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपत्तीति परुः । वपतीति वपुः ।
तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः । अव-
तृस्तृजृत्तन्त्रिकण्ठभ्य ईः । अवतीति अवीः । तरतीति तरीः ।
स्तृज् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे ।
कण्ठ अवधारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कण्ठ-
यतीति कण्ठीः ।

वचादेरस् वचादेर्धातोः अस्प्रत्ययो भवति । वच् अस् प्र० । (प्र० ए०)
नपुंसकात् स्यमी० स्त्री० वचः वचसी वचांसि । एवं मह दीप्तौ महः । उच्यते
इति वचः । मध्यते इति महः ।

सौकर्ये केलिमः ।

सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं, वा भेत्तुं सुकरं भिदेलिमं
किं काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः, वा
पक्तुं सुकराः पचेलिमाः किं तन्दुलाः ।

सौकर्ये केलिमः । सुखेन क्रियते इति सुकरं तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे
केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिर्
विदारणे भिद् सुखेन भिद्यते इति विग्रहे एलिमप्र० स्वर० (प्र० ए०)
अतो अम् भिदेलिमं काष्ठम् । पच् एलिमप्र० स्वर० आवतः स्त्रियां
(प्र० द्वि०) अस् सवर्णे० स्त्री० सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः ।
आढकी धान्यविशेषः ।

गमेडौः ।

गमेर्धातोर्डौः प्रत्ययो भवति । गच्छतीति गौः ।

गमेडौः । गम् डौप्र० टिलोपः स्वर० (प्र० ए०) गौः स्वर० स्त्री० ।
गच्छतीति गौः ।

ग्लानुदिभ्यां डौः ।

ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः । नुद प्रेरणे ।

नुदिस्त्रैभ्यां डौः । नुदति नुद्यते वा नौः ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः ।

क्वादीनामिः ।

स्पष्टम् । कविः । रविः । पविः । इत्यादि । मनेरत
उच्च । मनधातोरकारस्योकारो भवति । मुनिः । पुः कुषन् ।
पृधातोः कुषन्नादेशो भवति । पोरुर् । पुरुषः । मा प्रभृ-
तिभ्यः सः । मासः । दासः । मादिभ्यो यः । माया ।
जाया । दधातेर्नुट् । धान्यम् । पतिचडिभ्यामालञ् ।
पातालम् । चण्डालः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ।

प्रयोगमनुसृत्याद्वा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ।

क्वादीनामिः । कुशब्दे इप्र० गुणः कौतीति कविः रौतीति रविः पुना-
तीति पविः हरतीति हरिः मनेरुच्च मनज्ञाने इत्यस्य इः प्रत्ययः अकारस्य
वोकारः मनुते तत्त्वमिति मुनिः मुहः षः सुरादेशश्च मुह्यतीति मूर्धः पुः कुषन्
पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य कुषन्प्रत्ययः एवं पोरुर् पिप्रर्त्ति पूर्यते वा पुरुषः
माप्रभृतिभ्यः सः मीयते इति मासः ददात्यात्मानं दासः मान्तेभ्यो यः मातीति
माया जन्यतेऽपत्यमस्यामिति जाया जनेर्जा आदेशः दधातेर्पो नुट् दधाति-
सत्वानिति धान्यम् । पतिचडिभ्यामालञ् । वृद्धिः । पतन्यस्मिन्निति पातालम् ।
चडिकीपे चण्डनशीलश्चाण्डालः १० षर्जादिभ्य ऊः । षर्जूः वह्नेर्हश्च वह्नेर्धातो-

हकारस्य धकारादेशो भवति । वहति गृहभारं वधूः । अवितस्तृतन्निभ्य ईः ।
अवीतरी तन्त्री ऊति यूतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपात्याः । अवनम् ऊतिः यु मिश्रणे
यूतिः कीर्तनं कीर्त्तिः कृतसंशब्देः ह्यते अनयेति हेतिः घोन्तकर्मणि घिञ्-
वन्धने वा सातिः । शृवन्दोरारुः हिंसायां हिंसनशीलः शरारुः वन्दनशीलो
वन्दारुः वद् आरु प्र० इदित इति तुम् स्वर० । भृजादिभ्यो यण् । डुभृज्
यण्प्र० वृद्धिः राव्यघो द्विः जलतु० विद्यते इति भाव्या एवम् ऋगतौ आय्या
स्त्रीत्वादाप् । यु वद् अग्निभ्यो निः । योनिः वज्रिः अग्निः । इदि, चदि,
शक्ति रुदिभ्यो रः । इन्द्रः चन्द्रः शक्रः रुद्रः इत्यादि । उपसंहारमाह ।
उणादयः प्रत्यया अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः सम्भवति
तत्र तं प्रयोगं श्रित्याश्रित्य प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्याः इत्यर्थः । इति उणादयः ।

अथ भावाधिकारप्रक्रिया ।

अथ भावाधिकारप्रक्रिया कथ्यते ।

तुम् तदर्थायां भविष्यति ।

धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थायां
क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुजपालनाभ्यवहारयोः । भीक्ष्य-
तीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुम् ईष्टे । स्तोष्य-
तीति स्तोतुम् ईहते । स्थातुम् ईहते । तुमर्थे वुण् वक्तव्यः ।
द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ।

तुम् तदर्थायां भविष्यति । तुम् (प्र० ए०) ह्रस्वः स एवार्थो यस्यां सा
तदर्था तस्यां (प्र० ए०) आम्ङे ङितां यट् स्वर० भविष्यत् (स० ए०) स्वर०
धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति यस्याये तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थ
एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्सम्बन्धार्थवाचिकाया तत्प्रयोजनायां
क्रियायां सत्याम् । भुज् पालनाभ्यवहारयोः भुज् तुम् प्र० चोः कुः उपधाया
लघोर्गुणः खसेचपाः स्वर० तुम्प्रत्ययान्तम् अव्ययं (प्र० ए०) अव्य० भोक्तुं
व्रजति अत्र भुज्धात्वर्थप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयुज्यते । पठ तुम् कृत
इतीडागमः स्वर० पठितुम् ईष्टे समर्थो भवति णा शौचे आदेः णाः क्तः क्ता तुम्
प्र० स्थातुम् ईहते वाञ्छति ।

कालसमयवेलासु तुम् ।

भीक्तुं कालः । अध्येयतीति अधीतुं समयः । स्तोथ-
तीति स्तोतुं वेला ।

कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः । भीक्तुं कालः । भीक्तुं वेला । भीक्तुं समयः ।

घञ् भावे ।

धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति । चजीः कगौ घिति ।
पच्यते तत् पचनं पाकः । त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत्
त्यजनं त्यागः । भज्यते तत् भजनं भागः । इज्यते तत्
यजनं यागः । विभज्यते तत् विभजनं विभागः । युजिर्
योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः । अनूच्यते तत् अनु-
वचनम् अनुवाकः । इण् गतौ । नन्दादित्वाद्युः । ततो-
ऽनादेशः । गुणः वृद्धिः । अयनम् आयः । भूयते तत् भवनं
भावः । आतो युक् । दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः ।
भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । रज्यते अनेनेति
रञ्जनं वा रागः । भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः । रभ
राभस्ये । रभलभोः स्वरेणाद्यपी विना नुम् वाच्यः । आरम्भः ।
अञ्चु गतिपूजनयोः । परितोऽञ्चतीति प्राङ्गः ।

घञ् भावे । घञ् (प्र० ए०) ह्रसेपः । भावे (स० ए०) अइए
धातोर्भावे कर्मरहिते अर्थे केवलधात्वर्थे एव घञ् प्रत्ययो भवति । जकारो-
वृद्धार्थः । घकारो घित्कार्यार्थः । ङपचष्पाके पच् घञ् प्र० अत उपधायाः
घाच् अ इति स्थिते । चश्च जश्च चजौ तयोः (ष० द्वि०) स्वर० स्त्री० कश्च
गश्च कगौ (प्र० द्वि०) ओष्मौघौ घ इत् यस्य सघित् तस्मिन् घिति (स० ए०)
स्वर० घिति परे चकारस्य ककारः जकारस्य गकारः ; अनेन चस्य कः स्वर०
पचनं पाकः त्यज् हानौ त्यज् घञ् प्र० आवृद्धिः चजेरिति जस्य गः स्वर० त्यजनं
त्यागः । भज सेवायां विपूर्वः चजीः घञ् कगौ वृद्धिः स्वर० विभजनं विभागः ।

इण् गतौ इज् अ इङिः इ इत्यस्य ऐ । ऐ आय् स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० अयनम् आयः । अय गतौ अयनम् आयः । ये गत्यर्थास्ते प्राप्तरर्थाः । एवं भवनं भावः उदाज् दा घज् आतो युक् स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० दानं दायः पानं घायः एवं स्तृविस्तारे विस्तरणं विस्तारः ।

संज्ञायामकर्त्तरि च ।

धातोः कर्त्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । कार्यं कार्यं प्रति आक्रियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः । दीयतेऽसौ दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते अनेनेति विकारः । मृजूष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः । लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः । आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति । उपाध्यायः ।

संज्ञायामकर्त्तरि । संज्ञायाम् (स० ए०) ऊँः ङितां यट् सवर्णे० अकर्त्त० न कर्त्ता अकर्त्ता तस्मिन् (स० ए०) ऊँ इति अर् स्वर० च (प्र० ए०) अव्य० संज्ञायां विषये कस्यापि नाम्नि वाच्ये सति अकर्त्तरि कर्त्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ् प्रत्ययो भवति । अनुबन्धादिः प्राग्वत् उदा० क्त प्रत्याङ्पूर्वः प्रतिकार्यम् आक्रियते आनीयते इति प्रत्याहारः घञ् प्र० इङिः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० एवं विक्रियते विकारः । दीयते इति दायः । वस्यते अस्मिन्निति वासः ।

स्वरादः ।

इ उ ऋवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यो अः प्रत्ययो भवति भावाद्धौ । घञोऽपवादः । सञ्जीयतेऽसौ सञ्जयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नवनं नवः । लवणं लवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः । कृ विक्षेपे । कीर्यते इति करः गरः । नृ विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । षिज् बन्धने । विशेषेण सीयते बद्धप्रते अनेनेति विषयः ।

स्वरा० (प्र० ए०) ङसिर्त्तु सवर्णे० अ (प्र० ए०) स्त्री० चषा अवै-
जवाः स्वर० वृत्तिः सुगमा । षिज् चयने चि अप्रत्ययः गुणः एअय् स्वर०
(प्र० ए०) स्त्री० चयनं चयः अत्र भावे सम्पूर्वः सञ्चीयत इति सञ्चयः अत्र
कर्मणि ण्ज् स्तुतौ आदेः णः स्रः स्तु स्वरादेः इति अप्र० अ गुणः ओ अव् स्वर०
(प्र० ए०) स्त्री० स्तवनं स्तः वः । एवं भवनं भवः, अनुभवनमनुभवः, शु
स्तुतौ नवनं नवः, णीज् प्रापणे आदेः णः स्रः नी उत्पूर्वः उत्प्रावत्येन ऊर्ध्वं
वा नयनं प्रापणम् उन्नयः, अप्र० गुणः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० नृ विक्षेपे
न्रियते विक्षिप्यते प्रेर्यते कर्मादिभिरथ वा कामादिभिरिति नरः । स्वरादेः
अप्र० गुणः स्वर० स्त्री० ।

मदामः ।

मदादीनाम् अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्त्तृवर्जिते ।
मदौ हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति
प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा प्रमदा । पश्यते तत्
पणनं पणः । शम् दम् उपशमे । शम्यतेऽसौ शमः । दमनं
दमः । अमं खेदे । अम्यते इति अमः । भ्रमः । यम्
उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः ।
जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः । हिंसि हिंसायाम् ।

मदामः । मद (प्र० ष०) स्वर० मोनु० मदादीनां धातूनाम् अप्रत्ययो
भवति भावे कर्त्तरि च । मदौ हर्षे मद अप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० मदनं
मदः अत्र भावे एवं प्रमद्यते प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते पुरुषोऽनयेति प्रमदा स्त्रीत्वा-
दाप् । अत्र कर्मणि पणधातुः व्यवहारे स्तुतौ च पण अप्र० स्वर० पणः । शम्
दम् उपशमे शमः दमः । यम् उपरमे यमः विस्तरः । दीव्यते विश्वमनेनेति
देवः षिज् बन्धने आदेः णः स्रः । सि विपूर्वः विशेषेण सिनीते बध्नाति पुरुष
ईश्वरो वा अनेनेति विषयः । अप्र० गुणः स्वर० प्रादेश्च तथा तौ सुनमां (प्र०
ए०) स्त्री० ।

मूर्त्तौ घनः ।

मूर्त्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो

भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च । 'दधिकाठिन्य' हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः ।

मूर्त्तौ घनः । मूर्त्ति (स० ए०) डेरौ डित् टिलोपः स्वर० घनः (प्र० ए०) स्त्री० मूर्त्तौ कोऽर्थः काठिन्येऽर्थे पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽर्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिधेये वाच्ये सति हन्तेर्घातोः अप्रत्ययो भवति हन्तेश्च घनादेशः । हन् २ एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये सैन्धवपूर्वः अप्र० घनादेशः आदि० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० कठिनं दधि दधिघनः परिच्छिन्नम् एतावत् स्त्रीकं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ।

सिंहे वर्णविपर्ययश्च ।

चकारोदः प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः । हनो बधादेशश्चाप्रत्ययः । हन्यते इति वधः ।

हिंसतेर्घातोः अप्रत्ययो वर्णविपर्ययश्च भवति सिंहे वर्णविपर्ययः इत्युक्तत्वात् । हिंस हिंसायां हिंस् हिनस्तीति हिंसः अत्र वर्णविपर्ययः हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः इति स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० । सिंहः ।

ट्वितोऽथुः ।

ट्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ । टुवेष्ट कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः । टुणदि समृद्धौ । नन्यते अनेनेति नन्दथुः । टुवप् वीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वपथुः । टुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपथुः । टु ओश्वौगतिवृद्धौ । श्वयथुः । टुक्षु शब्दे । क्षूयते इति क्षवथुः । टुवम् उद्गिरणे । वमथुः ।

ट्वितोऽथुः । टुइत् यस्य स ट्वित् तस्मात् (पं० ए०) स्वर० स्त्री० अथु० (प्र० ए०) स्त्री० अतीत्युः उञ्जी एदो तोतः टु इत् यस्य तस्य धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । टुवेष्टकम्पने वेप् अथुप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० वेपथुः । टुक्षेष्ट क्षेपणे प्रेरणे । क्षेपथुः । टुणदि समृद्धौ नन्दथुः । टुदु उपतापे ददथुः टुक्षु शब्दे क्षवथुः । टुञ्जी गतिवृद्धौ श्वयथुः । टुवम् उद्गिरणे वमथुः ।

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ।

ड्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । सम्भारेण सम्भृतं वा निर्वृत्तं सम्भृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं विप्रधनम् ।

ड्वितः त्रिमक् तत्कृते । ड्वित् (प्र० ए०) स्वर० स्त्री० त्रिमक् (प्र० ए०) ह्रस्वः तत्कृत (स० ए०) अइए ङु इत् अनुबन्धी यस्य स ड्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति । तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निःपादिते पदार्थे वस्तुनि अर्थे वाच्ये सति । कृ क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्नः कृत्रिमीऽस्वाभाविको घटः । अत्र कृधातोर्र्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नी यो घटइषी अर्थः पदार्थो अस्मिन् वाच्ये त्रिमक् प्र० ककारो गुणनिषेधार्थः (प्र० ए०) स्त्री० । एवं ङुभृज् संपूर्वः त्रिमक् प्र० (प्र० ए०) अतो अम् सम्भारेण अनुष्यसमूहेन निर्वृत्तं सम्भृत्रिमं युद्धम् । ङुपचप् पाके पच् त्रिमक् प्र० स्त्रीः कुः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं यत्कृत्रिमं फलम् । एवं पक्त्रिमः शीदनः ।

नट्की ।

धातोर्नट् की इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । यज् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट्प्रत्ययो भवति । स्तोः शुभिः स्वः । असम्प्रसारणम् । 'इत्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्या । यती प्रयत्ने । यत्यते तत् यतनं यत्नः ।

नट्की । नट्च किञ्च नट्की (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० । धातोर्नट् कि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । स्वपरचयतप्रच्छिविच्छियाचयज एभ्यो नट् । यती धातुः प्रयत्ने यत् नट् प्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० यतनं यत्नः प्रच्छ औप्सायां प्रक् नट् प्र० ।

छः श्ने ।

छकारस्य शकारादेशो भवति न प्रत्यये परे भावादौ ।

शकारादेशः सम्प्रसारणवाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छ्यते
इति विश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छ्यतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्य-
तेऽसौ रक्षणः । सुष्यते इति स्वप्नः ।

उपसर्गकर्मधारेषु दाधोः किः ।

उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो
भवति । अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः आदिः विधिः ।
आधीयते तत् आधानम् आधिः । आदीयते तत् आदानम्
आदिः । आतोऽनपि इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं
विधिः । सन्धीयते तत् सन्धानं सन्धिः । उदकं धीयते-
ऽस्मिन्निति उदधिः । उदकस्य । उदकशब्दस्य उदादेशो
भवति अधिकरणे । पयोधिः । अम्भो निधीयते यत्र स
अम्भोनिधिः ।

प्रच्छः श्री । प्रच्छातोः ने परे छकारस्य शकारो भवति सम्प्रसारणाभावश्च
स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० पृक्तं प्रश्नः विच्छश्च विच्छ गतौ विश्नः याचनं याच्ञा
यज्देव० यजनं यज्ञः नट् प्र० स्त्रीशुभिः जम्भोर्ज्ञः (प्र० ए०) स्त्री० स्वपनं स्वप्नः
टकार ईर्ष्यस्तेन द्रवति द्रोणी राज्ञा धीयते राजधानी डुधाज्धारणे विपूर्वः
किप्र० ककारः कित्कार्यार्थः इ आतो नपुंस्याकारलोपः स्वर० (प्र० ए०) स्त्री०
विधिः विधानं विधिः । एवं निधिः आधिः सन्धिः । अम्भो निधीयते यत्र स
अम्भोनिधिः । आदीयते इति आदिः, यथि ग्रन्थने यथ् कि प्र० इ इदितः नञ्चा०
स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० ग्रन्थिः, विधिः, निधिः, सन्धिः, आधिः । समाधिः,
अम्भोनिधिः, एते सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः, पुलिङ्गे हरिशब्दवत् साध्याः ।

भावे युट् ।

धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति । युवीरनाकी । ज्ञायते
तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् ।
दीयते तत् दानम् । भूष अलङ्कारि । भूष्यते तत् भूषणम् ।

क्रियते तत् हरणम् । ह्रयते तत् हवनम् । ऊह्यते तत्
वहनम् । भाष व्यक्तायां वाचि । भाष्यते तद्भाषणम् । दुष
वैचित्ये । दूष्यते तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते
तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ।

युट् । युट् (प्र० ए०) ह्रसेपः वृत्तिः कण्ठ्या युट्प्रत्ययान्ता नपुंसकलिङ्गे
भवन्ति । क्त युट्प्र० यु० युवीरनाकौ गुणः स्वर पु० नो० क्रियते इति करणं
ह दानादनयोः ह्रयते इति हवनं दुष वैकृत्ये दूष्यते इति दूषणं दुषश्च ज्ञान्तस्य
कृति च । कृचिदिति दीर्घः । डुदाज् दाने । एवं भाषणं उद० इति उत्
उपसर्गात् पूर्वात् स्यादेर्धातोर्युट् प्रत्ययो भवति सलोपश्च भवति । ष्टा गति-
निवृत्तौ । आदेः णः झः । स्था उत्पूर्वः । युप्र० युवो० ।

उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च ।

उत् उपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो
भवति । उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्त-
म्भते तत् उत्तम्भनम् ।

उदःस्था० इति सकारलोपः । उत्थानम् । एवं स्तम्भस्तम्भ निरोधे ष्टम्भ
अवष्टम्भे । उत्तम्भनं उत्थितिः ।

साधनाधारयोर्युट् ।

साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति । पच्यते अने-
नेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽभ्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ।

साधनाधारयोर्युट् । साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः (स० द्वि०)
ओसि एचय् स्वर० स्त्री० साध्यं येन कृत्वा तत् साधनकरणं यत्र आधाय साध्यते
स आधारः तयोः अर्थे युट् प्र० पच्यु युवीरनाकौ स्वर० (प्र० ए०) स्त्री०
पच्यते अन्नमनेनेति पचनीऽग्निः अत्र साधने युट् स्थाली । स्थाल्युषापि वरं कुण्डं
इत्यभिधानचिन्तामणौ । टित्वादीप् । अत्राधारे युट् । एवमन्येषूह्याः ।

ईषद्दुःसुषु खल्यू ।

ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल् यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
भावादी । लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुण-
विधानार्थः, सुमागमार्थश्च । ईषत्सू अकृच्छार्थौ । दुः
कृच्छार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः
सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा ।
दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः ।
ईषदाव्यः क्रियते अनेनेति ईषदाव्यङ्करः । दुराव्यङ्करः ।
आव्यङ्करश्चैत्रो भवता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः सोमो
भवता । दुःपानः सुपानः । युध सम्प्रहारे । दुःखेन योध-
यितुं शक्यः दुर्व्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः ।
ईषत् शासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । इति
कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ।

ईषद्दु० ईषच्च दुश्च सुश्च ईषद्दःसवस्तेषु (स० व०) किला० खल् च युश्च
खल् (प्र० द्वि०) औयू सवर्णे० ईषदादिषु ईषत्दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु
धातोः खल् यू एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकार ईषदायां भवः इत्यादौ खिति
पदस्येति सुमागमार्थः । लकारो इखखीति खप्रत्ययात् भेदज्ञापनार्थः । भू
ईषत्दुःसु पूर्वाः खल् प्र० अगुणः औष्व खर० (प्र० ए०) स्त्री० ईषद्भवतीति
ईषद्भवः एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः सुखेन भवतीति सुभवः एवं करोति ईषत्-
क्रियते इति ईषत्करः, दुःकरः, सुकरः, एवं दुर्जयः, सुजयः, दुर्लभः सुलभः ।
युध् धातुः सम्प्रहारे । संयामे युध् दुः पूर्वः । युप्र० युवी० इति अनादेशः उप-
धाया लघोर्गुणः खर० (प्र० ए०) स्त्री० दुर्व्योधनः दुःखेन युध्यते इति दुर्व्यो-
धनः । एवं सुयोधनः । इति कृदन्ते भावप्रक्रिया ।

अथ कृत्यप्रक्रिया ।

अथ कृत्यप्रक्रिया कथ्यते ।

तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् ।

कृत्यादिर्भावकर्मणोरेव । तव्यानीयो । धातोस्तव्यानीयो

प्रत्ययौ भवतः भावादौ । एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितु-
मर्हमेधितव्यम् एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं
नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् ।
क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा
आसितुमर्हमासितव्यम् आसनीयम् । कर्त्तव्यः करणीयो
वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं प्रयातव्यं प्रया-
णीयम् । ईटो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् ।
वृड् सम्भक्तौ । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यं
वरणीयम् । वृज् वरणे । व्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यं
वरणीयम् ।

तव्यश्च अनियश्च तव्यानीयौ (प्र० द्वि०) ओऔ औ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ
भवतः अकर्त्तरि कर्मादिकारके भावे च भू तव्य प्र० कृत इतीडागमः गुणः स्वर०
(प्र० ए० अतो अम् भवनं भवितव्यं अत्र भावे तव्यप्र० आस् उपवेशने आनी-
यप्र० स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् क्त २ एकत्र तव्यः एकत्र आनीयः एक-
स्वरान्तत्वान्नेट् गुणः स्वर० कर्त्तव्यं करणीयम् । अत्र कर्मणि क्रियते इति कर्त्तव्यं
करणीयम् । ग्रह तव्य० कृत इतीडागमः गृहीतव्यमिति स्थिते । सूत्रम् ई
(प्र० ए० साङ्गिति० इट् (ष० ए०) स्वर० खो० ग्रह (ष० व०) स्वर० मीनु०
ग्रहादीनां ग्रह वृड् वृज् ष्टकारान्ता इत्यादीनामिटः ईकारी भवति नतु णादौ
तेन जगृहिष्वेत्यादौ न । तथा आशीर्लिङ् परस्मैपदे सौ च परे च न अनेन
इकारस्य ईकारः ग्रहीतव्यं वृज् धातुः सम्भक्तौ संसेवायां तव्य प्र० कृत इतीडा-
गमः गुणः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् ईटो ग्रहाम् । वरीतव्यम् ।

स्वरायः ।

स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति भावादौ । चीयते वा
चेतुमर्हं चेयं नेयं जेयम् । भीयते तत् भेयम् । असरूपो-
ऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् ।
चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा

चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्षम् । दातुमिच्छतीति दिक्षति वा दिक्ष्यते इति दिक्ष्यम् ।

स्वर० (पं० ए०) ऊसिरत् सवर्णे० य (प्र० ए०) स्त्री० चपा० स्वर० सिद्धं० उदा० चिञ् चि स्त्रराद्यः य प्र० गुणः (प्र० ए०) अतो अम् मोतु० चयम् । एवं णौञ् प्रापणे आदेः णः स्रः नीय प्र० गुणः नेयम् । क्ष्य ज्यौ एतौ द्वौ शक्येऽर्थे निपात्यते क्षेतुं शक्यं क्ष्यं एवं जेतुं शक्यं ज्यं एतौ निपात्यौ केचित्तु क्रय्य ज्यौ निपात्यौ तन्मते क्रेतुं शक्यं क्रय्यं पक्षे क्षेतुं योग्यं क्ष्यं जेतुं योग्यं ज्यं क्रेतुं योग्यं क्रयं सर्वत्र य प्र० ।

पुशकात् ।

अकारोपधात् पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ । शप् उपालम्भे । आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न व्यण् । शक्यम् । शक् सङ् गद् मद् चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । षह मर्षणे । सोढुं शक्यं सङ्गम् । सङ्गते वा सोढुमर्हं सङ्गम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यभ्यम् । तक् हसने । तक्यते वा तक्रितुमर्हं तक्यम् । शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् । चते माने । चते कान्तौ । चत्यते इति चत्यं यत्यं पत्यं जन्यम् । हनो वधादेशो ये । हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् । दुलभष् प्राप्ता । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्नु शक्ती । शक्यते तत् शक्यम् ।

पुशक (पं० ए०) ऊसिरत् सवर्णे० पवर्गान्ताः पफवभम एते तदन्तात् शक्यादेश्च धातोर्यप्रत्ययो भवति भावादौ । थम्० मैथुने यभ् यभ्यत इति यभ्यं

कलत्रं पवर्गान्तत्वात् यः (प्र० ए०) अतो अम् मीनु० एवं लभ्यं, जयं, नम्यं, इत्यादयः । एवं पवर्गान्ताः । शक्तृ शक्तौ शक् यप्रत्ययः शक्यं मह पूजायां मह य० स्वर० (प्र० ए०) अतो० मीनु० मल्लम् । एवं षह मर्षणे सल्लम् ।

ईच्चातः ।

आकारान्ताद्वातोयः प्रत्ययो भवति आकारस्य च ईकारा-
देशः । दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् ।
गीयते तत् गीयं ग्लेयं पातुमर्हं पेयम् । धीयते तत् धेयम् ।

ई । (प्र० ए०) साङ्गे० च (प्र० ए०) अव्य० आत् (प्र० ए०) स्वर०
स्त्री० सिद्धम् । वृत्तिः सुगङ्गा । आकारस्य चैकारः ङुदाङ् दी ईच्चातः इति
यप्र० आकारस्य एकारः गुणः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् मीनु० देयं दीयते
इति देयम् । एवं गीयं पेयं ज्ञे सन्ध्यक्षराणामा० खनेश्च खनेर्धातोः यः प्रत्य० टेश्
ईकारः खन् खनने यप्र० खन् इत्यस्य खि गुणः खेयं (प्र० ए०) अतो० मीनु० ।

ऋहसात् घ्यञ् ।

ऋवर्णान्ताद्घसान्ताच्च धातोर्घ्यञ् प्रत्ययो भवति भावादी ।
घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्धार्थः । क्रियते वा कर्तुं
मर्हं कार्यम् । वृज् वरणे । क्रियते तत् वार्यं धार्यं चार्यम् ।
हस् हसने । हास्यम् । क्रियते तत् हार्यम् । हनो घत् ।
हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगी घिति । पक्तं योग्यं
पाक्यम् । याच्यते तत् याच्यम् । रुज्यते तत् रोज्यम् । वच
परिभाषणे । वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम् । तेन वाक्यम् ।
अन्यत्र वाच्यम् । यज्याच्वचरुच्प्रवच्अर्चत्यज्पूज्गर्ज्भुजां
घ्यणि कुत्वाभावः । याज्यं याच्यं वाच्यं रोच्यं प्रवाच्यम् अर्च्यं
त्याज्यं पूज्यम् । गर्ज् शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते
तत् भोज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् ।
भजितुं योग्यं भाज्यम् ।

ऋहसा० । ऋश् हसश् ऋहसं ऋहसं अन्ते यस्य स ऋहसान्तः तस्मात्
(पं० ए०) डसिरत् सवर्णे० घ्यण् (प्र० ए०) हसेपः ऋवर्णान्तात् हसान्ताच्च
घातोः घ्यण् प्रत्ययः स्यात् भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः । क घ्यण् प्र० 'यः
णित्वाङ्घातोर्नामिनः इति वृद्धिः । राद्यपो द्विः जलतु० (प्र० ए०) अतो अम्
करणाय अहं क्रियते वा यत्तत्कार्यं एवं वृज् वरणे वार्थं वच् परिभाषणे वच-
नाय योग्यम् उच्यते वा यत्तत् वाच्यं वध् बन्धने वध् घ्यण् य० वृद्धिस्वर० बन्धनाय
योग्यं बाध्यं हस् हसने घ्यण् प्र० वृद्धिः स्वर० (प्र० ए०) अतो अम् हास्यं,
उपचष् पाके पच् घ्यण् प्र० चजोः कगाविति चस्य कः । वृद्धिः पाक्यं एवं वच्
वाक्यं घित्वात् ककारोपि भवतीत्यपि शब्दात् कुत्रचित् चजोः कगौ घितीति
भवति कुत्रचित्र भवति कुत्रचिद्विकल्पः तेन वाच्यं वाक्यं भोज्यं भोग्यम् इत्यादौ
विकल्पः त्याज्यं, पूज्यं, रुच्यं, अर्च्यं, इत्यादौ न । एवं प्रयोगानुसारेण कृत्वाभावो
ज्ञेयः । अमापूर्वस्य वसतेर्घ्यणि वा वृद्धिः वक्तव्या । *कर्त्तरि घ्यण्च अमा सह
वसतश्चन्द्राकौ अस्यामिति अमावास्या अमावस्या इति विकल्पेन वृद्धिः पुन-
र्विशेषमाह ।

एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्ह-
विधौ च वक्तव्याः ।

रारोभक्ते दृशाम् । दर्शनार्हो द्रष्टव्यः । द्रष्टुमर्हः दर्श-
नीयः दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः स्वाध्यायो
नाम वेदः । श्रु अवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं
श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः
माननीयः । ध्ये चिन्तायाम् । ध्यानार्हो ध्यातव्यः । ध्यातुं
योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननार्हो मन्तव्यः । मन्तुं
योग्यो माननीयः । सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ।
नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभू-
षितव्यः बुभूषणीयः ।

एते इति । ये एते पूर्वोक्तास्तव्यादयः तव्य, अनीय, य, घ्यण् एते प्रत्यया
भावकार्ययोर्भावीकृतौ कर्मोक्तौ विहिताः * कृतास्ते अहं योग्यत्वार्थे विधौ च

कर्तव्यार्थोपदेशे च वक्तव्याः कर्तव्या इत्यर्थः । दृशिर् प्रेक्षणे । दृश् दृशनाहो
 द्रष्टव्यः इति तव्यप्र० गुणाः रारीभसे दृशामिति द्र कश्चराजादिः षः दृभिः दृः
 दर्श अनौपम्यप्र० गुणः जलतु० स्वर० दर्शनीयः पुनः दृश् ऋ हसान्तादिति
 व्यण् प्र० य स्वर० दृश्यः ईड् अध्ययने ई अधिपूर्वः अध्येति विधेयो अहो
 वाध्येतव्यः तव्य प्र० गुणः इयं स्वरं स्वर० स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । एवं शु अवणे ।
 श्रुतुं योग्यः श्रूयते वा इति श्रुतव्यः । मन् ज्ञाने मन्तव्यः । ध्ये चिन्तायां ध्ये
 सन्ध्यचराणामा ध्यातव्यः । सप्रत्ययान्ता इच्छार्थे सप्रत्ययान्ताहा तैरपि तव्यादयः
 प्रत्यया भवन्ति । ध्ये चिन्तायां सन्ध्यचराणामा ध्यानितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे
 इच्छार्थे सप्रत्ययः द्विष पूर्वस्य हसादिशेषः यः से इति पूर्वाकारस्य इकारः
 ऋपानां नवचपाः यस्य दः ततः सप्रत्ययान्तात्तव्यप्र० कृत इतीडागमः यतः
 इत्यकारलोपः निपूर्वः निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवबोधने ज्ञा सप्रत्यय दित्वादि
 प्राग्वत् । विनिज्ञासितव्यः विश्लेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ।

ओरावश्यके घ्यण् ।

उवर्णान्ताद्वातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति । ओदौ-
 तोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् । धातोरोकारोकारयोर्निमित्तं वा
 सम्बन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमा-
 दीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ।

उ (पं० ए०) इति उक्तं स्त्री० आवश्यके (स० ए०) अदृष्ट उवर्णान्ता-
 द्धातोः आवश्यकेऽर्थे निश्चयार्थं घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण् प्रत्ययः
 य एकारो वृद्धार्थः भौ अवश्यं पूर्वः ओदौतौ० औच औच ओदौत् तस्मात्
 ओकोरौकाराभ्यां परो यः प्रत्ययस्य यकारः स्वरवज्ज्ञेयः स्वरवत्त्वान् औ आव
 स्वर० अवश्यं भाव्यम् । एवं, लूज् छेदने अवश्यं लाव्यं मकारलोपार्थमाह समासे
 सति अवश्यमादीनम् अवश्यम्, तुम् सम्, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । म् च अश्
 इति समासस्तेन अवश्यमादीनां मकारस्य लोपः । मांसस्थाकारस्य लोपः । यद्वा
 अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्ध्वजोः ॥ १ ॥

लूज् छेदने । लूयते वा लपितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो

अवश्यलाव्यः । भीतुं कामो यस्य स भीतुकामः । श्रोतुं मनो
यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक् प्रकारेण हितं सहितं संहि-
तम् । सन्ततं सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । युङ्
घञोः पचि परे मांस्याकारो वा लुप्तेत् । मांसस्य पचनं
मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांसपाकः ।

लुप्तेदिति । कृत्प्रत्यये परे अवश्यशब्दस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अन्यो मकारो
लुप्तेत् । तस्य १ अनीय २ य ३ घञ् ४ क्यप् ५ एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा
तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुमशब्दस्य प्रत्ययस्य अन्तं मकारं लुप्तेत् तुम्
षष्ठान्तमव्ययं हि एतत् । एतयोः परयोः सतीः सम इत्यस्य मकारं वा लुप्तेत्
युट्प्रत्ययसहिते लज्प्रत्ययसहिते च पचिधातौ परे मांसशब्दस्य अन्तं मकारं वा
लुप्तेत् । विकल्पेन कृत्यसंज्ञायां सञ्ज्ञतमाह । तव्यादीनां पाणिनीयानां सते
तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यलाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् अवश्यशब्दस्य
मकारस्य लोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धं अवश्यं निश्चयेन लावितुं योग्यो
अवश्यलाव्यं तथा भुज तुम् खसेषपाभसानां गुणः चीः कुः स्वरः । भीतुं कामो
अभिलाषो यस्य स भीतुकामः । तथा शु अव्यये तुम् प्र० गुणः श्रोतुं मनो यस्य
स श्रोतुमनाः । अचोभयत्रापि काममनसोः परयोः सतीः तुमो मकारलोपः
डुधाञ् धारण० दधातेर्हिः क्तादौ परे संपूर्वः क्तकवत् इति क्तप्रत्यय० संहित २
समी वा इति विकल्पेन समी मकारलोपः संहितं संहितं तनु विस्तारे तप्र० लोप-
स्वनुदात्तानां संपूर्वः सन्ततं सततं अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन समी मकारलोपः
सन्ततं सततम् । पच् युट् प्र० युव्वी० स्वरः मांसपूर्वः २ युट् प्रत्ययसहिते पचि-
धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्य मकारलोपः । मांसपचनं मांस्यच पुनः पच्
घञ् भावे इति घञ् प्र० अवृद्धिः चञोः कगौ घिति स्वरः पाक २ मांसपूर्वः
अत्र घञ् प्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांस-
पाकः मांस्पाकः इति रूपद्वयं केचित्तु मांसशब्दस्य मकारलोपः मांसपाकः तथा
मास्याकारस्य चोभयोरपि लोपमिच्छन्ति यथा मास्याकः इति ।

ऋदुपधात् क्यप् ।

ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः ।
कृती क्तेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं
निकृत्यं वृद्धम् । वृत्यते तत् वृत्यम् । कपिचृत्योर्न क्यप् ।

कूप सामर्थ्ये । कूपो रो लः । कल्पम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ।
 मृजो वा क्यप् । मृज्यं मार्ग्यम् । ऋखाच्च क्यप् । ऋखा-
 ज्जादातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । तस्य ग्रहणे तदन्तस्य
 ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् । कञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः
 तुगभावश्च । कृत्या क्रिया । छिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्त-
 स्यैव वक्तव्यः । गुप्गुहोः क्यप् । गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितुं
 योग्यम् । वदेः क्यप् भावादौ । वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो
 भवति भावादौ । मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा
 उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या । ग्रहेः क्यप् । अर्जुनगृह्या
 सेना । इण् स्तु हृ हृ मृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ।
 तुक् । ईयते इति इत्यः स्तुत्यः हृत्यः । हृङ् आदरे । हृत्यः
 मृत्यः । शासेरिः । शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ।
 खन् एत्वं क्यपि वाच्यम् । खन्यते इति खेयम् । भिद्योद्धौ
 नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झ उज्झर्गे ।
 उज्झति जलमिति उज्झः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ।
 कृवृथोर्वा क्यप् । क्रियते तत् कृत्यम् । कर्त्तुं योग्यं कार्यम् ।
 वृष वृष्टौ । वृष्यं वर्थम् ।

कृत्याः पञ्च समाख्याता ध्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।

तव्यानीयी खराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ।

ऋदुपधात् क्यप् । ऋदुपधात् ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधः
 तस्मात् (पं० ए०) ङ्सिरत् सवर्णे० क्यप् (प्र० ए०) ह्रसेपः ऋकारीपधात्
 वृत् वर्त्तने इत्यादेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भवादौ ककारी गुणनिषेधार्थः ।
 कृती छिदने । कृत् क्यप् प्र० य० खर० (प्र० ए०) अतो अण् निपूर्वः निक्त्यं
 वृत् वर्त्तने वृद्धं ऋखाच्च क्यप् ऋखादपि धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति पित्वात् ऋखस्य
 पिति कृति तुगागमः डु कञ् कृत्त्यर्प् प्र० तुगागमः खर० (प्र० ए०) अतो

अम् कृत्यं एवं हञ् वरणे इत्य् एञ् स्तुतौ आदेः णः सः स्तु क्यप् प्र० य ऋस्वस्य
पिनि तुक् स्तुत्यम् । इति कृत्यप्रक्रिया ।

अथ स्त्र्यधिकारः प्रक्रिया ।

अथ स्त्र्यधिकारः प्रक्रिया कथ्यते ।

स्त्रियां यजां भावे क्यप् ।

यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यज्
व्रज् समज् निषद् निपत् मन् नम् विद् वुज् शीङ् इण्
क् इषु परिसृप परिचर अटाद्य आस् चर जागृ हन् एते
यजादयः । क्त्वात्सम्प्रसारणम् । इज्यते सा इज्या स्त्रीत्वा-
दाप् । व्रज्यते सा व्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते
सा समज्या । काशिविका । प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति
प्रव्रज्या । षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु । निषद्यते सा
निषद्या । निपत्या । मनज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या ।
विद्यते सा विद्या । सुत्याशीङोऽयङ् कङिति ये वक्तव्यः ।
शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या कृत्या । कृजो यक् वा
वाच्यः । अयकि । क्रियते सा क्रिया । इषेष्छान्तादेशो
यलोपश्च । इष्यते सा इच्छा । *सरतेर्गुणः । परिसर्या परि-
चर्या अटाद्या आस्या चर्या । जागर्त्तेर्गुणः । जागर्या
हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ।
हन्तेस्तः । हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ।
ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ।

स्त्रियां पुरयजां (ष० व०) भावे (स० ए०) यजादेः यज्, अज्, हन्,
शीङ्, व्रज्, विद्, आस्, मन्, चर, भृ, अटाट, निनद, नियत, इत्यादेर्धातोः
स्त्रीलिङ्गे भावे नास्ति च क्यप् प्रत्ययो भवति ककारः सम्प्रसारणार्थः । यजनं
इति क्यप् प्रत्ययः य यजां यवराणां स्वर० स्त्रीत्वादावतः स्त्रियां सवर्णे दीर्घः

(प्र० ए०) आपः । एवं अन् गतौ क्षेपणे च अन् सम् पूर्वः स्वर० क्यप् स्वर० स्त्रीत्वादावतः समज्या परिषत् । इन् ब्रह्मन्पूर्वः क्यप् प्र० लोपस्वनुदात्तानामिति तुशब्दात् रसाभावेऽपि नकारस्य लोपः ऋस्वस्यपिति तुक् स्वरद्वौ० ब्रह्महत्या ब्रह्मणी ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । श्रीङ् शय्या व्रज् व्रज्या, विद् विद्या, षद् निषद्या, आस्या, मन्या, चर्या, भृत्या, अटाय्या, कृजौ वा रिङ्, कृत्या, क्रिया ।

स्त्रियां भावे क्तिः ।

धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति । क्रियते सा कृतिः । बुद्धयते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पङ्क्तिः । सम्प्रसारणम् । उद्यते सा ऊढिः संविद्यते सा संवित्तिः ।

क्तिः । क्ति (प्र० ए०) स्त्री० धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे ककारो गुणनिषेधार्थः सम्प्रसारणार्थश्च । पचि विस्तारे पच् क्ति प्र० ति षीः कृः स्वर० इदितः इति तुम् नशा० (प्र० ए०) स्त्री० पचनं पङ्क्तिः । उपचष् पाके पक्तिः वङ् प्रापणे क्ति० ति ङीढः तथीङ्ः एभिः एः यजामिति सम्प्रसारणं वस्य उः ढिढीलोपो दीर्घश्चेति ढलोपः उकारस्य ऊकारः (प्र० ए०) स्त्री० ऊढिः विद् संपूर्वः क्तिप्र० ति खसेचपा० दस्य तः स्वर० संवित्तिः । शम् क्तिप्र० ति ।

शमां दीर्घः ।

शमादीनां दीर्घा भवति क्तिप्रत्यये परे । शस्यते सा शान्तिः । दस्यते सा दान्तिः । गस्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । भ्रसु चलने । भ्रस्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनम् अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः प्रभूतिः भवनं भूतिः । शुध शौचे । शोधनं शुद्धिः ।

शमां दीर्घः नशा० (प्र० ए०) स्त्री० शान्तिः भ्रान्तिः श्लैःसम्यक्परायामा श्ला क्ति प्र० ति श्लादीदितः तस्य नः श्लानिः नै श्लानिः भू क्तिप्र० अनुपूर्वः अनुभवन-मनुभूतिः (प्र० ए०) स्त्री० गमनं गतिः लोपस्वनुदात्तानामिति मञीपः ।

ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेट् गुणश्च ।

ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य च इट् न ।
शीङो गुणोऽपि न भवति । संशय्यते तत् संशयनम् ।
संशीतिः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । क्री गतौ । क्रीयते इति
क्रीतिः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः ।
कुच सङ्कोचने । कुच सम्पन्नकौटिल्यप्रतिष्ठभविस्त्वनेषु ।
तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । स्निह् आस्कन्दने ।
उपस्निहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विधृतिः ।
ग्लान्ताज्याहाक्त्वरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति । ग्लायते
सा ग्लानिः ज्योनिः हानिः जित्वरा सम्भ्रमे । त्वरतेर्वस्य उत्वं
वाच्यम् । त्वर्यते सा तूर्णिः । कल्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः
प्रत्ययो भवति । ऋत ईर् । कौर्यते सा कौर्णिः लूनिः
धूनिः पूर्णिः । सम्पदादेः क्तिप् वा वाच्यः । सम्पत् सम्पत्तिः ।

शीङो गुणाभावो वक्तव्यः । ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययेनेट् गुणश्च न भवति ।
बुध् अवगमने बुध् तिप्र० तथोर्डः भवेजबाः स्वर० बुद्धिः अनुभूतिः इत्यादौ कृत
इतीडागमः प्राप्त इट्निषेधार्थः हवत्योनेट् इति स्वं पठन्ति किञ्चित् हकार-
वकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इडागमो न भवति इति यद्वादेस्तु क्तिप्रत्यये
इटी न निषेधः । गृहीतिः भणितिः इत्यादि ।

कर्त्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् ।

कर्त्तर्ये धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । डुकृज्
करणे प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृज् धारणे । विपूर्वः विशेषेण
धरतीति विधृतिः ।

कर्त्तरिक्तिश्च । कर्त्तर्यपि क्तिः प्रत्ययो भवति तन् क्ति तन्ति संपूर्वः लोप-
स्वनु० सन्तनीति कुलमिति सन्ततिः एवं कृति प्रपूर्वः प्रकुरुते इति प्रकृतिः
प्रधानपुरुषः धृ धारणे विपूर्वः तिप्र० विधृतिः, पुक्तिः (प्र० ए०) स्तो० ।

इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे ।

धातुनिर्देशे वा वाच्ये सति इक्श्रुतिपौ प्रत्ययौ भवतः ।
शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः ।
अयतिः पचतिः भवतिः ।

इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे । इक्च श्रुतिप् च इक्श्रुतिपौ (प्र० द्वि०) उञ्जी
ओ धातुनिर्देश (स० ए०) धातोर्निर्देशे धातोर्नामग्रहणे नामोच्चारणे अर्थे इक्
श्रुतिप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । श्रुतिपः शकारश्चतुर्वत् कार्यार्थः पच् २ एकत्र
इप्र० स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० पचिः पचधातुरित्यर्थः द्वितीयश्रुतिप् प्र० श्रित्वात्
अपृक्तर्त्ति स्वर० पचतिः एवं पठिः पठतिः गमिः गच्छतिः करोतिः ।

षिङ्गिदामङ् ।

षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययौ भवति भावादौ ।
पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा । जृषु वयोहानौ ।
जरादौ डानुबन्धरहितो अः प्रत्ययौ भवति । जीर्यत्यनया सा
जरा । इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि
निपात्यते । इच्छा । इषादेरङ्गर्थे युट् । एषणमिति एषणा ।
भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ।
गुह्य संवरणे । गुहा । मेधु हिंसायाम् । मेधु वधमेधासङ्गमेषु ।
मेध्यते इति मेधा । कृपा । प्रीड बाधायाम् । पीडा । बाध
पीडायाम् । बाधा क्षपा रात्रिः ।

षिङ्गिदादिभ्योऽङ् । ष् इत् यस्य स षित् षिट् भिदादयश्च षिङ्गिदादयस्तेषां
(ष० ष०) स्वर० अङ् (प्र० ए०) द्विसे षः षितः षकारेती धातोर्भिदादेश्च
धातोः स्त्रीलिङ्गे अङ् प्रत्ययौ भवति भावादौ ङकारो गुणनिषेधार्थः । डुपचष्
षित्वात् अङ् प्र० स्वर० स्त्रीत्वादाप् पचनं पचा । मृजूष् शुद्धौ मृज् अङ् स्वर०
आप् मार्जनं मृजा एवं मेदनं भिदा । छेदनं छिदा जर इत्यत्र ङकारानुबन्ध-
रहितो अप्रत्ययौ वक्तव्यः । तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केचित्तु नोक्तमनित्यमिति
न्यायेन कुर्वन्ति जृष् वयोहानौ जृ अ० गुणः स्वर० स्त्रीत्वादाप् जरा । साधना
स्वरान्तस्त्रीलिङ्गे प्रतिपादितास्ति । एवं० लेषा रेषा ।

गुरोर्हसात् ।

गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्तिः । ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा । ऊह्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणम् ईक्षा । एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः । हसात् किम् नौतिः । लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । रिख्याते तद्वेक्षणं रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा । घेष्ट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा । डुधाञ् धारणपोषणयोः । अङ्गीयते सा अङ्गा । क्तिरापादिभ्यः । आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ।

गुरोर्हसात् । गुरु (पं० ए०) डिति डस्त्रित्यकारलीपः स्त्री० हस (पं० ए०) उस्त्रित् सवर्णे० पश्चान्नाभिनीरः गुरुमतो गुरुपधात् हसान्तात् धातोः अकर्त्तरि भावेऽर्थे अप्रत्ययो भवति उदा० एध् वृद्धौ एध् गुरुपधत्वात् हसान्तत्वाच्च अप्रत्ययः स्वर० स्त्रीत्वादाप् (प्र० ए०) आपः । एधा । एवं ईहा । ईह वाञ्छायाम् । ऊह वितर्के । ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ईक्षा ।

प्रत्ययान्तात् ।

प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ । चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा । पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा लोलूया । अटाय्या । कण्डूञ् गात्र-विघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । समूर्षणं समूर्षा ।

अन्तास्रग्न्य् अर्थग्रन्यघट्विद्वदि द्विभिभ्यः
स्त्रियां युर्वाच्यः ।

डुक्कञ् करणे । युवोरनाकौ । कारणा आसना ।
 अर्थ याज्जाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रथ्यते तद्-
 ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । उपासनमिति उपासना । अग्नि
 शैथिल्ये अग्र्यना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति
 वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा । इज्
 अजादिभ्यः । अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने
 आतिः । इक् कृष्यादिभ्यः भावादी । कृष्यते सा कृषिः ।
 गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्य इः । कविः । रविः । इति
स्थधिकारप्रक्रिया ।

प्रत्ययान्तात् । प्रत्ययान्तः (प्र० ए०) डसिरत् सवर्णे० सादयः प्रत्यया
 अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तद्धादपि धातोः अप्रत्ययो भवति उदा० क्त इच्छाया-
 मात्मनः सः कृत इर् किर् द्विश् कुहोश्चुः योर्विहसे इति दीर्घः किला० जलतुं०
 चिकीर्ष इति जातं ततः प्रत्ययादिति अप्रत्ययः यतः इत्यलोपः स्वर० आवतः
 स्त्रियां (प्र० ए०) आपः । चिकीर्षा । एवं जिह्वीर्षा बुभूषा पुत्र नाम्नी य
 ईचास्येति यप्र० तत्सन्निधौ अकारस्य ईकारः पुत्रीय इति जातं स धातुः ततः
 प्रत्ययान्तादिति सूत्रेण अप्रत्ययः यतः इत्यलोपः स्वर० आवतः स्त्रियां (प्र० ए०)
 आपः आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि । इति
 स्थधिकारप्रक्रिया ।

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः ।

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः कथ्यन्ते ।

पूर्वकाले क्त्वा ।

धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति पूर्वकाले सामानकर्तृके धातौ
 प्रयुज्यमाने । देवदत्तः स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति ।

पूर्वकाले क्त्वा । पूर्वकाले (स० ए०) अइए । क्त्वा (प्र० ए०) अव्यया०
 धातोः सामानकर्तृके एककर्तृके धातौ क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले
 प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदा० स्ना शौचे आदेः स्नाः क्तः क्त्वा प्र० त्वा इति

(प्र० ए०) स् अन्त्य० क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययसंज्ञा । क्त्वा भुङ्क्ते अत्र ज्ञानभोजन-
लक्षणक्रियादयमध्ये ज्ञानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् प्रत्ययः । भुज् पाठनाभ्य-
वहार० भुज् क्त्वा प्र० एवं क्त्वा दीदक्षि इति सूत्रेण दा इत्यस्य दात् आदेशः
क्त्वा, शयित्वा, सुप्ता, उक्ता, गृहीत्वा, भङ्क्ता । यश्च अदर्शने नष्टा नष्टा
हित्वा जग्ध्वा इत्यादि ।

न क्त्वा सेट् ।

सेट् क्त्वा किञ्च भवति । वर्त्तित्वा शपित्वा भवित्वा ।
सेट् किम् । क्त्वा । रलो व्युपधाद्वलादेः संश्र । उश्च इश्च वी
ते उपधे यस्य तस्माद्वलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ
स्तः । विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा लिखित्वा द्युतित्वा ।
व्युपधात् किम् । वर्त्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः
किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । मृड्मृदगुध्गुह्कुष्-
क्लिश्वदवस्मुष्ग्रहिभ्यः । सेट् किदु भवति । मृड सुखने ।
मृडित्वा । मृद चोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे ।
गुधित्वा । गुह रोगे । गुह संवरणे । गुहित्वा । कुष्
निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिश् विबाधे । क्लिशित्वा । वद
व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उषित्वा ।
मुषित्वा । गृहीत्वा । नोपधात् थपान्ताद्वा कित् । नकारोप-
धात् थपान्ताद्वातोः सेट् क्त्वा वा किञ्च भवति । अन्य सन्दर्भे ।
नो लोपः । ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा । गुम्फ् ग्रन्थने । गुफित्वा
गुम्फित्वा इत्यादि । अलं खल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा । प्रतिषेधार्थ-
योरलं खलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि क्त्वा
प्रत्ययो भवति । अत्रालं खलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपद-
त्वात् । अलं भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः ।
खलु भुक्त्वा । न भोक्तव्यम् ।

न (प्र० ए०) अव्य० क्त्वा अव्य० सेट् (प्र० ए०) ह्रसेपः कित् वा (प्र० ए०) अव्य० इट्सहितः क्त्वा प्रत्ययी विकल्पेन कित्संज्ञको भवति कित्त्व-पक्षे गुणनिषेधः कित्त्वाभावे गुणः विद् ज्ञाने विद् क्त्वाप्रत्य० कृत इतीडागमः एकत्र कित्त्वान्न गुणः द्वितीये कित्त्वाभावादुपधाया लघोरिति गुणः स्वर० (प्र० ए०) अव्य० विदित्वा, वेदित्वा, वृत्तित्वा, वर्त्तित्वा, अलं खल्लोः अलं, खलु, एतयोः पूर्वपदयोः सतीः पूर्वकालं विनापि निषेधार्थं धातोः क्त्वाप्रत्ययी भवति । भुज् क्त्वाप्र० चीः कुः खसेचपाः अलंपूर्वः स्वर० (प्र० ए०) अव्य० अलं भुक्त्वा भोजने-नालं भोजनं मा कुर्वित्यर्थः । वच् परिभाषणे । वच् क्त्वा० यजां यवराणामिति सम्प्रसारणं चीः कुः स्वर० खलु पूर्वः सवर्णे० खलूक्त्वा वचनेन अलं मा वदेत्यर्थः ।

उदितः क्त्वा वेट् ।

उदितो धातोः परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । एषित्वा इष्ट्वा । भ्रमु चलने । भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । अदो जघुः । जग्ध्वा ।

उदित् (प्र० ए०) स्वर० स्त्री० क्त्वा (प्र० ए०) अव्यय० यद्वा आतो धातोर्लोपः स्वर० वा (प्र० ए०) अव्य० इट् (प्र० ए०) ह्रसेपः उत् उकारः इत् यस्य स उदित् तस्मात् उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । इष् इच्छायाम् इष् क्त्वा प्र० क्त्वा वेडिति एकत्र इडागमः स्वर० उप-धाया लघोरिति गुणः । इडभावे कित्त्वान्न गुणः टुभिः टुः (प्र० ए०) अव्य० एषित्वा इष्ट्वा ।

समासे क्यप् ।

समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । क्लृप्तस्य पिति क्लृप्ति तुक् । दुभृज् धारण-पोषणयोः । सम्भृत्वा करोतीति सम्भृत्यकरोति । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा इति ।

अजित्वा शात्रवान् सर्वानक्त्वा विमलं यशः ।

अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥

क्यपि जेर्गुणश्च ।

क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः । परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य । अलघु-पूर्वस्य न । तेन जेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्थ्य । सम्प्रधारयित्वा इति सम्प्रधार्य विचार्य करोति । आप्ल व्याप्तौ । आप्रो-तेर्वा । प्रापय्य प्राप्य । दादीनां क्यपि इत्वाभावो वाच्यः । क्यपि 'स्थामी' इति ईकारो न भवति । दो अवखण्डने । प्रदाय प्रसाय प्रमाय प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय । 'पिबतेर्वा प्रपाय प्रपीय । लोपस्वनुदात्ततनाम् । जमस्य क्यपि वा लोपः प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य । विपूर्वस्य दधातेः करोते-रर्थे क्यप् । विधाय प्रहाय । तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते । नेत्रे निमील्य हसति । मील सम्मीलने । मील सङ्गमे । उभयपदी । अक्षिणी सम्मीलित्वा इति अक्षिणी सम्मील्य हसति । चक्षुषी सम्मील्य हसति । मुखं व्यादत्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ।

समास । (स० ए०) अइए० क्यप् (प्र० ए०) इसेपः समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने सति उदा० डुम्भञ् भ क्यप्प्र० य० ऋस्वस्य पिति कृति तुक्पूर्वः स्वर० (प्र० ए०) अव्य० संभृत्य मिलित्वा सं सम्यक् प्रकारेण भूत्वा वा करोति अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र सम्भारकरणप्रक्रिययोः एककता ततः सम्भारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप् प्रत्ययः । णम्प्रह्वीभावे आदेः णः झः नम् प्रपूर्वः क्यप्प्र० प्रादेश्च तथा तौ इति नस्य णः स्वर० (प्र० ए०) अव्य० अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप्प्र० देवदत्तः प्रणम्य गच्छति अत्र प्रणामगमनरूपयोर्द्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यः प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वं ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्र० अनञ् पूर्व इति नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति इत्येके वदन्ति यथा कृ नञ्पूर्वः क्त्वा

प्र० ना इति सूत्रेण तस्य आकारादेशः अकृत्वा गच्छति अत्र मञ्पूर्वकत्वात् क्यप्-
प्रत्ययो नायातः किन्तु क्ताप्रत्यय एवायातः क्यपि जेर्गुणः क्यप्प्रत्यये चिप्रत्ययस्य
गुणी भवति णम् परिपूर्वः जिप्र० समासे क्यप् इति क्यप् प्र० स्वर० परिणमि य
इति स्थिते क्यपि जेर्गुणः क्वचित् स्वरवदकारः एचय् स्वरः (प्र० ए०) अव्य०
परिणमय्य भुङ्क्ते परितः सामर्थ्येन नमयित्वा परिणमय्य पूर्वभुक्तं परिपाकं
प्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवं उन्नमय्य, आकलय्य, तत्कालत्वेऽपि द्वयोः क्रिययोः
समकालत्वेऽपि क्यप् प्रत्ययो दृश्यते मील मीलने । संपूर्वात् क्यप्प्र० स्वर० (प्र०
ए०) अव्य० नेत्रे संमील्य हसति समकालमेव नेत्रे संमीलति हसति च अत्र
संमीलनहसनयोः समकालीनत्वात् पूर्वकालं विनापि तत्कालेऽपि क्यप्प्र० उदाज्
दा वि आङ् पूर्वः क्यप् प्रत्ययः इयं स्वर० स्वर० वि आङ्पूर्वको दाधातुर्मुख-
प्रसारणार्थत्वेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्रयोः सम-
कालीनत्वात् समानकाले द्य० क्य० क्वचिद्विभक्तृकेऽपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते मत्-
प्रसूतिमनाराध्य प्रसूतिं त्वां शशाप सेति अवधार्य एवमेव सान्द्रसन्तमसमित्यादि ।

पौनःपुन्ये णम्पदं द्विष्य ।

समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनः-
पुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं
भवति । आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति ।
आदरे वीप्सायां द्विर्भावः । भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं
ब्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा इति स्मरं स्मरं नमति शिवम् ।
कथमादिषु स्वार्थे कृजो णम् । कथम् इत्यम् अन्यथा एवम्
एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृजो णम् प्रत्ययो भवति । कथ-
ङ्कारम् इत्यङ्कारम् अन्यथाकारम् एवङ्कारं पठति । एवं पठती-
त्यर्थः । समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहां णम् वाच्यः, स्वार्थे
तेषामनुप्रयोगश्च । समूलघातं हन्ति अकृतकारं करोति ।
जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ।

पुनःपुनर्भवतीति पौनःपुन्यं तस्मिन् (स० ए०) अइए० णम् (प्र० ए०)
ह्रस्वेः पङ् (प्र० ए०) अतो अम् द्विः (प्र० ए०) अव्य० स्वर० (प्र० ए०)

धीनः पुन्ये वारंवारार्थे धातोः पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु पा पाने पा णम्प्र० अम् आतो युक् स्वर० मीनु० द्वित्वं (प्र० ए०) अव्य० पायं पायं गच्छति पीत्वा पीत्वा यातीत्यर्थः । भुज् णम् अम् लघूपधत्वाद्गुणः स्वर० द्वित्वं (प्र० ए०) अव्य० भोजं भोजं व्रजति । पुनः पुनर्भूता यातीत्यर्थः । एवं कारङ्कारं स्मरं स्मरं द्विषेति चकारात् समूलघातं हन्ति जीवयाहं गृह्णाति केशयाहं युष्मति इत्यादिष्वपि णम् कथमादिषु पूर्वपदेषु सत्सु स्वार्थे कथमादीनामिवार्थे कृञ् धातोः णम् प्रत्ययो भवति णित्त्वाद्बुद्धिः कृ कथं पूर्वः णम् प्र० अम् धातोर्नामिन इति बुद्धिः स्वर० (प्र० ए०) अव्य० कथङ्कारं कथमित्यर्थः । एवं इत्यङ्कारं इत्यमित्यर्थः ।

भुवो भावे क्यप् ।

नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् । स्थै ष्यै शब्दसङ्घातयोः । स्थायतेर्ङ् । टित्त्वाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । टित्त्वादीप् । स्थायति सन्तूहं करोति सा स्त्री । लक्ष् दर्शनाशङ्कनयोः ।

भुवो भावे क्यप् । भुवो भूधातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति । कित्त्वाद्गुणो न । भू क्यप् प्र० य ब्रह्मपूर्वः (प्र० ए०) अतो अम् ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावं ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् । स्थायतेः इति स्थायतेर्धातोः स्त्रीत्वे वाच्ये ङ्ङ् प्रत्ययो भवति । उकारः टिलोपार्थः । ष्यैस्थै धातू शब्दसङ्घातयोः शब्दार्थे समूहार्थे च स्थै ङ्ङ् प्र० ए० टित्त्वाट्टिलोपः संयोगान्तस्येति यलोपः स्वर० द्वित्व इतीप् (प्र० ए०) ह्रस्वः स्त्री ।

लक्ष्तेरी मुट्च ।

लक्ष्तेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ।

लक्ष्तेरीमुट्च । लक्ष्तेर्धातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुडागमः । लक्ष् दर्शनाशङ्कनयोः लक्ष् ईप् प्र० मुट् टित्त्वादादौ स्वर० (प्र० ए०) स्त्री० लक्ष्यते इति लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात् सेलीपो नास्ति ।

वर्णात्कारः ।

वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति । क इति वर्णः ककारः ।
व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमु-
दायादपि कारो दृश्यते । अहङ्कारः ओङ्कारः टकारः पकारः
तकारः इत्यादि ।

वर्णात्कारः । वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादि ऋकारान्तात् अच-
रात् अग्रं कारप्रत्ययो भवति । क अग्रं कार प्र० ककारः, खकारः, गकारः,
अकारः, इकारः, अत्र बहुलमित्यनुवर्तते । तेन अ, इ, उ, ऋ, लृ, ह, य, र,
ल, व, इत्यादौ कारप्रत्ययः । वर्णनिर्देशे इति किं यथा अः कृष्णः इः कामः,
को ब्रह्मा, खमाकाशं इत्यादौ न इत्यादि ।

रादिफो वा ।

र इति वर्णः रेफः रकारः ।

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा तन्नाम रावणः ।

रत्नानि च रमण्यश्च सन्नामं जनयन्ति मे ॥

रकारादीनि नामानि श्रुत्वतो मम पार्वति ! ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्ङ्गया ॥

रादिफो वा । रात् राचरात् वा विकल्पेन रेफप्रत्ययो भवति । र अग्रं
रेफ प्र० अइ ए रेफः (प्र० ए०) खी० पच्चे कार प्र० रकार इति प्रयोगे
सम्प्रतिमाह रकारादीनि । हे पार्वति ! रकारादीनि रकारः आदिर्येषां तानि
नामानि श्रुत्वतो सती मम मनः प्रसन्नतां नैर्मल्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति कया
रामनामाभिश्ङ्गया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाद्युच्चरदित्या-
शङ्कया इत्याकाङ्क्षया । अथोपसंहारसूत्रमाह ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ।

अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात्

अन्यव्याकरणात् सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः । इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोद्धम् ।

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः । लोक (पं० ए०) डसिरत् सवर्णे० शेष (पं० ए०) डस्य सिद्धिः (पं० ए०) स्त्री० उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या । यथा मातरपितरौ इत्यादीनां शब्दानां सिद्धिर्लोकात् ज्ञेया । शास्त्रान्ते च मङ्गलाचरणं युज्यते अतोऽत्र मातृपितृनामग्रहणेन मङ्गलमप्यस्ति । अथ कविः स्वनामगर्भमलङ्कारश्लोकमाह ।

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

स मस्करौ शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वरूपान्त इति । स मस्करौ मस्करौ वंशदण्डी अस्यस्येति मस्करौ साव्यासिकः प्रक्रियां शुभां ऋज्वीं चक्रे कृतवान् कथम्भूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणाम् उचिता योग्या तां० स कः यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य स अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दो अन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूप इति वाचकः शब्दः सार्थकः अनुभूतिज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थसहितो अभूत् इत्यनेन अनुभूतिस्वरूपनामा साव्यासिकः इमां प्रक्रियां शुभां ऋज्वीं सरलां चक्रे शुभाम् इत्यनेन स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः । अथ आवकश्रीतृणामभीष्टसिद्धेष्टदेवताश्रिपमाह ।

अवताद्वो हयग्रीवः कमलावर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिस्वरूपा-

चार्यविरचितायां कदन्तप्रक्रियायां क्लादि-

प्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ।

समाप्ता चेयं तृतीया वृत्तिः ।

अवतादिनि । हयग्रीवः ईश्वरो वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रचतु हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य स० अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखस्तुर्विशत्यवतारमध्यस्थ एको भगवतो अवतारः । उक्तञ्च भागवते पञ्चमस्कन्धे अष्टादशाध्याये षष्ठे

काव्ये । वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलादौ नृतुरङ्गविग्रहः । प्रत्या-
 ददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितये हिताय ॥२॥ साम्प्रतं तु तां हयग्रीव-
 भूतिं भद्राख्यखण्डे धर्मपुत्री राजा भद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथ-
 भूती हयग्रीवः कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति यद्वा कमलाया लक्ष्म्या
 आकरः पुनः कथभूतः ईश्वरः इष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः पुनः कथभूतः
 सुरासुर० के पानीये जाते कजे पादावेव कजे कमले पत्तजे सुराश्च असुराश्च
 नराश्च सुरासुरनरास्ते एवाकारी येषां ईदृशा ये मधुपा भमरास्तैः आपीते
 अत्यादरेणावलीकिते पत्तजे चरणकमले यस्य स इति कृतप्रक्रियाव्याख्या ।

सुवीधिकायां कृष्णायां सूरि श्रीचन्द्रकीर्तिभिः ।

कृतप्रत्ययानां व्याख्यानं बभूव सुमनोहरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्नागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्त्तिस्त्रिविरचिता
 श्रीसारस्वतव्याकरणस्य दीपिका सम्पूर्णा ।

समाप्तेऽयं ग्रन्थः ।

६६ उत्तररामचरितनाटक सटीक १	१०१ काव्यालङ्कारतृवहतिवामनकृत ॥०
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक ॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार ॥०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ॥०	१०५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक २
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक २	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र] १॥०
७३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक ॥०	१०७ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक ॥
७४ नागानन्दनाटक सटीक ॥०	१०८ श्रुतबोधः (छन्दोग्रन्थ) सटीक ०
७५ नागानन्दनाटक मूल ॥०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसहित १॥
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक १	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत १	१११ सारदातिलक तन्त्रम् २
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥०	११२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक २
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक ॥०	११३ रुद्रयामल तन्त्र २
८० बालरामायणनाटक सटीक २	११४ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः २
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक) १	११५ कामन्दकी नीतिसारः ॥०
८२ विहङ्गशालभञ्जिकानाटिका सटीक ॥०	११६ चाणक्यशतकम् सटीक ०
८३ वीणसंहारनाटक सटीक ॥०	११७ शुक्रनीतिसारः सटीक २
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक २	११८ गयाश्राद्धादिपद्धतिः १
८५ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥	११९ गुलादानादिपद्धतिः (यज्ञाचरैः) ४
८६ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः १०
८७ महावीरचरितनाटक सटीक १॥०	१२१ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
८८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सहित २
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक ६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १	१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत २
९१ सुद्राराघसनाटक सटीक १	१२५ वेदान्तपरिभाषा ॥०
९२ मृच्छकटिकनाटक सटीक १॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक ॥०
९३ रत्नावलीनाटिका सटीक ॥०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त ॥०
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १	१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त १॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त) ॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार) १	१३० पूर्णप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य ॥०
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक ॥०	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २	१३२ सांख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित ॥०
९९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥०	१३३ साङ्ख्यसार ॥०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार) २	१३४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार १॥	१३५ सांख्यकारिका गौडपादभाष्य ॥०
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०	